7115

1. Title Bṛahmānanda Tīkā
2. Accession No. 5586
3. Folio No./Pages 177
4. Lines 15-17
5. Size 28 × 18Cm
6. Substance Paper
7. Script Devanāgarī
8. Language Sanskṛit
9. Period VS, 1901
10. Beginning "ओम् स्वस्ति श्री गणेशाय नमः ।। ओम् नत्वा श्री भारती तीर्थं विद्यारण्य मुनीधरौ ।।"
11. End "श्री रामकृस्मार विदुषा विरचिता ब्रस्नांदोयं समाप्तम् ।। संवत विक्रमादित्या राज्या ।।901।। अश्ववदीकाय श्री सम्पूर्ण ।।"
12. Colophon No
13. Illustrations No
14. Source Donation
15. Subject Dharma Sūtra
16. Revisor No
17. Author Ram Krishna
18. Remarks Pages are not in order, partly damaged by termite, however, text is readable, bound.

Diamond Book Binding House
B.H.E.L Road Jawalapur

1

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

005586

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पं. टी.
८८

भेदकोपाधिवर्जनादित्युक्तत्वात्तेन भेदकोपाधीनाह ॥ ३१ ॥ एतेषां परिहारः केनोपायेनेत्याशंक्याह
फलितमाह ॥ ३२ ॥ विशुद्धिभानाभावाद्भूमानंदस्यावेशस्यार्थः ॥ ब्रह्मस्वरूपे सेवहरति ॥ ब्रह्मानंदाभिधे ग्रंथे पंच
माध्याय ईरितः ॥ विषयानंद एतेन द्वारेणान्तः प्रवेश्यतां ॥ प्रीयाद्धरिर्हरोनेन ब्रह्मानंदेन सर्वदा ॥ पायाच्च

विद्यायां सच्चिदानंदा अखंडैकरसात्मतां ॥ प्राप्य भांति न भे
देन भेदकोपाधिवर्जनात् ॥ ३ ॥ शांता घोराः शिलाप्रायाः
भेदकोपाधयः स्मृताः ॥ योगाद्विवेकतो वास्य उपाधीना
मपाकृतिः ॥ ३४ ॥ निरुपाधिब्रह्मतत्त्वे भासमाने स्वयंप्रभे
अद्वैते त्रिपुटी नास्ति भूमानंदोऽत उच्यते ॥ ३३ ॥ ॥

इति श्री पंचदशीप्रकरणं समाप्तम् ॥ ॥

प्राणिनः सर्वान्स्वाश्रिताञ्छुद्धमानसान् ॥ ३६ ॥ इति श्रीब्रह्मानंदे विषयानंदो नाम पंचमोऽध्यायः ५
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिवर्यकिंकरेण श्रीरामकृष्णाख्यवि
दुषा विरचिता ब्रह्मानंदे टीका समाप्ता ॥ संवत विक्रमादित्यराज्या ॥ १९०२ ॥ अश्ववदी कार्पसी संपूर्ण

ग्रस.
८८

६

पं. टी.
२९

एवं सर्वत्र मायाप्रतिभासते इत्याह ॥ शान्तादिवृत्तिषु ब्रह्मणो मिश्रत्वे किं कारणमित्यत आह ॥ एतद्विषयाने
किमर्थमित्याशंक्य ब्रह्मध्यानार्थमित्याह ॥ २४ ॥ नरशृंगादीनपेक्ष्यान्यद्ब्रह्मध्याने कर्तव्यमित्याह ॥ नृशृंगेति
अन्यदेतदुक्तं कथं ध्येयमित्यत आह ॥ २५ ॥ घोरमूढवृत्तिषु दुःखं परित्यज्य सच्चिद्रूपयोश्चिंतनं कर्तव्यमित्याह
त्यक्त्वा दुःखमिति ॥ सात्त्विकवृत्तिषु सच्चिदानंदा ह्यपि ध्येया इत्याह ॥ २६ ॥ एषां ध्यानानां किं साम्येनेत्या

घोरमूढधियोर्दुःखमेवं माया विजृंभिता ॥ शांतासु जडबुद्ध्यैक्यान्मिश्रं ब्रह्मेति कीर्तितं ॥ २४ ॥
एवं स्थितेऽत्र यो ब्रह्म ध्यातुमिच्छेत्पुमानसौ ॥ नृशृंगादिमुपेक्ष्यान्यद्ध्यायेद्यद्यत्तथा तथा ॥ २५ ॥ शि
लादौ नामरूपे द्वे त्यक्त्वा सन्मात्रचिंतनं ॥ त्यक्त्वा दुःखं घोरमूढधियोः सच्चिद्विचिंतनं ॥ २६ ॥ शांता
सु सच्चिदानंदांस्त्रीनप्येवं विचिंतयेत् ॥ कनिष्ठमध्यमोत्कृष्टास्तिस्रश्चिंताः क्रमादिमाः ॥ २७ ॥ मंदस्य
व्यवहारेऽपि मिश्रब्रह्मणि चिंतनं ॥ उत्कृष्टं वक्तुमेवात्र विषयानंद ईरितः ॥ २८ ॥ औदासीन्ये स्थिते धी
वृत्तेः शैथिल्यादुत्तमोत्तमे ॥ चिंतने वासनानंदध्यानमुक्तं चतुर्विधे ॥ २९ ॥ न ध्याने ध्यान
योगाभ्यां ब्रह्मविद्यैव सा खलु ॥ ध्यानेनैकाग्र्यमापन्ने चित्ते विद्या स्थिरा भवेत् ॥ ३० ॥ ॥

ह ॥ इदानीं निर्गुणब्रह्मध्यानेनाधिकारिणो न ग्रहाय मिश्रब्रह्मध्यानेऽधिकार इत्यभिप्रायेणाह ॥ २७
एवं सहृत्तिकं ध्यानत्रयमुक्त्वाहृत्तिकं ध्यानमाह ॥ २८ ॥ एभ्यो ध्यानेभ्योऽधिकमित्यर्थः ॥ उक्तं निगमयति
ध्यानमिति ॥ अथ ध्यानविद्ययोरंतरभेदः किमित्याह ॥ २९ ॥ तर्हि किमेतदित्याशंक्याह ॥ इयं ब्रह्मविद्या का
प्रमुत्त्रेत्याह ॥ अस्या विद्याया हेतुमाह ॥ ३० ॥ ॥

७

२९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पविहारस्याशंकाते विषादो भवति ॥ तस्यापि तामसत्वात्तत्र स्थानमित्याह ॥ १९ ॥ कोपादिविषमादपः सप्त
र्थः ॥ एवं तोषादीनां सिद्धिमित्याह ॥ इदानीं सर्वत्र ब्रह्मस्वरूपानुभूतिदर्शनायतनत्वं स्मारयति ॥ २० ॥ सू
खलादिषु सन्मानमित्यर्थः ॥ होमस्मै छेद्यो बुधैः सतां चित्तं ह ॥ यातिहत्वां स च्छिदानेदास्यापि ब्रह्मकाः ॥ एवं
स प्रपंचं ब्रह्मात्मसिद्धिरितमित्याह ॥ निश्रेयसु तिप्रमिश्रेककतोत्तस्यनेत्याह ॥ २१ ॥ नो चेत्तानेयोपर्वमेवोकावि

सिद्धेत्र्वेमस्तिडः वेशमसिद्धेन हि वर्धते ॥ श्रुतिं वेषेभेवेत्कोयोहेयोवा प्रतिबंधकः ॥ १७ ॥ अथात्रापमे
सिद्धेत्रवेमस्तिडः ॥ कोयादिषु महङ्कः वेस्थलेपेकापिहरनः ॥ १८ ॥ काम्यलाभेह
स्वतीकाशे विषादः स्यात्मनामसः ॥ कोयादिषु महङ्कः वे स्थलेपेकापिहरनः ॥ १९ ॥ महत्रमेविरक्तोनवि
धिहृतिः यातानात्रमहत्वात्वे ॥ आयोमहत्वंलाभप्रमकालोस्खेदति ॥ २० ॥ महत्रमेविरक्तोनवि
धानेदृतदीविते ॥ एवंतोनानयोदार्थकायनेभ्रमिनात्वकान ॥ २१ ॥ प्रपंचस्तुभ्रमेवनद्वलेवप्र
तिबिंबनात ॥ इतिघेतमप्रलात्रस्यनिर्विशेषप्रतिबिंबने ॥ २२ ॥ सन्नाचितिः स्वतबंतिस्वभावाधस
मन्नाचितिर्हेयस्थकं यीरभ्यौरखयोः ॥ २३ ॥ काम
ताहृयः ॥ स्वच्छिलादिषुसंत्रबाम्यतेनेनवहृयं ॥ २४ ॥ प्रविसिश्रेत्तानयोगाभ्यांनोचपूर्वंमुदीरितो ॥ याथेयाथे
तद्वृत्तात्रयेयकंमिश्रेब्रह्मस्यमीरितं ॥ २५ ॥ प्रविसिश्रेत्तानयो ॥ ध्रुवत्तानरदृष्टगादे
योगाविनात्तानमध्यायपयोर्द्वयोः ॥ समत्वानामङ्कः विदेमायात्मपंचयंतिरं ॥ समत्वानरदृष्टगादे
जाद्यकाष्ठशिलादिषु ॥ २३ ॥

नमर्थः ॥ उक्तोक्तविद्यायांकयोगाः प्रथमाध्यायेउक्तमित्याह ॥ समनेनतदध्याययोर्ज्ञानमुक्तमित्याह न
नस्वच्छिदानेदानोब्रह्मस्वरूपेवमायायाविक्रिस्वरूपेस्यात्यांकयाह ॥ नस्पृष्टगादावसमनेस्वच्छिलादिषुजा
ड्यमितिविवेकः ॥ उक्तः ॥ वेडःवेमायांकयाह ॥ २३ ॥

पं.
य. टी.
१०१

8

उक्तमर्थंदार्ष्टांतिकेयोजयति ॥ नदृष्टेयेति ॥ ननुनिरवयवस्यब्रह्मणःक्वचिदभिव्यक्तिरभावमित्यत्रचिदानंद
मात्रमिमेवविभागकरणमनुपपन्नमित्याशंकांवेरदृष्टांतेनपरिहरति ॥ जलेप्रविष्टइति ॥ तदेवोपपाद
यतिवोरमच्छाविति ॥ ननुवंशोपाधेकदेकस्यदैविध्यादंशाभानमुपपद्यतेशुक्लेतनुपाधिमत्स्यांतःकरण
स्यैकत्वादेकांशाभानमनुपपन्नमित्याशंका ॥ दृष्टांतेनतमाह ॥ २ ॥ इदानींयानातमहतिद्धविदानंदयोःप्रती

जलेप्रविष्टमंशेयमस्पष्टःकलुषेजले ॥ विस्पष्टोविमलेतद्वद्द्वेधाब्रह्मापितामसे ॥ १ ॥ घोरमू
ढामसमान्नितामसःतोर्यानिरोहितः ॥ ईषद्ब्रमेत्यतमस्तवविदर्षाप्रतिबिंबने ॥ २ ॥ यदापिनि
र्मलेनीरवक्रेहोसस्यसंक्रमः ॥ नप्रकाशास्यतद्वत्स्यात्स्विन्मात्रोद्भूतिरत्रच ॥ ३ ॥ काष्ठेलोष्ट
प्रकाशोहाद्वह्नावेगछतोयथा ॥ शांतासुमसवेचेतमेतश्चैवोद्भूतिमात्रतः ॥ ४ ॥ वस्तुस्वभा
वमाश्रित्यव्यवस्थातोभयोःसमा ॥ प्रत्रमूमनसारेणकल्पतेहिनियामकं ॥ ५ ॥ नश्योरखन
मूढामसवत्रानमवइष्यते ॥ शांतासुवपिक्कचिकाष्ठितस्वातिशयईक्षतां ॥ ६ ॥ गृहक्षेत्रादिवि
षयेयदाकामोभवेत्तदा ॥ राजसस्यास्यकामस्यघोरत्वात्तत्रनोसुखं ॥ ७ ॥

तोदृष्टांतमाह ॥ ५ ॥ ननुवेचव्यवस्थाकृतःउक्तेत्याशंक्याह ॥ तत्रकिंनियामकमित्याशंक्याह ॥ प्रत्रमूमन
मेवदर्शयति ॥ ६ ॥ सर्वोक्तघोरमूढवृत्तिषुसुखाभावमेवदर्शयतिशांतास्वपि ॥ आनंदप्रकाशोस्तिसोपि
कचित्कचित्रवेस्तितत्रप्रतिकूलङःखस्यसत्वादित्यर्थः ॥ सुखाभिद्धोडःखंवर्धतेसुखस्यप्रतिबंधकत्वेनक्रो
धोभवति ॥ सुखाभावेकारणांतरमाह ॥ द्वेषइति ॥ ७ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इदमध्यायमुपसंहरति॥६५॥ इति श्रीब्रह्मानन्दे विद्यानन्दो नाम चतुर्थोध्यायः॥४॥ इति चतुर्दशप्रकरणं॥१४
पंचमाध्यायप्रतिपाद्यमर्थमाह॥ ननु विषयानन्दस्य लौकिकत्वान्मोक्षशास्त्रे निरूपणमनुपपन्नमित्या
शंक्याह॥ तस्य लोकप्रसिद्धत्वेपि ब्रह्मानन्दैकदेशत्वेन ब्रह्मज्ञानोपयोगित्वादुक्तमित्याह॥ द्वारभूत इति॥ ब्रह्मा
नन्दैकदेशत्वे किं प्रमाणमित्याह॥ तदंशत्वमिति तदंशत्वमेव श्रुतिमर्थतः पठति॥१॥ इदानीं विषयानन्दस्य ब्र
ह्मानन्दलेशानन्ददर्शनाय तदुपाधिभूतमनःकरणवृत्तीर्विभजते॥२॥ शान्ताः सात्विका घोरा राजसा

ब्रह्मानन्दाभिधे ग्रंथे चतुर्थाध्याय ईरितः॥ विद्यानन्दस्तदुत्पत्तिःपर्यन्तोभ्यासयोगतः॥६५॥ इति
चतुर्दशप्रकरणं॥१४॥ ओं अथात्र विषयानन्दो ब्रह्मानन्दांशरूपभाक्॥ निरूप्यते द्वारभूतस्तदं
शत्वं श्रुतिर्जगौ॥१॥ एषोस्य परमानन्दो योखंडैकरसात्मकः॥ अन्यानि भूतान्येतस्य मात्रामेवो
पभुंजते॥२॥ शान्ता घोरास्तथा मूढा मनसो वृत्तयस्त्रिधा॥ वैराग्यं क्षान्तिरौदार्यमित्याद्याः
शान्तवृत्तयः॥३॥ तृष्णा स्नेहो रागलोभावित्याद्या घोरवृत्तयः॥ संमोहो भयमित्याद्याः कथिता
मूढवृत्तयः॥४॥ वृत्तिष्वेतासु सर्वासु ब्रह्मणश्चित्स्वभावता॥ प्रतिबिंबति शान्तासु सुखं च प्र
तिबिंबति॥५॥ रूपं रूपं बभूवासौ प्रतिरूप इति श्रुतिः॥ उपमा सूर्यकेत्यादि सूत्रयामास सूत्रकृ
त्॥६॥ एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः॥ एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्॥७॥॥

नस्थः मूढास्तामसाः॥ तासु शान्तादिवृत्तीर्दर्शयति॥ वैराग्यमिति॥ उदाहृतानां त्रिविधानामपि वृत्तीनां गु
ब्रह्मणश्चित्स्वरूपेण प्रतिभातीत्याह॥४॥ शान्तासु विशेषमाह शान्तास्विति॥ चशब्दः उक्तोदयसमुच्चयार्थः॥ उ
क्तार्थे श्रुतिवाक्यमर्थतः पठति॥६॥ तत्रैव व्याससूत्रैकदेशं पठति॥ अत एव चेति सूत्रस्य पूर्वभागः स्वरूपे
लोकस्यापि विषयको ज्ञानानन्दैकदेशं पठति॥७॥ इत्येतद्विवृणोति॥७॥॥

वक्तृकर्मेषु रागाभावेनत्यार्थमयनाकृते॥ नहेतत्कृतमकृतं चेति पतियोगिपुरुषस्य॥ अन्नमेदयदेवायमेवं दृष्याति।
निमग्नः दुःखिनो ज्ञानसमर्थेन कामं पुत्राद्यपेक्षया॥ परमानन्दपूर्णोहं संसारान्किमिच्छया॥ अन्नतिष्ठेकर्मीणि
परलोकयियासवः॥ सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथं॥ व्याचक्षतां ते शास्त्राणि वेदानध्यापयंतु वा
येत्राधिकारिणो मेतु नाधिकारोक्रियत्वतः॥ निद्राभिक्षे स्नानशौचे नेच्छामि न करोमि च॥ द्रष्टारश्चेत्कल्पयंति किं
मे स्यादन्यकल्पनात्॥ गुंजापुंजादि दह्येत नान्यारोपितवह्निना॥ नान्यारोपितसंसारधर्मानेवमहं भजे॥ शृण्वंत्व
ज्ञाततत्त्वास्ते जानन्कस्माच्छृणोम्यहं॥ मन्यंतां संशयापन्ना न मन्येहमसंशयः॥ विपर्यस्तो निदिध्यासेत्किं ध्या
नमविपर्ययः॥ देहात्मत्वविपर्यासं न कदाचिद्भजाम्यहं॥ अहं मनुष्य इत्यादिव्यवहारो विनाप्यमुं॥ विपर्यासं चि
राभ्यस्तवासनातोवकल्पते॥ प्रारब्धकर्मणि क्षीणे व्यवहारो निवर्तते॥ कर्माक्षये त्वसौ नैव शाम्येद्ध्यानसह
स्रतः॥ विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टं चेद्ध्यानमस्तु ते॥ अबाधिकां व्यवहृतिं पश्यन्ध्यायाम्यहं कुतः॥ विक्षेपो नास्ति यस्मा

तपवाज्ञानसेवेयाः स्रोकाउहिविराद्ये॥ ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्धैर्मुक्तेश्च सिद्धये॥२८॥
न्मे न समाधिस्ततो मम॥ विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः॥ नित्यानुभवरूपस्य को मे वात्रानुभवः॥
पृथक्॥ कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव निश्चयः॥ व्यवहारो लौकिको वा शास्त्रीयो वान्यथापि वा॥ ममाकर्तु
रलेपस्य यथारब्धं प्रवर्ततां॥ अथवा कृतकृत्योपि लोकानुग्रहकाम्यया॥ शास्त्रीयेणैव मार्गेण वर्तेहं का मम क्ष
तिः॥ देवार्चनस्नानशौचभिक्षादौ वर्ततां वपुः॥ तारं जपतु वाक्तद्वत्पठत्वाम्नायमस्तकं॥ विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा
ब्रह्मानन्दे विलीयतां॥ साक्ष्यहं किंचिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये॥ कृतकृत्यतया तृप्तः प्राप्तप्राप्यतया पुनः॥ तृ
प्यन्नेवं स्वमनसा मन्यतेसौ निरंतरं॥ धन्योहं धन्योहं नित्यं स्वात्मानमंजसा वेद्मि॥ धन्योहं धन्योहं कर्तव्यं मे न वि
द्यते किंचित्॥ धन्योहं धन्योहं प्राप्तव्यं सर्वमद्य संपन्नं॥ धन्योहं धन्योहं तृप्तेर्मे कोपमा भवेल्लोके॥ धन्योहं धन्योहं
धन्यो धन्यः पुनः पुनर्धन्यः॥ धन्योहं धन्योहं ब्रह्मानन्दो विभाति मे स्पष्टं॥ धन्योहं धन्योहं दुःखं सांसारिकं न वीक्षेद्य॥
धन्योहं धन्योहं स्वस्याज्ञानं पलायितं क्वापि॥ अहो पुण्यमहो पुण्यं फलितं फलितं दृढं॥ अस्य पुण्यस्य संपत्तेर

पं॰ पू॰ टी॰ १२८

दोषयसोवयं॥ यज्ञोयमहोयमहोयमहोयगुरुःहोगुरुः॥ अहोज्ञानमहोज्ञानमहोसुखमहोसुखं॥ ८४॥

१२८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इन्द्रादिबृहस्पतीनां प्रसिद्धा विमर्शः ॥ सार्वभौमादिहिरण्यगर्भान्तानां श्रोत्रियानुगतत्वं योतनायाह ॥ एभ्यः सर्वेभ्यो इन्द्राद्बृहस्पतीनां श्रोत्रियकत्वं यथा ॥ इदानीमेषां सर्वेषामानं पिकमानेनाह ॥ यतो यमानन्दो वाञ्छनस्तगम्यो न एभ्यः सर्वेभ्योऽधिकः तत्त्वार्थः ॥ इदानीमेषां सर्वेषामाने पिकमानेनाह ॥ यतो यमानन्दो वाञ्छनस्तगम्योऽनन्त्यः सर्वेभ्योऽधिक इत्यर्थः ॥ इदानीमेषां सर्वेषामाव रायत्रयेश्रोत्रियेवियेनेतस्यानेश्रुतिः स्पष्टत्वात् इत्याह ॥ १६ ॥ उपपादितमर्थं संक्षेपेणाह ॥ ११६ ॥ इदानीं यत्तोऽन्त राश्रयेश्रोत्रियेवियेनेतस्य नेश्रुतिः स्पष्टत्वादित्याह ॥ १७ ॥ इदानीं स्वदेहस्यानेदाकारस्तु हिंसादिविनानेदिनसिनेवापिदेहेष्वन्तर्हिमर्शः ॥ ननु कथं काव माह ॥ यथा स्वदेहस्यानेदाकारत्व हिंसादिविनानेदिनसिनेवापिदेहेषु तद्विमर्शः ॥ ननु कथमेकाव

अग्निष्वात्तादयो लोके पितरश्चिरवासिनः ॥ कल्पादावेव देवत्वं गता आजानदेवताः ॥ १० ॥ अस्मिन् कल्पे स्वमेधादिकर्मकृत्वा महत्पदं ॥ प्राप्ता आजानदेवैर्याः पूज्यास्ताः कर्मदेवताः ॥ ११ ॥ यमाग्नि मुख्यादेवास्तु ज्ञाताविन्द्रबृहस्पती ॥ प्रजापतिर्विराट् प्रोक्तो ब्रह्मा सूत्रात्मनामकः ॥ १२ ॥ सार्वभौ मादिसूत्रान्ता उत्तरोत्तरकामिनः ॥ अवाङ्मनसगम्योऽयमात्मानन्दस्ततः परः ॥ १३ ॥ तैस्तैः का मेषु सर्वेषु सुखेषु श्रोत्रियो यतः ॥ निःस्पृहस्तेन सर्वेषामानन्दाः संति तस्य ते ॥ १४ ॥ सर्वकामाप्ति रेव सर्वकामावाप्तिरात्मना ॥ सर्वत्र सर्वदेहेषु पश्यतो मानवोऽस्य ते ॥ १५ ॥ अत्र स्यादेतदेव घोतकायथामानन्दविदात्मना ॥ यद्वृत्तिः स्पष्टमा नन्दं ज्ञानिनामव बोधकृतिः ॥ १६ ॥ यदाभूतं सर्वमात्मा तत्स मनन्तमिरवोधतः ॥ योवेद सोऽश्नुते कामान् सर्वान्नित्यं यथास्मृतिः ॥ १७ ॥ इत्थं भावस्य कामाप्तिः साश्रगायतिसर्वदा ॥ अहमन्नं तथान्नादश्चेति सामसु धीयते ॥ १८ ॥ कर्मेत्येवं निरूप्यते ॥ कृतनकालनमव्यञ्चयामयान्वानमीद्यतो ॥ १९ ॥

ताश्च तस्यापि सर्वानेवमानित्यलोकात्मा यो कतः ॥ सर्वेषु सर्वेषु हिंसादादस्मितिजनानां भावानाम्नैवमित्याह ॥ १९ ॥ तस्य स्वापि सर्वानेवमानितल्लोकात्मा योकः ॥ सर्वेषु सर्वेषु हिंसादादस्मिन्निति तानाभावान्स्वैवमित्याह ॥ इदानीं उक्तार्थमेतत्तिरीयकश्रुतिप्रमाणयति ॥ योवेदेति ॥ गुहायां निहितं ब्रह्म यो वेद सोऽश्नुते इति योजना ॥ इदानीं तृतीयप्रकारमाह ॥ १९ ॥ इमाल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्निमादिनेतत्साम ॥ यतीतत्र स्थानसिद्धसर्वं तृतीयप्रकारमाह ॥ २० ॥ इमाल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन्निमा दिनेतत्साम ॥ एवविधं ज्ञानकृतं साम यद्गानमिति समयत्त सेविष्याह ॥ २१ ॥ उभयेत्रत्सिद्धप्यपहिंसमप्यगस्याभिधेरितिति ॥ एवविधं कृतकृत्यं शाम यज्ञायप्यज्ञान मित्वमयत्न

इदानीं तैत्तिरीयकश्रुत्युदाहरणकवाक्ये संलिप्यार्थतः पठति ॥ ननु सार्वभौमादिहिरण्यगर्भान्तानां नो वनिहानामानेदानोकथेनानिन्निसेभवइत्याशंक्य सर्वेषामानन्दानो हानिना वगत स्रो ऽव्याप्तं भव इत्याह ॥ यमानन्देति ॥ ननु सार्वभौमश्रोत्रिययोर्विषयप्राप्तिसाम्याभावात्कथमानन्दसाम्यमित्याशं क्य नेदस्य साम्यान्तृप्तिसाम्यमित्याह ॥ २२ ॥ विवेकतत्त्वमेकं ग्रन्थं विवृणोति विषयदोषाः कस्तोयतः

युवा रूपी च विद्यावान्नीरोगो दृढचित्तवान् ॥ सैन्योपेतः सर्वपृथ्वीं वित्तपूर्णां प्रपालयन् ॥ २१ ॥ सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नस्तृप्तभूमिपः ॥ यमानन्दमवाप्नोति ब्रह्मवित्तमवाप्नुते ॥ २२ ॥ मर्त्यभोगे द्वयोर्नास्ति कामः तृप्तिरतः समा ॥ भोगान्निष्कामतैकस्य परस्यापि विवेकतः ॥ २३ ॥ श्रोत्रियत्वाद्वेदशास्त्रैर्भोगदोषानवेक्षते ॥ राजा बृहद्रथो दोषांस्तान्गाथाभिरुदाहरत् ॥ २४ ॥ देहदोषाश्चित्तदोषा भोग्यदोषा अनेकधाः ॥ शुना वान्ते पायसे नो कामस्तद्वद्विवेकिनः ॥ २५ ॥ निष्कामत्वे समेऽप्यत्र राज्ञः साधनसंचये ॥ दुःखमासीदागामिनाशादिति भीरनुवर्तते ॥ २६ ॥ नोभयं श्रोत्रियस्यातस्तदानन्दोऽधिकोऽमतः ॥ गन्धर्वानन्दवाञ्छास्ति राज्ञो नास्ति विवेकिनः ॥ २७ ॥ अस्मिन्कल्पे मनुष्यः सन्पुण्यपाकविशेषतः ॥ गन्धर्वत्वं समापन्नो मर्त्यगन्धर्व उच्यते ॥ २८ ॥ पूर्वकल्पे कृतात्पुण्यात्कल्पादावेव चेद्भवेत् ॥ गन्धर्वत्वं तादृशोऽत्र देवगन्धर्व उच्यते ॥ २९ ॥

विविक्तिनोः कामा भावोऽयां केन निरूपिता इत्याशंक्य ॥ बृहद्रथेन मैत्रायणीयाख्यशाखायां गाथाभिरुक्ता इत्याह ॥ विवेकिनः कामा नुदयेदृष्टान्तमाह ॥ सार्वभौमाच्छ्रोत्रियस्याधिकमाह ॥ २५ ॥ सार्वभौमत्वे साधनसाध्यप्रत्यपायवत्त्वात् भीतिदोष हयत्वात् श्रोत्रिये तद्उभयाभावादाधिक्यमितिभावः ॥ श्रोत्रियस्याधिक्यान्तरमाह ॥ गन्धर्वेति ॥ इदानीं गन्धर्वो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नयथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं ॥ प्रदूयेतैवं ह्यस्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयंते इति श्रुतत्वदृष्टेन संचितकर्मविष
यापि चिंता नास्तीत्याह ॥१३॥ उक्तार्थे क्षयव्यवहारं प्रमाणयति ॥१४॥ अस्मिन्नेवार्थे न मानं तु येनायि तु
वर्थेन नश्येन नयुण्य इत्यास्य पापं वनचतुष्कोः स्वाने नीलेवल्ली निष्कोदेशः पक्षितिवाक्यमर्थतः पठति
वने स्यैकं पदं ॥ नीलमिति कालिविस्यार्थः उक्तजातविषयसंखे द्वितीयप्रकारमाह ॥१५॥ इति ताश्रुतेति।

यथा शुष्कारण्येऽस्मिन् दग्धा मस्तेषु वर्णोत्सर्ग्या। वेदनाहृद्धं मायामिकर्मण्यो शेषलतेषु ये ॥१३॥ इषीका
तूलानलम्बद्धिरदाहः ज्ञानीयथा ॥ तथात्मैचितकर्माणि दग्धं भवति वेदनात् ॥१४॥ यथैषां
सिद्धमिदं शिरभेस्म सामकलेतर्षुत ॥ नानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥१५॥ यस्मा
द्धतो भावोद्धुद्धिर्यस्य नलिप्यते ॥ हत्वापि सइमांल्लोकान्नहंति न निबध्यते ॥१६॥ मातापित्रो
र्वधः स्तेयं भ्रूणहत्या नदीक्षः ॥ नस्य किंचन पापं यस्य पापं स्वात्मकालिर्भवति ॥१७॥ दुःखभावब
द्धेवास सर्वकामास्मिन्नेवैतत्ता ॥ सर्वकामानकैवल्यात्यंतमस्मवद्धिलासः ॥१८॥ नलानक्रीडन्र
तिप्रामः स्त्रीभिर्यानैन्तल्पयेतैः ॥ पापीयं नरमैनेतत्कर्मणा जीवयेत् ॥१९॥ सर्वान्कामा
न्सहामीति नानावर्णं मननंस्मिः ॥ वर्तेते सोऽपि विषये भोगासुवनपक्रमवनिन्नः ॥२०॥

शोषः ॥ अस्मिन्नेवार्थे पेतरीयपंक्तिवाक्यमर्थतः पठति सर्वानिति ॥ जक्षन्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा
नैर्वा ज्ञातिभिर्वा वयस्यैर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरमिति छांदोग्यपंक्तिवाक्यमर्थतः पठति नवैनेति।
नैवाज्ञातिभिर्वा वयस्यैर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरमिति छांदोग्यपंक्तिवाक्यमर्थतः पठति ॥१९॥ ननु कर्मफलभोगो गीकारे जन्मादिप्रसंगेन तत्पापं शंक्याह ॥ ना
नेन संचितकर्मणामारब्धत्वात्तद्वजन्मनास्तीत्यर्थः ॥२०॥

तस्यभोगस्वरूपनापत्तिप्रकारमाह ॥ नामरूपकल्पनादिपृष्ठा नेवतनमात्राद्ब्राह्म भोगासिद्ध
ह्यतो सम्यक्षः ॥ भोक्तृत्वाद्भावेकारणमाह ॥ नामरूपशरीरत्रयजन्मसंबंधो विवेकमेदेनात्मनि
नोभयं भोक्तृ भोग्यरूपेनास्तीत्यर्थः उक्तमर्थे विशृणोति ॥७॥ कस्मिन्शरीरे को नु वरुचवषंक्य
स्थूलदेहेऽवयमानात्मज्ञानं दर्शयति ॥८॥ लिंगदेहगतानज्ञानमाह ॥ इदानीमवस्थानुभिन्नाम
र्थकथनव्याजेन पूर्वोक्तमेवार्थं विशदयति ॥९॥ तत्त्वज्ञानयोगप्रकारेणामायाकार्यनामरूप

परात्मा सच्चिदानंदः तादात्म्यं नामरूपयोः ॥ गत्वा भोग्यत्वमापन्नः तद्विवेके तु नोभयं ॥ ७॥
भोग्यमिच्छन्भोक्ता रथं शरीरमनुसंस्थवेत् ॥ जराव्याधिसृष्ट शरीरे स्थितानामात्मनोज्वराः ॥ ८॥
वातपित्तश्लेष्मोत्थाः स्थूलदेहे स्थिता ज्वराः ॥ कामक्रोधादयः सूक्ष्मे द्वयोर्बीजं तु कारणं ॥ ९॥
अद्वैतानंदमार्गेण परात्मनि विवेचिते ॥ अपश्यन्वास्तवं भोग्यं किं नामेच्छन्परात्मवि
त् ॥१०॥ आत्मानंदोक्तरीत्यास्मिन्जीवात्मन्यवधारिते ॥ भोक्तानैवास्ति कोऽप्यत्र शरीरे वाऽ
तोज्वरः ॥११॥ पुण्यपापद्वयो चिंताऽ दुःखमामुष्मिकं भवेत् ॥ प्रथमाध्यायपद्येनोक्ता चिंता
नैनेतपेदिति ॥१२॥ ॥

भोग्यसच्चिदानंदपरमात्मनि विवेचि तेभेदेनज्ञातेसति सर्वः प्रपंचोमि
थ्येति ज्ञाने किं नाम भोग्यमिच्छति ॥ ततः पूर्वाध्याये शरीरत्राजेवात्मस्वरूपैसंगकृदस्य चेतनस्वरू
पेनिश्चिते सति कामयितृस्वभावाज्जरादिसंवेपोनास्तीत्याह ॥१०॥ इदानीमामुष्मिकं ज्वरं दर्शयति
तस्याभावः प्रथमाध्यायेनिरूपितइत्याह ॥ प्रथमेति ॥ ननु ज्ञानिनः स्वतंत्रकर्मविषया चिंता मा
भूदागामिकर्मविषया चिंता भवत्येवेत्याशंक्य ॥ नयथा शुष्कारण्ये इत्यादिश्रुत्या ज्ञानिन आगामि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पं० सुरी० १२

कर्मसंबंधनिराकरणाद्विषयचिंतानास्तीत्याह ॥१२॥

14

15

सच्चिदानंदब्रह्मणि कल्पितनामरूपात्मके प्रपंचे सच्चिदानंदमात्रबुद्ध्या गृहीतानामरूपयोर्बुद्धिनया।
येत् एवं च सति निर्जगद्ब्रह्म सच्चिदानंदलक्षणं तत्त्वनीत्यर्थः ॥ इदानीमध्यायार्थमुपसंहरति ॥ ९ ॥ इति श्रीब्रह्मा
नंदे द्वैतानंदो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ इति त्रयोदशोपक्रमणं ॥ ३ ॥ अथेदानीं वक्ष्यमाणयोर्ध्याययोः सं
बंधमाह ॥ विद्यानंदस्वरूपमाह ॥ १ ॥ तत्सेवानंदभेदमाह द्वे चेति ॥ चातुर्विध्यमेव दर्शयति ॥ २ ॥ निवर्तनी

प्रथमं सच्चिदानंदे भासमानेऽथ तावता ॥ बुद्धिं नियम्य नैवोर्ध्वं धारयेन्नामरूपयोः ॥ १ ॥ एवं च निर्ज
गद्ब्रह्म सच्चिदानंदलक्षणं ॥ अद्वैतानंद एतत्स्याद्विक्लिष्टाभ्यासे जनाशिषे ॥ २ ॥ ब्रह्मानंदाभिधे ग्रंथे
तृतीयोऽध्याय ईरितः ॥ अद्वैतानंद एवं स्याज्जगन्मिथ्यात्वचिंतया ॥ ३ ॥ इति त्रयोदशोपक्रमणं ॥ ३ ॥
योगेनात्मविवेकेन द्वैतमिथ्यात्वचिंतया ॥ ब्रह्मानंदं पश्यतोऽथ विद्यानंदो निरूप्यते ॥ १ ॥ वि
षयानंदवद्विद्यानंदो धीवृत्तिरूपकः ॥ दुःखाभावादिरूपेण प्रोक्त एष चतुर्विधः ॥ २ ॥ दुःखाभाव
श्च कामाप्तिः कृतकृत्योऽहमित्यसौ ॥ प्राप्तप्राप्योऽहमित्येवं चातुर्विध्यमुदाहृतं ॥ ३ ॥ ऐहिकं चामु
ष्मिकं चेत्येवं दुःखं द्विधेरितं ॥ निवृत्तिमैहिकस्याह बृहदारण्यकं वचः ॥ ४ ॥ आत्मानं चेद्विजा
नीयादयमस्मीति पूरुषः ॥ किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ ५ ॥ जीवात्मा परमा
त्मा चेत्येवं द्विविधमीरितः ॥ चित्तादात्म्यात्त्रिभिर्देहैर्जीवः सन्भोक्ततामियात् ॥ ६ ॥

येदुःखं द्विविभज्यते ॥ ऐहिकस्य निवृत्तिं बृहदारण्यकवाक्येनोपन्यस्याह ॥ तच्छ्रुतिवाक्यं पठति ॥ ५ ॥ आ
त्मनि शोकसंबंधं दर्शयितुं तद्भेदमाह ॥ ६ ॥ आत्मनो जीवत्वे निमित्तमाह ॥ येन मे स्य स्थूलसूक्ष्मकारण।
रूपैस्त्रिभिः शरीरैस्तादात्म्यभ्रमे सति चिदात्मा भोक्तृत्वं भवति ॥ स भोक्ता जीव इत्युच्यते ॥ इदानीं पर
मात्मनः स्वरूपमाह ॥ ७ ॥

पं. प्रदी. १२

दार्ष्टांतिकमाह व्यवहारेति ॥ तद्वद्विद्यते ॥ १३ ॥ द्वैतस्य लौकिकत्वमुपसंहरति ॥ १४ ॥ लौकिकत्व
साधने प्रयोजनमाह ॥ ननु लौकिकापेक्षायां को लाभ इत्याशंक्य ब्रह्मनिष्ठधीः स्थिरा भवतीत्याह ।
उपेक्षितेति ॥ १५ ॥ नहि ज्ञानिनो व्यवहारः कथमित्याशंक्याह नटवदिति ॥ ननु ज्ञानिनो व्यवहारमात्र
प्रारब्धादिकारणेन प्रसज्येतेत्याशंक्य ॥ ब्रह्म व्यवहारेत्यामपि तस्यात्मत्वान्निर्विकार इति सदृष्टांतमा
ह ॥ १६ ॥ उदके उपरि प्रवहत्स्वपि अधःस्थिता प्रोढा शिला यथा न चलति ॥ तथैव ब्रह्मविदस्त्यामपि न

तृणे तृणमनोराज्यं भवत्येवान्यथा यथा ॥ गते गते पुनर्नास्ति व्यवहारो बहिस्तथा ॥ १२ ॥
न बालस्य यौवने प्राप्ते यौवनेऽस्य विरक्तता ॥ स्वतः पिता पुनर्नास्ति नाप्यालीकवादं दिने ॥ १३ ॥
मनोराज्यादिशेषः कः तृणाधीनिनि लौकिके ॥ अतोऽस्मिन्भासमानोऽपि तत्सत्यत्वधियं त्यजे
त ॥ १४ ॥ उपेक्षिते लौकिके धीर्निश्चला ब्रह्मचिंतने ॥ नटवत्कृत्रिमास्थायां निर्वहत्येव लौकिकं ॥
१५ ॥ प्रवहत्स्वपि नीरेषु स्थिरा प्रोढा शिला यथा ॥ नामरूपान्यथात्वेऽपि कूटस्थं ब्रह्म नान्यथा ॥
१६ ॥ निश्छिद्रे दर्पणे भाति वस्तुगर्भं बृहद्वियत् ॥ सच्छिद्रे तन्तथा नानाजगद्गर्भं बृहद्वियत् ॥ १७
अदृष्ट्वा दर्पणं नैव तदंतस्थेक्षणं यथा ॥ अमत्वा सच्चिदानंदं नामरूपमतिः कुतः ॥ १८

ज्ञानी संसरतीत्यर्थः ॥ नन्वखंडैकब्रह्मणि नदीहिलक्षणस्य जगतः ॥ कथमवभासनमित्याशंक्य ।
निश्छिद्रे दर्पणे साकाशं जगद्यथा भाति तद्वदित्याह ॥ १७ ॥ ननु दृश्येव ब्रह्मणि कथं जगद्भाती
ति चेत्याशंक्य ॥ सच्चिदानंदरूपेण सर्वमेव जगद्भातीति सदृष्टांतमाह ॥ १८ ॥ ननु नाम
रूपयोरपि भासमानत्वात् ॥ कथं निर्विषयब्रह्मप्रतीतिरित्याशंक्य तदुपायमाह ॥ १९ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

16

17

प्रतिवादे... ॥ १९

उक्तमर्थं केमुतिकन्यायेन स्पष्टयति ॥ ८५ ॥ यथा यत्र मातृब्रह्मनिष्ठा मायायां जगदिदं तत्र दृष्टान्तमाह ॥ ८६ ॥ ननु माया चमत्कृतिकारिणी सामर्थ्ये किं कार्यं... चेतनं कोऽपि विज्ञातुं
मायायाः स्पष्टं दार्ष्टान्तं दर्शयति ॥ ८७ ॥ ननु पाञ्चभौतिकदेहेन सामर्थ्यं किं कस्मिंश्चित् चेतनस्य केषां विज्ञाते
उत्पन्नस्याशंक्याह शाणिपाणी... नः कारणोऽचेतनस्य प्रतिबिम्बेन तत्तत्वमितस्य तस्मादाभावात्तेन स्वयं
ज्ञानं स्याशंक्याह ॥ ब्रह्मणः सर्वोपादानत्वेन सर्वं चेतनं चेतनाचेतनविभागः विरूप्यते तत्रास्ति न स्यादित्याशंक्य ॥

इहपूर्वं क्षित्यादि तिव्रतस्यात्तच्छुलभा ॥ यथा यचेतने यथा नतत्पुनस्तेन यथा तथा ॥ ८८ ॥ ईदृशो मायाक्षेपः
हिमाद्रेश्च निद्रासमे ... ॥ मायायां च चित्रोपमाद्दिमोहं किं न संभवेत् ॥ ८९ ॥ पायानेपु
हिमाद्रेर्योनिद्राभावेऽपि दृष्टा ॥ मायायाः केवलं चित्रोपमा हिमोति किं न संभवेत् ॥ ९० ॥ तानिला
कथनिद्रास्वमेवक्रियं सृजेत ॥ तत्र यो हि नित्यं विकाराः कस्य पुनः सो ॥ ९१ ॥ तालिला
ग्रिजेनो वंशलोकपाणि शिलादिकाः ॥ विकाराः प्राणिधीचेतः शिक्षायामपि विचिता ॥
चेतनाचेतनेष्वेषु सृष्टिवर्तने दूतनाता ॥ समानं ब्रह्मनि मेने नाम रूपे द्वयं कृपये ॥ ९२ ॥ ब्रह्म
रूपे नाम रूपे पटे चित्रमिव स्थिते ॥ उपेक्ष्य नाम रूपे द्वे सच्चिदानन्दधीर्भवेत् ॥ ९३ ॥ जलस्थे योधु
त्वमाते हस्थेप्यविन ॥ तीरस्य पतदेहे त्व नानात्वं ... यथा तथा ॥ ९४ ॥ सहस्रशो मेघा येषे
वनमाने स्वदेवतन ॥ सर्वे रूपे त्वते यद्वद्दृपेतानामरूपयोः ॥ ९५ ॥

ब्रह्मणः सर्वकल्पना सा या समत्वाम्भे त्वमित्याह ॥ ९६ ॥ ब्रह्मणः विमृष्ट साधारणं विहेतुमाह ॥ ९७ ॥ ब्रह्मणः सर्वकल्पनासा या
समता तन्मे त्वमित्याह ॥ ९८ ॥ ब्रह्मणः विमृष्ट साधारणमेहेतुमाह ॥ ब्रह्मणः कालं या कल्पितनामरूपसाधोपिद्यानं ब्रह्म
रणात्तत्त्वं यत्तत्त्वमित्यर्थः ॥ तत्र यमवगम्य तस्मात् कोऽत्र या कल्पितनामरूपसायोपेयात्मनं ब्रह्म
रणात्तत्त्वं वतनत्वमित्यर्थः ॥ तत्रयमवगम्यतस्मात् कोन्नाया कल्पितनामरूपरूपमाने पितया देये ॥
वराम्यतेत्स्याह ॥ उपेक्षेति उक्तार्थं दृष्टान्तमाह ॥ ९९ ॥ नीरे यो मानवे देहे पविहृत्य मानेऽपि तत्र देवे ॥
इदानीं सर्वजनप्रसिद्धं दृष्टान्तान्तरमाह ॥ ९९ ॥
द्विमनतीरस्थे स्वदेहे तद्विपरीतेन मनुष्यदिश्येयेत्यर्थः ॥

तदिद्यनीय मानयोर्नामरूपयोः कायानिमित्याशंक्य कल्पितत्वमेव ज्ञानिविद्याह ॥ ९५ ॥ कल्पितत्वेऽपि देहत्वं नेत्रो
ति ॥ ततः किमित्यत आह ॥ ९६ ॥ ब्रह्मज्ञानस्य दार्ढ्यं स्यादेतादृशं सर्वं कल्याकृत्वमादिदेहेताद्यज्ञापि कर्तव्ये
त्याह ॥ ९७ ॥ उभयाभ्यासफलमाह ॥ ९८ ॥ ननु नादिकालमारभ्य प्रतिभासमानस्य द्वैतस्य कादाचित्के
न ज्ञानाभ्यासेन कथं निवृत्तिरित्याशंक्य ॥ देहकालेनैतस्य सत्कारसेवितेनाभ्यासेन निवर्तनपवे ॥

अनेकधा विभिन्नेषु नामरूपेषु चैकधा ॥ तिष्ठति सच्चिदानन्दा विसंवादो न कस्यचित् ॥ ९५ ॥ निस
ते नामरूपे द्वे जन्मनाशयुते यतः ॥ बुद्ध्या ब्रह्मणि वीक्षस्व समुद्रे बुद्बुदादिवत् ॥ ९६ ॥ सच्चिदानन्द
रूपेऽस्मिन्पूर्णे ब्रह्मणि वीक्षिते ॥ स्वयमेवावजानाति नामरूपे शनैः शनैः ॥ ९७ ॥ यावद्यावदवज्ञा
स्यात्तावत्तावत्तदीक्षणं ॥ यावद्यावद्वीक्ष्यते तत्तावत्तावदुभे त्यजेत् ॥ ९८ ॥ तदभ्यासेन विद्यायां सु
स्थितायामयं पुमान् ॥ जीवन्नेव भवेन्मुक्तो वपुरस्तु यथा तथा ॥ ९९ ॥ तच्चिन्तनं तत्कथनम
न्योऽन्यं तत्प्रबोधनं ॥ एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ १०० ॥ वासनानेककालीना दी
र्घकालं निरन्तरं ॥ सादरं चाभ्यस्यमाने सर्वथैव निवर्तते ॥ १०१ ॥ मृच्छक्तिवद्ब्रह्मशक्तिरने
कानन्तान्सृजेत् ॥ यद्वा जीवगतानिद्रा स्वप्नस्य जननी यथा ॥ १०२ ॥ निद्राशक्तिर्यथा जीवे दु
र्घटस्वप्नकारिणी ॥ ब्रह्मण्येषा तथा माया सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ॥ १०३ ॥ स्वप्ने वियद्गतिं पश्येत्स्व
मूर्धच्छेदं यथा ॥ मुहूर्ते वत्सरौघं च मृतं पुत्रादिकं पुनः ॥ १०४ ॥

त्याह ॥ १०० ॥ ननु ब्रह्मणएकस्यानेकाकारजगदुत्पत्तिरनुपपन्नमित्याशंक्य मायासहितस्योपपद्यत इ
ति स दृष्टान्तमृच्छक्तिवदिति ॥ १०१ ॥ अनन्तानां कार्याणामित्यर्थः ॥ ननु मृच्छक्तेः सत्यत्वादनेकहेतुत्वात् विषमो दृष्टान्त इत्या
शंक्य पत्त्यन्तरमाह ॥ यद्वेति दृष्टान्तं विशदयति ॥ १०२ ॥ दार्ष्टान्तिकमाह ब्रह्मण्येषेति ॥ दुर्घटकारित्वं प्रदर्श

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्कृदितिदृष्टांतप्रदर्शनार्थः वदतिवस्त्वाकालत्रयेपिसद्वस्त्वनुवर्त्तते ॥ तथा सदादिरूपत्रयं सर्वदानुगा
तमित्यर्थः ॥ ननु अवकाशं विहाय सदादिरूपत्रयं केवलमनुभूतमित्याशंक्याह ॥ तदेव उपपादयति सर्वं वा
दिनस्याप्यमनुवदति ॥ पृथगोक्तस्य पृथगाह ॥ तावतः स्यात्तमसत्त्वेन तत्त्वबुद्ध्या भावविशेषणस्य
दिनस्याप्यमनुवदति ॥ हि शब्दो लोकप्रसिद्धौ ॥ तद्विशेषणात्र्यवनेनयाति ॥ भवतेव ।
विशेषत्वेनयतोगमाते किंचिद्रूपोमस्यग्रतत्त्वमित्याह ॥ हिरण्यंशो लोकप्रसिद्धो यानत्वार्थः ॥ भवतेवं ।
प्रकृते किं मायातमित्याशंक्य ॥ विशेषणत्वेन प्रतीयमानेन स्वरूपमनुपपत्तिमित्याशंक्याह ॥ ७९ ॥ तस्य स्वाव
रूपत्वमाह ॥ घोरा सोन्य रूपत्वात्सत्त्वात्स्वरूपत्वमित्यर्थः ननु तु स्वात्रिशा सत्त्वे स्वावरूपत्वमित्याशंक्या

अवकाशे विस्मृतेथ तत्र किं भाति तद्वद ॥ सन्मात्रमिति चेदस्तु नाम न तावन्मात्रमिति ॥ ८० ॥ तादृ
क्वाचित्तत्स्वयं ओदासीने नत्त्वमात्रे ॥ आकाशस्य प्रतीतिवन्नासीने यत्नाविनेस्मात ॥ ८१ ॥ त्वमवको
त्वरूपयोः स्यात्स्याति प्रतीयते तदुः खबद्धोः ॥ व्याख्याते निजाग्रहो निजः सुखेन बद्धो तत्र ॥ ८२ ॥ निजा
नेदस्त्रियेकर्षयोः कयोः व्याप्तयः स्त्वमात ॥ तत्र तु स्वप्नित्तत्वेन स्वाभीनस्यपापता ॥ ८३ ॥ स्वा
कारोप्येवमानेदः सन्मात्रमानेतत्त्वमते ॥ वाय्वादिदेशत्वेन वस्ते वे वे विभाव्यताम् ॥ ८४ ॥ गति स्प

अवकाशस्य मिथ्यात्वं प्रतिपाद्य वायोर्मिथ्यात्वम् ॥ ८५ ॥

ह ॥ न देवोपपादयति ॥ न तु निजानेदस्य स्वानेदवानेदवतादर्शवायस्यानन्दयोरतस्यापनंप ॥ तस्यानिसते
पिन्तुशा हिरण्यमनसः त्वगिकतेनमावसयोस्त्वयोत्रपि तस्योकतत्त्वमित्याह ॥ ८६ ॥ हृद्दोतेसिद्धमर्थं स्वाहो
होतिकेयानयति ॥ ८७ ॥ एवं निजात्मनिराकृत्य काशे तेनार्थः ॥ सन्मात्रमावेदनभवतात्स्मृत्युपयामयते प्रतापप
रनीयेन्यर्थः ॥ आकाशेप्रतिपादितमर्थं वाय्वादिष्वतिदिशति ॥ वाय्वादीति ॥ त
त्रवाय्वादीनामसाधारणायमान्दर्शयति ॥ ८८ ॥ असाधारणरूपाकाशेऽवस्थत्रवपुषापि ॥ एवं विभा
वोमनसानतत्त्वरूपं ययोचितफलितमाह ॥ ८९ ॥

२०

[margin:] अवकाशस्यसत्त्वत्वमपोद्याकाशविशेषत्व निर्णयः ॥ ८४ ॥

[margin:] ८ अवकाशस्याप्यनृतत्वम्

प्रविकाराणिब्रह्माणिवर्त्तमानानामानेकधाभूतमौलिकप्रपंचरूपेणावकृत्याविकारं यांतिमायामंत्राणो
ति ॥ मायाब्रह्माणिवर्त्तते अत्र प्रमाणमाह ॥ मायामिति ॥ मायांतु वैलिकी प्रकृतिं प्रकृतिस्वरूपेनयतिश ।
कृतिरुपादानकारणं विद्यात् ॥ मायिनं तस्यामाश्रयेन तद्वेतन महेश्वरं मायानियामकं विद्यादित्यनु
षंगः ॥ उभयत्रतुशब्दः ॥ परस्परवैलक्षण्यद्योतनार्थः ॥ इदानीं मायोद्भितस्य ब्रह्मणः प्रथमं कार्यमाह
तस्य कारणवादात्रैरूपत्रयमाह ॥ सच्चिदानंदरूपत्रयमर्थः तस्याप्रातिस्वकं रूपमाह ॥ तस्य रूपं वेस्सारूप

प्रविक्रियब्रह्मनिष्ठा विकारान्यात्यनेकधा ॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु म
हेश्वरम् ॥ ९५ ॥ आद्यो विकार आकाशः सोस्ति भात्यपि च प्रियः ॥ अवकाशस्त
स्य रूपं तन्मिथ्या न तु तत्त्रयम् ॥ ९६ ॥ न व्यक्तेः पूर्वमस्त्येव न पश्चाच्चापि नाशतः ॥
आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेपि तत्तथा ॥ ९७ ॥ सद्रूपे सच्चिदानंदात्मरूपे ऽस्
ति सर्वदा ॥ निराकाशे सदादीनामनुभूतिर्निजात्मनि ॥ ९८ ॥ ॥

२१

त्रयाद्वैलक्षण्यमाह ॥ सदादिरूपत्रयं वास्तवमित्यर्थः ॥ तस्य चतुर्थरूपस्य मिथ्यात्वे हेतुमाह ॥ ९९ ॥ ननु उत्पत्ति
विनाशयोर्मध्ये प्रतीयमानस्याकाशकथमसत्त्वमित्याशंक्याह ॥ आदाविति ॥ उक्तार्थे श्रीकृष्णवाक्यं प्र
माणयति ॥ अव्यक्तादीनिभूतानिव्यक्तमध्यानिभारत ॥ अव्यक्तनिधनान्येवेत्याह कृष्णोर्जुनं प्रति स
दादिरूपत्रयस्याकाशे सत्त्वे किं प्रमाणमित्याशंक्यानुभूतिरेव प्रमाणमित्याह ॥ ९८ ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रकाशस्वरूपेणोद्दालकेन श्वेतकेतुं प्रत्यसौ सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिना सद्रूपं निरूपितं ॥ तथा वृक्षाद्वः
स्तरूपात्वाप्यायितप्रत्येयं यावन्निष्कृष्टं ब्रह्माप्रतिष्ठा ब्रह्मानन्दं ब्रह्मेति प्रज्ञानरूपं ब्रह्मणो दर्शयति ।
एवं पूर्वोदाहृतानि वांदोग्यपञ्चमाद्वैतसनत्कुमारनारदयोः संवादेषु स्थितिरुपश्रमानेव विनि
ता सितवाक्येषु पञ्चम ॥ यो वै भूमा तत्सुखमिति भूमा तत्त्वाभिधेयत्वब्रह्मणोऽनन्तरूपत्वमुक्तं वाक्येषु
क्तः उक्तं त्वायमत्र प्रदर्शितं ॥ एवमिति ॥ श्रुत्यन्तरे तैत्तिरीयादिकेष्वपि तत्र तत्र ब्रह्मणो विज्ञानादिरूपादि
वाक्यैरानन्दस्वरूपत्वादिकमुक्तमिति द्रष्टव्यमिति भावः ॥ सच्चिदानन्दादिर्विवक्षायामरूपेणापि प्रकाशयति

सद्रूपमात्मनः प्राहुः प्रज्ञानं ब्रह्म वाक्ययः ॥ सनत्कुमारः प्राहानन्दमेवमस्य नामरूपतां ॥ ५२ ॥ विचित्राः
सर्वरूपाणि कृत्वा नामानि तिष्ठति ॥ सर्वेषां काव्यानां नामरूपं लिङ्गतेः ॥ ५३ ॥ अव्याकृत
प्रधानं ब्रह्म व्याक्रियते द्विधा ॥ अचिन्त्यशक्तिमायेषा ब्रह्मण्याव्याकृताभिधा ॥ ५४ ॥

५२ ॥ सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते इति ॥ अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणीति च सहस्रशो जगत्त्रिदृष्टे नामरूपे प्रपञ्चमादर्शितेऽपि त्वर्थः ॥ तच्चैव प्रज्ञानं रूपब्रह्म
ति ॥ ५३ ॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत सोऽसावयमिति
दर्शयति सदेव सोम्येदमग्र आसीत्तन्नामरूपात्मकत्वेन दर्शितमित्यर्थः ॥ तदेतत्सर्वमिदं जगदव्याकृतमव्यक्तं
नामरूपात्मकं भूत्वा पृथक् सप्तसमेधितं द्विधा वाच्यवाचकभावेन व्याक्रियते व्यक्तीकृतमित्यर्थः ॥ इदानीं
तदेतत्तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यत्राव्याकृतशब्दस्यार्थमाह ॥ अचिन्त्येति ॥ ययं ब्रह्मणः शक्तिर्माया क्रियमा
या सैषाव्याकृताभिधा ॥ असिद्धा कैव व्याकृतशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः ॥ तन्नामरूपाभ्यामेव व्या ।

अद्वैतविज्ञाने निर्मितमभिन्नलोके कर्तृमेवं छान्दोग्यषष्ठे तावदेकस्य कारणस्य विज्ञानात्सर्वेषां कार्याणां विज्ञा
नमुक्तं नतु कार्याणामनेकेषां विज्ञानमित्यर्थस्तत्त्वमभिप्रायः ॥ इदानीमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने दृष्टान्तमपि
दर्शनपरस्य यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यादित्यादि वाक्यस्यार्थं निरूपयति यः सर्वदा दर्शि
कमदर्शनपरस्य ॥ उत्तमादेश्यमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भवतीति ।
वाक्यस्यार्थं प्रदर्शयन् प्रकृतं फलितमाह ॥ ५५ ॥ यथा घटशरावाद्युपादानस्यैकस्य मृत्पिण्डस्य बोधा
त्तद्विकाराणां सर्वेषां घटादीनां बोधो भवति ॥ एवं सर्वोपादानस्यैकस्य ब्रह्मणो बोधात्तत्कार्यस्य स

अद्वैते निर्मितं लोके कर्तृमेवात्मैकस्य बोधतः ॥ सर्वबोधः श्रुतौ नैव
ज्ञानत्वस्य विवर्तयां ॥ ५५ ॥ एकमद्वितीयं विज्ञानात्सर्वं मृण्मय
यथोदितं यथा ॥ तथैकब्रह्मबोधेन जगद्बुद्धिर्विभाव्यतां ॥ ५६ ॥
सच्चिदात्मकं ब्रह्म नामरूपात्मकं जगत् ॥ तापनीयश्रु
तेर्ब्रह्म सच्चिदानन्दलक्षणः ॥ ५७ ॥

स्तस्य जगतो बोधो भवतीत्यवगन्तव्यमित्यर्थः ॥ न तु ब्रह्मजगतोः स्वरूपापरिज्ञाने ब्रह्मज्ञानाज्जग
तो ज्ञानं भवतीत्यवेनावगन्तव्याशङ्कायां तस्याशङ्कां ॥ तदवगमाय तदुभयस्वरूपं दर्शयति ॥ ५७ ॥ ब्रह्मणः सच्चि
दानन्दरूपत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्कायां तापनीयादिश्रुतयः प्रमाणमित्याह ॥ उत्तरश्रुतितापनीये ॥ आद्य
र्वेणिके सत्यवद्वेदे सर्वं सच्चिदानन्दमात्रमित्यादिश्रुतेरेव ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपत्वमित्यर्थः ॥ आ
दिशब्देन विवक्षितानि श्रुत्यन्तराणि दर्शयति ॥ ५८ ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

24

प्रयोजनाभावमेवशंकयति॥ ननुस्याबाधस्यबन्धनोत्तानेष्टमर्थं॥ इष्टमोक्षानः श्रुतस्यार्थः प्रयोजनेषस्मि
न्नसमर्थमितिवक्ष्यतीहि॥ यन्नंतोशस्यविकारोस्यास्याबाधस्यप्रयोजनमवश्यंभवतीत्यर्थः॥ ननुकारणज्ञाना
त्कार्यज्ञानेभवतीत्येतद्धीनत्वदृष्टेवसन्नावहेतत्वंविषयतीत्यभिप्रायेणाकतेनदेशनमेसंभवतीतिशंकते॥५५॥
कारणस्यमृदादेर्ज्ञानात्कार्यगतमृदादिसत्यज्ञानेभवतीत्येतन्मृज्ज्ञानाद्घटज्ञानमित्यादेर्भवतीति।
एवंचसतिशास्त्रतएवबन्धमत्कारेणार्थतत्त्वमर्थः॥ इहविवेकवन्तोविस्मयाभावेपितदहिताविस्मयः।
प्रादेवेतिपरिहरति॥ समंकार्येष्वसन्नेति॥५६॥ कारणस्वरूपादिषुविद्यमानेबालबोधः कारणस्वरू

अनंतांशोनबोद्धव्यस्तद्बोधानपेक्षितः॥ ननुज्ञानेप्रमर्थंस्याज्ज्ञानतस्तेनबाधते॥५५॥
नहिकारणविज्ञानात्कार्यज्ञानमितीरितं॥ सद्बोधानस्तिकार्येषुविद्यमानेकोनुविस्मयः॥५६॥
समंकार्येष्ववस्थःकारणात्मेतिजानतः॥ विस्मयोस्याभिलाद्बुद्धस्यात्विस्मयःकेनवार्यते॥५७॥
प्रारंभोपरिणामश्चलौकिकोस्यैककारणे॥ तादात्म्यमतिरेकतस्तावत्पमेवविस्मयः॥५८॥ ॥

पमेवेतियेजानंतितेषामाश्चर्यंमाभूत॥ इतरेषांतज्ज्ञानरहितानांजायमानोविस्मयोनतिवारयितुंश
क्यइत्यर्थः॥ अत्रस्यविस्मयोभवेदित्युक्तमेवार्थंप्रपंचयति॥५७॥ प्रारंभोनाममसमवाय्यसमवायिनि
मित्तकारणेभ्योभिन्नस्योत्पत्तिर्वायोवक्तिसोयमारंभोस्यच्यते॥ पूर्वरूपपरित्यागेनरूपांतरप्राप्ति
लक्षणोपरिणामोयोवक्तिसपरिणामोस्यच्यतेप्रक्रियाद्वयमज्ञानानांलोकव्यवहारमात्रपरोलौकि
कइत्युच्यते॥ एतद्द्वयाणामपिकारणस्यैकरूपज्ञानादन्येषांकार्याणांविज्ञानेभवतीतिवाकथमा
चार्याद्विस्मयोभवेदित्यर्थः॥ ननुयथाश्रुतमर्थंपरित्यज्यस्यव्याख्यानेकिंकारणमित्याशंक्याश्रु

नैष्कर्म्यभाष्यादिसमाः श्लोकेति ५८ ॥

25

श्रुतस्यश्रुतेरुदाहरणत्वात्किंचित्॥ यथासोम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वस्यकार्यस्यसिद्धेर्वमनेनेनवा
क्यसंदर्भेणकार्यस्यान्वनस्यमृत्तत्ववर्णोयोसंदृष्टान्तत्रयमुक्तवानित्यर्थः॥ किमर्थंदृष्टान्तत्रयमुक्तवानित्या
शंक्याह॥ अतइति॥ अतएवैतद्वस्तुमृदादिषुकार्यान्तरमनुपलभ्यमानेभूतभौतिकरूपेषुसर्वेषुवस्तु
षुकार्यान्तरंनवासितंक्रियादित्यर्थः॥ ननुकार्यान्तरत्वाभ्युपगमेपिकिमर्थंमुक्तमित्याशंक्य॥ का
रणज्ञानात्कार्यज्ञानमस्तित्वत्यभिप्रायेणाह॥५१॥ कारणस्यमृदादेर्ज्ञानात्कार्यज्ञानस्यघटादेर्विज्ञान
मपियथासोम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृन्मयंविज्ञातंस्यादित्यादिवाक्यजातेनोक्तवानित्यर्थः॥ ननुमृ

मृत्तत्ववर्णमात्रश्रुतिदृष्टान्तत्रयमाकर्णितः॥ ग्राहतोवासयेत्कार्यान्तरत्वेनसर्वव
स्तुषु॥५२॥ कारणज्ञानतःकार्यविज्ञानंचापिसोवदत्॥ सत्यज्ञानेनतज्ज्ञानक
थमत्रोपपद्यते॥५३॥ समस्तकस्यविकारस्यकार्यतालोकदृष्टितः॥ वास्तवो
ऽत्रस्वरूपोस्यबोधःकारणबोधतः॥५४॥ ॥

पारमार्थिकस्यकारणस्यविज्ञानात्
त्ववर्णादिरूपस्य
हिलक्षणस्यघटकटकादेर्विज्ञानमनुपपन्नमितिशंकते॥ कार्यस्यसत्यान्तरांशद्वयरूपत्वात्का
रणज्ञानात्कार्यगतसत्यांशज्ञानेभवतीत्यभिप्रायेणाह॥५३॥ समस्तकस्यापिदृष्टान्तभूतसूत्रसहितस्यवि
कारणेपितस्यघटादिरूपस्यकार्यताकार्यत्वंलोकप्रसिद्धमित्यर्थः॥ भवत्वेवमेतावताकार्य
ज्ञानेनसंभवतोस्यसाधोयसकः॥ परिहारोज्ञानेइत्याशंक्य॥ कार्यगतानंतरांशभावेपितद्धनसत्यांश
ज्ञानंभवत्येवेतिपरिहरति॥ अत्रकार्येयावास्तवोमृदंशोस्यस्यवास्तवंशस्यबोधोज्ञानेकारणज्ञाना
द्भवतीत्यर्थः॥ ननुकार्यगतसत्यांशावदसत्योपांशोपिबोद्धव्यइत्याशंक्य॥ प्रयोजनाभावान्नेवमित्याह

श्लोकेति ५४ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यत्र त्वाकारोऽपरिणामोऽस्तु पुनस्तत्र तत्त्वतो यादि भावस्य स्वरूपेण स्वरूपाग उपलभ्यते इत्यर्थः ॥ ननु विवर्तेऽप
वेरूपापरिणामः को दृष्टः शंक्य ॥ सत्तत्ववर्णयोरीदृशेन स्पाह ॥ सत्तत्ववर्णविवर्तयोरीदृशं कुंडलयोर्निष्प
त्रयोरर्पितकारणभूतस्य स्वर्णरूपेण निवर्तते ॥ इति हि प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ननु घटस्य मृद्विवर्तेन मत्तुप
पत्रेऽघटनाशे पुनर्मृद्भावादृष्टं नादित्याशंक्य ॥ ४८ ॥ मृद्भावाभावे कारणमाह ॥ कपालेति ॥ कपालानाम्
मपि नाशे मृद्भावोपलब्धिः स्यादित्यपि द्रष्टव्यमिति ॥ सुवर्णेन तत्रोदाहरणमेवानवकाशमित्याह ॥ स्वर्णत्वरूपमि
ति ॥ ननु परिणाम एव दृष्टान्तेन नाभिहितानां दोषः सत्तवर्णयोर्मौलो येयदि स्वर्णत्वयोर्विवर्ते दृष्टान्तत्वमे

परिणामे सर्वरूपेण जलदीनामिव पूर्वरूपत ॥ सत्तत्ववर्णयोर्निवर्तेते घटकुंडलयोर्न हि ॥ ४८ ॥ घटे मृत्येन
मृद्भावः कपालानामेव नाशात ॥ मेवं नु यौ निमृद्रूप स्वर्णरूपेण निवृत्ते ॥ ४९ ॥ तोएदोपरि
णामो न पुनः सद्भाववर्जनात ॥ एतावता स्वदादीनां दृष्टान्तत्वं न हीयते ॥ ५० ॥ आरम्भवादिनः का
र्यं मृदो द्विगुणमापतेत ॥ रूपस्पर्शादयः प्रोक्ताः कार्यकारणयोः पृथक ॥ ५१ ॥

मेनोक्रियते न हि तत्र द्वैतवत्तीवस्थापितयानेस्यादित्याशंक्याह ॥ ५२ ॥ न हि न तद्द्वैतावस्थानेरमापायमा
नयोः स्वयोर्विवर्ते दृष्टान्तत्वे न भवेदित्याशंक्याह ॥ एतावतेति ॥ यादेः परिणामित्वेन मृदादीनां सत्त्वव
र्णादीनां दृष्टान्तत्वे निवर्तते दृष्टान्तभावो न हीयते न नष्पति ॥ अयमभिप्रायः ॥ क्षीरस्य सर्वरूपपरिणामगुण
स्वरमवस्थानतामतिसद्भावापरिणाममिवमेव ॥ मृत्सवर्णयोस्तवस्थानतत्रापि सद्भावे पिपूर्वरूपपरि
त्यागाभावाद्विवर्ततापीति ॥ ननु सत्त्ववर्णयोः परिणामविवर्तविचारे भवतमपि किं नामी क्रियते इ
त्याशंक्याह ॥ ५१ ॥ आरम्भवादिनो मते कार्यं मृदादिद्वैगुण्यमतिकादेई वसदेव गुणं कार्याकारेण कारणाकारे

मृत्कांसिस्यादिविभिः शदैरमिधीयमानो योऽर्थः कार्यरूपस्तस्य कारणात्सत्यत्वेनैव गीक्रियमाणे मृत्तत्व
गस्य कारणस्य ज्ञाने किं न तन्निवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ रूपापत्तिविनिर्णयोरद्वयते ॥ ५४ ॥ न चोपपत्तिमाह
यस्मादिति ॥ यस्मात्कारणात्सत्वबुद्धौ रिविषयासत्यत्वबुद्धिने श्यतः सत्विह तन्न पवेत्यर्थः ॥ ननु वादोपित
वजलादिस्वरूपस्योपलब्धीति रूपलब्धतेन सत्यत्वबुद्ध्युपगामस्त्याशंक्य ॥ तस्मात्निरूपाधिभ्रमत्वात्स्व
तथात्वमिदृतञ्चोपाधिभ्रमे सत्यत्वबुद्ध्युपगमएव निवृत्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाह ॥ भ्रमसोपाधिकश्च
मस्थले ईदृशोव सत्यत्वबुद्ध्युपगमस्वरूपवबाधजापिष्टान यथात्म्यज्ञानतस्मान्निवृत्तिरपेक्षया ॥ नत
भासनेन स्वरूपावतीतिस्वरूपारत्यर्थः ॥ एवं कृदृष्टमित्यतआह ॥ ५५ ॥ जलेपोमत्ववेनैव प्रतिभासमा

निवृत्तेपवतस्मान्नेतत्सत्यत्वमतिर्गता ॥ ईदृग्विवृत्तिरेवात्रबोधजा न तु भासने ॥ ५६ ॥ उ
मानयोर्मृद्वानीदृभानोप्यात्मिनवलतः ॥ तदस्य मन्त्येव तन्नास्मिन्नैवास्यानस्यापि तत्क्वचित ॥ ५७ ॥
ईदृग्बोधपुमर्थेत्वमतमद्वैतवादिनो ॥ मृद्रूपस्यापरित्यागाद्विवर्तत्वं च दृश्यते ॥ ५८ ॥

नोपिपुमान्त्वमर्थेतेना लिततत्वोपपत्तिमाह ॥ नदस्य इति ॥ कस्यचिद्विवेकिनो विवेकिनो वात
स्मिन्न्यात्वस्वपुरुषेतीवस्यापुरुषकृवसत्यत्वाभिमानः क्वचिद्देशेकाले वा नास्तीति ॥ न चासोपि
तस्यासत्यत्वज्ञानमात्रात्पुरुषार्थसिद्धिरित्याशंक्याह ॥ ५९ ॥ अद्वैतवादिनामात्मानेयतीति
कस्यस्वर्वस्यामिथ्यात्वनिश्चये सत्यद्वितीयानंदाभिव्यक्तिलक्षणः पुरुषार्थः सिद्ध इत्यभिप्राय
नन्वघटस्यमृद्विवर्तत्वे सिद्धे तज्ज्ञानाद्घटस्यसत्यत्वबुद्धिर्निवर्तेत ॥ नचैतदिदानीं सिद्धमित्याशं
क्याह ॥ घटे मृद्रूपपरित्यागाभावे पिपरिणामत्वाद्घटस्य किं न स्यात ॥ इत्याशंक्याह मृद्रूपस्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यत्र यद्रूपवाच्यं घटादिकं कार्यं स्वरूपेणावभासते ॥ न यो नस्ति विनाशावद्गुपलभ्यते ॥ अन्यत्रानेन
वाग्विन्द्रियजन्मनामात्मकत्वेन व्यवह्रियते च ॥ किंच ॥ यत्कार्यं रूपेण रूपेण कार्यं स्वभिन्नेनासत्त्वरूपेण
णाथात्म्येन कारणवदन्नेनानुवर्तते ॥ ननु किं तद्रूपं हेतोरिति ॥ यत्कार्यं तेन वाचा व्यवह्रियमाणेन नाम्ना
रूपेण निरूपितावद्व्यवह्रियमाणत्वात् रूपं तस्य नामरूपमेव रूपं यस्य तत्तथा नामात्मकमुच्यत इत्यर्थः ॥ य
थेभावः विमतो घटादेः स्वात्मको भवितुमर्हति ॥ एवं देशस्वरूपेण कार्यं घटादेरनित्यत्वमानव्यत्यापकारंकत्वा
यति ॥ ४ ॥ यत्र स्वघटादिरूपेण कार्यं स्वयं तत्र तु भो देवा कारणमस्तीति किं विकल्पमपि सत्यं न भवति ॥ नि
त्यत्वादिर्गतं न वेवा तत्त्वं रूपं यस्मात् निमित्तेन तत्स्वभाववत्त्वात् ॥ तदिदमाह नामाख्यातियोगितया तु ॥

यत्केनचित्सिनामैतद्रूपकेवलवर्तते ॥ तेन तन्नामनिरूप्यत्वात्तत्र रूपमुच्यते ॥ ४१ ॥ निरूप्य
त्वादिना विनाशे चाविभक्तमानामतः ॥ यत्र यन्नत्त्वरूपं संज्ञकं चित्तदादिवत् ॥ ४२ ॥ या
त्कालेन तत्र सर्वे कार्यं यथोक्तरूपभाक् ॥ सन्नस्मिन्विनाशे च सत्ये तद्वस्तु कथ्यते ॥ ४३ ॥ यत्केन
हो विकारस्य नैतेनामासिद्धिविनाः ॥ यथैवेदं तत्र कस्मात्तन्नहो देवे निवर्तते ॥ ४४ ॥

वाचारम्भणानामधेयो वागिन्द्रियजन्मनामात्मकत्वात् विमतेऽपि देहत्वादि विकारस्तदुपदेशेन ॥ अत्रै
वप्रयोगः ॥ घटादिरूपः कार्यप्रपञ्चो भवितुमर्हति निवृत्तत्वात् ॥ यत्स्वत्वं न भवति न तन्निवर्तते यथा घटा
द्युपादाने मृदादिनिकेवलस्याति किं एवमज्ञाने तदपि योजनीयं ॥ एवं विकारस्यासत्त्वं प्रसाध्येदा
नीं तदधिष्ठानभूतायाः सदः सत्यत्वमुपपादयति ॥ ४ ॥ यत्काले स्थितिकाले तत्र सर्वं कार्यं तेः घ
टे स्मिन्काले रूपमपि यत्र विनाशो न रकालेऽप्येकरूपभाक् ॥ एकाकारं सततं तेनैव तावत्स्वरूपेण स
दवतं ततः सत्यमितीत्ते ॥ अविनाशी विकाराणामधिष्ठानादिति ॥ तत्र हस्तं तत्सत्यमिति कथ्यते ॥ विमतेऽस
त्सत्त्वं नैत्यमवितुमर्हति ॥ सततत्वाद्यात्मवदित्यादि योज्यं ॥ ननु घटादेः कार्यजातस्य प्रसन्नतेन

मायामयत्वेन मायाकार्यत्वेन विकारस्य कार्यरूपस्य घटादेरनन्तात्मता मिथ्यात्मत्वं ॥ विकाराणां घ
टादीनामाधारभूतायाः सदः सत्यत्वं च ॥ वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं इत्यादि श्रु
तिरुक्तवतीत्यर्थः ॥ इदानीं वाचारम्भणमित्यस्याः श्रुतेर्वाक्यार्थं तः पठति ॥ ३९ ॥ विकारो नाम कार्यं घटा
दिः वागिन्द्रियोच्चार्यं नाममात्रं ॥ नामैवास्य घटादेर्न सत्यता ॥ नाम्नातिरेकेणान्यपारमार्थिकं रूपमस्ति
किं तत्तदाधारभूतास्येव सत्यत्वमर्थः शक्तितत्कार्ययोरन्ततः तेन तदाधारस्य सत्यत्वे च कारणमाह ॥ ३८ ॥

एवं मायामयत्वेन विकारस्यानृतात्मता ॥ विकाराधारमृद्वस्तु सत्यत्वं चाब्रवीच्छ्रुतिः ॥ ३७ ॥
वाङ्निष्पाद्यं नाममात्रं विकारो भास्य सत्यता ॥ स्पर्शादिगुणयुक्तात्मन्यायां केवलमृत्तिका ॥ ३८ ॥
व्यक्ताव्यक्ते तदाधारे इति त्रिधायोर्द्वयोः ॥ पर्यायः कालभेदेन तृतीयस्त्वनुगच्छति ॥ ३९ ॥
नित्यत्वेभासमानेव यक्तमस्यन्निनाशभाक् ॥ नडत्यतीतस्य नामवाचानिष्पाद्यते ऽभिः ॥ ४० ॥

व्यक्तो घटादिलक्षणः कार्यः अव्यक्तं तत्कारणभूता शक्तिः ॥ ते व्यक्ताव्यक्ते तयोराधारभूता मृ
त्तिकेत्येते त्रुटित्रिगुणमयी ॥ आद्ययोः अयमाद्यविष्टयोर्द्वयोः कार्यशक्त्योः संबंधिनोयोः कालीनयोर्भेदे
न भेदस्य विद्यमानत्वात्पर्यायः क्रमेणाभवनं तृतीयस्तु भयाधारस्तु मृदादिरनवच्छिन्नमपत्रा
नुवर्तते ॥ अयं भावः शक्तिः कार्ययोः कादाचित्कत्वादनन्ततमसा भाधारस्य तु कालत्रयानुगामित्वा
त्सत्यत्वमिति ॥ इदानीं विकारस्यैवासत्यत्वे हेत्वन्तरमाह ॥ ५० ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अविवेकिनो जनाः पृथुबुध्नादिरूपं कारणमृत्तो मन्यन्ते को वा विचारविकलो मृत्सदस्यावर्त्तते ॥ उक्तस्य
तु व्यवहारस्याविचारमूलत्वं स्फुटयन्नाशंक्याह ॥ २२ ॥ कुलालव्यापारात्पूर्वं आविर्भावात् मृद्देशस्यास्त्वस्य
त्वेन व्यवहारादविचारमूलत्वं तस्येति भावः कस्मान्नहि घटत्वमित्याशङ्क्य पृथ्व्यादिति कुलालव्यवहा
रानेन तस्माविनः पृथुबुध्नोदराकारसैव घटरूपत्वाचाचष्टे नवे तत्स्मात्तेन तदैव घटस्यारूपप्रयोग
दर्शनादिति भावः ॥ ननु पारमार्थिकस्य घटस्यानिर्वचनीयशक्तिकार्यत्वमयुक्तमित्याशंक्य घट
स्यापि पारमार्थिकत्वमसिद्धमित्याह ॥ २३ ॥ अनिर्वचनीयत्वं मायाशक्तिवत्तद्धटो म्रदः पृथक्कृत्व

पृथुत्वादिविकारांते नामोदिस्वापि न्दतिको ॥ पृथक्कृत्य घटो भाति विचारविकलाजनाः ॥ २२ ॥
कुलालव्यापृतेः पूर्वो यावानेषः पृथोदरः ॥ पश्चात्तत्पृथुबुध्नादिमान्नेष्टकादिकं मतः ॥ २३ ॥
स घटो न मृदोभिन्नो वियोगे सत्यनीक्षणात् ॥ नापि भिन्नः पुरा पिण्डदशायामनवेक्षणात् ॥ २४ ॥
तेनानिर्वचनीयोयं शक्तिवत्तेन शक्तिजः ॥ अव्यक्तत्वे शक्तिरुक्ता व्यक्तत्वे घटनामभृत् ॥ २५ ॥ ऐं
द्रजालिकनिष्ठापि माया न व्यज्यते पुरा ॥ पश्चाद्गन्धर्वसेनादिरूपेणाव्यक्तिमाप्नुयात् ॥ २६ ॥

घटमेवकारनामगृह्यदोमियते ॥ नादित्यदृष्टिपिण्डावस्थायामनुपलभ्यमानत्वात् दृत्तः शक्तिवन्निर्वच
नीयएव घटः ॥ फलितमाह ॥ २४ ॥ ननु शक्तिकार्ययोरुभयोरपि शक्त्यनिर्वचनीयत्वे शक्तिः कार्यं चेति भे
दव्यवहारः कृतस्त्याशंक्याह ॥ एवं मनन्तिमव्यक्ता मायाशक्तिः पश्चादभिव्यज्यते सैवेन्द्रप्रसिद्धेमाया
रूपेणेत्याशंक्याह ॥ २५ ॥ इन्द्रजालिकनिष्ठादिप्रयोगात्सर्वं शक्तिकार्यस्य घटादेरन्यत्र प्रसिद्धमाया
रूपस्य दृष्टान्तः समस्तमिमेन्द्रजालोरोगपञ्चकत्वाप्यभिहितमित्याहएवमिति ॥ २६ ॥

अनन्तरं विलक्षणविपरीतस्वभावामवेत ॥ बद्धिमतेनशक्तेः कार्यत्वम् स्फोटः आत्मरूपोयातः स्वरूप
द्वयमेव ॥ शक्तिस्तत्कार्यान्तरवनन्तव्यायमात्रविलक्षणान्तर्थं ॥ उक्तस्यायमप्रत्यक्षमप्ययोजयति ॥ २८ ॥ यः
पृथुलत्वेतुम्भवतेलमदर्शमस्यसमत्वायाविश्वाकारोपस्थस्पृथुबुध्नोदराकारोघटः कार्यः शब्दस्य
शब्दपदस्पर्शादायाव्यपंचगुणोपेतारुत्तिका अपयः शक्तिस्वतदिष्योमयविलक्षणत्वर्थः ॥ २९ ॥ शक्तेः पृथु
त्वादिः कार्यधर्मोनास्ति शब्दादिकामप्यधर्मोपिनविद्यते ॥ अतोविलक्षणत्वर्थः ॥ तर्हिसाक्षीपृच्छयते ॥
आहअत्विति ॥ यथात्वस्मकममवार्थविशदयतिअतइति ॥ अतः कार्यस्य रूपाविलक्षणत्वपवेषावित
पितमशक्याः ॥ नववर्हिअचिंत्यमेवतस्याःरूपमस्यादित्याशंक्याह ॥ ननिर्वचनमिति ॥ भेदोनामेदनवाचित्य

कार्यदावयत्वसेवायातावशक्तिर्विलक्षणा ॥ स्फोटायागेदृश्यमानेशक्तिस्वयन्नुमीयते ॥ २८
पृथुबुध्नोदराकारो घटः कार्योत्रमृत्तिका ॥ शब्दादिभिः पंचगुणैर्युक्ताशक्तिस्तद्विधा ॥ २९
नपृथ्वादिनेशब्दादिः शक्तावस्तियथातथा ॥ अतएवत्वचिंत्येषानानिर्वचनमर्हति ॥ ३० ॥ का
र्यान्तेः पुराशक्तिर्निगूढामृदवस्थिता ॥ कुलालादिसहायेनविकाराकारतांव्रजेत् ॥ ३१ ॥

त्वादिनावाचेनापिरूपेणनिर्वचनेनार्हतीत्यर्थः ॥ ननुकारणस्वरूपातिरिक्ताशक्तिर्यद्यस्तितर्हिकार
णस्वरूपमिवतस्याऽकुतोवभासनमित्याशंक्याह ॥ ३ ॥ मत्शक्तिर्घटादिकार्योत्पत्तेः पूर्वं मृदिनिगूढावतिष्ठ
तेतोनावभासतेइत्यर्थः ॥ निगूढत्वेनोपविष्टावपिनतस्याअभिव्यक्तिः स्यादित्याशंक्यानभिव्यक्तस्यापिना
वनीतादेर्मथनादिनेवकुलालादिव्यापारेणतस्याअभिव्यक्तिः स्यादित्याह ॥ कुलालादीति ॥ आदिशब्देन
तदेडचक्रादयोगृह्यते ॥ ननुकारणातिरिक्तस्यशक्तिकार्यस्यसत्वेकार्यकारणयोर्भेदोनकुतोवभा
सतइत्याशंक्य ॥ भेदप्रतीतिर्हेतोर्विचारस्याभावादित्याह ॥ ३१ ॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

आदौ शयमेमननशक्त्युल्लासेन मनो भवति तदेतदेवं यमोदये विमोहहष्टी देवं यविमोहकल्पने भवतः पश्चात्तदनेन तदेवं यहष्टा देव ॥ भुवनाभिधानां भवनमिति नमभिधानं यस्याः सा भुवनाभिधाना ॥ प्रपंचस्फिति नहीं सविन्नमस्ताद्देवता कल्पनेन भवतीत्यादि देवेषु कालेषु जगतः स्थितिः प्रतिष्ठा स्यैर्यं कालाधामाक ल्पितस्यापि वालवतमनीनादृष्टे तदहमाह ॥ आख्यायिकेति बालजनायोदितो क्रमाख्यायिका कथा वा

आदौ मनस्तदनुदेवयविमोहहष्टी पश्चात्प्रपंचरचना भुवनाभिधाना ॥ इत्यादिका स्थितिरि यं हि गता प्रतिष्ठा माख्यायिका सुभगबालजनोदितेव ॥ १० ॥ बालस्य हि विनोदाय धात्री वक्ति शुभां कथां ॥ क्वचित्सन्ति महाबाहो राजपुत्रास्त्रयः शुभाः ॥ ११ ॥ द्वौ न जातौ तथैको ऽपि गर्भ एव हि न स्थितः ॥ वसन्ति ते धर्मयुक्ता अत्यन्तासति पत्तने ॥ १२ ॥ स्वकीयाच्छून्यनगरान्निर्गत्य विमलाशयाः ॥ गच्छन्तो गगने वृक्षान्ददृशुः फलशालिनः ॥ १३ ॥ भविष्यन्नगरे तत्र राजपुत्रास्त्रयो ऽपि ते सुखमद्य स्थिताः पुत्रक मृगयाव्यवहारिणः ॥ १४ ॥ धात्र्येति कथिता राम बालकाख्यायिका शुभा ॥ निश्चयं स ययौ बालो निर्विचारणया धिया ॥ १५ ॥ इयं संसाररचना विचारोज्झितचेतसां ॥ बालकाख्यायिकेवेयमवस्थितिमुपागता ॥ १६ ॥ इत्यादिभिः कथात्वामेनमां यथाक्रमं विस्तरं [illegible] सिद्धः कथया मामसैवपाक्ति निरूप्यते ॥ २१ ॥

लववनउ दिगन्ताः ॥ तथा जगदिदं मपीत्यर्थः ॥ तामेव कथां कथयति ॥ २० ॥ दृष्टान्तसिद्धार्थं दार्ष्टान्तिके योजयति ॥ वसिष्ठोक्तमुपसंहरति ॥ २९ ॥ एवं माया सद्भावे प्रमाणं अन्यथानुपपत्त्याः श्रुतिरेव च नीय देवकं प्रतिजानीत ॥ सेवेति ॥ एवं मायाशक्तिः कार्यान्यकार्यभूतं जगतः स्वाश्रयात् ॥ २१ ॥ ॥

३२

निर्माय सर्वं महद्यसिति [illegible] प्रादुर्भावयति केवलं ॥ उक्तं [illegible] मीति ॥ तथोक्तं योगवासिष्ठे ॥ मोक्ष [illegible] यथाप्ययं [illegible] संतिविकल्प [illegible] तथायं ॥ न दातदा [illegible] शक्तिः प्रकाश मपि गच्छति ॥ अभिव्यक्तिं [illegible] ॥ इदानीं नानाविधकल्पित प्रपंचयति ॥ ४ ॥ सर्वशक्तिर्यथामुक्तैर्ल क्षणैश्चिच्छक्तिः [illegible] नेह दृश्यते ॥ स्पन्दशक्तिः [illegible] मयि गच्छतीत्यत्र [illegible] ब्रह्माणामपि [illegible] जडं [illegible] दर्शिता ॥ [illegible] पि तनेह होनमाह ॥ ५ ॥ ननु सर्वशक्तिर्मायाशक्तो [illegible] जडशक्तिः कथं मानस्यादित्यत आह ॥ ६ ॥ किंच

सर्वशक्तिपरं ब्रह्म नित्यमापूर्णमद्वयं ॥ ययोल्लसति शक्त्यासौ प्रकाशमधिगच्छति ॥ ४ ॥ चिच्छक्तिर्ब्रह्मणो राम शरीरेषूपलभ्यते ॥ स्पन्दशक्तिश्च वातेषु दार्ढ्यशक्तिस्तथोपले ॥ ५ ॥ द्रवशक्तिः स्थिता वारि दाहशक्तिस्तथानले ॥ शून्यशक्तिस्तथाकाशे नाशशक्तिर्विनाशिनी ॥ ६ ॥ फलपुष्पलतापत्रशाखाविटपमूलवान् ॥ वृक्षबीजे यथा वृक्षस्तथेदं ब्रह्मणि स्थितं ॥ ७ ॥ क्वचित्काश्चित्कदाचिच्च तस्मादुद्यन्ति शक्तयः ॥ देशकालविचित्रत्वात्क्ष्मातलादिव शालयः ॥ ८ ॥ स आत्मा सर्वगो राम नित्योदितमहावपुः ॥ यन्मनाङ्मननीं शक्तिं धत्ते तन्मन उच्यते ॥ ९ ॥

देशविशेषकदाचित्कालविशेषका श्चित्क्रमयः ॥ नामास्मदुपपत्तिमभिव्यक्तौ दृष्टान्तमाह ॥ स्वर्णितलादि ति ॥ पृथ्वीभूमिगतानां सर्वेषां बीजानामभिव्यक्तौ देशविशेषं कालविशेषं च केषांचिदेव बीजानामङ्कुरोत्पत्ति र्नान्येषां तद्वदित्यर्थः ॥ इदानीं जगतः कल्पनामात्ररूपतां दर्शयति ॥ तत्कल्पकस्य मनसो ऽपि रूपं तावद्दर्शयति ॥ ९ ॥ नित्योदितो दिव्यप्रकाशमाने महदेशकालादिपरिच्छेदरहितं वपुः स्वरूपं यस्य सः तथा ॥ यदास्मिन्का ले मनागीषन्मननीं स्वपरव्यवबोधरूपां शक्तिं मायापरिणामरूपां धत्ते तदा तन्मन उच्यते ॥ इदानींक

३३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रतीतिश्चापि शक्तिर्येन कार्यलिंगगम्या तो कार्यसमधिगम्य ॥ ... उपपन्नो मन्त्रादिप्रतिबंधने प्रति
बंधश्रवणमात्र इति शेषः ॥ उक्तमर्थं दृष्टांतप्रदर्शनेन स्पष्टयति ॥ ज्वलत इति ॥ लोके स्वरूपेण ज्वलतो ग्रः
मकाग्न्यादाहादिलक्षणकार्यं मन्त्रप्रयोगाज्ञानेन सति मेवादीनां शक्तिप्रतिबंधकत्वं प्रसिद्धमेव ॥ इत्यलौकि
कशक्तिस्वरूपतः प्रमाणतस्त्रोपपन्नस्येदानीं मायाशक्तिसद्भावेन ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्म
शक्तिं स्वगुणैर्निगूढां ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषद्वाक्यमर्थेन पठति ॥ ११ ॥ मुनयः कालस्वभावादिषु का
रणवादेषु दोषदर्शनेन ते जगत्कारणनिर्णाय ध्यानयोगमास्थितास्सन्तो परिकारणं ॥ देवात्मशक्तिं दे
वस्य द्योतमानस्य स्वप्रकाशचिद्रूपस्यात्मनः स्वगुणैर्भिन्न स्वलक्षणैः शक्तिं मायारूपां स्वगुणैः स्वकार्यै

शक्तेः कार्यानुमेयत्वादकार्ये प्रतिबध्यते ॥ ज्वलतोऽग्नेर्दाहस्यास्तं मन्त्रादिप्रतिबंधनात् ॥ ८ ॥ दे
वात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां मुनयो विदन् ॥ परास्य शक्तिर्विविधा क्रियाज्ञानबलात्मिका ॥ ९ ॥

भूतैः स्थूलसूक्ष्मशरीरैर्निगूढां आच्छादितामविदन् साक्षात्कृतवन्त इत्यर्थः तस्या एवोपनिषदि श्रूय
ते ॥ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति वाक्यानर्थेन पठति ॥ परेति ॥ अ
स्य ब्रह्मणः परोत्कृष्टा जगत्कारणभूता शक्तिर्विविधा श्रूयते इति वाक्यशेषः ॥ विविधत्वमेवाह क्रियेति
क्रियाज्ञानप्रसिद्धबलमिच्छाशक्तिः ॥ ज्ञानक्रियाशक्तिसाहचर्यात् क्रियादिशब्दैः आत्मा स्वरूपं य
स्याः सा क्रियाज्ञानबलात्मिका ॥ इदं वाक्यद्वयं कृत्स्नमभिप्रेत्याह ॥ इति वेदवचः प्राह वसिष्ठश्च तथाब्रवी
त् ॥ न केवलं मायाशक्तिः श्रुतिसिद्धा किं तु स्मृतिसिद्धापीत्याह ॥ वसिष्ठ इति ॥ यथा श्रुतिर्विविदिता
मायाशक्तिमुक्तवती वसिष्ठोऽपि तथा तामुक्तवान् ॥ वासिष्ठाभिधे ग्रन्थ इति शेषः मायाशक्तिः प्राह

ततो निर्विकल्पाद्विवर्ततेऽस्मिन् भवा जगन्निर्विकल्पात् ब्रह्मणः विवर्तः कल्पितमिथ्याकार्यमित्यर्थः ॥ ननु द्वितीयाभे
देन शक्तेः कल्पनमनुपपन्नं कल्पकस्य हेतोरभावादित्याशंक्याह ॥ मायेति ॥ शक्तेः कल्पकत्वं दृष्टमित्यत्रा
ह ॥ ऐन्द्रजालिकशक्तिवत् ॥ यथैन्द्रजालिकनिष्ठाया मणिमन्त्रादिरूपायाः शक्तेर्गन्धर्वनगरादिकल्प
कत्वं तद्वदित्यर्थः ॥ नन्वात्मनो आत्मातिरिक्ताया मायायाः स्वरूपमेव हि नास्तीत्याशंक्य ॥ तस्याश्चानिर्वचनी
यत्वेनास्तित्वनास्तित्वाभ्यां वक्तुमशक्यत्वाल्लौकिक्या अग्न्यादिगतशक्तेस्तावद्भेदेनाभेदेन वा निर्वक्तुमशक्
यत्वं दर्शयति ॥ शक्तिरिति ॥ शक्तिरग्न्यादिनिष्ठा स्फोटादिजनिका ॥ शक्तादग्न्यादेरग्न्यादिस्वरूपात्पृथग्भेदेन

ततो निर्विकल्पाद्विवर्तो जगदिष्यते ॥ १
मायाशक्तिः कल्पिका स्यादैन्द्रजालिकशक्तिवत् ॥ १०
शक्तिः शक्तात्पृथङ् नास्ति तद्वद्दृष्टेर्न चाभिदा ॥
प्रतिबंधस्य दृष्टत्वाच्छक्त्यभावे तु कस्य सः ॥ ११ ॥

नास्ति ॥ कुत इत्यत आह तद्दृष्टेरिति ॥ तद्वद्यायाशक्तेर्भेदेनादर्शनात् ॥ अग्न्यादिस्वरूपातिरेकेणा
नुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः ॥ तर्ह्यग्न्यादिस्वरूपमेव शक्तिरित्याह ॥ न चाभिदेति ॥ अभिदाभेदोऽपि न चास्ति
व ॥ कुत इत्यत आह प्रतिबंधस्येति ॥ मणिमन्त्रादिभिः शक्तिभिः शक्तिकार्यस्य स्फोटादेः प्रतिबंधदर्शनात् ॥
स्वरूपातिरिक्ता शक्तिरित्यवश्यमभिप्रायः ॥ भवतु प्रतिबंधदर्शनेन शक्तेर्भेदो माभूत्को दोषः तत्राह ॥ श
क्त्यभाव इति ॥ शक्तिप्रमत्वसिद्धस्याग्न्यादिस्वरूपस्य [illegible] स्वरूपानुपगमेऽपि
[illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तत्त्वविवर्तयोर्विशेषयितुमिति शेषः तौ दर्शयति ॥ शुद्धसाकारे भवति विकारा भवन्ति निरंशे निरवयवे वस्तुनि नाव-
काशिनावकाशत्वेन न भवतः ॥ अनयोरुभयोः कार्यापेक्षया परिणामरूपस्य आरम्भापेक्षया च सकार्यं सांश-
त्वेनावकाशित्वमेव दर्शयितुं नाव्यवस्थेन आरम्भवादिनो मतमनुवदति ॥ ५ ॥ आरम्भवादिनो वैशेषिकादयः तिमुक्त-
कामः ॥ कृतएवं वदन्तीत्याह नेति ॥ निरवयवेषु नित्येषु परमाणुषु इति शेषः ॥ एतावता कथं कार्यकारणभेदसि-
द्धिरित्यत आह ॥ भिन्नोऽस्तीति ॥ अत्र समाकारण घटादिकं कार्यं भिन्नमेव नास्तीति भावः ॥ इदानीं परि-
णामस्वरूपमाह ॥ ६ ॥ एकस्यैव वस्तुनः पूर्वावस्थात्यागपूर्वकः अवस्थान्तरप्राप्तिः परिणाम इत्यर्थः ॥ तद्

उपादाने वियाभिन्ने विवर्तपरिणामिच ॥ आरम्भकं च तत्रांशौ निरंशो नावकाशिनौ ॥ ५ ॥ आरब्धे
भवादिनोऽस्य स्वस्वरूपोऽस्ति मतविवेचने ॥ तेनोः पटरूपतिष्ठिन्ने भिन्नोऽस्तीति नयवादवत् ॥ ६ ॥ अवस्था-
न्तरप्रापत्तिरेकस्य परिणामता ॥ स्यात्क्षीरं दधिमृत्कुम्भः सुवर्णं कुण्डलं यथा ॥ ७ ॥ अवस्थातत्त्व-
मानेन विवर्तो रज्जुसर्पवत् ॥ निरंशेऽप्यस्ति सोऽव्याप्तिनलमालिन्यकल्पनात् ॥ ८ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह स्यादिति ॥ तथा क्षीरं स्वरूपं वर्णादीनां क्षीरादियवहारयोग्यता परित्यज्य ॥ दध्यादि-
व्यवहारयोग्यतामापत्तिः ॥ विवर्तलक्षणमाह ॥ ८ ॥ तत्त्वतो स्वरूपमपरित्यज्य तदुपाधेर्लक्षणतो न तत्त्वार्थः स्वीय-
स्यामपरित्यज्यैव अवस्थान्तरभानं विवर्तः ॥ रज्जुसर्पवत् ॥ यथा रज्ज्वात्मना अवस्थितस्यैव रज्जुस्वरूपस्य सर्पात्मना-
ऽवभासनं ॥ तत्र विवर्तमानस्य रज्ज्वादेः सांशत्वदर्शनान्निरंशे सोऽपि न संभवतीत्याशंक्य ॥ निरवयवे गग-
नादावपि दर्शनान्नैवमित्याह ॥ निरंशेऽपीति ॥ असौ विवर्तोऽव्याप्तिना मलिनत्वं सत्वेष्विव नीलकटाहत्व-
ल्पने ॥ मालिन्यं नीलवर्णतालतयोः कल्पना दृश्यमानत्वादिना ... नादित्यर्थः ॥ फ-

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिका यात्तैत्तिरीयश्रुतिरिति ... ॥ एकात्मा भूतानां
आत्मनेद्यतः पृथक्त्वादितः कारणादात्मनेनस्यादिति पूर्वपक्ष ॥ ननु दृश्यते श्रुतिवाक्यात्मन ॥
कारणत्वं श्रूयते तेनानेदं सोऽस्यां शंके तेन तत्त्यनिषादकं नेदीयसे ... नाभिस्मानिकृतानि जायन्ते ॥ इत्यादि-
वाक्यमर्थतः पठति ॥ २ ॥ आख्याने फलितमाह इत्यत इति ॥ अत्रैवं दृष्टान्तमाह ॥ विमते जगज्ज्ञाने
ऽष्यते न कार्यतायत्कार्यं तत्तन्नोनामयत ॥ यथा मृत्कार्यं घटादिकं मृद्भिन्नमभ्युपगते ॥ कुलालादयस्तु घट-
रादेस्ततोऽभेददर्शनादनैकान्तिकता हेतोरित्याशंक्य ॥ कुलालस्य निमित्तकारणत्वादिदहनानेदृष्टोपा-
दानत्वसमर्थनात्मे वमित्याह ॥ ३ ॥ ब्रह्मदेवउपादानं न निमित्तमिति ॥ एवमात्मा नेदो ब्रह्मद्वैतस्योपा-

आकाशादिस्वदेहान्तं तैत्तिरीयश्रुतिरिति ॥ जगज्ज्ञानमयसदानंदादेहेतवसतां ततः ॥ २ ॥ आ-
नंदादेव तज्जातं तिष्ठत्यानंदएव तत् ॥ आनंदएव लीनं चेत्युक्तानंदात्मकं पृथक् ॥ ३ ॥
कुलालाद्घटउत्पन्नो भिन्नश्चेति न शंक्यतां ॥ मृद्वदेवउपादानं न निमित्तं कुलालवत् ॥ ४ ॥
स्थितिर्लयश्च कुंभस्य कुलाले स्तो न हि क्वचित् ॥ दृष्टौ तौ मृदि तत्त्वात्तदुपादानतयोऽस्य

न कारणं कुलालमिव निमित्तकारणं न भवति ॥ नन्व ॥ कुतोऽनोपादानत्वं कुलालस्येति आशंक्य ।
स्थितिलयाधाररूपोपादानलक्षणाभावादित्याह ॥ ४ ॥ हि यस्मात्कारणात्तत्र घटस्य स्थितिलयौ कुला-
लाधारेण भवतस्ततो नोपादानत्वमिति शेषः ॥ कुत्र तर्हि तावित्याह ॥ नो घटस्य स्थितिलयौ न तदुपादान-
भूतायां मृद्येव दृष्टौ ॥ प्रत्यक्षेणोपलब्धौ ॥ भवतश्चेव प्रकृते किमायातमित्यत आह ॥ यद्ब्रह्म घटस्य मृदु-
पादानं तद्वज्जगतोऽपि आनंद उपादानं स्यात् ॥ तत्र हेतुमाह ॥ तथा जगतः स्थितिलययोः श्रुतेः आनंदादेवे-
ति वाक्ये ॥ आनंदहेतुकत्वश्रवणादित्यर्थः ॥ आनंदस्य स्वाभिमतं जगदुपादानत्वं वक्तुं तदवान्तरभे-

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

उक्तमर्थं निगमयति सर्वमपीति ॥ ननु द्वैतदर्शनवति नामादर्शनवतो योगिनस्तमेव भविष्यतीति शंकते। दृष्टाद्यप्रमापरिहरति नेति ॥ अध्यायमध्याहार्थमुपसंहरति ॥ ब्रह्मानन्दाभिधे ग्रन्थे ॥ ९० ॥ इति श्रीम त्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिवर्यकिंकरेण श्रीरामकृष्णाख्यविदुषा विरचि ते ब्रह्मानन्दे आत्मानन्दो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॐ ननु आनन्दस्त्रिविधो ब्रह्मानन्दो विद्यासुखं तथा ॥ विषयानन्द इति ग्रन्थमारभ्य आनन्दत्रयमेव प्रतिज्ञायं हि तौ द्वावध्यायौ तत्र [illegible] ब्रह्मानन्दनिरूपणमतिदिशति योगा यते इत्याशंक्याह ॥ यद्यपि नित्यानन्दप्रवृत्तो ब्रह्मानन्दस्य योगजन्यसानन्दकारविषयत्वेन योगानन्दत्वे निरूपणा।

ब्रह्मानन्दाभिधे ग्रन्थे मन्दानुग्रहसिद्धये ॥ द्वितीयोऽध्याय एतस्मिन्नात्मानन्दो विवेचितः ॥ ९० ॥ इति द्वादशं प्रकरणम् ॥ १२ ॥ विभुज्ञानेन दृश्यादि देहानन्दनामके ॥ अथाद्ये हितकीर्यतः सर्वमप्तम्। तिमंगले ॥ १ ॥ सदा परमपद्ये [illegible] नानन्दमयमखिलं जगत् ॥ अद्वैतयोगीति चेन्नहि [illegible] भवान् ॥ २ ॥ ॐ योगानन्दः पुरोक्तो यः स आत्मानन्द इष्यताम् ॥ कथं ब्रह्मत्वमेतस्य सद्वयस्येति चेच्छृणु

धिकत्वेन निजानन्दत्वेन व्यवहृते ॥ तथा तस्यैव योगानन्दस्य मिथ्यात्मविवेचनेनात्मानन्दत्वं विवृतमा त्मानन्दत्वमभिहितमिति भावः ॥ ननु सजातीयाद्भेदो नास्ति नः पुत्रभार्यादेर्मिथ्यात्मनो देहादेर्विजातीया द्वाह्याकाशादेश्च विभिन्नस्य ह्यस्यात्मानन्दस्य प्रथमाध्यायोक्ता द्वितीयया गानन्दरूपता न संभवती ति शंकते ॥ कथमिति ॥ सजातीयेनाभिमतस्य योगानन्दः पुत्रादेर्मिथ्यात्मनो देहादेश्चान्तरीयत्वे नाभिहितजगदेतः पालितादाकाशादेश्च जगत आत्मानन्दातिरेकेणासत्त्वाद्वितीयरहितत्वेन्। न सद्द्वयत्वे इति ॥ सद्वयमात्मानमाह श्रृण्वेति ॥ ३ ॥

दृष्योर्विवेकयोगायेकृत्यो [illegible] लं तत्फले क्षमवान् ॥ यत्नाभ्यासादिना ॥ [illegible] शयोनकोयोगमर्थः द्वितीयमाह ॥ ८३ ॥ विवेकिनो योगाभ्यासे प्रयोजनमाह ॥ आत्मानंदमवतत्यति ज्ञान नः पुत्रकलत्रादौ प्रीतिविरतिः ॥ प्रीतो न तेषु रागो जायते ॥ तथा द्वेषो शत्रुकलत्रादौ तत्स्वाभावात् नापि द्वेषः तद्वैत्यादि कृत्स्न तत्स्वभावादित्यर्थः ॥ ननु विवेकिनो व्यवहारदशायां रागद्वेषौ [illegible] स्पष्टदेहोदृश्यते [illegible] ॥ तत्र योगी विवेकिनोः समत्वमस्तीत्याशंक्याह ॥ तति ॥ ८४ ॥ प्रतिकूले [illegible] पृष्ठदर्शने तत्परयो [illegible] [illegible] योगिनो विवेकिनो [illegible] अत्राह दृष्ट्वा [illegible] इति ॥ नाद्यो देहकर्तव्ये द्वे विवेकापि विवेकवान् पि न भवतीत्यर्थः ॥ ननु विवेकिनो द्वैतदर्श

योगो कालितः पाणिसन्तानं मत्के समं द्वयोः ॥ यावादेहाययभावश्च तस्यायोगिविवेकिनो ॥ ८३ ॥
न प्रीतिर्विषयेष्वस्ति प्रज्ञानात्मनि जानतः ॥ कुतो रागः कुतो द्वेषः प्रातिकूल्यमपश्यतः ॥ ८४ ॥
देहादेः प्रतिकूलेषु द्वेषस्तुल्यो द्वयोरपि ॥ द्वेषं कुर्वन्नयोगी चेदविवेक्यपि तादृशः ॥ ८५ ॥
द्वैतस्य प्रतिभानं तु व्यवहारे द्वयोः समम् ॥ समाधौ नेति चेत्तद्वद्द्वैतत्वविवेकिनः ॥ ८६ ॥

नमस्ति ॥ योगिनस्तत्तत्संगीतितीर्थे विकल्पे योगिनो निशायोर्भविष्यतीत्याशंक्य ॥ विवेकिनस्तद्दे तदर्शने किमपवहारदशायामुच्यते ॥ उतान्यदेति विकल्प्याद्येन योगिनोऽपि समानमित्याह ॥ समाधौ ने ति ॥ प्रतिभानं तु व्यवहारे द्वयोः समं द्वितीयमाशंकते ॥ समाधाविति ॥ योगिनः समाधिकाले द्वैतदर्श नेनास्तीत्युच्यते चेदित्यध्याहारः तर्हि विवेकिनोऽपि विवेकिदशायां द्वैतादर्शनं तुल्यमिति परिहरति तद्वदिति ॥ योगिनः समाधिदशायां यथा द्वैतं नेति विवेकिनो द्वैतमनामिति ज्ञानिश्चयाद्विवेचनं कुर्वतो। पि तस्मिन्काले द्वैतदर्शनेनास्तीत्यर्थः कथं तदभाव इत्याशंकायां परविलने आयेतदुपपादयिष्यन् इत्यत।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

38

39

ब्रह्मा० विवेकानन्दप्र० ॥ ८५ ॥

ननूक्तेन प्रकारेण त्वन्मनः परमानंदरूपत्वं प्रदेशमात्रस्य देहतनातीणामिष्यात्मक ज्ञेयः प्रियोपेक्ष्यद्वेष्या-
भ्योविविक्तं विविच्य तानेव कलेनाम॥ नथापिनापविवेकोमुक्तिसाधनमपरोक्षज्ञानहारा॥ मुक्तिहेतो-
र्योगस्यानभिसंधानादितिगूढाभिसंधिः॥ गूढाभिसंधिरेवानरमाह॥ ५४॥ यथायोगस्यापरोक्षज्ञानहेतु-
त्वेऽप्यत्येवविवेकस्यापीनत्रापिगूढाभिसंधिः॥ इदानींयोगपरिहारपोक्रमयोरभिसंधिप्रकटयति॥ य-
थापरोक्षज्ञानसाधनत्वेनयोगोमिहितःश्रुतिस्मृत्यादौ॥ एवमभिज्ञायाद्येभिहितेनयोगेनतत्वात्मवि-
वेकद्वाराकोपायंचकविवेकेनापिज्ञानसाधनत्वप्रसिद्धमर्थं॥ नरूढिरूप्रमाणामित्याशंक्याह॥ ५०॥ सांख्ये

ननु प्रियतमत्वेन परमानंदतात्मनि॥ विवेकेन यथाऽत्मानं वेविनायोगेन किं भवेत्॥ ५५॥ प्रयो-
गेननतदेवतिवदामःसांख्यसिद्धये॥ योगःसांख्यविवेकत्वानेनिलोपजायते॥ ५६॥ यस्त्सांख्यैः
प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते॥ एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति॥ ५७॥ असाध्यः
कस्यचिद्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः॥ इत्थं विचार्य मार्गौ द्वौ जगाद परमेश्वरः॥ ५८॥

शत्मानात्मविवेकेभिर्थन्स्थानं मोक्षरूपंप्राप्यते तत्प्राप्यते॥ तदेवयोगिभिरपिगम्यतेप्राप्यतेइत्यने-
नवचनेनयोगिनांविवेकिनांचफलेकत्वंज्ञानद्वारामोक्षलक्षणफलस्यैकत्वमुक्तमित्यर्थः॥ न-
नुविवेकयोगयोरेकमेवचेन्मत्वंतर्हिनयोविंकल्पस्यवक्तुंप्रयासेनप्रतिपादनेनोभयोरित्याशंक्याथि-
कारिवैविध्यानुकूल्यमभयप्रतिपादनमित्यभिप्रायेणाह॥ ५९॥ नन्वमंतायामसाध्यस्ययोगस्यानवाय्या-
समत्वमाहविवेकार्ति विप्रायेवक्तव्यं इत्याशंक्य॥ सोनिश्चयःकिमपरोक्षज्ञानजनकत्वादुच्यते॥ उत-
रागद्वेषनिवृत्तिहेतुत्वाद्यथवाहेतानुपलब्धिकारणादितिविकल्प्यप्रथमेपक्षेफलसाम्यमाह॥ ५॥ ॥२॥

विलक्षणमिन्नाइत्यर्थः इत्युक्तैलक्षणपरिहर्तुंदृष्टांतकेचिदानंदइति॥ नदेभेदलक्षयोश्चिदान-
दयोरभेदपक्षेसाक्षिणःपत्नमरूपेवान्यश्वतद्वयोर्यभिन्नत्वस्यहेतुलिंगवेत्यर्थः॥ प्रथमपक्षेदृष्टांतदा-
र्ष्टान्तिकयोःसाम्यमाह॥ ६५॥ आयेचिदानंदयोःसाक्षिणिभेदाभावपक्षेनुवृत्तिनोयादयोपि
एवंचिदानंदवदेवाभिन्नाः॥ परस्परभेदरहितारूवरूपविहायेणैकस्यानेकत्वमशक्यत्वादित्यर्थः॥ द्वि-
तीयेविपक्षेसाम्यमाह॥ श्लक्ष्णत्वेयथादिग्राहकानांघ्राणादीनेंद्रियाणामभेदेनतद्वेदेतेषांगंधादीनां
भेदाभ्युपगमे॥ तद्वदेववृत्तिभेदाच्चिदानंदाभिव्यक्तिहेतूनांराजसत्वादिकवृत्तीनांभेदात्तयोश्चिदा

चिदानंदौ नैव भिन्नौ गंधाद्यास्तु विलक्षणाः॥ इति चेन्नत्वभेदोपि साक्षि-
कस्तत्रवा वद॥ ६५॥ आयेगंधादयोप्येवमभिन्नानुवृत्तिनः॥ द्वितीये
दंतद्वेदे वृत्तिभेदात्तयोर्भिदा॥ ६६॥ सत्वत्तौ चित्सुखैक्यं तद्वृत्तेर्निर्मल-
त्वतः॥ रजो वृत्तेस्तु मालिन्यात्सुखांशोत्र तिरस्कृतः॥ ६७॥ तिंतिडीफलमत्य-
म्लं लवणेन युतं तदा॥ तदाम्लस्य तिरस्काराद्दीषदम्लं यथा तथा॥ ६८॥ ॥

नंदयोर्भिदाभेदोभविष्यतीत्यर्थः॥ नन्वतर्हिचिदानंदयोरैक्यंकुत्रोपलभ्यतइत्याशंक्याह॥ ६९॥ स-
त्वहेतौशुभकर्मोपस्थापितायांसत्वगुणपरिणामरूपायांबुद्धिवृत्तौचित्सुखैक्यंचिदानंदयोरै-
क्यंभासतइतिशेषः॥ तत्रोपपत्तिमाह॥ कुत्रतर्हिभेदोवभासतइत्यतआह॥ विद्यमानस्यापिसु-
खांशस्यतिरस्कारेदृष्टांतमाह॥ ७१॥ यथातिंतिडीफलेलवणयोगादम्लत्वंतिरोहितं॥ तद्व-
द्रजोवृत्त्याच्यानंदस्यतिरोभावइत्यर्थः॥ गूढाभिसंधिःशंकते॥ ७०॥ ॥

४०

४१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्रयाणां प्रेयोगः ॥ आत्मा परमानंदरूपो निरतिशयप्रेमविषयत्वात् ॥ यः परमानंदरूपो न भवति स निरति-
शयप्रेमविषयो न भवति ॥ यथा शब्दादिरिति केवलव्यतिरेकी ॥ परप्रेमास्पदत्वेनात्मनः परमानंदरूप-
तासाधनेन सामर्थ्यं यो न तनाय प्रीतिवृद्धौ सुखवृद्धिः श्रूयत इति ॥ सुखवृद्धिरिति ॥ यतः सार्वभौमादिहिरण्य-
गर्भांतेषु पूर्वविशेषापेक्षया प्रीतिवर्धनेन तत्तत्सुखस्याभिवृद्धिः श्रूयत इति तैत्तिरीयबृहदारण्यकश्रुत्योरभिहि-
तत्वः प्रीतेर्निरतिशयत्वे सुखस्यानंदस्यापि निरतिशयत्वं भवतीति भावः ॥ ननु आत्मनः परमानंद-
रूपत्वमनुपपन्नं तथात्वे चैतन्यस्येव तस्य स्वरूपभूतस्यानंदस्यापि सर्वासु धीवृत्तिषु अनुवृत्तिः प्रसज्येतेति शं-

परप्रेमास्पदत्वेन परमानंदरूपता ॥ सुखवृद्धिः प्रीतिवृद्धौ सार्वभौमादिषु श्रुता ॥ ३७ ॥ चैतन्य-
वत्सुखं चास्य स्वभावश्चेच्चिदात्मनः ॥ धीवृत्तिष्वनुवर्तेत सर्वास्वपि चितिर्यथा ॥ ३८ ॥ मैवमुष्ण-
प्रकाशात्मा दीपस्तस्य प्रभा गृहे ॥ व्याप्नोति नोष्णता तद्वच्चितेरेवानुवर्तनं ॥ ३९ ॥ गंधरूपरसस्पर्शे-
ष्वपि सत्सु यथा एकं ॥ एकाक्षेणैक एवार्थो गृह्यते नेतरस्तथा ॥ ४० ॥

कते ॥ चैतन्यवत्सुखमिति ॥ ३८ ॥ चिदानंदयोरुभयोरपि ॥ आत्मस्वरूपत्वेऽपि बुद्धिवृत्तिषु चितिरेवानुवृत्तिर्ना-
नंदस्येत्यर्थः ॥ ननु चिदानंदयोरभेदे विद्यमाने अनयोः तुल्यत्वे आनंदाभिव्यक्तिरपि स्यादिति शंका-
तथा नियमाभावे दृष्टांतमाह ॥ ३९ ॥ पंचैकद्रव्यवर्तिनां गंधादीनां चक्षुरादीनां मध्ये घ्राणादिनैकेनेंद्रिये-
णैकं गंधादिकमेव गृह्यते नेतरस्तथा चिदानंदयोर्मध्ये चितिरेवावभासते इत्यर्थः ॥ दृष्टांतदा-
ष्टांतिकयोर्वैषम्यं शं-
कते ॥ ४१ ॥

आग्रहात् उक्तं पुत्रादिकमप्रियमपि नं सर्वथा ननु नात्मीयत्वेन रूपात् ॥ ब्रह्मविद्वेषादेनो कथित इत्यात्मीय-
त्वेन रूपात्स्वपत्नीपुत्रादीनामप्रियत्वाभिधानरूपमपराधं कुर्वतः प्रतिवादिनो नरकप्राप्तिः ॥ तथा बहुयो-
निषु नरतिर्यगादिषु जन्मसु सदोषः दुःखभागी विद्वद्विरोधात् निकृष्टा भिन्नपः प्रोक्तः ॥ प्रियत्वे-
नोक्तमात्मानं ब्रह्मज्ञानिनेति शेषः ॥ न च ज्ञानिनोक्तस्येक कस्य वाक्यस्य शिष्यप्रत्यायनमेवार्थं वादिने
प्रतिपादकत्वं चेति विकल्पं दूषयन्नेव दृष्टांतं ॥ ईश्वरस्यापि वचनादीश्वररूपत्वात् ॥ तस्यापि प्राया-
नुसारेणाभयमवश्यं भवतीति मत्वा तदुपपादकत्वं तत्र तद्वदपि स्यादिति समानं तद्वाक्यमित्यभिप्रायेणाह
४३ ॥ यतो ब्रह्मविदः स्वस्वरूपत्वानुभवादीश्वरत्वमतस्तेनात्मनः पृथग्व्याप्तिकं प्रत्यक्षमिव विशेषा ॥

आग्रहाद्ब्रह्मविद्वेषादपि पक्षममुंचतः ॥ वादिनो नरकः प्रोक्तो दोषश्च बहुयोनिषु ॥ ४४ ॥ ब्र-
ह्मविद्ब्रह्मरूपत्वादीश्वरस्तेन वर्णितं ॥ यद्यत्तत्तत्तथैव स्यात्तच्छिष्यप्रतिवादिनोः ॥ ४५ ॥ यस्तु-
सात्त्विक आत्मानं सेवते प्रियमन्वहं ॥ तस्य प्रेयानसौ ह्यात्मा न नश्यति कदाचन ॥ ४६ ॥

भिधीयते ॥ तच्छिष्यप्रतिवादिनोस्तत्र ज्ञानिनः यः शिष्यो यश्च प्रतिवादी तयोस्तथैव स्यादिष्ट-
निष्टं चावश्यं भवेदित्यर्थः ॥ अतिरेकमुखेनोक्तस्यार्थस्यान्वयमुखेन प्रतिपादकमात्मानमेव प्रिय-
मुपासीतेत्यस्य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवतीति समनेनरवाक्यमर्थतः पठति
४५ ॥ तथा चोक्तलक्षणयोर्न नाशः ॥ अनात्मप्रियत्ववादिनो मायः शिष्य आत्मानं प्रियोऽसौ प्रियनिरति-
शयप्रेमगोचरं सेवते सदा तस्य ब्रतिनस्स शिष्यादेः प्रेयान्प्रियतमोऽनेनाभिमतो सावात्मा ॥ प्रतिवाद्यभिम-
तेऽप्रियमिव न कदाचिद्विनश्यति ॥ किंतु सदानंदरूपः सन्नवभासत इत्यर्थः ॥ स्वस्यात्मनः परप्रेमास्पद

ब्रह्मानंदे आत्मानंदप्रकरणम् ॥ २१ ॥

४८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तेन चित्तशिष्यप्रतिवादिनावनुभावयितुं प्रति ॥ हे शिष्य हे प्रतिवादिन् ॥ प्रियं न दर्शये तेन पुत्रादिरूपं स्तनाशेन
त्वां शिष्यं प्रतिवादिनं च रोत्स्यतीत्येवं शिष्यतो मेव मन्के न प्रकारेण त्वं प्रतिवचनेन किं ब्रवीति इदमेक
मेव वचनं शिष्यप्रतिवादिनोरुभयोः कथमन्वेजानतमिनाशोकरं शिष्यप्रति ॥ उक्तं तेनावयोरत्यन्तिस्त्वो
कस्यप्रियस्य स्वादिनावीत्वनेन मद्दनिशश्त्वं तेन नाशः शोक च न द्दे येन त्वां कप्रियस्यति ॥ शिष्यः स्तोक
प्रियत्वेनाभिहितस्य पुत्रादिरूपस्य प्रीतिविषयस्य विवेकतो वदस्वमाणदोषविचारेणाकृष्टत्वेनत्वरा ।

प्रियं त्वां रोत्स्यतीत्येवं मन्त्रं वक्ति न तत्त्ववित् ॥ स्तोकप्रियस्य दुष्टत्वे शिष्यो वेत्ति विवेकितः ॥ ८२ ॥
मलभ्यमानस्तनयः पितरौ क्लेशयेच्चिरं ॥ लब्धोपि गर्भपातेन प्रसवेन च बाध्यते ॥ ८३ ॥ जात
स्य ग्रहरोगादि कुमारस्य च मूर्खता ॥ उपनीतेप्यविद्यत्वमनुद्वाहश्च पण्डिते ॥ ८४ ॥ यूनश्च पर
दारादि दारिद्र्यं च कुटुम्बिनः ॥ पित्रोर्दुःखस्य नास्त्यन्तो धनी चेन्म्रियते तदा ॥ ८५ ॥ एवं विविच्य पु
त्रादौ प्रीतिं त्यक्त्वा निजात्मनि ॥ निश्चित्य परमां प्रीतिं वीक्षेतात्मानमहर्निशं ॥ ८६ ॥

इति दोषप्रकारमेव दर्शयति ॥ ८३ ॥ एवं उक्तप्रकारदोषसंकीर्तनेन रागादिसर्वदोषोपलक्षणार्थं ॥ एवं
विविच्येति एवमुक्तेन प्रकारेण पुत्रादौ विषयजाते विविच्य विद्यमानान्दोषान्विभज्य ज्ञात्वा तस्मिन्प्री
तिं त्यक्त्वा निजात्मनि प्रत्यग्रूपे स्वात्मनि परमां निरतिशयां प्रीतिं निश्चित्य तं प्रत्यगात्मानमहर्नि
शं सर्वदा वीक्षेत तेन संयतेच्छेदित्यर्थः ॥ प्रियं त्वां रोत्स्यतीत्यस्य वाक्यस्य प्रतिवादिनं प्रति शापरूपत्वं प्रकट
यति ॥ ८७ ॥ ॥ [illegible] रामः ॥ [illegible]

सा विद्यते विक्षेपार्थं प्राणादिविषयतोऽत्र नाशस्समारोपः पदार्थाः स्वात्मनः स्वात्मनः समीपवर्तिनो भवंति ॥
तज्ज्ञोपपत्तिमाह ॥ यथा न रक्षन्मे तेन रक्षेन हृदेये न पुत्राणां दिग्धताः स्वात्मा स्वात्मीति दृष्टे संते सर्वे दोष इति
दोषः ॥ प्रीतेः स्वात्मलभ्ये नास्तु भवमेव विशदयति ॥ ८८ ॥ विचित्तमस्य विरुद्धः ॥ यथा भावः सर्वैः प्राणिभिः पुत्रादिवि
षयस्य विहाराय विसर्गस्य यः क्रियते ॥ स्वदेहस्य त्याग कर्त्तव्याविषयान्वादिविपदो यत्ने देहस्य नाशाय विहाराय
यतोऽस्य नास्ति ना देहपीडा प्रयत्नो क्रियते ॥ स प्राणानां सकलोऽपि नाविहाराय इन्द्रियैः कल्पमयत्नो क्रियते ॥ अ
तएवात्मनो ऽत्ररमति प्रत्ययेन प्रियत्वे सर्वानुभवसिद्धमात्मनस्तु निरतिशयप्रेमास्पदत्वं विहृदं तु

शेषः प्राणादिविज्ञानात्रा नसज्ज्ञानायुतं मतः ॥ प्रीतिस्तथात्मनि स्यात्तेषु सर्वेषु वीक्ष्यते ॥ ८९ ॥
वित्तात्पुत्रः प्रियः पुत्रात्पिण्डस्तस्मात्तथेन्द्रियं ॥ इन्द्रियाच्च प्रियः प्राणः प्राणादात्मा परः प्रियः ॥
एवं स्थिते विवादोऽत्र प्रतिबुद्धविमूढयोः ॥ श्रुत्योदाहारि तत्रात्मप्रेयस्त्वनिर्णयः ॥ ९० ॥
साक्षिवद्रूपमात्मस्य प्रेयानित्याहतत्त्ववित् ॥ प्रेयान्पुत्रादिरेवेमं भोक्तुं स्यादितिमूढधीः ॥
आत्मानमन्यं प्रियं ब्रूते शिष्यश्च प्रतिवाद्यपि ॥ तयोरुत्तरमेवोक्तं बोधशापौ कुर्यात्तयोः क्रमात् ॥ ९१ ॥

भवसिद्धेरिति ॥ एवमात्मनः प्रियतमत्वे प्रमाणसिद्धे पि ज्ञानमत्तानिनो विप्रतिपत्तिनिरसनाय श्रुत्या
तद्विप्रतिपत्तिं दर्शयति साह ॥ ९२ ॥ तत्र निर्णयमाह तत्रात्मेति ॥ आत्मनः प्रियतत्त्वस्योपपादितत्वादिति
भावः तामेव विप्रतिपत्तिमाह ॥ ९३ ॥ आत्मेति विवेकस्य प्रियत्ववादिनो विभज्यैतरामिधानामप्युत्तमेव
वादिनं विभज्य कथयति ॥ ९४ ॥ उक्तत्वाभिधानप्रकारमाह ॥ तस्यैति ॥ तयोः शिष्यप्रतिवादिनोः संबंधिनस्त
स्य वचनस्योत्तरं वचः श्रुत्युक्तं तद्रूपे वाक्ये क्रमेण बोधशापौ बोधरूपं शापरूपं च कुर्यादित्यर्थः श्रुत्योः
प्रतिवचनप्रधानरूपं स योऽन्यमात्मनो मे प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् ॥ प्रियं त्वां रोत्स्यतीति समर्थनेत्तरश्रुतिवा

पञ्चदशीटी ॥ ४५ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

आत्मा प्रत्यगानंदः श्रेयान् अतिशयेन प्रियः बोधः स्वोपसर्जनेन मतः पदार्थः प्रियः तदन्ययोरत्यन्तमात्म
नस्तद्भोग्यानात्मयोः आत्मरूपप्रियान्तरत्वादिरूपयोर्द्वेष्योपेक्ष्ययोः क्रमेण भवतः इत्येव वा तद्विषयेण लोको
ऽव्यवस्थितोऽव्यवस्थोऽग्रामः ॥ उक्तप्रकारस्य व्यवस्थापनादि किं कुतो विहितमित्यभिप्रायः ॥ अयमर्थः क्रम
भिमतो यो न्याह ॥ याज्ञवल्क्यमतेन चैतत्तत् ॥ आत्मादीनां प्रियत्वमन्त्रादिके यत्र याज्ञवल्क्यस्यापि संमतमि
त्यर्थः ॥ न केवलं मैत्रेयीयोज्ञालक्षणपर्व आत्मनः प्रियत्वमस्ति ॥ किं तु एवं त्वंविषयज्ञानलक्षणोऽपि श्रुत्यभिप्रायेण
तद्वाक्यार्थं संगृह्णाति ॥ ५३ ॥ तेरतमेवयः श्रुत्यात्मनोऽन्यस्मात्सर्वस्मादान्तरयन्दयमात्मेत्यनेन वाक्येन प्र

आत्मा प्रेयान् प्रियो बोधो द्वेष्योपेक्ष्ये तदन्ययोः ॥ इति व्यवस्थितो लोको याज्ञवल्क्यमतं च तत्
श्रुत्यापि स्फुटितः प्राह श्रुत्यादिर्न्तान्यथा मतः ॥ सर्वस्मादान्तरं तत्तत्प्रेयो यदिति ॥ ५४ ॥ क्रम
विचारदृष्ट्यापि सा देवात्मा न चेतनः ॥ कोशान्पंच विविच्यातत्वेकदृष्टि विचारणा ॥ ५५ ॥ जाग
रस्वप्नसुषुप्तीनां सा समाधाय भासते ॥ यतोऽभवत्सत्ता चात्मा स्वप्रकाशश्चिदात्मकः ॥ ५६ ॥ ॥

इति ज्ञानेः सर्वस्मादान्तरस्यात्मत्वस्य प्रियत्वमभीति तिस्मृतिमित्यर्थः भवतेव क्रमताभिधानं प्रहृतेऽपि
मायातमिस्यन्तव्याह ॥ ५७ ॥ क्रमस्थूलपर्यालोचनरूपया विचारदृष्ट्या सा स्नात्मा श्रुतिरेवमाह ॥ अन्नमया
दीन्स्वकोशात्पत्तिविवेककस्वरूपकोशाणात्मनः पृथक्त्वादान्तः स्थितस्यात्मनोऽनुभवो विचारणात्म
र्थः ॥ अन्तः स्थितस्य वस्तुनो दर्शनप्रकारमेवाह ॥ ५५ ॥ जाग्रदाद्यवस्थानेन यथोऽन्नतोन नावस्थागम
नस्य पूर्वावस्थानिवृत्तावभासनेय तोऽनित्यत्वेन रूपात्सा त्रिगुणो भवति स स्वप्रकाशश्चिद्रूपश्चा
त्मेत्यर्थः ॥ संग्रहेणोक्तक्रममर्थं प्रपंचयति ॥ ५६ ॥ ॥

46

नन्वात्मादीनां च तत्र गोलकपि प्रियत्वमन्त्रादिकं नियतमेनमाह ॥ चतुर्थेति ॥ अयमेव प्रियतमो यस्मै वक्रः
स्वदेव बोपेक्षा सिद्धमेव देष्ये नात्मादिति नियमो नास्तीत्यर्थः ॥ किन्तु हि सत्यं तत्राह किंतिति ॥ नस्मान्नस्मा
त्कार्यविशेषाद्रूपकारापकारादिरूपान्नियातस्याप्रियाप्रियादिरूपत्वेनमर्थः ॥ सर्वथाप्यनियमयोजनाय
प्रसिद्धद्वेष्योपेक्ष्यान्तरभावं दर्शयति ॥ ६० ॥ [illegible] भवति
सपदपराङ्मुखो गच्छति वैरूप्येसो भवति ॥ सपद यदि लालनादनुकूलो भवति ॥ तदा विनोदाय ॥

आत्मा पोषद्वेष्ये संचद्वेष्यं चेति चतुर्थपि ॥ न व्यक्ति नियमः किंतु
तत्तत्कार्यान्यथा तथा ॥ ६१ ॥ स्याद्व्याघ्रः सन्मुखो द्वेष्योऽपेक्ष्य
पराङ्मुखः ॥ लालनादनुकूलश्चेद्विनोदायेति पोषतो ॥ ६२ ॥ व्यक्ती
नोनियमो नाम लक्षणान्त्वव्यवस्थितिः ॥ आनुकूल्यं प्रातिकू
ल्यं द्वयाभावश्च लक्षणं ॥ ६३ ॥

विनोदसाधनत्वेन भवति ॥ इति पोषतोऽस्वस्योपकारकत्वेन प्रियत्वेऽमन्त्रेत्यभिप्रायः ॥ नन्वेकैकस्यैव
वस्तुनः प्रियत्वादिधर्मत्रयोगीकारेऽव्यवहाराव्यवस्था स्यादित्याशंक्याह ॥ ६४ ॥ व्यक्ति नियमाभावेऽपि
लक्षणव्यवस्थाऽव्यवस्था न भवतीत्यर्थः ॥ किं लक्षणमित्याकांक्षायां तल्लक्षणमाह ॥ अनुकूलत्वं प्रि
यस्य लक्षणं आवर्तको धर्मः ॥ प्रतिकूलत्वं द्वेष्यस्य लक्षणं ॥ उपेक्ष्यस्य त्वनुकूलप्रातिकूल्यरूपद्वया
भावो लक्षणमित्यर्थः ॥ एतावता ग्रंथसंदर्भेण प्रतिपादितमर्थं बुद्धिमारूढं कर्तुं यसल्लक्षणं कथयति ॥ ६५ ॥

47

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

परापश्यानपामादीनपायत्तं किं प्राप्स्यामीति मतिं करोति ॥ तदा चार्योपदेशवाक्यार्थविचारजन्यापरोक्षज्ञानेन नाहं कर्ता आत्मा सच्चिदानन्दब्रह्माहमस्मीति चिदात्मत्वमेवोचितं ॥ न तु तत्र कर्तृत्वात्मत्वमित्यर्थः ॥ उदाहृतानां त्रिविधानामात्मनां व्यवहारविशेषेषु व्यवस्थया प्राधान्यं दृष्टान्तमाह ॥४७॥ यथा ग्रामेणाग्रहस्थस्य पितृसेवनपरजनेतरत्र ग्रामान्तरे स्वाधिकारेण तस्मिन्नेव स्व्रधिकारेण तत्र राजा राज्यस्य च परजनेतरत्र राजस्वाधिकारेण ग्रामस्य नैव स्पष्टो ॥ देवदेवसत्तामेन यज्ञेनेन्द्रदेवस्य स्वाधिकारेण तत्र योगः ॥ एवं गौणमिथ्यामुख्यभेदानामात्मनां यस्या योग्यं स्यात् तदनुवर्तने व्यवहारेषु प्राधान्यमिति भावः ॥ फलितमाह ॥४८॥ यस्मिन्यस्मिन्व्यवहारे यो य आत्मोचितो भवति ॥ तत्तस्मिंस्तस्मिन्व्यवहारेऽवितव्यो यथा

मोक्षेऽहं मिथ्यात्मके विदात्मत्वेन नदाग्रुमान् ॥ तदेहेन गतगान्नाभ्यां तत्र किं विविक्तीर्ण्चितं ॥४८॥
विरक्तस्त्वादृशोगाहं हृहस्पतिसर्वादिषु ॥ यत्न स्थितालादगौणात्मिथ्यात्मनोऽधायवोचितं ॥४९॥
तत्र तत्रोचिते प्रीतिरात्मन्येवात्मनि सा यिनी ॥ ग्रुनात्मनितत्त्वतत्कुप्रीति स्वतन्त्रनोमय ॥४९॥ उप
देहे ह्यमितत्त्वदेहपायमार्गेण त्यादिके ॥ उपसंव्याडसपी दिदेहव्यमेवत्वनीर्विपे ॥५०॥

न भक्तत्वात्मन्येव प्रीतिरनिशायिनी ॥ अनिशा यवनी ॥ नदेवेतस्यात्मनः शोषभक्तेनात्मन्यात्मन्यपतिविक्रे वस्तुनि प्रीतः प्रीतिमान् ॥ अनिशनित्यर्थेऽपेमसर्थः ॥ अन्यत्रात्मतत्त्वे यादृश्यासमानिमितवस्तुनि तोऽभयेऽउभयविषमपि प्रेमतात्तीत्यर्थः ॥ अन्यत्रैतो मुख्यमिथ्यात्मविहितस्यात्मशरीरार्थं स्यातां तत्र भेदमाह ॥५१॥ अन्यदिसच्यमानेवस्तुपेसमपेत्ता विषयः इत्यादेवपश्चतिरेत्यादि प्रकारं भवति ॥ तदुभयमुदाहरति ॥ मार्गगतेत्त्वलोष्ठादिकमुपेक्ष्य ॥ स्वत्वापहृतहेतव्याघ्रादिकं द्वेष्यमित्यर्थः ॥ फलितमाह एवं चतुर्विधमिति ॥ चात्त्विध्यमेव दर्शयति ॥ आत्मा शेषउपेक्ष्यं च द्वेष्यं चेति चतुर्विधमेव दर्शं

गृहरक्षादौ कर्मविशेषे गौणात्मैव पुत्रभार्यादिरूपः प्रयोगयुक्तो भवत्यन्तर्बलादिर्ज्येष्ठित्वादित्यर्थः मुख्यात्मा तस्मात्तीनोपयुज्यते क्रियाविभाव ॥ नापि मिथ्यात्मा तस्य मरणोन्मुखत्वात् ॥ फलितमाह पुत्रेति ॥ उक्तगृहरक्षादिव्यवहारे स्वस्यापि सामिमुखादिस्वीकारे दृष्टान्तमाह ॥५२॥ अप्रमत्येनात्र विनियोग्यविनियोगात्तस्य नापि त्रिविधमानोऽपि व्यवहारविशेषार्थत्वेन न गृह्यते ॥ तस्याधीहतायोगात ॥ किन्तु देहत्वयोगयोक्तुमीणावकपद ॥ प्रजात्मिस्वयोगोऽपि स्वार्थत्वेन गृह्यते योग्यत्वादित्यर्थः ॥ एवं गौणात्मस्थलमदाहृत्य मिथ्यात्मप्राधान्यस्थलमुदाहरति ॥ अहं कृशोऽज्ञातोऽन्नभक्षणादिना पुष्टिं से

मुमूर्षोर्गृहरक्षादौ गौणात्मैवोपयुज्यते ॥ न मुख्यात्मा न मिथ्यात्मा पुत्रः शोषी भवेत्पतः ॥५३॥
ग्रथ्येनाविक्रियत्वत्त्वमस्थिग्रान्ने गृह्यते ॥ अयोग्यत्वेन योग्यत्वाद्दत्त्वेवात्र गृह्यते ॥५४॥ कृ
शोऽहं पुष्टिमाप्स्यामीत्यादौ देहात्मनोचिता ॥ न पुत्रेविनियुक्ते तु पुष्टिर्देवत्वभक्षणे ॥५५॥
तपसा स्वर्गमेष्यामीत्यादौ कर्त्रात्मनोचिता ॥ अनपेक्ष्य वपुर्भोगं चरेत्कृच्छ्रादिकं तपः ॥५६॥

पादयिष्यामीत्यादौ लोकव्यवहारेऽन्नभक्षणयोग्यस्य देहस्यैवात्मत्वं गृहीतं तदुचितं उक्तमर्थं लोकव्यवहारप्रदर्शनेन द्रढयति ॥ किं च ॥ यदा तु तपः कृत्वा स्वर्गं संपादयिष्यामीत्यादिव्यवहारं करोति ॥ तदा कर्तृशब्दवाच्यविज्ञानमयस्यैवात्मत्वमुचितं न देहादेरित्यर्थः ॥५७॥ न देवोपपादयति ॥ यतो देहस्यात्मत्वमुचितं ॥ ततो देहभोगपरित्यागपूर्वकं कर्तृरूपकारकं कृच्छ्रचान्द्राय
णादिकं चरतीत्यर्थः किं च ॥५८॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दार्ष्टांतिके योजयति ॥ पुत्रादेरिति ॥ अनेनतेषांमिथ्यात्मत्वंदर्शयतिभेदइति ॥ पंचकोशेष्वानंदमयाद्यन्नमयो॥
तेषुपंचस्वकोशेषुसाक्षिणः सकाशाद्भिद्यमानोऽपिभेदोनावभासतेनतेनतेषांमिथ्यात्मत्वमितिसमर्थः ॥ मिथ्या
त्मत्वेदृष्टांतमाह ॥ ५० ॥ वस्त्रतन्तुघटादिन्नसास्थाणोश्चोरवत्पुरुषेयथामिथ्यात्वदृष्टिरित्यर्थः ॥ एवंगौणमिथ्यात्मानौ
पर्यायेदानींसाक्षिणोमुख्यात्मत्वमुपपादयति ॥ नभातीति ॥ साक्षिणः साक्षिरूपस्यात्मनः गौणात्मनः
पुत्रादेरिवकस्मादपिभेदोनभाति ॥ मिथ्यात्मनोदेहादेरिवभेदोपिनास्तीत्यत्रोभयत्रहेतुः प्रतियोगिन
इतिहेतुगर्भितविशेषणं ॥ प्रतियोगित्वाद्यथापुत्रादेर्देहादेरपिस्वयंप्रतियोगीविद्यते ॥ नैवमस्यस्व
तःकश्चित्प्रतियोग्यस्तिदेहादेःसर्वस्याशेषितत्वादितिभावः ॥ ननुभेदाभावेनसाक्षिणोगौणमिथ्यात्म

भेदस्याभासमानत्वात्पुत्रादेर्वास्तवात्मता ॥ भेदोस्तिपंचकोशेषुसाक्षिणोनत्वभास्यसौ ॥ ५० ॥
मिथ्यात्मतातःकोशानांस्थाणोश्चोरात्मतायथा ॥ नभातिभेदोनाप्यस्तिसाक्षिणोप्रतियोगि
नः ॥ ५१ ॥ सर्वान्तरत्वात्तस्यैवमुख्यमात्मत्वमिष्यते ॥ सत्येवंव्यवहारेषुयेषुयस्यात्मतोचिता ॥ ५२ ॥
तेषुतस्यैवशेषित्वंसर्वस्यान्यस्यशेषता ॥ ५३ ॥

तेषामभूतानांमुख्यात्मत्वेनकल्पितत्वमाह ॥ ५१ ॥ सर्वस्याभ्यन्तरवर्तित्वेनसर्वात्मनःसर्वसाक्षिणः प्रतीचः सर्वान्त
रत्वेनप्रतीयमानत्वात्तस्यैवसाक्षिणएवमुख्यमात्मत्ववादिभिरिष्यतेऽभ्युपगम्यतइत्यर्थः ॥ अथेदम
नुमानसूचितं ॥ विमतः साक्षीमुख्यआत्माभवितुमर्हति ॥ सर्वान्तरत्वात्योमुख्यआत्मानभवति ॥ य
थाहंकारादिरितिकेवलव्यतिरेकीभवन्मुख्यात्मनोऽस्यविधेः ॥ पुत्रादेः शेषिणोमिथ्यात्वेकिमायातमित्यत
आह ॥ सतीति ॥ एवमात्मत्रैविध्येसतितेषुलौकिकवैदिकलक्षणेषुपालनपोषणादावात्मत्वानुसंधा
नादिषुव्यवहारविशेषेषुयस्यपुत्रादेर्देहादेः साक्षिणोवात्मत्वमुचितंभवति ॥ तेषुतस्यपुत्रादेर्देहादेः
साक्षिणोवाशेषित्वंप्रधानत्वमन्यस्यतद्व्यतिरिक्तस्यसर्वस्यशेषत्वोपसर्जनत्वंभवतीतिशेषः ॥ एतदेव

पंचदशीटीकायां ५१

ग्रादिषावृत्तत्वंयज्ञस्त्वंलोकइतिमंत्रोगृह्यते ॥ अथकेवलंब्रह्मेत्यादिभिर्विधिभिर्मंत्रैः समुमूर्षुः पितामहएणाव
मेपुत्रमेवयेत्वत्रस्थानपात्रमतेऽर्वादिरित्यर्थः ॥ उक्तमर्थंनिगमयति ॥ इत्यनेनकेवलेनत्रयंपुत्रेकलिसिद्धार्थः ॥
किंतुलोकप्रसिद्धोपोमाहनेदृशोयमुपपादयति ॥ ३६ ॥ स्वस्मिन्मृतेपिपुत्रादेः पुत्रेकर्तादिरात्मेनभार्यादस्योगृह्यते ॥
द्वितीयेनतेशब्दयः ॥ फलितमाह ॥ यस्मात्स्वमृत्यासंतोऽपिपुत्रादिर्जीवनोपायंसंपादयति ॥ ततस्त
स्मात्पुत्रादयोमुख्योः प्रधानभूतात्मत्वार्थः ॥ एवंवेदलोकप्रसिद्धिभ्यांप्रदर्शितेपुत्रादिश्रायात्मसंगौणी ॥

मुमूर्षुर्मंत्रयेत्पुत्रंत्वंब्रह्मेत्यादिमंत्रकैः ॥ इत्यादिश्रुतयःप्राहुःपुत्रभार्यादिशेषता ॥ ५४ ॥ लौकि
काश्चापिपुत्रस्यप्राधान्यमनुमन्वते ॥ स्वस्मिन्मृतेपिपुत्रादिर्जीवेद्वित्तंयथानहि ॥ ५५ ॥ नतथैव
यत्नंकुरुतेमुख्यात्मपुत्रादयस्ततः ॥ बाढमेतावतानात्माशेषोभवतिकस्यचित् ॥ ५६ ॥ गौण
मिथ्यामुख्यभेदैरात्मायंभवतित्रिधा ॥ देवदत्तस्तुसिंहोयमित्यैक्यंगौणमेतयोः ॥ ५७ ॥

करोति ॥ बाढमिति ॥ तर्ह्यात्मनःशेषित्वोपपादनेनाक्रूरोऽदित्याशंक्याह ॥ एतावतेति ॥ एतावता ॥
पुत्रादेःस्वविद्यायामसत्त्वोपेतावता ॥ नहिप्रयत्नमात्रेणतदर्थसिद्धिरित्याशंका ॥ यत्रयत्रव्यवहा
रेयस्ययस्यात्मत्वेविवक्षिते ॥ तस्यतस्यात्मत्वंतत्रतत्रप्राधान्यप्रदर्शनायोपोद्घातत्वेनात्मत्रैविध्यमा
ह ॥ ५७ ॥ गौणात्मामिथ्यात्मामुख्यात्माचेत्येवमात्मात्रिधाभवति ॥ तत्रपुत्रादेर्गौणात्मत्वप्रयोग
मुदाहरति ॥ देवदत्तइति ॥ अयंदेवदत्तःसिंहएवेतिदेवदत्तसिंहयोरैक्यंतद्गौणमेवचाविकं ॥ त

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अस्य पितुः सपुत्ररूपो रेतोरूपेण मातरि निषिक्तो गर्भो भवतीति प्रकरणात् सोऽपत्यरूपो देहे गर्भेनेनोक्तः॥ अथ सो ग्रपव।
कुमारं जन्मनोऽग्रे ऽधिभावयतीति श्रुत्यातिशयेन पालनीयतयोक्तः॥ पुत्ररूप आत्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः पु
ण्यकर्मानुष्ठानाय प्रतिधीयते प्रतिनिधीयते न प्रवस्याप्यते पितुरिति शेषः॥ अथानन्तरमस्य पितुरयं पुत्रस्ते
ण पितृरूप मानं तत्पुत्रादन्यो जरसा ग्रस्तः पितृरूप आत्मा स्वयं कृतकृत्यः सन् स्थितकृत्यतां ततः म
रणीयेन म्रीयत इत्यर्थः॥ उक्तस्यार्थस्य दृष्टान्तीकरणाय पुत्ररहितस्य परलोकाभावप्रदर्शनपरस्या
नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति वाक्यस्यार्थमाह॥ यतः पुत्रस्य मुख्यमात्मत्वमस्ति अत एवात्मनि स्वस्मिन्
सत्यपि स्थितेऽपि अपुत्रस्य पुत्ररहितस्य पितुर्लोकः परलोको नास्ति हि इदं पुराणादिषु प्रसिद्धमित्य

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते॥ अथास्येतरस्त्वात्मा नेकृत्यकृतः प्रमीयते
सत्यप्यात्मनि लोकोऽस्ति नापुत्रस्येति वत्सदि॥ अनुशिष्टं पुत्रमेव लोक्यमाहुर्मनीषिणः॥ म
नुष्यलोकेऽनन्यः स्यात्सुतेनैव न चान्यतो॥ २७॥

र्थः॥ अतिरेकमाह नोक्तस्यार्थस्यानुपपत्तिनं प्रतिपादकस्यानुशिष्टं पुत्रं लोक्यमाहुरिति वाक्या
र्थमाह॥ २६॥ शास्त्राचार्याभ्यामनुशिष्टं पुत्रमनुशासनं सम्यगादिभिः शिक्षितमेव पुत्रं लोकं लोका
य हितं परलोकसाधनमाहुरित्यर्थः॥ इदानीमैहिकं फलं स्यापि पुत्रदेनैकत्वप्रतिपादनपरं॥ सोऽयं
मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणेति श्रुतिवाक्यस्यार्थमनः पठति॥ मनुष्यलोक एव पुत्रे
णैव नान्येन स्यात्संपाद्यस्यादिरिति शाकमौर्षिका साध्यो नान्येन स्वत्येन संभवति॥ पुत्ररहितस्य साधनं
मपि धनादिकं निर्वेदस्थानमनर्थकं भवतीति भावः॥ अनुशिष्टं पुत्रं लोक्यमित्यत्र पुत्रानुशासनमु
क्तं॥ इदानीं तस्यावसरं तत्संप्रदायेऽपि पठति॥ २९॥ ॥

लोके यथा पुत्रस्यामिन्नमत्वात्सुत्रादनुपालितविषयान्न द्रष्टादेः संकाशात्मजो देवं दृष्ट्वादिविषयव यानेन
प्रीतिविषयत्वान्न स्मारतिशयेन प्रियो भवति यमति पिता विस्रंसितोऽहं सत्यानन्तु त्वत्सं वेपनप्रीतिविषयः
त्वं स्यात्त्वमतिशयेन प्रिय इत्यर्थः॥ एवमात्मनि स्फुरितगुह्यं निर्माणप्रपञ्चितो निरतिशयो प्रीति
मत्वं भवपुर दर्शनेन दृष्ट्यति॥ मा न भूवमिति॥ अहं मास्मिन्न कापि ममासन्तमत्स्तु किन्तु सर्वे
दा भूयासं सदा ममसत्तास्ति मेवं रूपा प्रीतिः प्रार्थना सर्वस्य प्राणिनो जातस्य संवेद्यते हृष्ट॥ सर्वेऽपेव
मेव प्रार्थयतेत्यर्थः॥ यत एवं सर्वे प्रार्थयन्ते तेन आत्मनि निरतिशया प्रीतिः प्रमसत्त्वसिद्धेत्यर्थः॥ इन्ना

यथा पितुः पुत्र मिन्नात्मजः प्रियतरस्तथा॥ मा न भूवमहं किं तु भूयासं सर्वदेत्यसौ॥ २॥ आ
शीः सर्वस्य दृष्टातः प्रमत्वा प्रीतिरात्मनि॥ इत्यादिभिर्लिङ्गैः प्रीतो सिद्धाया मेव मात्मनि
॥॥ पुत्रभार्यादिशेषत्वमात्मनः केश्चिदीरितं॥ एतद्धि वद्यापुत्रे मत्यात्मनैवकृतीरितः
आत्मैव पुत्रनामेति तन्चोपनिषदि स्फुटं॥ ३॥

न कीर्तनपुरःसरं मतान्तरं दूषयितुं प्रतुभाषते॥ इत्नीति॥ इतिशब्देनानुभवः परामृश्यते॥ आदि
शब्देन युक्तिरुक्तौत्यादिभिरनुभवयुक्तिरुक्तिलक्षणैः प्रमाणैः॥ एवमुक्तेन प्रकारेणात्मनि निरति
तौ सिद्धायामपि केश्चित्तत्त्वार्थादिनामपर्यालोचनभिज्ञैरात्मनः पुत्रभार्यादिशेषत्वं पुत्रादीन्त्वनिस्वस्यो पस
र्जनत्वमीरितमभिहितं॥ इदं तु नोपपन्नमिति मतमाह॥ ४॥ एतद्धि वक्ष्यमाणं वेकैश्चिदीर्यते॥ इमेन इ
भिव्यक्तोक्तरणाभिप्रायेणात्मैव पुत्रनामासीदित्यादिकया श्रुत्या पुत्रस्य मुख्यात्मत्वमीरितमित्यर्थः
किं च तस्य वस्य मुख्यात्मत्वं स्मृप मिषयेत्तरीयोपनिषदादौ स्फुटं व्यक्तं मभिहितमिति शेषः॥ केनवाक्ये

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

उपेक्षितरूपेणाकर्तेः यो निजात्मा विनाशि स्वरूपमक्षितस्य स्वरूपत्वादेव स्वस्यातिरिक्तस्याद्वि
रूपेस्यतत्त्वपेक्षा विषयत्वे ॥ न वियतेश्त निषेधः ॥ ननु दृष्टान्त विषयत्वमात्मनो नास्तीत्युक्ते ॥ अनुपपन्ने
देष्यात्मात्मनदर्शनादिति शंकते ॥ रोगेति ॥ २१ ॥ यतो मूर्च्छा हृष्यपतेनतत्रात्मनि विद्वेषसंभवाद्दृष्टिका
दिवदात्मा विद्यात्मत्र इतिपद्यत इतिशंकः ॥ तस्मात्स्यात्म अतिरिक्तदेहविषयत्वादेवमिति परिहरति
नश्हिरति ॥ त्यक्तु मनस्कृत्योपगमोचितस्य देहस्यात्मता नास्तिकस्य तदसमत आह ॥ त्यक्तं स्वसात्म
के देहस्य त्याग कारिण्ये देहातिरिक्तस्य सात्मतेत्यर्थः ॥ भवतत्यक्तु रात्मत्वप्रसक्तेः किमायातमित्।

उपेक्षितः स्वरूपत्वाज्ज्ञेयोपेक्षत्वेनिजात्मनः ॥ रोगक्रोधाभिभूतानां मुमूर्षा वीक्ष्यते क्वचि
त् ॥ २१ ॥ ततो द्वेष्यात्वेन्यात्म आत्मेति यदि तन्नहि ॥ त्यक्तु योग्यस्य देहस्य नात्मतात्यक्तुरेवसा
२२ ॥ न त्यक्तर्यस्ति सद्वेषस्त्याज्ये द्वेषेन का क्षतिः ॥ आत्मार्थत्वेन सर्वस्य प्रीतेरात्मा ह्यतिप्रियः

॥ २३ ॥

तत्राह ॥ २२ ॥ अतो नात्मन त्याज्यात्मविमिता भावः ॥ आत्मद्वेषात्मनि द्वेषो देहतया लत्यतत्स्याशंक्या
ह ॥ त्याज्ये देहस्मिति ॥ त्याज्ये देहे यो द्वेषे सत्यपि का क्षतिरात्मनस्त्याज्यत्वाभाव इति न रोधमिति शेषः ॥ तदे
वं विद्वेषत्वः कात्मा द्वेष्यात्मेवत्वकामाय सर्वं प्रियं भवतीत्येवं न्यायः आत्मना कामयते न यया
त्मनः प्रियत्वं सर्वं स्व पर्याप्तिः किं तेन दर्शयति ॥ आत्मेति ॥ सर्वस्य स्वव्यतिरिक्तस्य तस्याय न जानस्य पति
जायादेरात्मार्थत्वेन स्वस्योपकारकत्वेन प्रीतेः प्रियत्वादात्मोपकार्यः स्वयमतिशयेन प्रियः ।
सिद्धोहि ॥ एतदेव दृष्टान्तप्रदर्शनेन स्पष्टयति ॥ २४ ॥ ।

अन्नपानादयः स्वात्मसाधनतयोपाधिनाः यथाहि पत्रं दृष्टः आत्मात्यानुकूल्यात्प्रियत्वादन्नादिसमस्तो
न्नादि वक्तव्यस्य साधनत्वात्प्रिय इत्यर्थः अत्रेदमनुमानेन सूचितं ॥ विमतः आत्मा स्वास्यसाधनेभ्योऽतिशयेन
प्रियत्वादन्नपानादिवदिति ॥ अन्नपानादिषु भोग्यत्वमसाधारणमित्याशंक्य परिहरति ॥ अन्नेति
क ॥ २३ ॥ अत्र लोके स्वनास्वसाधनतया तत्कालेनानुकूल्यपितव्यः कः स्यान्नकोपीत्यर्थः ॥ आत्माति
रिक्तस्यभोक्तृत्वभावादित्यर्थः ॥ नन्वत्र मन्वानुकूल्यत्वाः स्यादित्यत आह ॥ एकस्यैवात्मनो गुणा
पद्य कार्यत्वोपकारकत्वे चेति यदर्थद्वयं विरुद्धमित्यर्थः ॥ ननु अन्नादिवद्भोग्य साधनता भावे प्रियत्वं

स्वास्थ्यसाधनतोपाये अन्नपानादयः प्रियाः ॥ आत्मानुकूल्यादन्नादि समस्तो दक्षिनायकः ॥ २३ ॥
अननुकूलयितव्यः स्यान्नैकोस्मिन्कर्मकर्तृता ॥ सुखे वैषयिके प्रीतिर्मात्रात्मा त्वतिप्रियः ॥ २४
सुखे व्यभिचरत्येषा नात्मनि व्यभिचारिणी ॥ एकस्मान्नान्यदा दत्ते सुखे वैषयिके सदा ॥ २५
नात्मान्याज्योन चादेयस्तस्मिन्नाभिचरेत्कथं ॥ हानादानविहीनेस्मिन्नुपेक्षा चेत्तृणादिवत् ॥ २६

वदेक्षदोषतास्यादित्याशंक्यात्मनो निरतिशयप्रेमास्पदत्वमेवास्मितिपरिहरति ॥ सुखेइति ।
वैषयिके विषयजन्ये सुखे प्रीतिर्मात्रं प्रीतिरेव न निरतिशया ॥ आत्मा त्वतिप्रियो निरतिशयप्रेमा
विषयः अतो न विषयजन्यसुखवत्स्यादित्यर्थः तत्रोपपत्तिमाह ॥ २४ ॥ सुखे वैषयिके सुखेजा
यमानापि प्रीतिर्व्यभिचरति ॥ कदाचित्सुखान्तरं साकाङ्क्षति ॥ न तस्मिन्नेव नियता वर्तते ॥ आत्म
नि तु विषयमाना प्रीतिर्नव्यभिचारिणी विषयान्तरगामिनी न भवत्यतो निरतिशयास्येत्यर्थः ॥ सु
खस्योचरणायाः प्रीतेर्व्यभिचारं दर्शयति ॥ एकस्मिन्निति ॥ आत्मनि तु तदभावं दर्शयति ॥ अप्रयोमपत्वार

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तेन कारणेन स्वात्मस्वरूपिणी मतिर्बुद्धिर्वा समस्तेभ्यः सर्वस्मादपि स्वशेषत्वावगमेन स्वात्मनः प्रियतानुसं
धानवती कार्येत्यर्थः॥ ननु आत्मशेषत्वेन सर्वस्य प्रियत्वोक्त्यात्मनः प्रियतमत्वमुक्तमनुपपन्नं विक
ल्प्यक्रियमाणेपीतरे वस्तुनि इष्टतादृष्टिरूपत्वादिष्वात्मभिन्नेष्वपि प्रीतिस्तद्रूपं पश्यन्ति॥१॥ अथ शङ्कते प्रश्नार्थः पालिता
लनिश्चयेन इष्यप्रीतिः कारक्रियाकारणा॥ किं वा ग्रहाकारणाद्यनभक्तिरूपा यदेवात्मरूपेति किंपरार्थः॥
तत्र सर्वं पितृपुत्रप्रीतेः सर्वविषयत्वेन संभवतीत्याह॥२॥ तात्पर्यमेतदर्थादिष्वपि स्नेहाद्यापादि प्रियत्वम्
वेद्यतानादिरूपत्वप्रसङ्गानन्दमहादित्व॥ भक्तिस्तु दृष्टादिषु वस्तुतत्त्वप्रादिरूपा कावेदनत्वमपि वस्तुविषये
व स्यादेतत्पूर्वविषयाश्रितेन सर्वविषयत्वं प्रीतेर्निरूप्यः॥ उक्तप्रकारत्वं तदुपयाति विरक्तिपक्षमादाये

सर्वं व्यवहरन्ति चैवमनन्तसंख्याकमीदृशे॥ उदाहरणमाकल्प्यतेन सा वा समये मतिः॥१॥ अथ
केचेमे तु प्रीतिः सृष्टवेत्ययावनिरामसि॥ यथा धर्मादिविषये श्रद्धा यागादिक भीषणा॥२॥ भक्तिः
स्यात्कर्हिचत्यात्मविज्ञानप्राप्तवत्तनि॥ तत्पुनस्तत्कौतुकिनः स्वात्ममात्रानुवर्तिनी॥३॥
यामेन शेषपि सन्ना नाद्यानो यतितिरिच्यते॥४॥

तस्मादाह॥४॥ तद्विप्रीतेरा[illegible] मादिष्वपत्नाः संभवे सति स्वात्मा
स्वात्ममात्रानुवर्तिनी॥ स्वात्मैव समस्तमात्रं स्वानन्दमनुसन्धत्ते इति स्वात्ममात्रानुवर्तिनी स्व
ईश्वरगोचरेत्यर्थः॥ स्वाति[illegible]कर्मसु[illegible]प्राप्तवैराग्यनिवृत्तिः कथमात्मनः प्रीति[illegible]॥ ननु तर्हि सा
प्रीतिर्विकल्पेन यागादिरूपस्यति॥ आत्मैव प्रीति[illegible]॥ दृष्टावानादत्त[illegible] सति विषयाश्रयेन सर्वविष
या॥ ग्रामेन लब्धे तथा तद्दोनेनापि निरन्तराय निवृत्तिविषयमानत्वान्न स्यात्त्वनुपपत्तिरिति पाये॥ इदानीं स
स्वसाधनभूतेषु ग्रामादिविषयात्मनापि प्रीतिरिति दर्शनादात्मनोपि ग्रामादिवत्परत्वसाधनतापादिति शंक

लोकद्वयोपकारकं शिरोपायत्वात्मलाभत्वे साधनद्वयं सेपायसकत्वलोकोपलभ्याय॥ किंच पापनष्ट
येपापनिवृत्तये इत्यर्थः॥ नत्वजनेन निष्पापत्वं वा॥ स्वतः पापवर्जितानां देवानां प्रयोजनाय॥ किंतु स्व
स्य भोगकारणं प्रयोजनाय॥५॥ इत्थं ग्रामादीनामपि साधनत्वेन तद्वद्भोगदानादिनिमित्तत्वात्प्रीतिरूपत्वं च इति
तद्वदेवहेतुनमसम्यतेत्यर्थः॥ किंच॥६॥ सर्वं प्राणिनो यथा यद्वानन्दानि वारणापाककारणाय इत्यो
षणात्वकारणप्रथानात्मैवेहतेनोपनिमित्तः पृथिव्यादीनि पञ्चभूतानि वाञ्छमपेक्षते॥ पृथिव्या
द्यादीनां तत्तेनैव स्यानवाञ्छनादीनि निमित्तानि न संति ततस्तान स्वप्रेन कान्तेनेत्यर्थः॥ रसनी

स्वर्गलोकब्रह्मलोकौ स्तामसमेत्यभिवाञ्छने॥ लोकद्वयोपकाराय स्वभोगायैव केवलं
इज्याविस्मारयोद्देवाः पृथ्वीनेपापनष्टये॥ न तन्निष्पापदेवार्थं स्वार्थं तत्प्रयुज्यते॥५॥
त्रगाद्यास्तथा यतेदृश्यानादोपाणानवामये॥ न तत्स्तसखेवदेषु मन्त्रेष्वपि प्रसज्यते॥६॥
भूम्यादिपञ्चभूतानि स्थानतदृष्याकशोषणे॥ देवतिर्यग्भिरावकाशानवाञ्छमेषां नेहतेव॥७॥
स्वामिभृत्यादिकं सर्वं स्वोपकाराय वाञ्छति॥ तत्कृतोपकारस्त्वतस्यतस्यनविद्यते॥८॥

तवाग्रे सर्वस्य कामायेत्यस्य वाक्यस्य तात्पर्यमाह॥७॥ भृत्यादि सर्वे जनाः स्वाम्यादिके सर्वं
स्वोपकारायस्वप्रयोजनायवाञ्छति॥ एवं स्वाम्यादिरपि॥ ननु वेदेष्वनेकानि बहुवाराहणादर्शनेषु कि
मर्थं कृतमित्याशंक्याह इत्याह सर्वं केषपि भोजनादिव्यवहारेषु समात्मनस्तु कामाय सर्वं
प्रियं भवतीत्युक्तेन प्रकारेणानुसन्धात्तमनुसन्धानाय॥ इह शापतिजायादिषु प्रीति प्रदर्शने
नपस्ताहरणाबाहुल्यमुक्तमिति पोषः॥८॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पित्रादिषु मातापुत्रममत्वा रिच्छ्रवेन पुत्रप्रीत्यर्थं ॥ न स्य ममस्त्वेकं केवलेन रोदनं कर्तव्यादनं त्वमितः
स्वतन्त्रार्थमेवेममवगंतव्यमित्यर्थः ॥ चेतनेषु पतिजायादिषु पुत्रप्रसूक्रियमाणायाः प्रीतेः स्वार्थत्वपरार्थ
त्वसंदेहसंभवादपि वित्तादिषु तस्यासंदेहत्वेन स्यादित्यभिप्रेत्य तस्या चेतनत्वेन इच्छामात्ररहितस्यवि
त्तविषयस्य तत्केवलात्मीत्यभिप्रेत्य न वा अरे वित्तस्य कामाय पुत्रादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह ॥ ५ ॥ चेत
नत्वे पि वहतादेरिच्छारहितत्वं वित्तविषयस्य तत्केवलेन त्वात्मीत्यभिप्रेत्य न वा अरे वित्तस्य कामायेत्यादि
न वा अरे पशूनामित्यस्य वाक्यस्य तात्पर्यमाह ॥ ९ ॥ बलीवर्देन इति ॥ अनिच्छति भारवाहकमिच्छामत्कृते

स्वस्यैकं केवलेन बलीवर्देन इत्ति नियता ॥ उक्त्वोत्तेजनसा प्रीतिर्या तादर्थ्यं स्वार्थ एव सा ॥ ८ ॥
निरिच्छमपि वत्सादि विनियत्नेन पालयन् ॥ प्रीतिं करोति सस्वार्थं वित्तार्थमेन रूपोकितं ॥ ७ ॥
अनिच्छति बलीवर्दे विवाहयितु बलात् ॥ प्रीतिः स्वातिशयार्थं च बलीवर्दं यतः कृत ॥ ८ ॥
ब्राह्मणपरीतिः स्नेहात्स्वात्मन्येतत्प्रसंगतः ॥ ब्रुवेतनाया जानेनो ह्युतः स्वस्यैव वा ॥ २ ॥
तन्नियोहेतैर्नराज्ये कर्मो मीमन्त्रनानता ॥ न जातं वै स्वजात्या नैयोजनतायेरमीरिति ॥ ३ ॥

त्वविषयत्वादिवाहयिष्यते ॥ ब्राह्मणेके कामयन्तेन स्वबरकारेषु स्वाथायाः प्रीतेः स्वार्थत्वमेव ॥ न वा
लोके व र्ष्यतमस्त्वर्थः ॥ न वा अरे ब्रह्मणः कामायेति वाक्यतात्पर्यमाह ॥ ९ ॥ ब्राह्मणादिभिन्नाया अज्ञा
याज्ञावल्क्योहम स्त्रीत्यभिमानं त्वात्ते विजन्मति ॥ नइजातिविरत्यर्थः ॥ न वा अरे क्षत्रियस्य मादिवाक्यस्य
तात्पर्यमाह ॥ १० ॥ राज्योपभोगनिमित्ते स्वात्मेन विघ्यन् जातिमत्तपत्तेनक्षत्रियत्वज्ञानेरित्यर्थः ॥ अर्हत
त्रिरोरादहस्तैर्वश्याद्युपलक्षणार्थं मित्याह ॥ न वा अरे लोकानां कामायेति वाक्यस्य तात्पर्यमाह ॥

पतिजायादिके भोग्यजातेभोक्तृशेषत्वाद्भोक्तृशेषत्वे न च प्रियत्वेन तत्स्वरूपेणामभिप्रायः ॥ इदानीं श्वेदो
दाहरणं न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवतीत्यस्य वाक्यस्य तात्पर्यार्थं विभज्य दर्शयति ॥ ९ ॥ य
दा यस्मिन्काले पत्या जायायाः पत्नी भर्तृविषयेच्छा कामो भवति ॥ तदा सा पत्नी पत्यौ स्नेहं करोति
यदा तत्पतिः स्वधारिणा इच्छाभावहेतुना युक्तो भवति वेग नदानेकृतिनकामयते ॥ एवं सति किं फलि
तमित्याह ॥ १ ॥ जायायाः क्रियमाणायाः प्रीतिः सा पत्न्यर्थं प्रयोजनाय न ॥ किं तु जायाया पतिप्रीति
स्वार्थ एव स्वप्रयोजनायैव करोति ॥ न वा अरे जायायाः कामाय जाया प्रिया भवति ॥ आत्मनस्तु का

पतिर्जायाप्रवृत्तिविषयःत्राजातःसावाऊनः लोकादेवावेदभूतं सर्वं चात्मार्थतः प्रियं ॥ १ ॥ प
त्या विच्छायदा पत्या तदा प्रीतिं करोति सा ॥ तदेवच्छा न रोगाद्ये तदा नेच्छति तत्पतिः ॥ २ ॥
न पत्युरर्थं सा प्रीतिः स्वार्थं एव करोति ता ॥ पतिश्चात्मन एवार्थं न जायार्थं कदाचन ॥ ३ ॥

मायजाया प्रियाभवतीत्यादि ॥ न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्येतदा तो वाक्यानां तात्पर्यं क
मेण विभज्य दर्शयति ॥ पतिरिति ॥ पतिस्तु भर्तापि स्वप्रयोजनायैव जायायां प्रीतिं करोति न जाया
प्रीतये इत्यर्थः ॥ न त्वेकैक कामनया प्रवृत्तौ प्रीतिः स्वार्थी भवतु ॥ युगपदुभये त्वायाः प्रवृत्तौ प्रीते
रुभयार्थता स्यादित्याशंक्याह ॥ अन्योन्यप्रेरणेप्येवं स्वेच्छयैव प्रवर्तनं ॥ एवमुक्तेन प्रकारेणेच्छयैव
स्वकामप्रेरणेच्छयैव प्रवर्तनमुभयोरपि इति शेषः ॥ स्वेच्छायाः प्रवर्तकत्वमेव दर्शयति ॥ ८ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वोपप्माकमननिवृत्तत्वादनगृहीतमिति तेननिवृत्तवत्तेषांभावत्वंतस्मात् ॥ शिष्योऽहंगोऽहा
शपुरुकृत्वाद्दालिपतत्तदुःखंतंप्रयोजनमस्तीत्यर्थः ॥ एवंशिष्यवचनमाकर्ण्यगुरुस्तंविकल्प्यशङ्क
तिनहीति ॥ यदिमूढस्यकाचनगतिर्दुःखनातेहि किंरागोविरक्तोवेतिवद ॥ रागीचेत्सर्गात्संसारेला
कुर्मेवोपासनेवावकत्वमिति ॥ प्रथमंपक्षंविहायेमाह ॥ विरक्तोवायत्नवत्तानंविरक्तोपृष्टंबहिर्मुखोयम
र्थः ॥ यद्योविचिन्त्ययायोमपेब्रह्मलोकादिकामसुखसंमेत्यादिर्थः ॥ जिज्ञासेनापिसोऽतिविरक्तोम
दप्रत्तोवेतिविकल्प्यातिविवेकिनः रुद्धीध्यायोरागमकोऽरणयोगनचलसासाकारमभिप्रेत्यमदप

अस्तिवेत्नवनिवृत्तत्वाद्दालिंगोपेनमप्रयोजनं ॥ नहिंहदस्सिमूढः किंजिज्ञासुर्वापराङ्मुखः
१ ॥ उपास्तिकर्मवाब्रूयाद्दिमूल्वास्यमसोविने ॥ मेदंपृत्तंतज्जिज्ञासुमानेदंनतत्वोपयेत ॥ ४
बोधयायासमैवैषोयानवनलपेतिसोपियं ॥ नवाशेषेमुर्षेपतिः पिपदतोयन ॥ ५

तुमूर्धन्योबोधयमाह ॥ मेदानअप्रमत्तहरिषुयमः तेश्वानमिकुम्लमाम्नानेदविवेचनस्येनबो
यथेल्प्यञ्चेनमकोवायिनम्मात् ॥ पामृत्तम्पणतारूमकोपनः कार्यताबिपोधप्रवर्तकः कश्चिद्धिः
मैत्रेयोमतज्ञाभिकोविताभिविस्मार्यो ॥ नवाशेषमुख्यपतिः पिपासति ॥ नवाशेषपसः का
मापतिः ॥ प्रियाभवतीवाहिमुक्तेर्योगानमुक्तन्योपिनवानिर्णयः ॥ उक्तस्यप्रपंचमास्पद्वेन
परमानन्दसिध्यनात्मितिवाक्यमपरेमाप्यवेदनः नामानः परमानन्दस्वपतोसिद्धापायिपु
रावैयरप्रेमास्पदत्वेहेनसमर्थनायतावद्राहृतबाकरमोपवलनकपरानामभिप्रेत्य ॥ तस्य
कारणाख्यसकलपर्यायवाकानार्थमाह ॥ ५ ॥ ॥

60

नकेवलमानंदवासनाबलादेवस्वभोजायते ॥ किंतुविद्यावासनाबलादप्यतस्तदवासनाजन्यतामृप्र
तर्मेसवायजुस्ववोभवतीत्यर्थः एतमवतायेयश्रद्धेंगोकमर्थंनिरामयति ॥ ब्रह्मानंदीति ॥ २३ ॥ ब्रह्मा
नंदनामकेप्यायपेयास्मकेग्रंथेयोस्मिन्प्रथमाध्यायेहतुष्ठ्रातवद्धापामोदासीन्यकालेपिसमाध्यवस्थायो
ग्गावहुः स्वदर्शयेच ॥ स्वप्रकाशचिद्रूपब्रह्मानंदस्यप्रकाशकयोगप्रन्नभवर्द्धयेष्मत्तमान्निमिषर्थः ॥ उ
देवोपलक्षणमायामादीनांतेषामनुपदर्शितत्वात् ॥ २८ ॥ इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभार
तीविद्यारण्यस्वामिनिर्मितस्यकिंकरेणश्रीरामकृष्णाख्यविदुषाविरचितेब्रह्मानंदविवरणेयोगानंदोनामप्र

अविद्यावासनाप्येषास्वोत्पत्तस्तदासनोत्थिते ॥ यमेवविवदेवैषस्वविद्युःस्वचवीत्पते ॥ २३ ॥ ब्रह्मा।
नंदाभिधेग्रंथेब्रह्मानंदप्रकाशकं ॥ योगिप्रत्यक्षमध्यायेप्रथमोऽस्मिन्नुदीरितं ॥ २४ ॥ इतिब्रह्मा
नंदेयोगानंदप्रकरणं ॥ ११ ॥ ॥ नत्वैवंवासनानंदादृह्मानंदादपीतरे ॥ विद्वद्योगीनिजानंदेमू
ढस्याज्ञाततिकामतिः ॥ १ ॥ धर्माधर्मवशादेषजायतांम्रियतामपि ॥ पुनःपुनर्देहलक्षैः किं
नोदाचिपणतोवद ॥ २ ॥

यमोध्यायः श्रीरामकृष्णायपरात्परब्रह्मभावनमः ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॐतदेवंप्रथमाध्यायेविवेकिनो
योगेननिजानंदानुभवप्रकारंप्रदर्श्यमूढस्यजिज्ञासोरात्मानंदशब्दवाच्यनंपरार्थविवेचनमुखे
नब्रह्मानंदानुभवप्रकारप्रदर्शनायशिष्यप्रश्नमवतारयति ॥ शिष्येगोवेष्टद्रौगुरुंप्रतिमूढस्यका
गतिरित्याह ॥ ॥ प्रयोगामूढानांदोसंसारेतीतेषुजन्मसंततिहिनस्तुकुन्तदुःकरवशानानाविध
देहस्वीकारेणपुनःपुनर्जायतांम्रियतांचेत्यर्थः सर्वान्प्रहृक्तवाद्याचार्येणनस्यापिकाचनगति।
र्वेत्पवेतिशिष्यश्चाह ॥ २ ॥ ॥

61

४५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दृष्टान्तेन विवृणोति ॥ १८ ॥ यथा काकस्य दृष्टिरेकैव सती नेत्रयोर्गतागतं करोति तद्वत् । विद्वद्बुद्धिरेकैव विषयानन्दब्रह्मानन्दयोः संचरतीत्याह ॥ एवं विवेकिनो बुद्धिर्ब्रह्मानन्दे विषयानन्दे च क्रमेण गतागतं करोतीति दृष्टान्तेनोपपादयति ॥ १९ ॥ ननु विदुषो विषयानन्दानुभवकाले ब्रह्मानन्दानुभवः कथं संभवतीत्याशङ्क्य लौकिकवैदिकभाषाद्वयवेदिवदिति द्वाभ्यां भाषाद्वयवेदी वक्ता यथा लौकिकभाषया वैदिकभाषया च व्यवहरति तद्वदित्याह ॥ यतो यस्मात्कारणाद्विवेकी दृष्टानन्दो लौकिकवैदिकव्यवहारयोरुभयोरपि वेत्ता ततो दुःखप्राप्तावपि पूर्ववदुद्वेगो न भवति तस्मादेव द्विधीरित्याह ॥

अविरोधिसुखे बुद्धिः स्वानन्दे च गमागमौ । कुर्वन्त्यास्ते क्रमादेषा काकाक्षिवदितस्ततः ॥ १८ ॥ एकैव दृष्टिः काकस्य वामदक्षिणनेत्रयोः ॥ यात्यायात्येवमानन्दद्वये तत्त्वविदो मतिः ॥ १९ ॥ भुञ्जानो विषयानन्दं ब्रह्मानन्दं च तत्त्ववित् ॥ द्विभाषाभिज्ञवद्विद्यादुभौ लौकिकवैदिकौ ॥ २० ॥ दुःखप्राप्तौ न चोद्वेगो यथापूर्वं यतो द्विधीः ॥ गङ्गामग्नार्धकायस्य पुंसः शीतोष्णधीर्यथा ॥ २१ ॥ इत्थं जागरणे तत्त्वविदो ब्रह्मसुखं सदा ॥ भाति तद्वासनाजन्ये स्वप्ने तद्भासते तथा ॥ २२ ॥

देहो विवेकेन नदातदात्माद्यभिमानाद्दुःखानुभवकाले चित्तस्यानुसंधानं विस्मृत्य नेति ॥ एतमर्थं दृष्टान्तेन संपादयतीत्याह ॥ गङ्गेति ॥ २१ ॥ सदा सर्वदा दुःखानुभवदशायामपि तत्त्वविदो ब्रह्मसुखं भातीत्युक्तम् । न केवलं जागरणे एवं किन्तु स्वप्नावस्थायामपीत्याह ॥ इत्थमिति ॥ विशेषणं जागरणे सति न सर्वात्मना ब्रह्मसुखं भाति तद्वासनाजन्ये स्वप्नेऽपि तद्भासत इत्यर्थः ॥ ननु स्वप्ने दुःखानुभवकाले ब्रह्मसुखमन्यानेन प्रतिभासेन कथं भासत इत्याशङ्क्याह ॥ २२ ॥ ॥

इन्द्रियाणां विषयाभिमुखत्वेन प्रवृत्त्या कर्तृत्वाद्यभिमानेनानुसंधानविघातकत्वात्तस्य सदानुसंधानं दुर्लभमिति स्वानुभवं प्रदर्शयति ॥ विद्याभ्यासाभावे विद्वत्त्वमपि न संभवतीत्याह ॥ २३ ॥ यथा लोके भारवाहकस्य पुरुषस्य शिरसि स्थितभारवियोगे श्रमरहितो भवति तद्वत् ॥ तथा संसारव्यापारपरित्यागे सति श्रमरहितत्वमात्मानुभवो जायते ॥ विदुषः सा विश्रान्तिरुक्तेत्यर्थः ॥ इदानीं फलितमाह ॥ २४ ॥ परमात्मनि विश्रान्तिः सुखरूपा ॥ संसारव्यापारपरित्यागेन परमानन्दास्वादनेन तात्पर्यं वा भवति ॥ एवं सति दुःखप्रसङ्गकालेऽपि तदनुसंधानेन परिवर्जनाद्विद्यानन्दास्वादनमेव तात्पर्ये

धीरत्वमक्षप्राबल्यादानन्दाभासं द्वौ कथा ॥ निरहंकृत्याविद्यालाहाद्यपि न स्वैरतायां प्रवर्तते ॥ २४ ॥ भारवाही शिरोभारं मुक्त्वास्ते विश्रमं गतः ॥ संसारव्यापृतित्यागे तादृग्बुद्धिस्तु विश्रमः ॥ २५ ॥ विश्रान्तिं परमां प्राप्तस्त्वौदासीन्ये यथा तथा ॥ सुखदुःखदशायां च तदानन्दैकतत्परः ॥ २६ ॥ अग्निप्रवेशहेतौ धीः शृङ्गारे यादृशी तथा ॥ धीरस्योदेति विषयेऽनुसंधानविरोधिनि ॥ २७ ॥ ॥

वान्भवतीत्यर्थः ॥ ननु दुःखप्रसक्तिकालेऽनन्तरमनुसंधानेऽभावेऽपि विषयिकसुखप्राप्तिकालेन प्रकृष्टे दृश्यमाने ब्रह्मानन्दानुसंधानेऽभावे ज्ञानमेवेत्याशङ्क्य ॥ तस्य विषयसंपादनादि द्वाभ्यां विवाहतिसुखस्वादनेन निजानन्दानुसंधानविरोधिनामादिकमपि विवेकिनो न जायत इति दृष्टान्तपूर्वकमाह ॥ अग्निप्रवेशहेताविति ॥ २६ ॥ शीघ्रं देहविमोचनीं तद्वाञ्छया कृतशृङ्गारपाणिग्रहणस्याद्धिलोकान्तरलोककाचारोऽयथाग्निप्रवेशे धीरस्य बुद्धिरुत्पद्यते ॥ एवं वैराग्यादिसाधनसंपन्नस्य विवेकिनो ब्रह्मानन्दानुसंधानविरोधिनि विषयसुखेऽपीत्यर्थः ॥ भाग्यहीनो विषयसुखेच्छा प्रयत्नमालभ्य नावरिष्ठं सुखं तेन देहेनो विषये किं न भव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अस्य समाधेः सततस्यासंभवेपि लौकिकस्य तत्त्वस्य संभवात्तेन वायमानेदानीं निश्चितेन यत्नवतैव स्थेयं ॥ न
त्वात्मदर्शनाय यत्नवाणप्रदेयप्रज्ञा अपि केचिदनेन सर्वास्या बहिर्ध्यावावर्तते न स्वात्मासंको ॥ अज्ञादिरहि-
तात्तात्तथात्वेपि अज्ञादिमतां तत्त्रिसूत्रभवतीत्याह ॥ ९ ॥ अस्तं ने सर्वं दासेंपादयिष्यामीत्याग्रहः अत्र
समाधौ व सर्वथा वकृपं ॥ ततः किमित्यत आह ॥ तस्मिन्नज्ञानात्मेदृशकृदेकत्या ह्यलौकिकसमाधौ
निश्चितेसति ॥ अयं स कृत्रिमयत्न वा मनस्या पोत ब्रह्मण्यपि कालविशेषास्या नेदानीं तिविशासे ।

यद्यप्येतौ चिरं कालं समाधिर्दुर्लभो नराणां तथापि ह्यलौकिके अज्ञाने दानि
श्रीयतनामिति ॥ १ ॥ अस्ताल्लवंसतो योगनिश्चितेनात्मैव सर्वथा ॥ निश्चितेन सकृ-
न्निस्थितिविषयमित्मवशात्मत ॥ २ ॥ नाहंकृतमानवशलीनकालेप्यानंदवासना
पेक्षयास्तात्मानं देवभावयोगेनवृत्तमतः ॥ ३ ॥ प्रत्यक्षमतिनीनाशीवपशापि दृष्टकर्म
पि ॥ ते स्वाक्षासत्मनः परमं सर्वरसायन ॥ ४ ॥ एवं तत्त्वे पर्यन्ते योगविद्या
तिसमानतः ॥ नेहवाक्याव्यस्यनेन वै हि दिव्ये वहस्त्रापि ॥ ५ ॥ ॥

॥ श्रीरामा
कतोलितलतापि कितत्याह ॥ २० ॥ नाहंकृतमानं अज्ञादिरूपः सर्वं सकृत्रिमयत्नवशामसपः ॥ श्रीरामा-
दृष्टायामप्रबलभ्यमानोहर्षोकामानेस्वावृतानामपेक्ष ॥ नमसेशमन्यानंदेतानस्वेवानुभूतान्
मेवभावयति ॥ एवं च तदा एकालेपि निजानंदं भावयतीत्याह शांतमाह ॥ २१ ॥ शांतीतिकेयो-
नयति ॥ २२ ॥ श्रीरामचार्थमाह ॥ २३ ॥ ॥

दिश्यहृतेनन यपणोकालतलमसमोपातेरहर्येतेवहासमर्वंपापानदः प्रभूयते ॥ उपपातकेषु सर्वेषु पापस-
केषु महत्स्वपि विश्वरजनीपादं ब्रह्मध्यानेन समाचरेदित्यादिस्मृतिषु निश्चितेकहे योतयति ॥ ततः कि-
मित्यत आह ॥ प्रसन्नस्यात्मा चेतो यस्य सतयोगस्यात्मनि स्वत्वनयपश्चनमानेहल्लासितोस्ति स्थिरता
देवाहमितिनिश्चयेन दृश्यजातेपरिस्थितिविनाशस्वरूपेणावस्थायावत्समाधिनाशयत्नस्वेवस्वरूपभूतेन
हस्यते ॥ प्रसन्नात्मात्मनि स्थितेस्तकमेवार्थे हर्षतो निष्ठुरः सर्वदृष्टयति ॥ आत्मनिस्थिते ॥ विषयेषोव
वदेहियप्रवासस्मिन्नत्वमित्ययास्यभावतः समभावासक्तं भवति ॥ तदेवाविलेजलाणिप्रयत्नकाभिः स्थयर
मात्मनि यथदेवमासक्तं स्यात्सहिकः संसारात्मच्यते सर्वेपिव चोक्तपरेवास्थे ॥ अक्षार्थः उक्तार्थदार्ढ्या

वित्तस्य प्रसादेन हंति कर्म शुभाशुभं ॥ प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ १५ ॥ समा-
सक्तं यथा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे ॥ यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥ १६ ॥ मनो हि
द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च ॥ अशुद्धं कामसंपर्काच्छुद्धं कामविवर्जितं ॥ १७ ॥ मन एव मनु-
ष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ॥ बंधाय विषयासक्तं मुक्तं निर्विषयं स्मृतं ॥ १८ ॥ ॥

यमनसोवोतरमेदमाह ॥ १९ ॥ तत्रकारणमाह ॥ कामस्तत्परत्वाणि कोपादेरिति ॥ द्विविधं मेवतस्यकर्मे
णसंसारबंधमोक्षयोः ॥ हेतुत्वं प्रपंचयति ॥ २० ॥ प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमत्यन्तमश्नुते इत्युक्तमेवार्थं
श्रुतिः स्वयमेव प्रपंचयति ॥ समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् ॥ न शक्यते व-
र्णयितुं तदा गिरा स्वयं तदंतःकरणेन गृह्यत इति ॥ आत्मनि यत्सुखं स्वयंतिवेशितस्य समाधिना प्रत्य
ग्वस्तुनो वेदको चरत्रयत्नयाह्यमानिःशेषेणानिवाप्रितरजस्तमोमलस्य चेतसः सत्त्वसिद्धसमाधे य-
त्सुखमनुभूयते ॥ तदा समाधावुत्पन्नं तत्सुखं वाचा वर्णयितुं न शक्यते यतोलौकिकसुखवत्तद्वेद्यं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सत्यश्चात्मनि विषये कामो स्यास्तीति सत्यकामी न स्यात् एवं तयोनाउपशान्तस्योपशान्तत्वादेवेन्द्रिया
र्थेषु विषयेषु विमूढस्य विमूढस्य सत्वानुरागस्य मनसः कर्मैव शमनं गच्छतीति कर्मैव यथानुगाः स
माधानाः स्वार्थदर्शात्तत्वमाधिकत्वं तानेन मिथ्याभूतस्य विपर्ययः ॥ न तु विवेकोपयोगेन न मिथ्या
भवतीत्येतदनुप्रपन्नेन तदुपाधानकल्पाभावान्न संसाराद्याह ॥ ३ ॥ यद्यपि स्वरूपेणाविवेको यत्नेन वा
न भवति तथापि न स्वभोगपनविवेकात्मा मेव ह्रि शाहेनाच सर्वालमेव प्रमाणयति ॥ तत्तु भवादि वि
न विलये भोगाद्दर्शनान्नादिति भावः यतस्थिरात्मकः संसारवृक्षस्तस्य मूलमेव गृहीत्वा नाभ्यासेन वैराग्यादिलक्ष
णेन शोधयेत् रजस्तमोराहित्येनेकाग्रीकुर्यात् ॥ न तु नाम्नैव विमूढत्वे यश्चात्मैव शोधनीयो न चित्तमित्याह

तयोनाउपशान्तस्य मनसः सत्वकाङ्क्षिणः ॥ इन्द्रियार्थविमूढस्या
न्नताः कर्मैव यानुगाः ॥ ३ ॥ छिन्नमेव हि संसारवृक्षमप्यत्नेन ।
शोधयेत् ॥ यच्छिन्नस्तत्कथं भर्तुं गृह्यमतन्त्रं नानेन ॥ ४ ॥ ॥

व्याह ॥ सत्यं संसारपत्नमूलं देहिसात्वा ॥ यो देहीयच्छिन्नः पश्चिमश्चादौ तिषये चित्तवान् भवति सततम
परस्तदात्मकस्य च भवति ॥ तस्मात्कल्पयोगात्मनैव समर्पयो ध्यायते ॥ एतस्मात्तनचित्तमनादि सिद्धं
गुणैर्देहसंगो ॥ एतद्रुक्तं भवति तत्साक्षात्तः सद्रव्यात्मनो यत स्थिति तत्प्रकारेण संसारितेत ॥ ध्यायतो वैतो
नापती वेति च कृतेः ॥ यतस्थिरमपरोधयेनात्मनः संसारनिवृत्तिरिति ॥ न तु नादिमच्चरेयवापार्जित
मानवद्वःखमसद्गुणपापकर्मणोः सतो स्थिरशोधयेन नापि कथमात्मनः संसारनिवृत्तिर्भविष्य
तीत्याशंक्य ॥ चित्तप्रसादोपलब्धितत्त्वस्वात्मनः संसाधनेन सकलकर्मक्षयोपपत्तेर्भवमिति परिहरति

१४

विगतपापादिकल्मषयोगेन रायमनितो योगी सदात्मानमेवैं युञ्जानोऽनेन प्रकारेण ध्यानेन से ध्यानः ॥
सुखेनानासेन ब्रह्मणा सेव्यं संस्पर्शं यस्य सात्व स्वतन्त्रमसेव्यं सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमश्नुते नित्यावृत्त ॥ ध्यानं
तमविनश्वरं निरतिशयं सुखमश्नुते मोक्षमर्थ्यः ॥ अनिर्वेदेन क्रियमाणो योगाभ्यासः फलपर्यन्तो भव
तीत्येतत्सदृष्टान्तमाह ॥ ५ ॥ कुशाग्रेणोद्धृतेनैकेन बिन्दुना क्रियमाणाउदधेः स्तन्मेकः उद्धृतस्य च हिमव
ने ॥ पुनिर्वेदाभावे सतियद्वत्कालान्तरे भवेदेवेनद्वन्मनसोऽपि निग्रहोऽपि शममग्राह्यमनक्रियमाणा
कालान्तरे सिद्धेत ॥ इदं चाटिहिभोपाख्यानेऽस्मिन्निर्वायोक्तं न केवलमयमर्थो गीतायामेवा ॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ॥ सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ ५ ॥
उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिन्दुना ॥ मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ॥ ६ ॥ बृह
द्यज्ञसानन्दे शाकायन्यो मुनिः स्वयं ॥ शाहमैत्रायणीयाख्यां समाधि मुक्तिपुरःसरं ॥ ७ ॥ २
यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनावुपशाम्यति ॥ तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यति

भिरिति ॥ किंतु मैत्रायणीशाखायामपीत्याह ॥ ७ ॥ मैत्रायणीयनाम के यजुः शाखाभेदे शा
कायन्यनामा कश्चिदृषिः ॥ स्थिरोऽयमत्वेनोपसन्नस्य बृहद्रथाख्यस्य राजर्षेर्ब्रह्मतत्त्वं समाधि
मिथ्यानमखंडकेयथा भवति तथोक्तवान् ॥ केन प्रकारेणोक्तवानित्याशंक्य ॥ तन्मृति पादको
लदीयानन्त्राम ऽटति ॥ ८ ॥ निरिन्धनो दग्धकाष्ठो वह्निः स्वकारणेतेजो मात्रेउपशाम्यति ॥ ज्वा
लादिरूपविशेषाकारेण विनश्यते तेजोमात्रेणावतिष्ठति ॥ तथा तेन प्रकारेणान्तःकरणमपि
वृत्तिक्षयाच्चिरोपसमाध्यभ्यासेन ॥ राजसादि सकलवृत्तिनाशात्स्वकारणे सत्त्वमात्रेउपशाम्यति

सत्त्वमात्रे पुष्पवतीत्यर्थः ॥ ततः किमित्यत आह ॥ ९ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

उपरतिं गच्छति किंच ॥ यत्र यस्मिन्नेव काले आत्मना समाधिशुद्धेनान्तःकरणेनात्मानं पश्यन्नेव न तु स्वो।
तिः स्वरूपं पश्यन्नुपलभमानः स्वात्मन्येव तुष्यति न तु विषयेष्वित्यर्थः ॥ किंच ॥ यत्रेति यस्मिन्काले आत्मनि
स्थितोऽयं योगी आत्यन्तिकमनन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकमनन्तं बुद्धिग्राह्यं मितिंद्रियविषयत्वाद्बुद्ध्यागृह्य।
माणमतीन्द्रियगोचरातीतमविषयजनितं यत्तदीदृशं सुखं वेत्त्यनुभवति ॥ किंचात्मनि स्थितोऽयं
तत्त्वतः स्वात्मस्वरूपान्न चलति न प्रच्यवते ॥ किंच ॥ यमात्मलाभं लब्ध्वा प्राप्यापरं लाभं लाभान्त।
रं ततोऽधिकं न मन्यते ॥ आत्मलाभान्नापरं विद्यत इति स्मृतेः ॥ किंच ॥ यस्मिन्नात्मतत्त्वे गुरुणापि महता।

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ॥ यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ ५ ॥ सु।
खमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियं ॥ वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ ६ ॥ यं लब्ध्वा
चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥ यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ ७ ॥ तं वि।
द्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं ॥ स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ ८ ॥

नाधिदुःखेन शस्त्रघातादिना न चाल्यते न प्रच्याव्यते न विचाल्यते ॥ इदानीमुपपादितं योगमुपसं
हरति ॥ १ ॥ तमिति ॥ तं वित्यादिना यावदुक्तं विशेषणैर्विशिष्टमात्मावस्थाविशेषं योगमुक्तं दुः
खैः संयोगस्तेन वियोगात्मकं विपरीतलक्षणायायोगसंज्ञितं योगशब्देन संज्ञितं विद्याज्जानीयात
एवंविधयोगानुष्ठाने किं विकर्तव्यमित्यपेक्षायामाह ॥ स एवोक्तो योगो निश्चयेनाध्यवसायेन
निर्विण्णचित्तेन चित्तेनानुष्ठेयः ॥ इदानीमुक्तमर्थमुपसंहरति ॥ ८ ॥

इत्याह भगवान्स्वनेप्रति ॥ योगस्य पूर्वोक्तं विशेषणं तत्पूर्वकं संकल्पप्रभवान्कामान्सर्वानशेषतस्त्यक्त्वा मनसैवेन्द्रियग्राम
पञ्चमर्थं क्रमानुसारेण ॥ प्रयोजनमर्थः धृतिगृहीतया धैर्येण गृहीतया बुद्ध्या साधनभूतया शनैः शनैः क्रमक्रमेणो
परमेदुपरतिं कुर्यात् ॥ किं पर्यन्तमित्यत आह ॥ मन आत्मनि संस्थमात्मविषयस्थितिः आत्मैवेदं सर्वमिति
नान्यत्किंचिदस्तीत्येवंरूपमुपरतं तदात्मसंस्थं तथाविधं कृत्वा किंचिदपि न चिन्तयेत् ॥ एष योगस्य परमा
वधिः एतत्संपादने प्रवृत्तो योगी प्रथमं किं कुर्यादित्यत आह ॥ ९२ ॥ चंचलत्वभावदोषात्तत्पवाहस्थिरमेक।
त्रविषयेनियतमेवंविधं मनो यतो यतो यस्माद्यस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्निश्चरति निर्गच्छति ॥ ततस्ततस्तस्मा
च्छब्दादेः सकाशात्प्रियस्यापि शब्दादेर्मिथ्यात्वादिदोषदर्शनेनाभावीकृत्य वैराग्यभावनापूर्वकं

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ॥ आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किं।
चिदपि चिंतयेत् ॥ ९२ ॥ यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरं ॥ तत
स्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ ९३ ॥ प्रशांतमनसं ह्येनं यो।
गिनं सुखमुत्तमं ॥ उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषं ॥ ९४ ॥

निरुध्यैतन्मन आत्मन्येव वशं नयेदात्मवशतामापादयेत् ॥ एवं योगाभ्यासतो अभ्यासबलादात्मन्येव
मनः प्रशाम्यति ॥ मनः प्रशांतौ किं भवतीत्याह ॥ ३ ॥ प्रशांतरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसं शांतरजसं
प्रशांतमनसं ॥ प्रकर्षेण शान्तमत्यर्थं शांतं विक्षेपशून्यं मनो यस्य तं ॥ ब्रह्मभूतं ब्रह्मैवेदं सर्वमित्येवं निश्चि
देवस्तस्माज्जलानि निशांत उपासीनेत्यादिवाक्येन निश्चयवन्तं ॥ जीवन्मुक्तमकल्मषमधर्मादिव
र्जितमेनं योगिनमुत्तमं समाधिजं सातिशयितादिदोषराहित्येन सुखमुपैत्युपगच्छति ॥ संगृही
तार्थप्रपंचनपरं तदीयानेव श्लोकान्व्यवतिविवृत्य यस्मिन्काले योगसेवया योगानुष्ठानेन सर्वं।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

68

69

स्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

ऽभ्यासयोगतः ज्ञानमात्मनि मरुति नियच्छेत् पैठे ज्ञातयात्मनो निष्कम्पस्थितिर्निरोधः समाध्यभ्यास
योगेन यावद्यावद्देहे कृति आदि विलयवशाच्चित्तस्य स्वात्मना जायते ॥ तावत्तावत्तत्रानंदाभिव्यक्तिर्भव
तीत्यनुमोदयते इति ॥ अत्रायं प्रयोगः ॥ अहंकारसंकोचविशेषविशिष्टत्वे तोऽद्वितीयादित्वात्पूर्वः
स एवं स्यात् तत्तत्पृथिकनिज्ञानंदाविर्भावका अहंकारसंकोचविशेषकालत्वादेकस्मिन्
वयुक्तोऽपि तत्तावदिति ॥ उद्देशोऽस्य संकोचयित्वेत्याह ॥ २२ ॥ तद्देशान्तिइवस्यादित्याह ॥ अ

यावद्यावद्देहे कामो विस्मृतोऽभ्यासयोगतः ॥ तावत्तावत्तत्र तत्र हृदि
निजानंदेन मोयते ॥ २२ ॥ सर्वात्मना विसृष्टः सन् स तु स्वतोऽपरमात्म
चेत् शरीरं त्यजन्निद्विधानतो देहोऽपि नोपलभ्यते ॥ २३ ॥ तद्देहे तेऽभ्यस्ते ता
पि निद्रातज्ज्ञत्वि पक्षा हो ॥ सर्वत्रानंदत्वाह भगवान् नेत्येति ॥ १

त्वीनत्वात्तु निदैषेति ॥ सर्वहृति विलयेप्संतः करणस्वरूपविलयाभावा देवानिद्रावदेः कात्वात्स
त्वावस्थानेन सुषुप्तिविधावार्थ हृतत्वादित्यर्थः ॥ संतः करणस्वरूपविलयाभावेऽति काह ॥ तत्तदेहो
पिलोपनेदिति ॥ पञ्चस्वप्नसादावहंकारविलयस्तवरेहपात्रोऽहस्त्वरहसतदभाकादृत्तिर्नीवलितस्य ॥
ते ॥ फलितमाह ॥ २४ ॥ यस्मात्काले हेतभावे नास्ति निद्रापित्रागच्छति ॥ तस्मात्काले उपलभ्यमानेऽयः
त्वावमस्तिसम्बत्वाने दसवर्थः ॥ अर्थं तत्त्वानेरनिकस्तेत्ववाविमितापंक्वम् [illegible] ज्यादित्याह ॥ १ ॥

तत्रहाविलङ्गयोरिवतयोः [illegible] परिशेषणम्तयोः स्थूलङ्गयोः सत्त्वडेनफलेदर्शयति
नयोश्च स्त्रालङ्गयोर्निर्मितिभेदादेविषमाह ॥ २४ ॥ तत्संदासीनेरिदास्यादित्यत आह ॥ अ
किलेदविवस्वपावरुवचनेयदर्थेनाश्रयानुपत्त्यनेनदिदासीदर्शयति ॥ २५ ॥ सर्वेपिस्वतरुदासीम
सकोपिचिनाद्रुदीनादिविषयानात्मनःस्वविषयाभवतिनेयाभिदासीति वदन्नोदा सीनस्वकालेस
रूपानंदस्फुरितेते ॥ अतोनासारागवद्यस्ताभावेनिजानंदस्वानमजीनाभिप्रायः ॥ तन्नोदासीनो
वभासमानस्यनिजानंदमेनस्यवकालेदत्वानत्वे मितावावसन्नवेदत्वानस्वादित्याशंक्याहकाससाभा

उदासीनस्त्रवेहस्तोयत्रस्यात्तस्यमेनसा ॥ स्थूलङ्गंततकर्मणापैनोदासोऽस्यसुभावतः ॥ २४ ॥
नाहसोगान्मनोराज्यात्स्वावङ्गेहिथासते ॥ स्थूलङ्गंततोनरालेपुभवेत्स्नीमवस्थितिः ॥ २५ ॥
नकापिविनामेस्त्वयस्फुरत्वमासङ्गपिकुञ्चन ॥ उदासीनोनिजानंदभानेवत्सावित्तीलीनत्वा ॥ २६
गृहमस्यैनयद्देहकारसाज्ञात्साविहतत्वतः ॥ निजानंदोनस्पष्टोपिकिंनसोनस्यवामनः ॥ २७ ॥
नीरसेविलयाद्यस्यनाथशेतेनमञ्जने ॥ किंजीवंजुगत्स्तेनतीरसत्वानमोयते ॥ २८ ॥

स्याद्देतत्ताज्जसत्वानंदते पिपरिहरति ॥ २९ ॥ देवदत्तोहासिन्यादिविशेषस्तृत्येनास्मीति नोक्तेरागतंस्व
रसामानेनाहनमाद्रायस्मस्त्पेरत्यर्थः ॥ नर्हिदेनस्यकिंरूपमेतेत्यत आह ॥ स्त्राव्यानंदाविर्भावानासना स
द्भावेदृष्टांतमाह ॥ ३० ॥ जलस्पर्शोऽस्यत्वादित्वात्स्पर्शोनोपलभ्यमानेपवद्देहमावितनमावङ्गलमव
ति इत्यनात्तुपलेभ्यादिति ॥ किंतर्हिदंतदित्यत आह ॥ नीरसत्वानेकथमवगम्यतेइत्यत आह ॥ तेननीव
सत्वेति ॥ विमलेवढेउपलभ्यमानेशैत्यंजलतत्वंभवितमर्हतिशैत्यवाजलेउपलभ्यमानशैत्यवदि
ति ॥ भवतेऽसौ तन्मापकत्वे शैत्यस्य स्फूर्तेकिमायातमित्याशंक्य ॥ नदत्ववासनानंदस्यापिगृह्या

नेद्वलयपत्तेराधाजमिधाद ॥ २८

70

71

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कृतिभिः सप्तभूमिकाले सकले विलीने तन्मोऽभिमतः स्वात्मरूपमेवेत्यादिभिः करादृष्टाभिः॥ युक्तिभि
स्तत्वमहमस्मीत्यादिभिस्तादिनापरामर्शो नमयानुपपत्त्यादिभिः॥ एवमभ्यासाद्यपरिपक्वस्य तेन मोक्षमा
नुभवेनैव सप्तभूमिकाले स्वरूपकाशोऽज्ञस्यानेः स्थितः। ततः परममहाज्ञानागरस्य यावत्स्यायाम योग्य
स्यानेदावगमोपायोऽलक्ष्येनेन सूचितवत्तथे॥ मतितानमेव ब्रह्मज्ञानेदावगमोपायेरभिहितं॥ तेन
योऽज्ञानत्वेनेन सनिष्ठितेनीवास्यादृश्यामिदंशयन्ति॥ १०॥ कसौ सप्तभूमिकाले विलीनावस्थया
नेदमयपदेनकथ्यनेश्वरकोऽयमानेदमयः सविज्ञानमात्रामिर्येयवस्तुपायिमतेन विज्ञानम

कृतिप्रकारभूतिभिः स्वप्रकाशोऽचिदात्मके॥ नवज्ञानेऽस्मिन् सप्तभूमिकाले विलीन सततमदा।
शृणु॥ ११॥ यथानेदमयः सोऽयमविज्ञानमयात्मनः॥ तत्तावमेव स्वप्नेऽपि वा प्राप्नोति स्था
नेभदतः॥ १२॥ नेदंजागरतोऽकेऽदमयः सविहृदंवे॥ सापा स्वमस्तकेऽदृश्याप्याज्ञाग।
तिष्ठतनः॥ १३॥ देहतादात्म्यमापन्नत्वमायपिवतनः॥ अहंमनुष्यदेवतिष्ठेवाव।
तिष्ठते॥ १४॥

यतो प्राप्य स्थानभेदं तोऽवस्थामात्रस्थानविशेषयोगेनस्वयं जागरणं वा कर्मानुसारेण गच्छ
ति॥ इदानीं जाग्रदवस्थायोगेनगोनिस्थानानिरूपयति॥ नेत्र या हृस्य कृत्स्ने देहोपलक्षणप॥
ताममभिप्रेत्य नेत्र जागरणे स्थानस्यार्थमाह॥ देहे व्याप्येत्य नेत्र विवादित्तिमर्थं दृष्टान्तप्रदर्शने।
न स्पृशति॥ १५॥ तत्र श्रुमा प्रमाहृत्ततः इति॥ यतो मनुष्यतादिजातिमताददेहत्ता दात्म्यप्रा
प्रत्ततोऽहं मनुष्याद्भिमेव नीरं निष्ठितमेष्याया दिरहितत्वानेन गृहीतेवाव तिष्ठति॥ देहतादा

विश्वंततस्य॥ निद्रानेदस्येव नदेवेमासते नापि निदानशक्तिवलात्॥ स च ज्ञानेदस्माद्भयावाग्नेतयतीम
स्मिन् नस्त्रोकपद्यत्स्यानेदनाभियानाद्विज्ञानेदोज्ञानेदाज्ञभियते॥ तथा स्वप्नानेदोऽपि ज्ञानेदस्यव।
तथा च विषयानेदो वासनानन्दश्च स्वयानेदोजन यज्ञानेदज्ञानेदः स्वयंप्रभमस्वतन्त्रमेवेनानुभूत
यो विषयानेदवासनानेद्योजनकृते नाभिहितत्त्वाज्ञानेदस्येव॥ तत्र स्वमानन्दायोनकाले प्यानेदः
वासनानुप्रसमूत्वमानेदभावयते बलमस्यति॥ मत्वानेदस्ताभियानात्मज्ञानानेदादेहज्ञानेदस्याप्तत्व।
ज्ञानेदत्वं॥ यथानेदः पुरोऽक्तोऽयं सम्यग्ज्ञानेदश्च नामिति दृष्टोयाप्यायोऽप्रयमाऽऽयोयानेदस्तथा
विवक्षितस्वज्ञानेदस्य बपोगानेदयबूनानवार एवैकं ज्ञानानन्दत्वमभियाय॥ कथं ज्ञानवमतस्य
महृदयमतिवोऽहितप्रमप्रवंकमाकाशादेनासारीवेत्तामित्याहिनादिनौ यस्य ज्ञानतमालिपारनमवग
तये॥ तस्मादज्ञानेदो वासनाचश्रुतिविवस्मत्तेविश्वेमस्य॥ नेवं वासनानेदाज्ञानेदादयोनेदवा

तथा च विषयानेदो वासनानेदस्तथा॥ ज्ञानेदोजनयज्ञानेदज्ञानेदः स्वयंप्रभः॥ १६॥ ॥
नियोगीनिद्रानेदमित्यज्ञानिज्ञानेदस्य॥ आत्मानेदवासनानेदाभ्यां भेदं न विदं शोनपुत्रस्ये शविशोकनीये
पकस्यैवज्ञानेदस्य जनाकारणतापायिमाहिमहिम्भेदेन भेदस्योपेदशायपतेः॥ तथा हि ज्ञानेदस्य
रूपणावसेर॥ ज्ञानेदादेवावस्थिमानिभूतानिजायेतेरस्यादिनानुगतकारणत्वाभिधानेन ज्ञानेदस्यम
मायत्वमवगम्यते॥ निर्मायस्य जगत्कारणत्वानुपपत्तेः॥ निजानेदनिरूपणकालेऽपि यावद्यावद्देहकार
इत्यादिनासकारणस्याहंकारस्य विलयप्रतिपादनाद्विज्ञानेदस्यैनिर्मायत्वमिति सर्वमनवद्यं॥ तत्वा
स्मिन्प्रध्यायेज्ञानेदविवेचनस्यैवप्रत्ततत्वादितरानेदहेयप्रतिपादनेप्रकृतासंगतत्वमित्याशंक्य॥ त
योज्ञानेदस्य ज्ञमनेनेनहेयोपयोगित्वाज्ञप्रकृतासंगतत्वमित्यभिप्रायेणाह॥ तथा चेवमानेदत्रै विध्यम
लिपः॥ स्वप्रकाशज्ञानेदो विषयानेदवासनानेदौजनयति तज्ज्ञानेदोऽवदितस्तस्यर्थः॥ इत्ताऽनुक्रो
तेनपूर्वकमनन्तरग्रन्थमवतारयति॥ १७॥ ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यदा यदा स्रगादिविषयलाभात्तदुद्भोपरमो भवति॥ तदा तदा मनसोंऽतर्मुखत्वे सति तस्मिन् क्षणे आत्मा
नंदः प्रतिबिंबितो भवत्येव विषयानंदस्तत्स्वार्थः॥ फलितमाह॥ ८७॥ उक्तप्रकारेण त्रयप्रकारस्य ब्रह्मा
प्रतिभासमानो योऽब्रह्मानंदः॥ यत्र तन्मौत्स्थितो विषयानुभवसमये तेन प्रतीयमानो वासनानंदः॥ यो
ग्राभीष्टविषयलाभे तन्मनसि प्रतिबिंबितो विषयानंदः॥ एतत्त्रितयातिरेकेणास्मिन् जगति॥
न कश्चिदानंदोऽस्ति॥ नन्वानंदस्त्रिविधो ब्रह्मानंदो विद्यानंदस्तथा विषयानंदस्तन्नेतेन प्रकारेणानं
दस्य त्रैविध्यमुक्तं इदानीं तु ब्रह्मानंदो वासनाच प्रतिबिंब इति॥ अयमितिनिर्दिष्टलक्षणमानंदस्य त्रैवि
ध्यमनुच्यते ततः स्वोक्तिविरोधः किं नेत्याशंक्याह विद्यानंदस्य ब्रह्मानंदस्यैव योगजन्यत्वात्॥ तावन्मात्रावस्थानस्य हेतुर्निजा
नंदानुभूयते इति॥ तदहस्त्रमात्रवासीनकालोत्थानंदवासनात्रये समन्वयमानंदमात्रं भवति॥

विषयेष्वपि लब्धेषु तदिच्छोपरमे सति॥ अंतर्मुखमनोवृत्तावानंदः प्रतिबिंबति॥ ८७॥ ब्र
ह्मानंदो वासना च प्रतिबिंबमिति त्रयं॥ अंतरेण जगत्यस्मिन्नानंदो नास्ति कश्चन॥ ८८॥

त्रय इति वेदांतप्रकारत्रयातिरिक्तो नित्यानंदस्त्वयात्र नैयायिकैर्मितो ऽस्ति॥ तत्राह द्वितीयाध्याये॥ अंतर्मुखे
त्रितानंदमात्मानंदं वक्ष्यते हि नान्यानंदस्तत्तो व्यतिरिच्यते॥ विषयानंदः प्रतीकस्तत्रयोगानंदोऽपि
कश्चिदवभासते॥ ब्रह्मानंदो द्वितीये तेन तीर्थाचार्यैर्दिताः॥ अद्वैतानंदोपक्रमे साहित्यज्ञानानंदवा
सनवजन्मनः॥ एतेनापरोक्षज्ञानानंदो नाधिकोऽस्ति इति विरुद्धोक्तिरिति चेन्नैव विद्यानंदस्य
विषयानंदवद्वृत्तेः कारणत्वानिरपेक्षत्वेन विषयानंदत्वाभावात्॥ विषयानंदवद्विद्यानंदोऽप्येतत्स्वरूप
कत्वाभिधानेन विवक्षितत्वात् विज्ञानानंदमात्मानं दृष्ट्वा योगानंदादेतानानंदानात्॥ ब्रह्मानंदं द्वा
रीकृत्वा च॥ तथा हि॥ यावद्यावदहंकारस्तदा तदा तेजोके योगलक्षणोपायगम्यतया योगानंदत्वेन
समासेन समाप्यते॥ एवं चेत्तः वेदाभिन्नं मनः इत्यनन्यप्रोक्षेऽपि रूपेण यथा भवति तथा ब्रह्मवित्त्वेन वज्ञा
नासि॥ ननु सत्यानंदविकल्पेऽवस्थारूपभेदः इत्येवं नानाविधभेदः स्यात्॥ आनंदरूपे ब्रह्मण्यपजायमानस्यापरो
क्षाभावात्सेश्वरोऽस्तानि तत्र पतेभ्यो ना यत्तेः इति चोदयति॥ ८९॥ बुद्ध्यन्तानां नाशोऽभावादिकं दर्शयितुं
ब्रह्मज्ञानामोति वदंते विकल्पाः इच्छति॥ ९०॥ किमत्र कैकरसमद्वितीयं सच्चिदानंदरूपमित्यादिश्रु
त्यैवं पटसि॥ यथा बालेषु शास्त्रानामथ स्वगताद्भेदशून्यतादिकं पदार्थज्ञानात्सि॥ इति विक
ल्पार्थः॥ आद्यपक्षे सावशेषत्वं दर्शयति॥ द्वितीयपि तद्दर्शयति॥ ९१॥ आकरणादित्युपलक्षणानि॥

सत्यामेव वृद्धजानाति नत्वेदांतबोधतः॥ यदि तर्हि त्वमप्येवं नापोहं ब्रह्मवित्त्वसि हि॥ ८९॥
एवं चेकरसानंदे मायातत्कार्यवर्जिते॥ शाहृपाटेन बोधस्त्वेवं परायते न शिष्यते॥ ९०॥
प्रथमं व्याकरणं त्वद्धे सालाकारो वशिष्यते॥ साल्कृतार्थं तथीयौवज्ञावद्धलमपाल्य
भोः॥ ९१॥ प्राप्तामेव यत्र यत्र स्वावस्थाद्विषयैर्विना॥ तत्र सर्वत्र विषयता ब्रह्मानंदस्य वास
ना॥ ९२॥

नामादेव्याकरणादिनापरोक्षज्ञानेऽपि पादितोऽपि शब्दादिनिराशीनापरोक्षीकरणमवशि
ष्यते तर्हि संसर्गाभावे कदाचन स्वेन्यापि कान्तद्वयोपि दर्शयति॥ यदाक्रनार्थं तत्त्वडितमप्येवं नदा ज्ञा
नस्य सर्वाणि तानि नत्वोमर्थः॥ एवं प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति॥ ९२॥ यत्र यत्र यस्मि
काले तस्मिन्भावादौ विषयानुभवसमये तेन स्वावे भवति॥ तत्र तत्र स्वावस्था विषयजन्यत्वाभावात्स्वा
भासाद्देकाग्रहत्वात्स्त्व वासनानंदत्वमवगंतव्यमित्यर्थः॥ एवं ब्रह्मानंदवासनानंदौ दर्शयित्वा उ
दानीं मानंदं त्रैविध्यनियमनायात्माभिमुखवृत्तौ हमाविर्भूतमेव विषयानंदं पुनरनुवदति॥ ९९॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कर्मभिस्सर्वौकैः स्थितिः सर्वोपि प्राणिपक्षान्नानाविधानि दुःखानि
विस्मरति ॥ यतोविश्रबालानेदे विशतिपतितं कार्यमाह ॥ २६ ॥ अयमेव मनच्छान्तानि श्रुत्वेथानः शनैर्बालानेदे।
निद्रायेमेतिनिद्रावसाने च बालानेदे स्वेदाक्ति ॥ यतो निद्रादेमद्ध शय्यादिसंपादयति ॥ नरवसाने।
चतेपरिमक्कमयाक्काल्लस्मीमासते ॥ तेनकारणेनास्मिन्नानेदेकोबहिमानिवेदनेनकोपीम
र्थः चोदयति ॥ २२ ॥ गृहकशशृष्णादिलभस्यबालानेदस्मतस्मीस्थितिमाझलभ्यतेगृहकशशृष्णादि
सर्वकेशवणादिके हृष्यासारित्यर्थः ॥ यद्येबालानेदस्थलिलानेस्मतिभवत्येवकृतार्थता ॥ नरपगृह

कर्मभिः प्रेरितः पश्चात्तानादुःखानिभावयन् ॥ शनैर्विस्मरतिबालानेदंदेमेघोविलोनानः
प्रागर्थमपिनिद्रायाः पतत्पानोदिनेदिने ॥ बालानेदेन्तशांतेनप्राप्तोस्मिनिवेदनकः ॥ २३ ॥
नतुनस्मीस्थितोबालानेदस्येदातिलौकिकाः ॥ यतमासविनार्थाः सः पापप्रोपगृहकरणा
श्रेति ॥ २४ ॥ बाठंतानितिविष्णुश्रुतायोनावेनवते ॥ गृहकर्मादेविलास्यतनभोगेनलस्थिति ॥
कः ॥ २५ ॥ नानाप्रकृतगृहकायकृतोमेवकृतार्थता ॥ शुश्रूचनाहृप्रागेहतंप्रात्मेमतस्मक
स्मवित ॥ २६ ॥ यत्नवेदविदेदयमिति श्रुतवनवोचनत ॥ वेदाभ्यनाशतेवे वेयमिमेरोपतां य

शशृष्णादिकमंतेवमानसेभवतीत्याह ॥ २५ ॥ अयंतनमेभीरेदवाक्यमनगम्येसर्वसेवसर्वानेसर्वात्म
रूपेवतनगृहकशावेविशाथात्मेलोपयतकोजानीयात्नकोपीत्यर्थः ॥ नत्वबदाकाशवबालानेदेना
नतोममनकृतार्थतोपलभ्यते ॥ इत्याशंक्यानवादपूर्वकेसोपहासमन्तरमाह ॥ २६ ॥ नमेबहुज्ञानेद्रो
यति ॥ २७ ॥ कश्चित्स्वनवेदविदकोसिविविदिवकृनधनंदानमेवंसमेवंवाकुं श्रुत्वावेदाभ्यनाशतस्यस्मादेव
वाक्यारदवेयम ॥ यनोममदीयनामितिवकृतिनडइवानपीत्यर्थः ॥ नन्वेवरोधनाश्रलियावेदस्वेद

पदिस्वेदरांनेगुसालिवेनासियोयमानेप्रज्ञानवनमलिवेद्यलौकिकाः शास्त्रसंस्काररहितालौ
किकाः वैशेषिकादयः शास्त्रिणश्च दुःखाभावेप्रवत्तते दुःखभावादिनाह ॥ अन्तवनतत्राह ॥ यावदुःखह
निविलोपनादिति ॥ यावेदमोदुःखहतनयत्नांसांसर्वोनिनपारिमर्थः ॥ सर्वेशाहनकृतिवाकागनदेतो
मालपद्यार्थमाह ॥ २८ ॥ प्रानंदमानन्देसोयुगबालानेवावस्मदनेमविवमाकरभ्यासनविविलाविस्मारः
तानहृतोप्रतिविविनेवेनमेवमेवन ॥ नन्तमबलावानेदस्मयएवबनेनयोवेमयप्रकाशवेवेदुस्मने।
नहिंतस्यविस्मयायवदिः कृतोनागवशांदुःखानयमागजेदित्यतआह ॥ तत्पयत्नमकमेपाशवइत्वा।

तद्धनतेसालितयादुःखाभावेप्रवत्तते ॥ लौकिकास्तार्किकायावदुःखहतिविलोपनात् ॥ २९ ॥
यत्नानविविलाविस्मयात्मकमानेदभोजने ॥ भक्षेबालस्वतेसकाबहिर्यामयवशनेति ॥ २२ ॥
कर्मजन्मांतरेभ्यन्तयोगाहुद्यतेपुनः ॥ इतिकैवल्यपाल्यायांकर्मनेवार्थविलः ॥ ३४ ॥ किंवि
कालेपवृद्धस्मबलानेदस्मवासना ॥ यत्नगृहयतस्मस्मीयासेनिविषयः स्वतो ॥ ३२ ॥

तेनप्रेरितोजीवः सालात्कृतमपिब्रह्मानेदंपरित्यज्याथवदिर्मोगरमणादिकं सुखं नीत्यर्थः ॥ यतःकृतोव
राग्यतमिमाशेकय ॥ पुनस्त्रजन्मांतरककर्मयोगात्पुनर्जीवःस्वपितिपरवुद्धइतिकैवल्यस्कंनिवाक्यादिति
मत्वानस्वहाक्यमर्थतः पदेस्वदभिप्रायमाह ॥ ३१ ॥ स्वप्नमोबालानेदोनुभूतःश्रवणेलिंगंचाह ॥ ३४ ॥ प्रवुद्ध
स्यजागरणेप्रागस्यापिकिंचित्कालेस्वल्पकालपर्यंतं ॥ समाचनमभूतस्यबालानेदस्यवासनासंस्कारोनु
गच्छति ॥ कृतपतदवगतमित्यतआह ॥ यतस्तस्मीमिति ॥ यतःकारणाद्भवोयादाविषयात्तुभवरहितो
पिस्थावीतस्मीमात्तनावशास्यतेइत्यर्थः ॥ तहिंतयेवनस्मीकृतोनावनिष्ठेनेइत्यतआह ॥ ३५ ॥

गतोमोकोमेवविनजडोरानोमयमिकोदयति ॥ २९ ॥

76

77

१७

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सुषुप्ते सुषुप्तिलक्षणनिद्रतीति सुषुप्तस्थः ॥ सुषुप्त्यभिमानीत्यर्थः ॥ आनंदमय आनंदप्रचुरः स्वरूपभूतमा
नंदं भुंक्ते इत्यानंदभुक् चेतोमयवृत्तिभिरिति ॥ चेतश्चैतन्यमेतन्मायाख्यतमसाश्रितमतिबिंबसहितास्मर्थः
ताश्रुताहतमयस्य चेतोमयवृत्तयस्ताभिरानंदभुगितियोजना ॥ तदाकारगतमेकोभूत इतिपदार्थस्यार्थं
माह ॥ ६६ ॥ यथात्मा वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः ॥ स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनो
मयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमयः
धर्ममयोऽधर्ममयः ॥ नयद्द्वेषमयोऽद्वेषमय इति ॥ यथाकारी यथाचारी तथा भवति ॥ साधुकारी साधुर्भव

एकीभूतः सुषुप्तस्थः प्रज्ञानघनतां गतः ॥ आनंदमय आनंदभुक् चेतोमयवृत्तिभिः ॥ ६६ ॥ वि
ज्ञानमयमुख्यैर्यो रूपैर्युक्तः प्रपद्यते ॥ मनसैवैकतामाप्नोति भूतैरिव घनघृतं तथा ॥ ७० ॥ प्रज्ञाना
नि पुराहृदि हृन्नायं यथावर्ज्यो भवन् ॥ घनत्वे हिमविद्धिमद्वेषो यथाततया ॥ ७१ ॥

ति ॥ पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन तस्मादिति ॥ तदेकं वा विशेषैकोऽभूत्वा प्रज्ञाना
येन विज्ञानमयशुष्योगेन तथैवैकनामेकाकारतामापन्नो भवति ॥ तत्र दृष्टांतमाह ॥ घनं घृतं वत्पिंड
वदिति ॥ घनं घृतं वनपिंडवदित्यर्थः ॥ प्रज्ञानघनशब्दार्थमाह ॥ ७१ ॥ पुराशब्दं जाग्रद्दारी प्रज्ञान
त्वेन वाच्यानि रूपाणि गोचरायाणि हृत्प्रमयो भवन् ॥ प्रज्ञानघनता सुषुप्तिकाले घटादिविषयाभावे सति घनो
भवति ॥ स्थिरूपो करूपो भवन् ॥ तत्र दृष्टांतमाह ॥ इदानीं प्रज्ञानघनशब्दार्थं निरूपयन्प्रसंगात्तदानंदं कथिय

ति ॥ एवं स्मिन्नववदिनेत्यादौ पातयोविक्षिप्तं सुषुप्तिः स्वरूपभूतं प्रतिबिंबयुक्तं भवति ॥ ततो
नंतं सतिबिंबसहितास्मेवैह्निर्गतवृत्तिविलीनानंदमय शब्दो मर्यादीयते ॥ एवमानंदमयस्वरूपं
प्रदर्श्य तस्य प्रबोधकाले विज्ञानमयरूपेण प्रस्फुटनं सिद्धयन्नदानीं स्वसाक्षात्कर्म कथयन्नाह ॥ ६९
स्वप्रतिबिंबसहितां तर्मुखधीवृत्तिजनितसंस्कारसहिता ज्ञानोपाधिकोपि आनंदमयस्थस्वदा
गुप्ता वलसात्वेतस्यरूपभूतं भवति विदाभाससहिता बहिर्वृत्तयोऽस्ति ज्ञानमयत्वेनावभासनात्

सुषुप्तिर्पूर्वं स्वाध्यायनुद्धिर्हृतिर्या प्रतिबिंबिता ॥ सैवतद्विं बसहिता लीनानंदमय एतत ॥ ६५ ॥
अंतर्मुखोप आनंदमयो ब्रह्म सुखवेत्तदा ॥ भुंक्ते नद्विं बयुक्ताभिरज्ञानोत्पन्नवृत्तिभिः ॥
६९ ॥ अज्ञानवृत्तयः सूक्ष्मा विस्पष्टा बुद्धिवृत्तयः ॥ इति वेदांतसिद्धांतपारगाः प्र
वदंति हि ॥ ६७ ॥ माण्डूक्यतापनीयादिश्रुतिष्वेतदतिस्फुटं ॥ आनंदमयभोक्तृत्वेन
मादेवभोगता ॥ ६८ ॥ ॥

मि ॥ सतपरिणामविशेषैर्भुंक्ते भवति ॥ ननु तर्हि जागरणोद्बुद्ध तदानीं सुखमहमनुभवामीत्य
भिमानः कुतो न स्यादित्याशंक्य ॥ अविद्यावृत्तीनां बुद्धिवृत्तिवत्स्पष्टताभावादित्यभिप्रायेण
ह ॥ अज्ञानवृत्तिरिति ॥ ६९ ॥ इदं कुतोवगम्यतमित्याह ॥ ननु आनंदमयो ब्रह्मानंदं सुखाभिरविद्या
वृत्तिभिर्भुंक्ते इत्यत्र किं मानमित्याह ॥ ६७ ॥ एतत्स्वार्थमाह ॥ इदानीं सुषुप्तस्थानं एकीभूतः प्र
ज्ञानघन एवानंदमयो ह्यानंदभुक् ॥ चेतोमुख इति माण्डूक्यादिश्रुति याते वाक्यमर्थतः पठति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नकिंचिदवेदिषमिति स्मरणान्यथानुपपद्यमानमाने यज्ज्ञानमस्ति॥ नन्वत्र सिद्धत्वानेतोषमात्रस्य मा
णात्तेन प्रसिद्धौ विज्ञानमनोमयौ लीनौ विलीनतत्त्वाद्याकारेण विनष्टौ कारणरूपेणावस्थितौ॥ अतस्तदुपा
धिकस्य नानुभवितृत्वमिति भावः॥ तत्रोपपत्तिमाह॥ तयोर्विलयावस्था निद्रेति॥ हि यस्मात्कारणात्त
योर्विज्ञानमनोमययोर्विलयावस्था निद्रेत्युच्यते॥ विज्ञानविरतिः सुप्तिरित्यभिधानात्॥ तर्हि निद्रा
यामेव विलीनावितिवक्तव्यमित्याशंक्याह॥ अज्ञाने चैव हीति॥ सैव निद्रा विलीदइज्ञानमिति च वा
क्रियते इत्यर्थः॥ ननु तर्हि सोऽप्यस्वापानुभवकाले मनोविज्ञानमयस्य प्रबोधे कथं तत्स्मर्तेत्यमित्या।

यदज्ञाने तु लीनौ तौ विज्ञानमनोमयौ॥ तयोर्हि विलयावस्था नि
द्राज्ञाने च सैव हि॥ ५३॥ विलीनघृतवत्पश्चात्स्याद्विज्ञानमयो घनः
विलीनावस्थ आनंदमयशब्देन कथ्यते॥ ५४॥

शंका॥ विलयावस्थायामपि तत्स्वरूपनाशाभावाद्धि लयावस्थोपाधिमदानंदमयरूपेणानुभवि
तृत्वं॥ विज्ञानशब्दवाच्यघनीभावोपाधिमत्त्वेन सहितत्वे चैकमपदटते इत्यभिप्रायेणाह॥ ५५॥ यथा ग्रीष्मे
घृतादिकं विलीनं चूर्णं पश्चाद्धिमादिपार्थिवसंबंधेन घनीभवति॥ एवं जाग्रदादिभोगप्रदस्य कर्मणः क्ष
यवशान्निद्रारूपेण विलीनं मनः कर्मांतरेण भोगप्रदस्य कर्मवशात्प्रबोधे विज्ञानाकारेण घनीभवति
अतस्तदुपाधिकस्यात्मनोऽपि विज्ञानमयो घनः स्यात्॥ तदेवं स्वे विलयावस्थोपाधिकः सन्नानंदमयश
ब्द उच्यते॥ विलीनावस्थ आनंदमयशब्देनेत्यस्यार्थं स्पष्टीकरोति॥ ५६॥

परामर्शः स्मरणमनुभूत एव वस्तुनि भवति नानुभूते इत्यस्माद्धेतोः सुप्तौ सुखमनुभव आसीदि
त्यवगम्यते॥ नन्वस्मिन्मनः संहिते ज्ञानाज्ञानकारणादीनां विलीनत्वात्कथमनुभवामीति हीत्या
शंक्य॥ किं स्वानुभवसाधनेनास्मीत्युच्यते ज्ञानानुभवसाधनेन वा॥ नाद्यः स्वप्रकाशचिद्रूपत्वेन
स्वस्य कारणानपेक्षत्वात्॥ न द्वितीयः स्वप्रकाशत्वादेव तदावरकाज्ञानस्य नीतिसिद्धिरित्य
भिप्रायेणाह॥ ततः स्वतः स्वप्रकाशत्वात् ज्ञानस्य प्रतीतिर्भवेदिति॥ ननु सोऽप्यस्मदनुभवस्य प्रका

परामर्शोऽनुभूतेऽस्तीत्यासीदनुभवस्त
दा॥ चिदात्मत्वात्स्वतो भाति सुखमज्ञा
नधीस्ततः॥ ५७॥ ब्रह्म विज्ञानमानं
दमिति वाजसनेयिनः॥ पठंत्यतः
स्वप्रकाशं सुखं ब्रह्मैव नेतरत्॥ ५८॥

शत्वेऽपि ब्रह्मानंदः स्वयं भवेदित्यत्रोक्तं स्वस्य स्वरूपेण संभवतीति मानाभावादित्याशं
क्य॥ विज्ञानं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिदृष्टांतादेकवाक्यसद्भावान्नैवमित्याह॥ ५९॥ ननु स्वानुभवस्मरणयोरेका
धिकरणनियमात्स्वयमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति च सोऽपि तत्स्वत्वाज्ज्ञानयोर्विज्ञानमय
शब्दवाच्येन जीवेन स्मर्यमाणत्वात्स एव स्वानुभवे तद्विषयकत्वमित्याशंक्य॥ तदुपाधेर्वि
ज्ञानस्याज्ञानकार्यस्याज्ञाने विलीनत्वान्नैवमित्यभिप्रायेणाह॥ ६०॥ ॥ राम ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हनेहृतोतेनाऽऽश्रयोजाग्रद्वासनया नाशेस्य प्रतीयमानः प्रपंचः स्वप्न इत्युच्यते ॥ जीवः स्वमो यत्र लीनं
दृश्यैवावतिष्ठते ॥ इत्यत्र युक्तिं प्रदर्शनं परया ॥ अत्र पिता पिता भवतीत्यादिकायाः श्रुतेस्तात्पर्यमा
ह ॥ ५८ ॥ अत्र स्वमातां व्याप्तिकानोपि तत्वादिर्जीवधर्माणां श्रुत्यैव निवारितत्वात् प्रतीनेन्तत्ते वा विकि
ख्यते इत्यर्थः ॥ न तु पितृत्वाद्यभिमानाभावेपि स्वविनादिः संसारः किं न स्यादित्याशंक्य ॥ संसारस्यदे
हाभिमानमूलत्वात् सुप्तावेभावं दर्शनित्वा न लत्यतिपादकं श्रोकेहिनदर्शनेनशोकानहृदयस्यभ
वतीतिसमनंतरवाक्यंनातात्पर्यतो व्याचष्टे ॥ ५९ ॥ ननु दाहृनाभिः श्रुतिभिः स्वपस्यशोकाः सवितामिधी

यतेरस्यादिकं हृनेश्रृहदुनयथोतेनतथाजागरणेऽपितादृशीस्वःस्वमेऽप्रोतनं ॥ ५९ ॥ पि
तावत्स्वमावपितीतमादौजीवनवाचमात ॥ स्वमे बालैवको जीवः संसारविनासमीरणात
६० ॥ पितृत्वाद्यभिमानोयःसुतलइत्याकरः सति ॥ नमिञ्चयन्तानैकीर्षःसर्वशोकान्भवत्य
ये ॥ ६१ ॥ सुषुप्तिकालेसकलेविलीनेतमसानृतः सुलस्पमपैतीति श्रुतोत्याधर्वणीश्रुतिः
६२ ॥ सुखस्मवाप्नयस्मादेनेवंकिविरत्वेरिदं ॥ अनिहनस्मालानानेपराश्रतातिचोदितः ॥ ६० ॥

यस्मानेपलभ्यतेइत्याशंक्य ॥ तत्याभिधानपरे कैवल्यश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति ॥ ६२ ॥ सकलेजाग्र
दादिप्रपंचेविलीनेस्वोपादानभूताज्ञानेतमसः ज्ञाननाशो सुषुप्तोविलये गतेसनिनसत्तापाश्च
कृत्याह्नकाशादिनो जीवः सुखरूपं ब्रह्मोपैतीतिनिनसाक्षतेरर्थः ॥ नकेवलं श्रुतिसिद्धोयं किं
तु सर्वानुभवसिद्धोपीत्याह सुषुप्तादुत्थितः पुरुषः एतावंतंकालंसुखमस्वाप्सं नाकिंचिदवेदिष
मिति ॥ एवं निद्राकालीनसुखबोधाभावेपराश्रयतिस्मरति ॥ अतः स्मोत्सुखमस्तीत्यवगम्यते ॥ न
नुयराषहेतुप्रमाणाभावे कथं तुलाभ्यवमिदिदिमित्याशंक्य ॥ तस्याप्रमाणपिन सलभ्यतान्तु

यथावामहाविप्रः प्रत्याभिज्ञव्यसाक्षात्कारवानानंदेकं तत्त्वत्यत्ययतेरूपाविद्यानंदरूपपरमोगी
मांजीवस्वकृतोपान्मः परमानंदस्वरूपएवावतिष्ठते ॥ तथास्वमोप्यानंदरूपोवतिष्ठतीतिशेषः न
वेतेकुमारादयःस्वयमेकामितिष्ठंतीत्युक्तार्थेनात्मन्ये इत्याशंक्य ॥ दृष्टांतत्रयोदाहरणतात्पर्यमाह ॥
विवेकशून्यानामप्येवप्रतिबालःस्वर्गविवेकिषुसार्वभौमः ॥ अतिविवेकिषुज्ञानेदाक्षस्पताकाष्ठा
नेव ॥ इतेरनसर्वदाकुमारादिमहादतिदुःखिनइति श्रुतिपुनस्ततेनीत्युक्तार्थः ॥ भवंत्वेते सुखिनः
प्रकृते किमायातमित्याशंक्य ॥ दार्ष्टांतिकयुतिवाक्यतात्पर्यमाह ॥ ५४ ॥ कुमारादयोयथानंदमा।

महाविप्रो ब्रह्मवेदी कृतकृत्यतलक्षणं ॥ विद्यानंदस्यपरमां का
ष्ठां प्राप्यावतिष्ठते ॥ ५३ ॥ मुग्धबुद्धिरतिबुद्धानो लोके सिद्धा सुखाव
ता ॥ उदाहृतानामप्येतदुःखविलीनसुखात्मका ॥ ५४ ॥ कुमारा
दिवदेवायं ब्रह्मानंदैकतत्परः ॥ स्त्रीपरिष्वक्तवद्वेदनवाह्यं नापि चांत
रं ॥ ५५ ॥

जप्यवमयमपिसुषुप्तौ ब्रह्मानंदैकभागीत्यर्थः ॥ ब्रह्मानंदैकपरत्वे युक्तिप्रदर्शनपरं ॥ तद्य
थाप्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नांतरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो
न बाह्यं किंचन वेद नांतरमिति ज्योतिर्ब्राह्मणगतवाक्यमर्थतोनुक्रामयति ॥ यथालोके प्रियया
स्त्रियालिंगितः कामी बाह्यांतरविषयज्ञानशून्यतान्सुखमग्नोभवति ॥ तथासुषुप्तौ प्राज्ञेन परमा
त्मनैक्यं गतो जीवो बाह्यादिविषयज्ञानाभावादानंदरूप एव भवति ॥ अत्र दृष्टांतदार्ष्टांतिकवाक्य
स्ययोर्विवक्षितमर्थं क्रमेण दर्शयति ॥ ५५ ॥ ॥ राम ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तथा जीवोपाधिभूतेमनोपि पुण्यपापफलयोः सुखदुःखयोरनुभवायसुप्तजाग्रत्स्वप्नयोर्लयश्चोत्पत्तिस्तद्वेगप्रेरकर्मणि क्षीणे सति स्वोपादाने ज्ञानेविलीयते ॥ तल्लये च तदुपहितोजीवः परमात्मैव भवति ॥ इत्यर्थः ॥ इदानीं श्येनदृष्टांतप्रपंचनपरस्य ॥ तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनोवा सुपर्णोवा विपरिपत्य श्रांतः संहत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियते ॥ एवमेवायं पुरुष एतस्मा अंताय धावति ॥ यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ इत्यस्य बृहदारण्यकवाक्यस्यार्थं संक्षिपाह ॥ ५१ ॥ यथाकाशे सर्वतः प्रचरन् श्येनपक्षी नामकः पक्षीगगने संचारनिमित्तश्रमपरिहाराय स्वनीडस्थाने कंचिन्नीडे कल्पेत ॥ कुलायेका ...

जीवोपाधिमनस्तद्वद्धर्माधर्मफलाप्तये ॥ स्वप्नेजाग्रति चाधांत्वाक्षीणे कर्मणिलीयते ॥ ५१ ॥
श्येनोवेगान्नीडं कुलायं पतेद्यथा तथा ॥ जीवः सुप्ते नया याति सुप्त्वानंदैकलंपटः ॥ ५२ ॥ ग्र
तिबालः स्तनंपीत्वामृदुशय्यांगतो हसन् ॥ रागद्वेषाद्यनुत्पत्तेरानंदैकस्वभावभाक् ॥ ५३ ॥ म
हाराजः सार्वभौमः संतुष्टः सर्वभोगतः ॥ मानुष्यानंदसीमानं प्राप्यानंदैकरूपभाक् ॥ ५४

भिलाषवान् स्वापायसौधे यथाकेन ॥ तावज्जीवोमनउपाधिक स्थिरा भा सोपि सुप्त्यानंदैकाभिलाषवान्स्वापायसौधे गच्छेद्धृदयस्थाकाशमिति शेषः ॥ तद्यथा कश्चिद्बालोवा महाराजोवा महाब्राह्मणोवा ति शीघ्रमानंदस्यगत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेत इति श्रुत्यादिदृष्टांतत्रयप्रदर्शनपरं वाक्यं किंचिद्ब्राह्मणगतं वाक्यं श्लोकत्रयेणव्याचष्टे ॥ ५२ ॥ यथा कश्चिन्नवयः शिशुरागतः स्तनंपायपीत्वा मृदुतल्पादिः रागादिरहितो हसन् राजादिरहितः सन्नसुखवन्मूर्तिरेवावतिष्ठते ॥ यथा वा सार्वभौमो राजा विषयवृद्धिंरूपिसर्वैर्मानुष्यानंदैषेक्रन्वात्प्रार्थनेयाभावेनग

अनागतविषसाधनातिकुःस्वमनुभूय ॥ तन्निवृत्तये मृदुशय्यादौशय्यास्तम्यवुद्धिवृत्तिःस्थैल्यम
वति ॥ तस्याश्च वुद्धिवृत्तेर्भोक्तृरूपभूतःस्वानंदः ॥ स्वाभिन्नब्रह्मरूपतोमुख्यमिव प्रतिविंवति पचदिवि
षयानंदः ॥ अथापि वृत्त्यामेव वेलायामनेनविषयानंदमनुभूयानुभविष्यन्नुभवानुभाव्यलत्तयाः
यान्निमृत्साश्रयंप्राप्नुयात् ॥ ततः किं तदाह ॥ तस्यांविपुटीजनितश्रमस्यापनोदनाय सुषुप्तौ जीवः ॥
परमात्मस्वानंदरूपेवत्ताणि यावद्धीतेंगाढेन ॥ गत्वा च तेन तत्र सुप्तोकं तादात्म्यगत्वा ॥ सत्त्वा सोम्य
तदासंपन्नोभवतीतिश्रुतेः स्वपममपितत्रत्यस्तस्यात्स्वप्नोपिस्थितोब्रह्मानंदोभवेत् ॥ अस्मिन्नुपपादि
तेसौषुप्तमानंदशाकुन्यादयो बहवो दृष्टांताः श्रुत्यकाविषयंतेस्माह ॥ ५९ ॥ शाकुन्यादिभिः पंचभिर्दृ

आत्माभिमुखधीवृत्तौ स्वानंदः प्रतिविंवति ॥ अनुभूयैनमत्रापि त्रिपुट्याः श्रांतिमाप्नुयात् ॥ ६ ५
तच्छ्रमस्यापनुत्यर्थं जीवोधावेत्परात्मनि ॥ तेनैक्यं प्राप्य तत्रासौ ब्रह्मानंदः स्वयं भवेत् ॥ ६९ ॥
दृष्टांताः शाकुनिः श्येनः कुमारश्चमहानृपः ॥ महाब्राह्मण इत्येते सुप्त्यानंदेप्रतीरिताः ॥ ६ ।
शाकुनिः सूत्रवद्धः सन्दिक्षुव्याप्तानिविश्रमं ॥ अलब्ध्वा वंधनस्थानं हस्तं वामाश्रयेद्यथा ॥ ६८

दृष्टांतैः स्वभावानंदोपपादनेन तत्र सुखंनास्तीतिमतंनिराकृतं ॥ तत्रतावत्सयथाशकुनिः सूत्रेण प्रवद्धो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वावंधनमेवाश्रयते ॥ एवमेवाखलु सोम्यतन्मनो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वाप्राणमेवोपाश्रयते ॥ प्राणवंधनंहि सोम्यमन इत्यस्य दृष्टांतदार्ष्टांतिकप्रतिपादनपरस्यछांदोग्यश्रुतिवाक्यस्यार्थं संक्षेपेणदर्शयति ॥ श्लोकत्रयेण ॥ ६० ॥ हस्ता दौकश्चिदाधारे सूत्रेणवद्धः शाकुनिः पक्षी आहारादिग्रहणाय दिक्षु प्राच्यादिषु व्यापारं कृत्वा ॥ त त्र विश्रमं विश्रांतिमलब्ध्वा तस्मिन्नितिविश्रमस्थानाधारस्थलमलब्ध्वा ॥ वंधस्थानं हस्तादिकमेवाश्रयते ॥ ६८ ॥

84

85

१३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

किंनिद्रागमनात्पूर्वकालीनस्य विषयजन्यत्वमुच्यते॥ उत निद्राकालीनस्येति विकल्प्याद्यमंगीक-
रोति॥ द्वितीयं निराकरोति॥४५॥ सुषुप्तौ शय्याद्यनुसंधानाभावान्न तज्जन्यत्वेन तस्य सुखस्य संभवतीति
भावः॥ ननु निद्रायाः सन्नेव सुखं विषयजन्यं हि तद्विषयसुखत्वबुद्ध्या नानुभूयत इत्याशंक्य॥ अत्र भवि-
न स्वदातस्मिन्निमग्नत्वान्न विषयसुखवदनुभवस्य इत्यभिप्रायेणाह॥ आदौ निद्रायाः पूर्वस्मिन्काले
नोवः सुखाभिमानवधीः शय्यादिजन्यसुखाभिमानो दृश्यस्य सत्तया विधा भवति॥ पश्चान्निद्राका-

नर्हि शय्यादिजन्यत्वात्सुखं वैषयिकं भवेत्॥ भवत्वेवात्र निद्रायाः पूर्वं श-
य्यासनादिजं॥४६॥ निद्राकाले सुखं यत्तु जन्यं तेन केन हेतुना॥ सुखाभिमु-
खधीरादौ सावधानेन सा स्वतः॥४७॥ जाग्रद्व्याहृतिभिः श्रान्तो विश्रम्या-
प्यविरोधिनि॥ अपनीते स्वचित्तोनुभवेद्विषयं सुखं॥४८॥

तेपरे उत्कृष्टे सुखे स्वरूपसुखे मनो निलीनो भवेत्॥ तदेवोपपादकमर्थं श्लोकद्वयेन प्रपंचयति॥४७॥
जीवो जाग्रत्याहृतिभिर्जाग्रदवस्थायां क्रियमाणैर्व्यापारविशेषैः श्रान्तो विश्रम्य स्वरूपाया-
दोषपनेकरुवायानंतरं॥ विरोधिनि व्यापारजनिते दुःखे अपनीते निवारिते सति॥ स्वस्य चित्तो व्याकु-
लमना भवता शय्यादौ विषये जायमानं सुखमनुभवेत्तदनाकुर्यात्॥ विषयसुखं च कीदृशमि-
त्याकांक्षायां तत्स्वरूपं प्रदर्शयन्मोदसुखं॥ तद्विभवतनिमित्तेन तदनुभवं प्रदर्शयति॥४८

तनिष्टयोक्तसुखदुःखयोः स्वभावसिद्धतासाधनमेयत्वेनयतस्तत्त्वं तयोः सुखदुःखयोर्भावः सत्ता-
वोयथानुभूत्यैव वेद्यः प्रत्यक्षेणावगम्यते॥ तयोर्न तदभावोपि तयोः सुखदुःखयोरभावोप्यन्य-
तोऽस्मादनुमानादेर्नावगम्यते किंतु प्रत्यक्षेणैवेत्यर्थः॥३८॥ तथासति स्वकीयसुखदुःखवदेव
नुभवगम्यत्वे सति सुषुप्तौ स्वकीयसुखदुःखाभावोपि किं तत्राह॥ विरोधिदुःखाभावोनुभवेनैव सिद्धः न
तोपि किं तत्राह॥ सुषुप्तौ सुखदुःखयोर्निरोधिनो दुःखस्याभावान्निर्विघ्नं वा परदिने सुखमिष्यताम॥
सुप्रेप्सतो॥ शय्यादिसुखसाधनसंपादनं स्वयमनुपपन्नमपि तत्सुखमस्त्वीत्यवगम्यते इत्याह

स्वकीयसुखदुःखेवनोहानीयेतत्तयोः॥ भावो वेद्योनुभूत्यैव तदभावोपि नान्यतः॥३८॥
तथासति सुषुप्तौ च दुःखाभावोनुभूयते॥ विरोधिदुःखराहित्यात्सुखं निर्विघ्नमिष्यते॥४९॥
महता प्रयासेन मृदुशय्यादिसाधनं॥ कृतः संपाद्यते सुप्तौ सुखं वैवेन ततो भवेत्॥५०॥
दुःखनाशार्थमेवेतदितिचेद्रोगिणस्तथा॥ भवतु रोगिणां स्वस्थानां वेति निश्चिनु
॥५१॥

ततस्त्वप्नोऽसुप्तौ सुखं न भवेच्चेन्महता प्रयासेन॥ बहुविधवित्तव्ययशरीरायासादिना
मृदुलशय्यादिकं शिशुमंचादिकं सुखसाधनं कृतः॥ कस्मात्कारणात्संपाद्यते न कृतोपी-
त्यर्थः॥ अर्थापत्त्येदं सुखोपपत्तिं शंकते॥५०॥ एतच्छय्यादिसाधनसंपादनं दुःखनिवृत्तिफ-
लकं न नियतमिति परिहरति॥ रोगादिदुःखे सति तन्निवृत्तये यत्न इव तत्॥ तदभावे तन्नि-
वर्तदुःखाभावात्तत्संपादनं सुखायैवेत्यवगम्यते इत्यर्थः॥ न तु सोऽसुप्तौ
सुखस्वरूपशय्यादिसाधनजन्यत्वात्मसुखरूपत्वेनाहन्येतेति शंकते॥५१॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्वप्रतियोगिनो दुःखस्य तदानीमुपलंभात्तद्विषयवृत्तिविशिष्यते इत्याह ॥ सुखदुःखयोः प्रकाशतमसो-
रिव परस्परविरोधिनोर्दुःखाभावे सुखमेवाभ्युपेयमिति भावः ॥ सुप्तौ दुःखाभावे किं मानमित्याकांक्षा-
यां सुप्तमनुभवादित्याह ॥ २४ ॥ तस्मात्सुप्तावेव संततानीताः ग्रंथः सन्नेवाभवति ॥ विद्वत्सन्न विद्वाभवत्यपता-
पी सन्नेनवताभी भवति ॥ न पुनः पुरीतन्नपारीदं मयं भवतमनेयं भवतीत्यादिश्रुतिर्देहाभिमानप्र-
युक्तो यतादीन्दोषान्सुप्तौ निवारयति ॥ व्याध्यादिनापीयमानस्यापि सुप्तौ न दुःखानुभवो नास्य
न तत्सर्वजनप्रसिद्धं चेत्यर्थः ॥ ननु पुत्रदुःखाभावस्य जाग्रत्सु च मित्रस्याग्रमेलोपहारो व्यभिचार इति पा-
कृते ॥ न दुःखवेति ॥ २५ ॥ दुःखाभावमात्रेण सहैव कल्पयितुं न शक्यते लोष्टशिलादिष्विव दुःखाभावस्य

लामहै न स्वप्रमेतेव दृष्टमेतानविकल्पं ॥ सुप्तौ दुःखं न दानाक्लिनतस्य विशिष्यते सुखं ॥ २४
ग्रंथः सन्नपनेयः स्यादिहदा विद्वेषयोगपपि ॥ श्रोतो नोनिष्कृतिः प्रोदेन तत्सुखं संततानाविदुः ॥ २५ ॥
न दुःखाभावमात्रेण सत्वेलोष्टशिलादिषु ॥ इयाभावस्य दृष्टत्वादिति चेदिदमेव वचः ॥ २६ ॥
सुखावेदनविकाराभ्यां पदुःखसुखाबोहते ॥ इत्यापभावतां लोष्टदुःखं स्वापहाने सुखं भवेत् ॥ २७

इत्यनादिनर्थः ॥ दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः वैषम्यमेव मुमिति परिहरति ॥ यत्रोदृष्टांतवचनं विषमं
दार्ष्टांतिका न तु साधितत्यर्थः ॥ दृष्टांतस्यानुकूलं न पद्यो पपाद्यति ॥ २६ ॥ प्रथमनिषृष्टोः सुखदुः
खयोरस्तेनपश्चात्क्रमेणावेदनविकाराभ्यां निगाभ्यां कर्तव्यम यंदुःखो विषमस्य वस्तुनावस्पशति पन्नवा
न ॥ अथ सुप्ती प्रसन्नवदनतां संप्रतिपन्नवदित्यर्थः ॥ भवत्येवं लोके प्रकृते किमायातमित्यत आह ॥ लो-
ष्टादौ सुखदुःखयोरिलिंगाभावाद्दुःखमात्रयोरुदनमेव न संभवति ॥ अतस्तत्र दुःखाभावोपि निश्चेत-
न्यात्मा तदर्थः ॥ इदानीं परकीयसुखदुःखाभ्यां स्वकीयसुखदुःखयोर्वैषम्यं दर्शयति ॥ २७ ॥

न न तस्याः परस्मिन्निव दृष्टांतदृष्टांतिरितौ विकल्पमाशंकते ॥ नापसिद्धत्वेन तत्याद्दृष्टांतीकरणमनुपप-
न्नमिति सोपहासमाह सिद्धांती ॥ यो मध्याने स्वमेव न भवतामत्वानेनोकारोपसत्वमिममपि न वेति ॥ स्वप्न-
तवपरस्मोकाकथा ॥ परस्मिन्ज्ञानेन भवतीति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ ननु स्वात्मा परस्यासिद्धि-
द्धिरिति शंकते ॥ ३० ॥ विमतः परः स्वभो भवितुमर्हति प्राणादिमत्वे सति निश्चेष्टत्वात्मदादिवदनुमाना-
दित्यर्थः ॥ एवं तर्हि तत्र स्वप्नमे स्वप्रकाशत्वेपरिशिष्यते इत्याह सिद्धांती ॥ तदा उदाहरतेरिति ॥ तदा न-
हि मां प्रति स्वप्नाक्षिपदार्थं दृष्टांतीकृतेस्तेन तत्र स्वप्नमे स्वप्रभतेः स्वप्रकाशतेवलात्स्वप्नमुदाहरणासा

दृष्टांतः परस्मिन्नस्य ग्रहोनेकोपालेमहत् ॥ यः स्वमनुज्ञिनवेमस्य परस्वमो
तकाकथा ॥ ३१ ॥ निश्चेष्टत्वात्परः सुप्तो यथाहमिति चेत्तदा ॥ उदाहृतेः स्व
प्रत्वेस्य स्वप्रभतेवलाद्भवेत् ॥ ३२ ॥ नेंद्रियाणि न दृष्टांतस्तथाप्यंगीकरोषि
तो ॥ इदमेव स्वप्रभत्वं यज्ज्ञानेसाधनैर्विना ॥ ३३ राम ॥

मप्यदिव भवेत ॥ कथं स्वात्मवेदिमाशंक्याह ॥ ३२ ॥ सुप्तिग्राहकानींद्रियाणि न संति तेषां स्वप्रका-
रणे विलीनत्वात् ॥ दृष्टांतश्च संप्रतिपन्नो नास्ति ॥ परस्मै स्वप्रसिद्धत्वस्योक्तत्वात् ॥ तथापि तां सुप्तिमं-
गीकरोषि ॥ एवं च सति साधनैर्विना ज्ञानसाधनमंतरेणाभिमानेप्रकाशनमिति यदिदमेव स्वप्रभत्वे
सत्यर्थः ॥ प्रत्यग्प्रयोगः ॥ विमता सुप्तिः स्वप्रकाशा ॥ असत्यपि ज्ञानसाधने सुप्रकाशमानत्वात् ॥ सं-
विदभिमतात्मवत् ॥ आभाकरोभिमतसंवेदनात् ॥ शाक्याभिमतस्वात्मवदिति ॥ इत्थं प्रलयस्य दृष्टांत-
त्वेनोदाहृतायाः सुषुप्तेरदेनत्वे स्वप्रभत्वं च प्रसाध्य तं तत्स्वसाधनाय दृष्टांतमुपादिशति आकोधा सुप्त्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विकल्प्यासहत्वाद्धेतोनाभ्युपगमोनुपपन्नइतिमत्वानःशङ्कते॥ किंशब्दस्यवितेतिविकल्पंदर्शयति॥२९॥
तृतीयेपक्षेनिराकरोतिश्रुतिमः अप्रसिद्धत्वेति॥ हेतोर्हेतुत्वविलक्षणस्वरूपस्यलोकेदर्शनादितिभावः॥
द्वितीयेपक्षेनिराकरोतिनहितीयइति॥ नत्वहेतुमाह॥ यत्तुसमन्नेति॥ हेतुमत्तदानीमन्यत्वमन्नमादिति।
भावः॥ यतः प्रथमः पक्षः परिशिष्यतेइति॥ ननुकेनप्रकारेणाहेतुत्वंवसिद्धमितिनानभवेनेतिवा
इयति॥ ३१॥ अहेतुसिद्धिमेवकेविकल्पासहत्वाद्धेतुपपन्नमितिमन्वानोपक्षिविकल्पयतिसिद्धो
तो॥ वदन्निर्हेतुत्वेनविकल्पस्यनोनिराकरोति॥ कोत्रहेतुरितिश्रुतिः॥ प्रथमपक्षेसोपहासंनिराक

नाभ्युपगमहत्वेनतदोत्पद्यमानो॥ वचनेविषयाद्धिकिमासीदुतनः॥ ३२॥ किम
हेतुमन्नहेतुमन्यावाकोविवेतिमः॥ अप्रसिद्धोनहितीयोनन्यत्वेःशिष्यतेप्रथमः॥ ३३॥ अहेतुसि
द्धिमेवनानभूत्वेतिचेदुत॥ निर्दृष्टान्ताप्रदृष्टान्ताबाकोवदेनवचनो॥ ३४॥ नानुभूतिर्न्वदृष्टा
न्तर्यतिपक्षिकल्पयोभेते॥ सदृष्टान्तःनपक्षेनदृष्टान्तेनवदेमसने॥ ३५॥ अहेतुःपक्षयोर्हेतोनुपपन्ने
भेनसमिवत॥ इतिवक्ष्यसिद्धहेतुमदृष्टान्तमीवद॥ ३६॥

तेति॥ ३६॥ अहेतुसिद्धिमेवकेनविवदन्तानभतित्वावनाभ्युपेयते॥ एकिञ्चदृष्टान्तपदर्शनमन्तेरेण
नकिञ्चिद्यमन्तानदृष्टान्तमन्तकिरणकेतिभावः॥ द्वितीयविकल्पेउभयवादिसंप्रतिपन्नोदृष्टान्तो
वक्तव्यःस्यात्॥ नाहिदृष्टान्तेनैवाहेतुसाधयामीतिपक्षेकतेएवंवादी॥ ३७॥ पक्षयोर्हेतुरहितोभवितुम
[illegible]हेतुःनानुपलभ्यमानसमहेतुरहितोयथास्वापद्यते॥ नन्वेवंसाध
[illegible]सिद्धिरेवननसिद्धयेदृष्टोनोनवक्त्र

नन्वागमादिनैवेष्टसिद्धेरिष्टत्वम्॥ नात्मेस्वत्वमस्तीत्यशिकिरनुपपन्नेतिचेन॥ नतेवाख्यता।
देतांद्दुःखानुषंगेनविषयेदृष्टत्वात्तदुःखरूपत्वसमानिनाभिप्रेतत्वादित्याह॥ ३१॥ हेतुस्वत्वभा
वमंगीकृत्याहेतेतिनदाशंकते॥ ३२॥ नत्वात्मनःपलब्धिप्रमाणमस्ति॥ अहेतुस्वरूपस्यदिविपक्षेत्द्विविध
यस्वत्वादिवरूपलभ्येन॥ यतोनोपलभ्यतेतोनास्तीत्यर्थः॥ ननूपलभ्यतेपवेत्याशंकमानेप्रत्याह॥ अ
नुभवस्यानभविन्ननभावस्यापेक्षत्वाद्धेतुराविनिभावः॥ अहेतुस्वत्वादिकरणानिषेधमे।

सोऽहंविहृत्यशोचामिशोकपारंनयस्यमां॥ इत्युक्तःस्वत्वमेवास्यपारमितिमभ्यधाद्युचिः
स्वत्वेवेषयिकंशोकसहस्राणाहृतनतः॥ दुःखमेवेतिमत्वाहनात्मेत्युस्वत्वमिमसो
३३॥ नन्वहेतुस्वत्वेमाभूदहेतुमप्यस्तिनास्वत्व॥ अस्तिचेदनुभूयेततथाचविशुद्धीभवेत॥ ३४॥
मास्त्वहेतुस्वत्वंकिंवस्वत्वमहेतुमेववदि॥ किमानमितिचेन्नास्तिमानाकोत्तात्स्वयंप्र।
भा॥ ३४॥ स्वप्रभुत्वेभवद्वाकोमानेयस्माद्दुःखानिदे॥ अहेतुमभ्युपेत्यास्मिन्नात्मेनास्तीति।
भाषते॥ ३५॥

गीकरोतिसिद्धोती॥ तत्रहेतुमाह॥ हियस्याकारणाद्धेतुर्हानिरितिभावः॥ अहेतुस्वत्वादिकरणा।
वनिषेधमेगीकरोतिसिद्धोतीमेवस्वत्वमतःस्वत्वादिकारणेनभवतीत्यर्थः॥ अहेतुस्वत्वमित्यत्रकिंप्रमाण
मित्याशंक्यानवादृष्ठवंकेनस्यस्वप्रकाशत्वात्प्रमाणप्रश्नएवानुपपन्नइत्याह॥ ननुप्रकाशत्वेपिकिंप्रमाण।
मित्याशंक्य॥ त्वदीयमेववचनंप्रमाणमित्याह॥ ३६॥ तदेवोपपादयति॥ यतःकारणाद्भवताप्रमाणेनरूपेस।
णहेतुमभ्युपेत्यस्वत्वमेवात्मिष्यते॥ यतःस्वप्रभत्वमित्यर्थः॥ नमयाहेतुमभ्युपगम्यते॥ किंतत्वहक्कमन्त्रयह

स्वत्वमित्यहेतुस्वत्वेति॥ ३१
सिद्धोतामोक्सिहीतिसिसंकेत ३१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

याः एवोक्तो भूमा सत्यत्वरूप एवाद्वितीयो हेतुः त्रिविधभेदाभावात्॥ अल्पपरिच्छिन्नत्वेन सैव विवरणे भेदा
विभेदिनीति हेतुगर्भविशेषणं साहित्येन च न विपत्तेरन्यर्थः॥ एवं कस्मै केनाभिहितमित्यत आह॥ ना
रदस्य विशिष्याल्पे कारणमाह॥ अतिशोकिने इति॥ अतिशायितोऽधिकः शोको यस्यास्त्यतिशोकी
तस्मै॥ तस्यातिशोकित्वे कारणमाह॥ १२॥ नारदः पुराणैः सहवर्तते इति सपुराणाः पंचवेदास्तान्
विविधानि शास्त्राणि च विदित्वाप्यात्मज्ञानरहितत्वेनातिशयेन शोकग्रामः॥ ननु वेदशास्त्रविषयज्ञा
नस्य शोकनिवर्तकत्वेन प्रसिद्धस्य कथमतिशोकित्वमित्यत आह॥ १२ तापत्रयमात्रेणाध्यात्मिका
दिलक्षणेनैव शोकिता॥ शोकोऽस्यास्तीति शोकी तस्य भावस्तत्तासीदित्यध्याहार्यः॥ पश्चादिति॥ त

योऽभूमा स सुखं नाल्पे सुखं द्वैते त्रिभेदिनि॥ सनत्कुमारः प्राहैवं नारदायातिशोकिने॥ ११
सपुराणांश्च वेदांश्च शास्त्राणि विविधानि च॥ ज्ञात्वाप्यनात्मवित्त्वेन नारदोऽतिशुशोच ह॥ १२
वेदाभ्यासात्पुरा तापत्रयमात्रेण शोकिता॥ पश्चात्त्वभ्यासविस्मारभंगगर्वैश्च शोकिता॥ १३

शब्दाद्विशेषपरोऽत्र नार्थः अभ्यासः पाठः पाठावर्तनं॥ विस्मारः पठितस्य विस्मरणं॥ भंगः स्वतोऽधिकेन
तिरस्कारः॥ गर्वो मेव सदृशो नैव कश्चिदस्तीत्यहंकारवृत्तिः॥ एतैश्चतुर्भिः शोकितेति॥ ननु वेदसर्वज्ञस्यापि नारद
स्यातिशोकित्वं नानसिति कुतो वगम्यत इत्याशंक्य॥ सोऽहं भगवन् शोचामीति तत्र श्रुतिवाक्यादे
वगतमित्यभिप्रेत्य मां तं भगवान् शोकस्य पारं तारयत्विति तत्र श्रुत्युपायेन तरति शोकमात्मविदिति सनत्कुमा
रोऽभ्यसद्वाचा सत्यत्वरूपं ब्रह्मैव ज्ञायमाने शोकनिवृत्त्युपाय इति सर्वत्वेनैव विनिज्ञासितव्यमि
मामभ्यो नारदेऽप्यसंदर्शे शोकस्य वा निस्तार॥ १४॥

92

भूतानामाकाशादीनां तत्कार्याणां॥ जरायुजाण्डजादीनामुत्पत्तेः॥ पूर्वं त्रिपुटीद्वैतवर्जनात्त्रया
णां ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपाणां पुटानामाकारः समाहारस्त्रिपुटी सैव द्वैतं तस्य वर्जनमभावस्तस्मा
त्रभावादेशतः कालतो वस्तुतो वापरिच्छेदरूपः परमात्मा भावानयने द्व्यानयनमित्यध्याहार्य॥ मे
वासीदित्यध्याहारः॥ तदेतद्द्वैतवर्जनमुपपादयति॥ वर्तमानज्ञात्रादित्रयात्रिपुटीप्रलयकालेना
स्तीत्येतत्सर्वे वेदान्तसंमतमिति हि शाह्रूप्रपुंजानस्य यमभिप्राय॥ इदानीं ज्ञात्रादित्रयं प्रदर्शयति
परमात्मनः उत्पन्नो बुद्ध्युपाधिको जीवो विज्ञानमयो ज्ञाता मनसि प्रतिबिंबितं मनोमय शब्दवाच्यं चेतन्ये
ज्ञाने॥ शब्दस्पर्शादयो ज्ञेया प्रसिद्धा॥ इदं त्रयं कार्यत्वादुत्पत्तिनः पूर्वं कारणमनतिरेकेण नास्तीत्यर्थः

भूतोत्पत्तेः पुरा भूमा त्रिपुटीद्वैतवर्जनात्॥ ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपा त्रिपुटी प्रलये हि नो॥ १५
विज्ञानमय उत्पन्नो ज्ञाता ज्ञानं मनोमयः॥ ज्ञेयाः शब्दादयो नैतत्त्रयमुत्पत्तितः पुरा॥ १६
त्रयाभावे तु निर्द्वैतः पूर्ण एवानुभूयते॥ समाधिसुप्तिमूर्च्छासु पूर्णः सृष्टेः पुरा तथा॥ १७

फलितमाह॥ १६॥ ज्ञात्रादित्रयाभावात्केवलं द्वितः पूर्ण एवात्मानुभूयते॥ कुत्रानुभूयते इत्यत आह
विद्वदनुभवप्रदर्शनाय समाधिग्रहणं॥ सर्वानुभवप्रदर्शनाय सुप्तिमूर्च्छयोरुदाहरणं॥ समाध्या
दिषु तस्य द्वैतादर्शनस्मरणान्यथानुपपत्त्या निर्द्वैतस्य तदनुभवित्वसिद्धिरिति भावः॥ भवतु समाध्या
दिषु द्वैतसिद्धिः प्रकृते किमायातमित्यत आह॥ यथा समाध्यादौ परिच्छेदकाभावात्पूर्णस्तथा सृष्टेः पुरापि
तदभावात्पूर्ण इत्यर्थः॥ अस्तु ब्रह्मणः पूर्णत्वमानंदरूपत्वे किमायातमित्याशंक्याह व्यतिरेका
भ्यां भूम्नः सुखरूपत्वप्रदर्शयन्योर्वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्तीति वाक्यमर्थतोऽनुक्रामति॥ १८

93

३३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भृगुः नामकः पुत्रः पितुर्वरुणाख्याद्ब्रह्मलक्षणं॥ यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जी-
वंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेत्येवंरूपं श्रुत्वा अन्नमयादिकोशेषु तल्लक्षणं संभा-
व्य तेषामब्रह्मत्वं निश्चित्यानंदमात्मानं समये कोशपंचमावयवेन ब्रह्मतत्त्वं प्रियमेव शिरो मोदो दक्षि-
णः पक्षः॥ प्रमोद उत्तरः पक्षः आनंद आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति श्रुतेर्विंबभूतमानंदं ब्रह्मलक्षणयो-
ग्यत्वाद्ब्रह्मत्वेन ज्ञातवानित्यर्थः॥ कथमानंदस्य लक्षणयोग्यत्वमित्याशंक्य॥ तथा चानंदप्रकारप्र-
दर्शनपरं॥ आनंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते आनंदेन जातानि जीवंति आनंदं प्रयंत्यभिसंविशं-
तीति वाक्यमर्थतः पठति॥ ५॥ आनन्दमयमेव निमित्तकारणं तदेव भूतानि प्राणिनो जायंते उत्पद्यंते॥ ते

भृगुः पुत्रः पितुः श्रुत्वा वरुणाद्ब्रह्मलक्षणं॥ अन्नप्राणमनोबुद्धीस्त्यक्त्वानंदं विजज्ञिवा-
न्॥ ५॥ आनंदादेव भूतानि जायंते तेन जीवनं॥ तेषां लयश्च तत्रातो ब्रह्मानंदो न संशयः॥ ६॥

न विषयभोगादिनिमित्तकेनानंदेन जीवनं प्राप्नुवंति॥ तेषां प्राणिनां लयश्च तत्र तस्मिन्नेव सु-
षुप्तिकाले लीनस्वरूपं भवंत्यानंदं भवंति॥ सुषुप्तावानंदमात्रतेति केवलस्याप्यनुभवाभावात्॥ प्र-
लयानंदे च लयमेव सर्वानुभवसिद्धत्वात्तत्र संशयः कर्तव्य इति भावः॥ एवं तैत्तिरीयश्रुतिपर्यालोच-
नया ब्रह्मणा आनंदरूपतां प्रदर्श्य छांदोग्यश्रुतिपर्यालोचनयापि तादृशीं दर्शयितुं॥ सनत्कुमार-
नारदरूपेण समाख्यायिकया नित्यस्य भूमरूपब्रह्मप्रतिपादकस्य॥ यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणो-
ति नान्यद्विजानाति स भूमेत्यादिवाक्यस्यार्थं संक्षेपेणाह॥ ७॥

प्रादिश्य हेतेन हवे देवदेवो रीढ्य समभासितं वेद ह्या वेदो न्मह तीविनष्टिः॥ यथन हिंस्रमता तलेभवंति प्रये-
तेऽङ्कः स्वमेवापयंति न तथो यो देवानां प्रयभु यतमेव वतदभवत्॥ सात्वा तत्कसमे त्वसमभूतात्मनश्चाते उत्पा-
दयो श्रुतयोः गृह्यते॥ सर्वभूतस्य मात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि॥ संपश्यन्ब्रह्म याजी वैस्वाराज्यमधिग-
च्छति॥ सेवतस्यात्मविज्ञानाद्विशाद्विपरमामनंत्यादि पुराणस्मृतिवचनैः सह प्रमाणानीत्यर्थः॥ उदा-
हृतानां श्रुतिस्मृतिवाक्यानां सर्वेषां तात्पर्यमाह॥ नन्वत्र ब्रह्मानंदस्यानंदपदस्य ब्रह्मपदेन विशेषणा-

इत्यादिश्रुतयो बह्व्यः पुराणैः स्मृतिभिः सह॥
ब्रह्मज्ञानेऽनर्थहानिमानंदं चाप्यघोषयन्॥ १॥
आनंदस्त्रिविधो ब्रह्मानंदो विद्यासुखं तदा॥ वि-
षयानंद इत्यादौ ब्रह्मानंदो विविच्यते॥ २॥

दानंदांतरमस्तीत्यवगम्यते॥ सः कतिविधः कीदृशश्चानंदस्साकांक्षायां॥ तद्विस्तरदर्शनपूर्वकं
ब्रह्मानंदविवेचनं प्रतिजानीते॥ १॥ ब्रह्मानंदो विद्यानंदो विषयानंद इत्यनेन प्रकारेणानंदस्त्रैविध्य-
मवगंतव्यं॥ तत्रेतरयोरानंदयोर्ब्रह्मानंदमूलत्वादादावध्यायत्रयेण ब्रह्मानंदो विविच्यते विभज्य प्र-
दर्श्यते इत्यर्थः॥ तत्रादौ तावत्तैत्तिरीयश्रुतिपर्यालोचनया मानंदरूपं ब्रह्मावगम्यत इत्यभिप्रा-
येण भृगुवल्ल्यार्थं संक्षेपेण दर्शयति॥ २॥

94

95

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तस्यैवैतं परमात्मानं विद्वानेव मृत्युं संसारमेनमतिक्रामति ॥ इतरः समुच्चयरूपः केवलकर्मरूपो
वा पंथा मार्गो मोक्षोपायो न च नैवो विद्यते ॥ ननु दाहृतासक्तनिषेधव्यतिरेकाभ्यामैहिकानिष्टो
हृतिरेव प्राधान्येनावभासते नामुष्मिकी नाशकामामुष्मिकस्यानिष्टस्य भाविजन्मप्रवेकानिष्टोन
निदानस्याभावप्रतिपादकं ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिरिति वक्ष्य
ताधनरवाक्यमर्थतः पठति ॥ देवं स्वप्रकाशं परमात्मानं ज्ञात्वा परोक्षतया तु मयस्थितस्य काम
क्रोधादेनां ताननिर्भवति ॥ तैः पाशानां हानिर्येयैः रागादिभिः क्लेशैः क्षीणैर्नैर्भाविजन्मादेहके कर्म
भायोगाच्च न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ननु शोकनरणादिफलेष्वपि तत्प्रवदनानुभूयते ज्ञानिनामपीत्या
निवृत्तानिषेधहाराणां प्रवृत्तिरसंनादिभाषका ॥ इत्याशंक्य तु ज्ञानिनां तस्मादवश्यं तिपादनमध्यात्म
तमेव विद्वानतिमृत्युमेति पन्था नालवेतरे ॥ ज्ञात्वा देवं पाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्मभाक् ॥ १० ॥ दे
वेमनादरं यो कौन्तेय तस्मैव देवं वान ॥ मेने कृतं नाकृतेनैव पापपतः क्वचित् ॥ ११ ॥
योगाभिनमेवदेवमतायोऽहर्षो कौन्तेय हानोति कदम्बविद्याकमर्थतः पठति ॥ ११ ॥ धैर्यवान् लवण्यो
दिसाधनसंपन्नो देवं विदित्वा नेदारिलतां मत्वा वगमा देवास्मिन्नेतन्न मन्तिहर्षशोकौ जहाति ॥ एतमे
ला वाक्यमर्थतः पठति ॥ एवमकृतेषु पंक्तेषु सर्वं न हृत्तेषु विकारं स्मारयति ॥ अकृतं विधा
पि ॥ उभयविकारहेतुनकरोति विद्वान् ॥ अविक्रियब्रह्मरूपत्वात्तन्नादित्यभिप्रायः ॥ नविषमेव वा
ज्ञानिनामनेनाह ॥ ११ ॥ न पापं पुण्यं वा न पापविधेयं नापकेन भवतीत्यस्यानेन निषेधः ॥ न चाहि नापो
परमपि हित्वा गामीर्दिकं परस्य वर्तते कृष्णस्मात्तत्रिमुच्यतेत्यसितिहृष्ट्वा ज्ञात्वा तेऽप्यसत्ताकारव
तो हृदयमध्ये क्षिदात्मनग्रंथिर्वन्धकसंशेषरूपता हृद्ग्रंथिरन्योन्याध्यासो भिद्यते विदीर्यते विन
श्यतीत्यर्थः सर्वसंशयाः ॥ आत्मा देहादिव्यतिरिक्तो न वा व्यतिरिक्तोऽपि कर्तृत्वादिधर्मयोगी न वा
अकर्तृत्वेऽपि तस्य ब्रह्मणाभेदोऽस्ति न वा ॥ अभेदेऽपि तज्ज्ञानं कर्मादिसहितं मुक्तिसाधनं केवलं वेत्या
दयः छिद्यन्ते दूरीक्रियन्ते ॥ न न तत्साक्षात्कृतस्य वस्तुनः संशयविपर्ययविषयत्वादर्शनादितिभा
वः कर्माणि संचितानि पुण्यापुण्यफलदानानि क्षीयन्ते स्वनिदानाज्ञानविनाशेन विशीर्यन्ते इत्यर्थः ॥ न
तु कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ विद्यां चा

भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

विद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ॥ अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत इत्यादिश्रुतेः ॥ कर्मणैव
हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ यथान्नं मधुसंयुक्तं मधुनान्नेन संयुतं ॥ एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं
भेषजं महदित्यादिस्मृतेश्च ॥ केवलस्य वा ज्ञानस्य वाचितस्य वा कर्मणो मुक्तिहेतुत्वे स्यादित्याशंक्या
दाहृतवाक्यस्यालेपशब्दस्य पापनिष्टत्तिपरत्वात् संसिद्धिशब्देन च ज्ञानसाधनचित्तशुद्धिरभिधीयते ॥ वि
द्याशब्देन चोपासनाया विवक्षितत्वात् कर्मणो मुक्तिसाधनत्वेऽनभिप्रायेण साधनांतरनिषेधपरं
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेतिश्वेताश्वतरवाक्यमर्थतः पठति ॥ तमेवेति प

96

97

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नपः कश्चित्समानेव मन्केन सपयत्राये पुरुषे पञ्चवादिन्मएकरत्नेन प्रकारेण विद्वान्ना नवर्त्तते सपते
पुण्यपापे हित्वा रमत्याहारः ॥ आत्मानं कवलमाभिन्नं पश्यं चेश्रृणुते पीणयति सदा स्मरेदित्यर्थः ॥ यतः पु
ण्यपापयोर्मिथ्यात्वानुसंधानेन हानेकृतमत स्तद्विषयाचिंतैवनास्तिकृतस्तज्जनितकलापः ॥
त्यर्थः ॥ किंच एवं विद्वानेनरवीभेदउभेपुण्यपापरूपेकर्मणी रहेहित्याहिप्रहृतिजनिते स्वात्मरूपे
णैवं रसर्वं पश्यमात्मेत्यादि वाक्योक्तप्रकारेण पश्यतिजानातीत्यर्थः ॥ यतः स्वात्माभिन्नत्वा

एवं विद्वान्कर्मणी रहित्वात्मानं स्मरेत्सदा ॥ ५
नेचकर्मणी स्वात्मरूपेणैवेषपश्यति ॥ ६ ॥ ॥

दध्यत्तापकत्वमितिभावः ॥ ननुनामकेतीयेन कर्मकोटिकल्पनैरपि इत्यादिशास्त्रसङ्ग
वारनादीसंसारेवजन्मशानितेषुपुण्यपापफलत्वात्कर्मस्वसंख्यातेषप्रसिद्धवेनात्मन
यानुसंधानायोगेपुसत्कथनहिषयाचितानभवेदित्याशंक्य ॥ सन्निदानानांतेषांतत्त्वज्ञाने
नविनाशित्वात्तच्चिंताजनकत्वमितिभिप्रायेणहृदयग्रंथ्यादिनिहृत्तिपरंमंत्रकादिकृति
पुष्यितेवाक्यं पठति ॥ ७ ॥ ॥

वाचादयोजगान्नियामकत्वेनप्रसिद्धाः श्रुतौतेजन्मानियमेप्रियन्तो दिलत्तणां विज्ञानंतोपि
ज्ञानदर्शमनुष्ठितवंतोपि ॥ येनवंस्यब्रह्मणोभेदंकृत्वास्माद्ब्रह्मणोभीत्या ॥ अस्मिन्नाग्यादि
जन्मनिचरंति स्वस्वव्यापारेषुसदावर्तंते ॥ हिशङ्केनभयात्स्याग्निस्तपतिभयात्तपतिसूर्यः।
भयादिंद्रश्चवायुश्चमृत्युर्धावतिपंचमइतिकाठकश्रुतौभासतेत्याशंक्य ॥ तथाप्रतिपादन
वाक्यमुदाहरति ॥ ५ ॥ वाद्यैः शिरइतिवद्भेददर्शनौपचारिकः ॥ तत्स्वरूपभूतमानंदं विद्वानप
रोक्षतयाजानन्मुक्तः कृतश्चनकस्मादपि हि कुमयहेतोः आध्यात्मिकपारलौकिकभयहेतोः पा

वायुः सूर्योवह्निरिंद्रो मृत्युर्जन्मान्तरेन्तरे ॥ ॥
कृत्वा धर्मविजानंतोप्यस्माद्भीत्याचरंतिहि ॥ ५ ॥
आनंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चन ॥ ॥
एवमेवतपेन्नैषाचिंताकामाग्निसंभृता ॥ ८ ॥

पादेर्वानबिभेतिभयंनप्राप्नोति ॥ नन्वतत्त्वविदः पापादेर्भयंनास्तीत्येतद्युक्तोवगम्यतेइत्याशंक्य
तत्प्रतिपादकं एतंहवावनतपतिकिमहंसाधुनाकरवंकिमहंपापमकरवमितिवाक्यमर्थतः ॥
पठति ॥ पुण्यपापरूपकेकर्मेवाग्निः करणाकरणाभ्यामग्निवत्संतापहेतुत्वात्तेनसंभृतासंपादिते
षा ॥ पुण्यंनाकरवंकस्मात्पापंचकृतवानितइत्येवंरूपाचिंतापतमेवतत्त्वविदमेवननतपेन्नाभ्या।
मविद्वांसंस्वतनयाचिंतयासदासंतप्यतेइत्यर्थः पुण्यपापयोस्तापकत्वेहेतुप्रदर्शनपरं ॥ सय
एवंविद्वानेतेआत्मानंस्पृणुतेउभेपवैषएतेआत्मानंस्पृणुतइतिवाक्यद्वयमर्थतः पठति ॥ ९ ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शब्दश्चाप्यर्थः॥ यदा यस्मिन्काले हीति विद्वत्प्रसिद्धप्रदर्शनपरो निपातः॥ एवैतस्यैवानर्थनिवृत्त्यु-
पायो नान्य इति नियमनार्थः॥ एष मुमुक्षुरेतस्मिन्निति दृश्यं भवति दृश्यते॥ अदृश्ये इंद्रियागोचरे॥ अनात्म्ये
नात्मीयेत्स्वरूपतया वक्तीयत इति अनिरुक्ते अनिरुक्तं निर्वचनशब्दाभिधानं यत्र नास्ति तस्मिन्॥ अ-
निलयने निलीयते यस्मिन्निति निलयनमाधारः स न विद्यते॥ एतस्मिन्ब्रह्मणि स्थिते इत्यर्थः
अभयमहिंसनीयं हितोपादेयं भवतीति क्तस्य भयहेतुनात्र भयहेतुभेदाल्पत्वेन च विद्यते भयं भेदो
यथा भवति तथा प्रतिष्ठा॥ एकस्यैवाद्वयस्य विपर्ययग्राहिणो न स्थितिरेवाहमस्मीत्येवस्थाने प्रति-

प्रतिष्ठां विंदतेऽस्मिन्यदा स्याद्यसोऽभयः॥
कुरुतेऽस्मिन्नंतरं चेदथ तस्य भयं भवेत्॥५॥

ष्ठां विंदते॥ यत्रैव स्वात्मादिनाऽवचारादिकं हत्वा लभ्यते॥ अथ तदानीमेव स एवैवं विद्वान् अभयं भय-
रहितं मोक्षरूपं महितीयं ब्रह्मागतः प्राप्तो भवति॥ अस्त्वेव सत्त्वसेव भवतीति क्तः यदा यस्मिन्नेव
काले एवैष सोऽज्ञानवस्मिन्ब्रह्मरूपतयारोपितकेऽप्यनात्मिके ब्रह्मणि॥ उदिति निपातोऽप्यल्पार्थः अ-
न्तरमल्पमप्यंतरं भेदमुपास्योपासकादिलक्षणं कुरुते पश्यति॥ यात्मना मनेकात्वेनात॥ अथ तदा-
नीमेव तस्य भेददर्शिनो भयं संसारप्रयुक्तं भवति दुःखं॥ भेददर्शिनो भयं भवतीत्येतदृढीकर्तुं ब्र-
ह्मात्मैकत्वसाक्षात्कारहीनानां वाय्वादीनां भयप्रदर्शनपरं भीषास्माद्वातः पवते इत्यादि मंत्रमर्थतः॥

100

अभेदेन ज्ञानिश्रवणविन॥ परमल्पमप्यंतरं त्वं पश्यन्न प्राप्नोति प्राज्ञविन॥ भूतगतं वा चैतदेशकालव-
स्तुपरिच्छेद सत्यमात्मानं वेदनीयात्मविन॥ शोकं न वशं हंतुमुखैवैष तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेः सं-
सारं तेन तरतीति क्रामति॥ ननु तारहतं नैनं निरीक्ष्य केवलं तिवाकोऽवमज्ञानस्य परप्राप्ति हेतुत्वेनाशंका।
नेदं प्राप्ति हेतुत्वेन प्रतिपादनपरं संसेतवायंत्व्याख्यानेदं भवतीति दीयमेव वाक्यमर्थतः पठति॥ संपं-
ज्ञानमनेनैव ज्ञानं तत्स्याप्तस्मादात्मान आकाशः संभूत इति प्रकरणारोग्ब्रह्मात्मसंपन्नाभ्यामभिहि-
तोऽयमात्मा सोऽयं सः रसमात्रानंदरूपश्चार्थः॥ रसमानंदरूपं ब्रह्मलब्ध्वा ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानेन।

अल्पविन्नरमाप्नोति शोकं तरति
चात्मवित्॥ रसं ब्रह्मरसं लब्ध्वाने
दी भवति नान्यथा॥२॥

ज्ञाप्यानंदी भवत्यपरिच्छिन्ननिरतिशयसुखवान्भवति॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकप्रदर्शनेन दर्श-
नेन द्रढयति॥ अन्यथा ब्रह्मात्मैकज्ञानं विहाय साधनांतरानुष्ठानेन नानंदी भवतीत्यर्थः॥ एव-
मन्वयव्यतिरेकाभ्यामनिष्टनिवृत्तिप्रतिपादनपराणि वाक्यानि प्रदर्श्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामन-
र्थनिवृत्तिप्रतिपादनपरं यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विंदते अ-
थ सोऽभयं गतो भवति॥ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति वाक्यद्वयम-
र्थतोऽनुक्रामयति॥३॥ ॥ ॥ ॥

101

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिसमाप्तये परिपंथिकल्मषनिवृत्तयेऽभिमतदेवतातत्त्वानुसंधानल
क्षणं मंगलमाचरन्॥ श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धये सप्रयोजनमभिधेयमाविःकुर्वन्ग्रन्थारंभं प्रतिजानीते
सविशेषब्रह्मरूपाणां देवतानां तत्त्वस्य निर्विशेषब्रह्मरूपत्वाभिधानाद्ब्रह्मणश्चानंदरूपत्वमास्तिकै प्रतिजानीते॥
भिधाने देवतानामभिधानाद्ब्रह्मानंदमित्यानंदरूपस्य ब्रह्मणो वाचकपदप्रयोगेन यदिमन्तसाध्याय
ति यद्वा यावद्द्वितीतिश्रुत्युक्तन्यायेन ब्रह्मानुसंधानलक्षणं मंगलाचरणं सिद्धं॥ ब्रह्मणश्च सर्ववेदा
न्तप्रतिपादितानन्यकरणरूपस्यास्य ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यत्वेन विषयः इति ब्रह्मपदप्रयोगेन विषयश्चापि सू
चितः॥ ऐहिकामुष्मिकानर्थव्रातं हित्वा सुखायते॥ इत्यनर्थनानिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्तिरूपप्रयोजनं दर्शि

ब्रह्मानंदं प्रवक्ष्यामि ज्ञाते तस्मिन्नशेषतः॥ ऐहिकामुष्मिकानर्थव्रातं हित्वा सुखायते॥१॥
निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः॥ ये मंदास्तेऽनुकंप्यंते सविशेषनिरूपणैः॥२॥

तत्प्रवोक्तं॥ ब्रह्मानंदं ब्रह्मणः स्वाभाविकं स्वरूपभूतमानंदं॥ वाच्यवाचकयोरभेदोपचारात्तत्प्रति
पादको ग्रन्थो ब्रह्मानंदः तं प्रवक्ष्यामि तस्मिन्प्रतिपाद्ये ब्रह्मानंदे ज्ञाते सति ऐहिकाना
मिहलोके भवानां देहपुत्रादिविषयममताभिमानप्रयुक्तानां नानाव्याधिकादितापानामामुष्मिकाणा
ममुष्मिन्परलोके भवानां व्रतनेमाऽनर्थानां व्रातं समूहं मत्वाशेषतो निःशेषं यथा भवति॥ तथा हित्वा
परित्यज्य सुखायते सुखस्वरूप एव भवति॥ अनेनानर्थस्यानिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्ती इहैव बृहति प्रमा
णानि संति॥ इति प्रदर्शयितुं काममस्तावद्ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतिरेवमेव भगवद्विशेषे॥ तरति
शोकमात्मविदिति॥ सोऽहं भगवानशोकस्य पारं तारयत्विति च वाक्यद्वयमर्थतः पठति॥२॥

तथा वस्तुषु योजयेदित्युक्तं विवृणोति॥ नहितस्य स्वरूपं किमित्यत आह॥ अवाङ्मनसगोचरत्वेनमु
क्तत्वान्न गृह्यते इति शंकते॥२३॥ अग्राह्यत्वमिष्टमेवेत्याह॥ नत्वात्मनो ग्राह्यत्वाभावे॥ विचारेण विनष्ट
योमायायां शिष्यते स्वयमित्युक्तं परमात्मनोऽवशेषणं न सिद्ध्येदित्यत आह॥ स्वात्मातिरिक्तस्य दृश्यस्य मि
थ्यात्वनिश्चयेन तन्मतौ सर्वशांतौ स्वात्मैव सत्यत्वावशिष्यत इति भावः॥ यदप्युक्तं न्यायेन स्वात्मा प
रिशिष्यते तथापि तदपरोक्षाय किं वित्तमात्मनपेक्षितमित्यत आह॥२४॥ तत्र हेतुमाह॥ नत्वा

अंतर्बहिर्वा सर्वं वा यं देशं परिकल्पयेत्॥ बुद्धिस्तद्देशगः साक्षी तथा वस्तुषु योजयेत्॥२२॥
यद्यद्रूपादि कल्प्येत बुद्ध्या तत्तत्प्रकाशयन्॥ तस्य तस्य भवेत्साक्षी सदा वाग्बुद्ध्यगोचरः॥२३॥
कथं तादृङ्मया ग्राह्य इति चेन्मैव गृह्यतां॥ सर्वग्रहोपसंशांतौ स्वयमेवावशिष्यते॥२४॥
न तत्र मानापेक्षास्ति स्वप्रकाशस्वरूपतः॥ तादृग्व्युत्पत्त्यपेक्षा चेच्छ्रुतिं पठ गुरोर्मुखात्॥२५॥
यदि सर्वग्रहत्यागोऽशक्यस्तर्हि धियं व्रज॥ शरणं तदधीनोंऽतर्बहिर्वैषोऽनुभूयतां॥२६॥ इति दश
मं प्रकरणं॥१०॥

त्मा स्वप्रकाशस्वरूपत्वात्स्फूर्तौ मानं नापेक्षत इति श्रुत्यनितिसिद्धये मानमपेक्षितमित्याशंक्य श्रुतिरेव
प्रमाणमाह॥ एवमुत्तमाधिकारिणा आत्मानुभवोपायमभिधाय मंदाधिकारिणस्तं दर्शयति॥२५॥ बुद्धि
शरणत्वे किं फलमित्यत आह॥ बुद्ध्या परिकल्पिते बाह्ये माध्यंतरे वा न समास्ति तेन तदधीनः परमात्मा
तथैवानुभूयतामिति शिवम्॥२६॥ इति श्रीपञ्चदशीप्रकरणे नाटकदीपव्याख्या दशमप्रकरणं॥१०॥ ॐ
नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ॥ ब्रह्मानंदाभिधे ग्रंथे व्याकुर्वे बोधसिद्धये॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इत्युक्तोऽहंकारके तेनैरेहान्तरवस्थिता बुद्धिः गृहस्थानीयचलनादिद्वारा भूयो भूयो निर्गच्छति॥ तथा च तत्प्रतिबिम्बे
चलत्वं तद्भासके साक्षिण्यारोप्यते॥ अतो न वास्तवं साक्षिणश्चाञ्चल्यमित्यर्थः॥ भासके भास्यचाञ्चल्यारो
पः क्व दृष्ट इत्याशङ्क्याह॥१७॥ गवाक्षाद्गृहान्तर्गत आगतः सन्नातपोऽचल एव वर्तते तेन तत्र तस्मिन्नातपे पुरुषेण
हस्ते नर्त्यमाने॥ इत्यन्तरं स्थाने यथा तथा आतपो नृत्यतीव चलतीव दृश्यते न तु चलतीत्यर्थः॥ दार्ष्टान्तिकमा
ह॥१८॥ निजस्थाने स्थित इत्यनेन विम्बावस्थादिदेशस्थत्वमिति वाच्यमनेनेत्याह॥ न त्वेहत्वमाह॥ तर्हि किं विवक्षित

अन्तःस्था धीः सहैवाक्षैर्बहिर्याति पुनः पुनः॥ भास्यबुद्धिस्थचाञ्चल्यं साक्षिण्यारोप्यते वृथा॥१७॥
गृहान्तर्गतसंस्थो गवाक्षेणातपोऽचलः॥ तत्र हस्ते नर्त्यमाने नृत्यतीवातपो यथा॥१८॥ नि
जस्थाने स्थितः साक्षी बहिरन्तर्गमागमौ॥ अकुर्वन्बुद्धिचाञ्चल्यात्करोतीव तथा तथा॥१९॥ न
बाह्यो नान्तरः साक्षी बुद्धेर्देशौ हि तावुभौ॥ बुद्ध्याद्यशेषसंशान्तौ यत्र भात्यस्ति तत्र सः॥२०॥ देशः को
ऽपि न भासेत यदि तर्ह्यस्त्वदेशभाक्॥ सर्वदेशप्रक्लृप्त्यैव सर्वगत्वं न तु स्वतः॥२१॥

मित्याह॥१९॥ बुद्ध्याद्यशेषे द्वे इत्यादयो गृहीते॥ संशान्ते पदे न नन्वाभीनीमपरतिविंबविनानं तु सा
र्वत्र्यवहारे पर्यन्तैर्देशस्यैव नोपलभ्यते॥ ततश्च निरुपनमयुक्तेरित्याशंक्याभिप्रायमाविष्करोति
॥२०॥ देशादिकल्पनायां ... देशापेक्षा नास्तीति भावः॥ ननु देशाद्यभावे साक्षिणः सर्व
गतत्वं सर्वसाक्षित्वादियुक्तिविरुद्धमित्यत आह॥ स्वाभाविकमेव किं न स्यादित्यत आह॥ न तु स्वतः॥
द्वितीयवारसंगतत्वाच्च तिभावः॥ सर्वगतत्ववत्सर्वसाक्षित्वमपि न वास्तवमित्याह॥२१॥॥

विषययोरवभासकत्वे वैकल्याभिमानप्रयुक्तहर्षविषादवत्त्वात्तन्नृत्याभिमानिप्रभुत्वमहंकारस्य
परिसरवर्तित्वेऽपि विषयाणां तद्वाहिन्यात्सभ्यपुरुषसाम्यं॥ नानाविधविकारवत्त्वान्नर्तकीसाम्यं धियः
धीविक्रियाणामनुकूलव्यापारवत्त्वात्तालादिधारिसमानत्वमिन्द्रियाणां॥ एतत्सर्वावभासकत्वात्
साक्षिणो दीपसादृश्यमस्तीत्युक्तं॥ ननु साक्षिणोऽहंकाराद्यवभासकत्वे तेन तेन संबन्धापत्त्या
तद्रूपविकारवत्त्वं स्यादित्याशंक्याह॥१४॥ दीपो यथा गमनादिविकारशून्यः स्वदेशे वस्थितः सन्
सन्निहितानाविलपदार्थान्नवभासयत्येवं साक्ष्यपीति भावः॥ ननु साक्षिणो बहिरन्तरवभासक

अहंकारः प्रभुः सभ्या विषया नर्तकी मतिः॥ तालादिधार्यक्षाणि दीपः साक्ष्यवभास
कः॥१४॥ स्वस्थानसंस्थितो दीपः सर्वतो भासयेद्यथा॥ स्थिरस्थायी तथा साक्षी बहिरन्तः॥
प्रकाशयेत्॥१५॥ बहिरन्तर्विभागोऽयं देहापेक्षो न साक्षिणि॥ विषया बाह्यदेशस्था देह
स्यान्तरहंकृतिः॥१६॥॥

त्वाभिधानमनुपपन्नमहर्वमनपरमनेन तरमवाह्येरिति भ्रमात्तस्य वांतरविभागाभावाभिधा
नादित्याशंक्याह॥१५॥ कस्यवा स्वत्वे कस्यवांतरत्वमित्यत आह॥ ननु स्थिरस्थायी तथा साक्षी बहिरं
तः प्रकाशयेदित्यविकारिसत्तो बहिरंतरवभासकत्वोक्तिरयुक्ता॥ अहं घटं पश्यामीत्यत्राहमित्यन्
तरेवाहंकारसाक्षितया प्रथमतोऽवभासकस्यानंतरं घटं पश्यामीति च घटाकारस्फुरणस्यै
एवं बहिर्निर्गमनानुभवादित्याशंक्याह॥१६॥ ॥ राम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ईक्षते रूपमहं पश्यामीत्येवं दृष्टदर्शनं दृश्यलक्षणां त्रिपुटीमेकयत्नेन भासयते ॥ एवं शृणोमीत्यादावपि योज्यं ॥ युगपद्विकारित्वेनानेकावभासकत्वे दृष्टान्तमाह ॥ नृत्येति दृष्टान्तेन स्पष्टयति ॥ ९ ॥ अविशेषेणाहम्यादिविषयत्रिपुटीवभासनाय दृश्यादिविकारसंवन्धेऽपि निर्यावत ॥ दार्ष्टान्तिके योजयति ॥ ९ ॥ तस्मादावहंकाराद्यभावेऽपि तत्साक्षितयाभात्येवेत्यर्थः ॥ ननु प्रकाशरूपाया बुद्धेरेवाहंकारादिसर्ववस्त्ववभासकत्वसंभवात् ॥ किं तद्व्यतिरिक्तसाक्षिकल्पनयेत्याशंक्याह ॥ २ ॥ कूटस्थे निर्विकारे साक्षिणि ज्ञप्ति

ईक्षे शृणोमि जिघ्रामि स्वादयामि स्पृशाम्यहं ॥ इति भासयते सर्वं नृत्यशालास्थदीपवत् ॥ ९ ॥ नृत्यशालास्थितो दीपः प्रभुं सभ्यांश्च नर्तकीं ॥ दीपयेदविशेषेण तदभावेऽपि दीप्यते ॥ ९ ॥ अहंकारं धियं साक्षी विषयानपि भासयेत् ॥ अहंकाराद्यभावेऽपि स्वयं भात्येव पूर्ववत् ॥ २ ॥ निरन्तरं भासमाने कूटस्थे ज्ञप्तिरूपतः ॥ तद्भासा भास्यमानेयं बुद्धिर्नृत्यत्यनेकधा ॥ ३ ॥

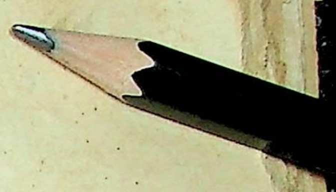
रूपतः स्वप्रकाशचैतन्यरूपतया निरन्तरं भासमाने सदा स्फुरति सति ॥ इयं बुद्धिः तद्भासा तस्य साक्षिणः स्वरूपचैतन्येन भास्यमाना प्रकाश्यमाना अनेकधा दृश्यादिप्रमित्यादिना ज्ञानाकारेण नृत्यति विक्रियते ॥ अयं भावः ॥ यद्यपि बुद्धिर्विकारित्वान् जडत्वात् स्वतः स्फूर्तिरहिता अतस्तद्व्यतिरिक्तः सर्वावभासकः साक्ष्यभ्युपगन्तव्य इति ॥ उक्तमर्थं स्पष्टबुद्धिसौकर्याय नाटकत्वेन निरूपयति ॥ २ ॥

यद्यपि दाभासविशिष्टोऽहंकारो व्यवहारदशायां देहादाववहमित्यभिमन्यते ॥ असौ कर्ता कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टो जीव इत्यर्थः ॥ तस्य किं कारणमित्याकांक्षायामाह ॥ कामादिवृत्तिमान् अन्तःकरणभागो मनः इत्यर्थः करणं साधनं क्रिये व्यापारभूते क्रिये दर्शयति ॥ अनयोः स्वरूपं विषयं च विविच्य दर्शयति ॥ इदमेषेति बहिर्मुखेति ॥ स्वरूपाभिनयः प्रवेशिष्टेन विषयप्रदर्शनं ॥ बाह्ये देहाद्बहिर्वर्तमाने इदमिति तया निर्दिश्यमाने वस्तु उल्लिखेत् विषयी कुर्यादित्यर्थः ॥ ननु मन एव सर्वव्यवहारसिद्धौ वहंकारादिवैयर्थ्यं प्रसज्येतेत्याशंक्याह ॥ ७ ॥ मनसेदमिति सामान्यमात्रं गृह्यते ॥ ननु तद्विशेषा गन्धादयः

अहमित्यभिमन्ता यः कर्तासौ तस्य साधनं ॥ मनः तस्य क्रिये अंतर्बहिर्वृत्ती क्रमोत्थिते ॥ ९ ॥ अंतर्मुखाहमित्येषा वृत्तिः कर्तारमुल्लिखेत् ॥ बहिर्मुखेदमित्येषा बाह्यं वस्त्विदमुल्लिखेत् ॥ ७ ॥ इदमो ये विशेषाः स्युर्गन्धरूपरसादयः ॥ असांकर्येण तान्भिंद्यात् घ्राणादीन्द्रियपंचकं ॥ कर्तारं च क्रियां तद्वद्व्यावृत्तविषयानपि ॥ स्फोरयेदेकयत्नेन योऽसौ साक्ष्यत्र चिद्वपुः ॥ ९ ॥

दित्यत आह घ्राणादिकमुपयुज्यत इत्यर्थः ॥ एवं सोपकरणं जीवस्वरूपं निरूप्य परमात्मानं निरूपयति ॥ ८ ॥ कर्तारं पूर्वोक्तमहंकाररूपं ॥ क्रियामहमिदमात्मिकां मनोवृत्तिरूपां व्यावृत्तविषयानपि ॥ व्यावृत्तानन्योन्यविलक्षणान् ॥ घ्राणादिग्राह्यान् गन्धादीन्विषयांश्च एकयत्नेन युगपदेव ॥ यश्चिद्वपुश्चिद्रूप एव सन् स्फोरयेत् प्रकाशयेत् ॥ असौ अत्र वेदान्तशास्त्रे साक्षीत्युच्यत इत्यर्थः ॥ साक्षिणः एकयत्नत्वेन सर्वस्फोरकत्वमभिनीय दर्शयति ॥ ९ ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA



नाट्यशालाभाविकल्पितमायममभाव: ॥ किंतु सात्त्विकोपाधिनिबंधनात्तेन विरोधइति भाव: ॥ स्वयमात्मस्वरूपा
ज्ञेयं सत्येवेति प्रदर्शयन् समाधत्तेन स्वप्नवादं संक्षिप्य दर्शयति ॥ ३ ॥ अनेकजन्मभजनात्स्वकेषु जन्मसु तुष्टि
नीकर्मणामनुष्ठानात् समर्पणात् प्रपाद्यनन्तानां स्वविचारस्वस्यात्मनो ब्रह्मरूपस्य ज्ञानसाधनं श्रवणादिकं वि
कीर्षति कर्तुमिच्छति ॥ ततः स्वविचारेण विचारजनितज्ञानेन मायायां ॥ स्वस्याद्वयानन्दत्वादिरूपाच्छादि
कायां मायाविद्यादिरूपायां विनष्टायां निवृत्तायां सत्यां स्वयमद्वयानन्दरूपः परमात्मैवावशिष्यते
ननु तद्वयानन्दरूपस्य सर्वबंधः कथं तस्मादिरूपतिमोक्षंयनिवृत्तिलक्षणः स मोक्षः तत्त्वज्ञानफलत्वा
भिधानात् मोक्षबंधे स्थितिरूपतायां ज्ञानाप्रपञ्चोऽसिद्धाकाशादयः ॥ ३ ॥ अद्वितीयब्रह्मणिवा

देवाघृत्यमदेहेषु प्रविष्टो देवताभवत् ॥ मर्त्याद्यधमदेहेषु स्थितो भजति मर्त्यतां ॥ ३ ॥ अनेकजन्म
भजनात्स्वविचारं चिकीर्षति ॥ विचारेण विनष्टायां मायायां शिष्यते स्वयं ॥ ४ ॥ अद्वयानन्दरूप
स्य सद्वयत्वं च दुःखिता ॥ बंधः प्रोक्तः स्वरूपेण स्थितिर्मुक्तिरितीर्यते ॥ ५ ॥ अविचारकृतो बंधो वि
चारेण निवर्तते ॥ तस्माज्जीवपरात्मानौ सर्वदैव विचारयेत् ॥ ८ ॥

द्वैतबंधमोक्षयोस्वरूपमाहुर्द्वितीयेत्यादि सार्धंबंधः स्वस्वरूपावस्थितिस्तस्याज्ञाननिवृत्तिरेव मोक्ष
स्तेनास्य निर्विरोधइति भावः ॥ ननु कर्मणोपासनेनैव सिद्धिरितिस्थितानां कारणेति स्मरतेमोक्षस्य कर्म
साधनत्वावगमात् ॥ किमनेन विचारजनितज्ञानेनेत्यत आह ॥ अविचारइति ॥ ८ ॥ विचाराभावोपल
क्षितात्तत्त्वज्ञानकृतस्य बंधस्य विचारजन्यज्ञानादन्यतोऽनिवृत्तिरुपपद्यते ॥ उदाहृतस्मृतौ च मोक्षसिद्धिशब्दे
न चित्तशुद्धिरेवाभिधीयते न मोक्ष इति भावः ॥ विचारेण बंधनिवृत्तिरुक्ता किंविषये ॥ विचारे इत्य
पेक्षायामाह ॥ तस्मादविवेकादस्य बंधस्य सर्वदा विचारं कुर्यादित्यर्थः ॥ तत्र जीवस्य स्वरूपं तावन्निरूपयति ॥ ८ ॥

इदानीं रूपपादितमर्थं संक्षिप्य दर्शयति ॥ महावाक्येन देहादिष्वभिमानपरित्यागात् स्वयमसंगोऽभि
न्नात्मास्मि ब्रह्मवपुरीरे ॥ स्वस्य नित्यस्वरूपं सदानंदं चिद्रूपं ब्रह्मणा मोती मर्त्यः ॥ ध्यानदीपात्तु संधानफलमाह
१५ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वराचार्यकिंकरेण रामकृष्णा
ख्यविदुषाविरचिता ध्यानदीपाख्यानवमप्रकरणे ॥ ९ ॥ ॐ नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ॥ अ
थ नाटकदीपस्य मया संक्षिप्य वक्ष्यते ॥ चिकीर्षितस्य ग्रंथस्य प्रारंभे परिसमाप्त्यामभिमतदेवतानत्वा
स्मरणलक्षणं मंगलमाचरन् ॥ मुमुक्षु अधिकारिणामनायासेन निष्प्रपंचब्रह्मात्मतत्त्वप्रतिपत्तिसिद्धये ।
अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचं प्रपंच्यते ॥ शिष्याणां बोधसिद्ध्यर्थं तत्त्वज्ञैः कल्पितः क्रमः इति न्यायमनु

अनात्मबुद्धिशैथिल्यं फलं ध्यानाद्दिने दिने ॥ पश्यन्नपि चेन्नात्मज्ञः को परं मातास्त्ववेद ॥ १५ ॥ दे
हाभिमाने विध्वस्ते ध्यानादात्मानमद्वये ॥ पश्यन्मर्त्योऽमृतो भूत्वा ह्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १६ ॥ ध्यान
दीपमिमं सम्यक् परामृशति यो नरः ॥ मुक्तसंशय एवायं ध्यायति ब्रह्म संततं ॥ १ ॥ इति नवमं प्र
करणं ॥ ९ ॥ ॐ परमात्माद्वयानंदपूर्णः पूर्वं स्वमायया ॥ स्वयमेव जगद्भूत्वा प्राविशज्जीवरूपतः ॥ १ ॥

सृत्याग्नन्याध्यारोपेणावदाह ॥ पूर्वं सृष्टेः प्रागद्वयानंदरूपः पूर्णः ॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वि
तीयं विज्ञानमानंदं ब्रह्म सत्यं पूर्णमदः पूर्णमिदमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धः स्वगतादिभेदशून्यः परमानंदरू
पः परिपूर्णः परमात्मा स्वमायया ॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतिप्रसिद्धया स्वनिष्ठया मा
यासक्त्या स्वयमेव जगद्भूत्वा ॥ तदात्मानं स्वयमकुरुत ॥ सच्च त्यच्चाभवदित्यादिश्रुतेः ॥ स्वयमेव जगदाका
रतां प्राप्य जीवरूपतया प्राविशत ॥ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यादिश्रुतेर्जी
वरूपेण प्रविष्टवानित्यर्थः ॥ ननु परमात्मनेऽपि वैकस्य सर्वशरीरेषु प्रविष्टेन शब्दस्पर्शनकादिभावेनप्रयुक्तत्वं ॥

पते हृत्स्थकामपरेणामस्त्वं ब्रह्मपदे कारः॥ तस्माद्धिहानेनैवायत्नेन पकतत्र्यमेवेति रतिउभयरूपत्वं पति पादितमित्यर्थः॥ कदचलूांयमेनापिपितदानेवनेज्ञानेमादिनाद्वैविध्यमक्रमित्याह॥४॥ उक्तमर्थमपसंहरति ४८॥ विचारोतत्तज्ज्ञानेसंपादनासमर्थस्यानिर्गुणब्रह्मध्यानेऽधिकारस्तमर्थं आत्मगीतायां सम्यगभिहितस्तमाह॥ यथेति॥४९॥ आत्मगीतावाक्यान्येवोदाहरति॥ ध्यानस्य सम्यक्ज्ञानोपायत्वं दर्शयन्नाह॥ दा

प्रायस्त्वब्रह्मलोकेशं कारब्रह्मवर्णितः॥ पिप्पलादेन मुनिना सत्यकामाय पृच्छते॥५०॥ पतय तेवनेज्ञानायो यदिह्वालितनयतन॥ इति प्रोक्तं यमेनापि पृष्ठेनेन विकेतसे॥५१॥ इहवामरणा वास्य ब्रह्मलोकेयवाभवेत॥ ब्रह्मसाक्षात्कृतिः सम्यगुपासीनस्यनिर्गुणं॥५२॥ अर्थीयमा त्मगीतस्यामपिसमुद्दिशीरितः॥ विचारोत्तममात्मानमुपासीतेति संततं॥५३॥ साक्षात्कर्तुम शक्तोपिचिंतयेन्मामशंकितः॥ कालेनानुभवारूढोभवेयंफलितोध्रुवं॥५४॥ यथागाधनिधे र्लब्धौनोपायः खननं विना॥ मल्लाभेपितथास्वात्मचिंतांमुक्त्वानचापरः॥५५॥ देहोपलमपा स्य बुद्धिकुद्दालात्पुनः॥ खात्वामनोभुवं भूयोगृह्णीयान्मांनिधिं पुमान्॥५६॥ अनुभूते रभावेपिब्रह्मास्मीत्येवचिंत्यतां॥ अप्यसत्प्राप्यतेध्यानान्नित्याप्तंब्रह्मकिंपुनः॥५७॥

हंतिके चेनय॥ अनिवेकोपक्रमार्थं वश्रवणयन्नवेनाह॥५८॥ ज्ञानेसमर्थस्य ध्यानेऽधिकार इत्युक्तं वाक्यांत रपव्रति॥ ध्यानादिना ब्रह्मप्राप्तौ कैमुतिकन्यायमाह॥ उपासकस्यापूर्वं ममविद्यमानमपिदेवतादिकंध्या नात्प्राप्यते॥ किलस्वरूपत्वेननित्यप्राप्तंसर्वात्मकंब्रह्म ध्यानात्प्राप्यतइति किमुवक्तव्यमित्यर्थः॥ ब्र ह्मध्यानफलस्यप्रसक्तसिद्धत्वाद्दपि ध्यानेकर्तव्यमित्याह॥५९॥

किमुमानवः ऊरुषः सर्वानुपासकान्ब्रह्मलोकं प्रापयति॥ उत्प्रतीकोपासनमिश्रान्नितिसंपायः नत्वनियामकभावात्सर्वानितिप्रामेउत्तरः प्रतीकोपासकमिश्रान्सर्वानुपासकानुपनमानवइति वादरायणाचार्यो मन्यते॥ ननुनहोनियमः॥ सर्वेषामपि सर्वोपासनेषु मार्गोपदेशाविशेषाद्विविवि यंथस्तत्राह॥ उभयथादोषादिति कांश्चिदुपासकानुपनयतिकांश्चिन्नेत्युभयथाभावाभ्युपगमेदो षाभावादित्यर्थः॥ अनियमन्यायस्य प्रतीकमिश्रविषयत्वादितिभावः॥ नियामकमाहतत्क्रतु श्चेति॥ क्रतुरुपासनं कार्यब्रह्मविषयिकः क्रतुरुपासनं कार्यब्रह्मविषयिकः क्रतुर्यस्योपास

प्रतीकाधिकरणेनकृतमयइतिः॥ ब्रह्मलोकं फलेनस्यात्सकामस्येतिवर्णितं निर्गुणोपास्तिसामर्थ्यात्तत्रत्वमवेक्ष्यत॥ पुनरावर्तनेनापिकल्पान्तेनविमुच्यत॥५९ प्रणवोपास्त्यः प्रायोनिर्गुणएववेदगाः॥ क्वचित्सगुणतात्युक्ताप्रणवोपासनस्य हि॥५८॥

कस्यापिसतन्क्रतुत्वाभावेऽपुरुपासकः सनन्यामोनिक्रतिसमृतिसिद्धत्वात्तदुपासकानामे वकार्यब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः॥ प्रतीकोपासनेषु नात्मब्रह्मत्वादिगुणः प्रतीकस्यविशेषणा नेनप्रतीकस्यैवप्राधान्यात्तदुपासकानां ब्रह्मोपासकत्वं॥ पंचाग्न्युपासकानांतुब्रह्मोपासक त्वेपिक्रतिवलाद्ब्रह्मप्राप्तिरिति नहिसकामस्यनवज्ञानेकृतोन्जायतइत्याशंकाह॥४४॥ इम मानवंआवर्तनावर्ततेनसपुनरावर्तते॥ ब्रह्मणासहतेसर्वेइत्यादिक्रतिस्मृतिसद्भावात्तत्र स्यपुनःसंसारप्राप्तिः किनसकिरेवेत्याह॥ इदानींप्रणवोपासनस्यगाढदृष्टस्यतद्वैविध्यंदर्शय

भ ईश्वरगीताकार ५८

१२४

110

111

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सोकामोनिष्कामआप्तकामआत्मकामोनतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवलीयंते॥ब्रह्मैवसन्ब्रह्मा
प्येति॥अशरीरोनिरिंद्रियोऽप्राणोह्यमनाःसच्चिदानंदमात्रःसस्वराड्भवतियएवंवेद॥विस्मयोत्तरयमो।
कारश्चिन्मयश्चिदंसर्वंतस्मात्त्वमेवासरूपएकमेवानंदवनेनदर्शनमभयमेतद्ब्रह्माभयंहिवैब्रह्मभवति।
यएवंवेदनिरहंसे॥इत्यादिवाक्यैस्तापनीयोपनिषदिनिर्गुणोपासनस्यमोक्षःफलंनतुसगुणस्येत्यर्थः॥
ननूपासनयापिमुक्तिस्साक्षान्नःपृथ्व्याविवर्ततेयनायेतनिष्कलिविरोधइत्याशंक्य॥विद्याव्यवधानेनमोक्ष
शब्दाभिधानान्नविरोधइत्याह॥७॥मरणेब्रह्मलोकेवानंतंविज्ञायमुच्यतेऽस्मात्कायंश्रुतिद्वयप्रमाणय
ति॥८॥तत्रसोकामोनिष्कामइत्यादिनातापनीयेवाक्यंपूर्वमेवोदाहृतं॥इदानींप्रश्नोपनिषद्वाक्यमर्थतः

सोकामोनिष्कामइतिह्यशरीरोनिरिंद्रियः॥अभयंहीतिमंत्रेणतापनीयफलेस्फुटे॥५॥उपा
सनस्यसामर्थ्याद्विद्योत्पत्तिर्भवेत्ततः॥नान्यःपंथाइतिह्येतच्छास्त्रेनैवविरुध्यते॥६॥निष्कामो
पासनान्मुक्तिस्तापनीयेसमीरिता॥ब्रह्मलोकःसकामस्ययःप्रश्नेसमीरितः॥७॥यउपास्ते
त्रिमात्रेणब्रह्मलोकेसनीयते॥सएतस्माज्जीवघनात्परंपुरुषमीक्षते॥८॥

परइति॥८॥यःपुनरेतंत्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेणपरंपुरुषमभिध्यायीतसतेजसिसूर्येसंपन्नः॥यथा
पादोदरस्त्वचाविनिर्मुच्यतएवंहवैसपाप्मनाविनिर्मुक्तः॥ससामभिरुन्नीयतेब्रह्मलोकंसएतस्माज्जीवघना
त्परात्परंपुरिशयंपुरुषमीक्षतइति॥सकामस्यब्रह्मलोकप्राप्तिःश्रूयतइत्यर्थः॥ननुप्रश्नो
प्रश्नेसकामस्यब्रह्मलोकगतिरितिप्रतीयतेनमुक्तिरित्याशंक्य॥तत्रतत्रसालोक्यादिःश्रूयतइत्याह॥स
एतस्मादिति॥ब्रह्मलोकंगतःसउपासकएतस्माज्जीवघनाज्जीवसमष्टिरूपाद्धिरण्यगर्भात्परंपुरुषं
हृदयनिष्ठयाधिकंवैनस्यस्वरूपंपरमात्मानमीक्षतेसाक्षात्करोतीत्यर्थः॥किंचप्रतीकालंबनान्नयतीतिबा

दरायणस्तेनैवप्रमाणेनसाक्षात्कृतःसहात्मनायथास्वेकल्पितेलोकेनयतीतिवाक्यार्थः॥नन्
दाहृतात्स्मृतिस्मृतिवाक्याद्ध्यानस्यप्रत्ययतेऽभ्यासविजन्मनिमिथीयतेनतन्नकिंचिदित्याशंक्यस
र्वतस्त्याभिधानमेवीकरोति॥२९॥कथंतर्हिमरणकालेज्ञानान्मोक्षोभवत्यत्रेदंवाक्यद्वयंप्र
माणत्वेनोपन्यस्तमित्याशंक्याह॥तथासत्यस्यप्रत्ययाद्वाविजन्मेतिनिश्चयेसतिसगुणोपासक
स्ययथामरणकालेदेहोंऽभ्यासवशात्सगुणब्रह्माकारःप्रत्ययोजायते॥एवंनिर्गुणोपासकस्या
पिनिर्गुणब्रह्मगोचरःप्रत्ययोजनिष्यतइत्यर्थः॥नचनिर्गुणप्रत्ययस्याभ्यासवशान्निर्गुणब्रह्मप्राप्ति

यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यंतेकलेवरं॥तंतमेवैतियच्चित्तस्तेनयातीतिशास्त्रतः॥२९॥अ
न्त्यप्रत्ययतोनूनंभाविजन्मतथासति॥निर्गुणप्रत्ययोपिस्यात्सगुणोपासनेयथा॥३०
नित्यनिर्गुणरूपंतन्नाममात्रेणजायतां॥अर्थतोमोक्षएवैषसंवादिभ्रमवन्मतः॥३१॥=
तत्सामर्थ्याज्जायतेधीर्मूलाविद्यानिवर्तकः॥अविमुक्तोपासनेनतारकब्रह्मबुद्धिवत्॥=

देवमवेन्नमुक्तिरित्याशंक्य॥ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्योःशब्दमात्रेणभेदोनार्थतइत्याह॥नित्यमिति॥३२
तद्ब्रह्मनित्यमितिनिर्गुणमितिनाममात्रेणोच्यतां॥अर्थतस्त्वेषमोक्षएवब्रह्मरूपावस्थितिर्मुक्ति
रित्यभिधानादितिभावः॥तत्रदृष्टांतमाह॥यथासंवादिभ्रमोनाममात्रेणभ्रमस्सन्नुच्यतेवस्तुतः।
प्रमाज्ञानमेवतद्वदित्यर्थः॥ननुनिर्गुणोपासनस्यमानसक्रियारूपस्यमुक्तिसाधनत्वाभिधाने
विरुद्धमित्याशंक्य॥तज्ज्ञानस्यज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वाभिधानान्नविरोधइत्याह॥३८॥तत्रदृष्टांत
माह॥नचनिर्गुणोपासनस्यमोक्षःफलमित्यत्रकिंप्रमाणमित्याशंक्याह॥॥३९॥॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

112

113

114

तदिदं निर्गुणोपासनं कृतः प्रतिपाद्यत इत्यत आह ॥ यस्माद्युक्त्याद्यप्रवेशस्तस्माद्विचारासंभवे यो
गउपासनमुक्तमित्यर्थः ॥ विचारासंभवे कारणमाह ॥ यतो विचारो न संभवस्ततो योगः कर्तव्य इत्याह
मुख्यत्वे कारणमाह ॥ तेन योगेन यतो धीदर्पो नश्यति यतो मुख्य इत्यर्थः ॥ एवं व्याकुलचित्तानां योगा
न्मुख्यत्वमभिधाय तद्रहितानां विचार एव मुख्य इत्याह ॥३०॥ सांख्यनामा विचारः सांख्यशब्दवाच्य
स्तत्त्वविचारो मुख्यः कृत इत्यत ॥ झटिति ॥ योगसांख्ययोरुभयोर्वपि तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिसाधनत्वे

उपासकानामप्येवं विचारत्यागतो यदि ॥ बाढं तस्माद्विचारस्यासंभवे योग ईरितः ॥३०॥
बहुव्याकुलचित्तानां विचारात्तत्त्वधीर्नहि ॥ योगो मुख्यस्ततस्तेषां धीदर्पस्तेन नश्यति ॥३१॥
अव्याकुलधियां मोहमात्रेणाच्छादितात्मनाम् ॥ सांख्यनामा विचारः स्यान्मुख्यो झटिति सि
द्धिदः ॥३२॥ यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥ एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्य
ति ॥३३॥ तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नमिति हि श्रुतिः ॥ यस्तु श्रुतेर्गुरुः सांख्याभासः सांख्य
योगयोः ॥३४॥ उपासनं नातिपक्वमिह यस्य परस्य सः ॥ मरणे ब्रह्मलोके वा तत्त्वं विज्ञाय मुच्य ते ॥३५॥

गीतावाक्यं प्रमाणयति ॥३४॥ यः सांख्यं च योगं च फलत एकं पश्यति स पश्यति सम्यक्पश्यतीत्यर्थः
न केवलं गीतावाक्यं प्रमाणं किं तु तत्र मूलभूता श्रुतिरप्यस्तीत्याह ॥३३॥ ननु सांख्ययोगयोस्तत्त्वज्ञान
साधनत्वेनैक्यांगीकारे तत्कार्यत्वप्रतिपादितानां तज्ज्ञानामपि स्वीकार्यत्वं स्यादित्याशंक्याह ॥ प्राभासो
बाध्यत इत्यर्थः ॥ नन्वउपासने कृते वीणस्य तत्त्वज्ञानाभावात्कमरणे सति मोक्षो न सिध्येदित्याशंक्याह
मरणे ब्रह्मलोके वा तत्त्वं विज्ञाय मुच्यत इति ॥ मरणावसरे ज्ञानाभ्यासे किं लाभे प्रमाणमाह ॥३५॥

115

निर्गुणोपासने पक्वे यदा भवति तदा सविकल्पकः समाधिः स्यात्ततः सविकल्पकसमाधेः निरोधा
ख्योधः तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः सूत्रोक्तलक्षणो निर्विकल्पकः समाधिः सो
नायासेन लभ्यते ॥ भवत्वेवं निर्विकल्पकलाभः ततः किमित्यत आह ॥२५॥ असिद्धत्वसंशोधक्तनिपुनः
पुनर्वासिते भाविते सति वाक्यात्तत्त्वमस्यादिलक्षणात्तत्त्वधीस्तत्त्वज्ञानमदृष्टवत्सामीप्येव ब्रह्माकारज्ञा
पेनोत्पद्यते ॥ तत्त्वज्ञानस्वरूपमेव विशदयति ॥२६॥ ननु निर्विकल्पकसमाधिवशादपरोक्षज्ञानमुदी
तेभवत्किं प्रमाणमित्याशंक्यामृतबिंद्वादिश्रुतयः प्रमाणमित्याह ॥२७॥ फलितमाह ॥ एवं च सति नि

निर्गुणोपासनं पक्वं समाधिः स्याच्छनैस्ततः ॥ यः समाधिर्निरोधाख्यः सोऽनायासेन लभ्यते ॥२५
निरोधलाभे पुंसोऽन्तरसंगं वस्तु शिष्यते ॥ पुनः पुनर्वासितेऽस्मिन्वाक्याज्जायेत तत्त्वधीः ॥२६॥
निर्विकारासंगनित्यस्वप्रकाशैकपूर्णताः ॥ बुद्धौ झटिति शास्त्रोक्ता आरोहन्त्यविवादतः ॥२२
योगाभ्यासस्त्वेतदर्थोऽमृतबिंद्वादिषु श्रुतः ॥ एवं च दृष्टद्वारापि हेतुत्वादन्यतो वरम् ॥२८॥
उपेक्ष्य तीर्थयात्रां जपादीनेव कुर्वताम् ॥ पिंडं समुत्सृज्य करं लेढीति न्याय आपतेत् ॥२९॥

गुणोपासनस्यापरोक्षज्ञानप्रसाधनत्वं दृष्टद्वारापि निर्विकल्पकसमाधिद्वारेणापि शास्त्रादृष्टद्वा
रापि हेतुत्वात्साधनत्वादन्यतः सगुणोपासनादिभ्यो वरं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ एवं च निर्गुणोपासनस्या
परोक्षज्ञानसाधनत्वे सिद्धे सति तत्परित्यज्यान्यत्र प्रवृत्तानामाह यात्राप्रसक्तः स्यादिति लौकिकन्यायप्र
दर्शनेनाह ॥ उपेक्ष्येति ॥२८॥ नन्वात्मतत्त्वविचारं परित्यज्य निर्गुणोपासनं कुर्वतामप्ययं न्या
यः ॥ समान इत्याशंक्यांगीकरोति ॥२९॥ राम ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्रमत्वमिदमुच्यते इत्यभिप्रायेणाह ॥ पामरादीनां विद्यमानमपि ब्रह्मत्वमज्ञातत्वान्नात्र पुरुषार्थोपयो-
गीत्याशंक्य ज्ञातत्वेनापुरुषार्थोपयोगित्वमुपासकस्यापि समानमित्याह ॥ ननु तर्ह्युपासने किमर्थं
समधीयते इत्याशंक्य ॥ इतरानुष्ठानेभ्यः श्रेष्ठत्वाभिप्रायेणोक्तमिति दृष्टान्तपूर्वकमाह ॥ उपवासेति ॥ इ-
तरानुष्ठानाच्छ्रैष्ठ्यमेव दर्शयति ॥१५॥ उक्तेतरेभ्यः श्रेष्ठत्वे कारणमाह ॥१६॥ निर्गुणोपासनस्य सर्वश्रेष्ठत्वे का-
रणमाह उक्तमर्थं दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं द्रढयति ॥१७॥ ननु संवादिभ्रान्तिः स्वयमेव प्रमा न भवति ॥ किंत-

श्रुत्वैवोपासकस्यापि वास्तवी ब्रह्मतेति चेत् ॥ पामराणां तिरश्चां च वास्तवी ब्रह्मता न किं ॥१८
अज्ञानात्पुरुषार्थत्वमुभयत्रापि तत्समं ॥ उपवासाद्यथा भिक्षा वरं ध्यानं तथान्यतः ॥१९॥ पाम-
राणां व्यवहृतेर्वरं कर्माद्यनुष्ठितिः ॥ ततोऽपि सगुणोपास्तिर्निर्गुणोपासनं ततः ॥२०॥ याव-
द्विज्ञानसामीप्यं तावच्छ्रैष्ठ्यं विवर्धते ॥ ब्रह्मज्ञानायते साक्षान्निर्गुणोपासनं शनैः ॥२१॥ यथा
संवादिविभ्रान्तिः फलकाले प्रमायते ॥ विद्यायते तथोपास्तिर्मुक्तिकालेऽतिपाकतः ॥२२
संवादिभ्रमतः पुंसः प्रवृत्तस्यान्यमानतः ॥ प्रमेति चेत्तथोपास्तिर्मान्तरे कारणायतां ॥२३॥ मू-
र्तिध्यानस्य मंत्रादेरपि कारणता यदि ॥ अस्तु नाम तथाप्यत्र प्रत्यासत्तिर्विशिष्यते ॥२४॥

तथा प्रकृतेऽपि ध्येयार्थसान्निकर्षोऽन्यमानापेक्ष इति शंकते ॥२२॥ अस्तु तर्हि निर्गुणोपासनमपि निदिध्या-
सनरूपं महावाक्यजन्यापरोक्षज्ञाने कारणं भविष्यतीत्याह ॥ नन्वेवं सति मूर्तिध्यानादेरपि चित्तैकाग्र्यसं-
पादकत्वात् ॥ अपरोक्षज्ञानसाधनत्वं स्यादिति चेत्तत्रांगीकृत्य परिहरति तत्राह ॥२३॥ नहि निर्गुणोपासने को-
ऽतिशयस्तत्राह ॥ प्रत्यासत्तिः सामीप्यं ज्ञानेन प्रतीतिविशेषः प्रत्यासत्तिप्रकारमेव दर्शयति ॥२४॥ ॥

तत्त्वस्याकारतादित्यसमत्वेन प्रकाशेण तत्त्वविज्ञाने सति साधनानुपमर्दनात् ॥ लौकिकव्यवहारसाध-
नानां मनआदीनामविलापनाल्लौकिकं राज्यादि ॥ राज्यपरिपालनादिकं सम्यग्ज्ञानिना सम्यक्चरितुं
शक्यमित्यर्थः ॥ ननु तत्त्वविदः प्रपंचमिथ्यात्वज्ञानेन तत्रेच्छैव नास्ति यदि इति चेत्तर्हि स्वकर्मानुसारेणा-
वर्ततामित्याह ॥४॥ इदानीमुपासकस्य ततो वैषम्यं दर्शयति ॥५॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ यतः कारणात्तस्य ब्रह्मत्वं
ध्यानेनैव कृतं तत्समाप्तौ न श्रमितमतो ध्यायिना सदा ध्यानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ तत्र दृष्टान्तः ॥ यथा स्वस्मि-
न्ध्यानेन संपादितस्य विष्णुत्वादेः ॥ पारमार्थिकत्वं नास्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ध्यानसंपादितस्यापि तस्य पारमार्थि-

न दृश्यं तत्त्वविज्ञाने साधनानुपमर्दनात् ॥ ज्ञानिना चरितुं शक्यं सम्यग्राज्यादि लौकिकं ॥३॥
मिथ्यात्वबुद्ध्या तत्रेच्छा नास्ति चेत्तर्हि मास्तु तत् ॥ ध्यायन्वाथ व्यवहरन्यथारब्धं वसत्वयं ॥४
उपासकस्तु सततं ध्यायन्नेव वसेदितः ॥ ध्यानेनैव कृतं तस्य ब्रह्मत्वं विष्णुतादिवत् ॥५॥ ध्या-
नोपादानकं यत्तद्ध्यानाभावे विलीयते ॥ वास्तवी ब्रह्मता नैव ज्ञानाभावे विलीयते ॥६॥ ततो-
ऽभिज्ञापकं ज्ञानं न नित्यं जनयत्यदः ॥ ज्ञापकाभावमात्रेण न हि सत्यं विलीयते ॥७॥

कत्वं किं न स्यादित्याशंक्य ॥ ध्यानसंपादितस्य वास्तवत्वाभावेऽपि ध्यानापायेऽपगमदर्शनात्तत्रैवमित्याह ॥६॥
ज्ञानेन प्रकाशितस्य ब्रह्मत्वस्य ततो वैलक्षण्यमाह ॥ हेतुगर्भितविशेषणोपेता ब्रह्मता वास्तवी ॥ ज्ञानो-
ज्ञापकज्ञानाभावे सत्यपि न विलीयते वास्तवत्वादेव ज्ञानेनैव जन्यमतत्त्वमाह ॥ ततोऽभिज्ञापकमिति ॥
यतो हेतोर्ब्रह्मत्वं नित्यं ततो ज्ञानं तस्याभिज्ञापकमवबोधकमेव न तु जनकमित्यर्थः ॥ तत्रोपपत्तिमन्व-
येकमुखेनाह ॥ अयमभिप्रायः ॥ ब्रह्मत्वं यदि ज्ञानजन्यं स्यात्तर्हि ज्ञानानाशे तस्य विलीयेत ॥ न च वि-
लीयते अतो न जन्यमित्यर्थः ॥ ननु ज्ञानिवदुपासकस्यापि ब्रह्मत्वं वास्तवमस्त्वेवेति शंकते ॥७॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

118

तत्त्वविदिति परिहरति न तद्देवमाह ॥ ननु व्यासादीनां तत्त्वविदामपि शापादिसामर्थ्यं दृश्यते इत्याशंक्य ॥ तेषां न तत्तज्ज्ञानफलमपि तु तपःफलमित्याह ॥ व्यासादेरिति ॥ ॥ ननु तर्हि तपसा बलवि-
तास्वेव निष्कं तत्तपो रहितस्य तत्त्वज्ञानमपि न स्यादेवेत्याशंक्य ॥ शापादिकारणादन्यस्य तपसः सद्भा-
नेवमित्याह ॥ नहि तेषां व्यासादीनां तत्त्वज्ञानितया शापादिकारणानेव कृतयत्नस्य तपसः सद्भा-
वतपसः सद्भावादित्याह ॥ २ ॥ ननु द्वयः शापादिसामर्थ्यरहितः तस्य विद्याभावेऽपि विदितात्मनस्तत्त्वभि-

शापानुग्रहसामर्थ्यं यस्यासौ तत्त्ववित्तमः ॥ शापानुग्रहसामर्थ्यफलं स्यात्तपसो यतः ॥
व्यासादेरपि सामर्थ्यं दृश्यते तपसो बलात् ॥ शापादिकारणादन्यत्तपो ज्ञानस्य कारणम् ॥ २ ॥
द्वयं यस्यास्ति तस्यैव सामर्थ्यज्ञानयोर्जनिः ॥ एकैकं तु तपः कुर्वन्नेकैकं लभते फलम् ॥ ३ ॥ सा-
मर्थ्यहीनो निन्द्यश्चेद्यतिभिर्विधिवर्जितैः ॥ निन्द्यन्ते यतयोऽप्यन्यैरनिशं भोगलम्पटैः ॥ ४ ॥ भिक्षाव-
स्त्रादि रक्षेयुर्यद्येते भोगतुष्टये ॥ अहो यतित्वमेतेषां वैराग्यभरमन्थरम् ॥ ५ ॥ वर्णाश्रमपरान्मू-
ढा निन्दन्त्वित्युच्यते यदि ॥ देहात्ममतयो बुद्धं निन्दन्त्याश्रममानिनः ॥ ६ ॥

नियते स्यादित्याशंक्य ॥ तेषामपि विधयन्तेऽपरैर्नियतेस्यादित्याह ॥ ७ ॥ एतेऽपि भोगपतत्वार्थं विषयास्से-
पारेषु विन्यासशंक्य ॥ नहि तेषां पतितत्वमेव हीयत्नीयतीति ॥ अभिप्रायेणोपहसति ॥ ॥ विषयलम्पटैः
पामरैः क्रियमाणाया निन्दायाः क्रियायामपराणां विशिष्टानां महानिन्दास्तीत्युच्यते चेन्नहि देहाभिमानिभिः
[illegible] विदितनिन्दा [illegible] विशिष्टानिन्दाया ॥ ॥ प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसर-

नि ५

119

न्ननु तत्त्वविनिश्चयवत्त्वाद्विद्वान् ॥ व्यासेन तस्य कर्तव्यं शनियादयतीत्याशंक्य ॥ तदपि तस्य कर्तव्याभा-
वबोधयन्नीत्याह ॥ ॥ यो हृदयेन बुद्ध्या त्यक्तसर्वास्थः सकलापविलक्षणाशयो ग्राह्यग्राहकासक्तिविशेषाशय-
स्य मत्तया चिवः ॥ मुक्त एवोत्तमाशयः ॥ उत्तम आशयोऽभिप्रायो [illegible] सः ॥ तस्मात्कर्म-
तः समाधिमथ कर्माणि कुर्वन्तु वा ॥ विरुद्धः कर्तव्येना [illegible] नास्तीत्यव [illegible] रमते रति ॥ नैष्कर्म्यं कर्मणा हि सने-
न कर्मत्यागेनाम्य ॥ समाधानं समाधिः जप्यं जपः ॥ ननु विदुषामपि वासनानिरोधाय ध्यानं कर्तव्यमि-

वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः ॥ नात्मनो बोधरूपस्येत्येवं तस्य विनिश्चयः ॥ १ ॥ समा-
धिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा ॥ हृदयेनात्तसर्वास्थो मुक्त एवोत्तमाशयः ॥ २ ॥ नैष्कर्म्ये-
ण न तस्यार्थस्तस्यार्थोऽस्ति न कर्मभिः ॥ न समाधानजप्याभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥ ३ ॥ आत्मासं-
गस्ततोऽन्यत्स्यादिन्द्रजालमिदं मायिकम् ॥ इत्यचञ्चलनिर्णीते कुतो मनसि वासना ॥ ४ ॥ एवं नास्ति
प्रसङ्गोऽपि कुतोऽस्यातिप्रसञ्जनम् ॥ प्रसङ्गो यस्य तस्यैव शङ्क्येतातिप्रसञ्जनम् ॥ ५ ॥ विध्यभावान्न बाल-
स्य दृश्यतेऽतिप्रसञ्जनम् ॥ स्यात्कुतोऽतिप्रसङ्गोऽस्य विध्यभावे समे सति ॥ ६ ॥ न किञ्चिद्वेत्ति बाल-
श्चेत्सर्वं वेत्त्येव तत्त्ववित् ॥ अल्पज्ञस्यैव विधयः सर्वे स्युर्नान्ययोर्द्वयोः ॥ ७ ॥

त्याशंक्य ॥ सम्यग्ज्ञानिनो वासनैव नास्तीत्याह ॥ ३ ॥ भवत्वेवं प्रकृते किमायातमित्यत आह ॥ ४ ॥ कस्यत-
र्हि अतिप्रसङ्गः स्यादित्यत आह ॥ एवं कृते दृष्टमित्यत आह ॥ ॥ दार्ष्टान्तिके योजयति ॥ बालस्य विध्यभावे प्रयोजक-
मज्ञत्वमस्ति न विदुषस्तत्त्वविदस्त्वित्याशंक्य ॥ तस्यास्तत्त्वाभावेऽपि विध्यभावप्रयोजकं सर्वज्ञत्वमस्तीत्याह ॥ ८ ॥ तर्हि वि-
धयोऽधिकारः कस्येत्याशंक्याह ॥ ननु व्यासादिवच्छापानुग्रहसामर्थ्ये यस्य स एव तत्त्ववित्तम इति शंकते ॥ ९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सम्मात्मनीत्युक्तमर्थं विवृणोति ॥ इति वेत्स्यममात्मनीति ॥ ९७ ॥ ननु तत्त्वविदप्युपासकवदात्मानुसं
धानवशाज्जगदनुसंधानरहितो दृश्यत इत्याशंक्य ॥ सोनुसंधानाभावो ध्यानवशप्रयुक्तो न वेदनवशप्रयुक्त इत्या
ह ॥ ९८ ॥ ननु तत्त्वविदापि मुक्तिसिद्ध्ये ब्रह्मध्यानं कर्तव्यमित्याशंक्य ॥ ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्य
ते ॥ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ज्ञानादेव तु कैवल्यं सर्वपाशैर्विमुच्यते
न्मोक्षसिद्ध्ये ध्यानं कर्तव्यमित्याह ॥ ९९ ॥ तत्त्वविदो ध्यानानभ्युपगमे तत्सर्वदा बहिः प्रवृत्तिः स्यादि
त्याशंक्य ॥ इष्टापत्तिरित्याह ॥ इत्याद्यनन्तरं ... इति वेत्स्यममात्मनि ॥ ९६ ॥ निश्चि
स्य सकृदात्मानं यदापेक्षा तदैव तं ॥ वक्तुं मंतुं तदा ध्यातुं शक्नोत्यप्येव हि तत्त्ववित् ॥ ९७ ॥ उपा
सक इव ध्यायन्लौकिकं विस्मरेद्यदि ॥ विस्मरत्येव सा ध्यानाद्विस्मृतिर्न तु वेदनात् ॥ ९८ ॥ ध्याने
त्वैच्छिकमेतस्य वेदनान्मुक्तिसिद्धितः ॥ ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति शास्त्रेषु डिंडिमः ॥ ९९ ॥ तत्त्व
विद्यदि न ध्यायेत्प्रवर्तेत तदा बहिः ॥ प्रवर्ततां सुखेनायं को बाधोस्य प्रवर्तने ॥ ९८ ॥ अतिप्रसंग
इति चेत्प्रसंगं तावदीरय ॥ प्रसंगो विधिशास्त्रं चेन्न तत्तत्त्वविदं प्रति ॥ ९९ ॥ वर्णाश्रमवयोव
स्थाभिमानो यस्य विद्यते ॥ तस्यैव च निषेधाश्च विधयः सकला अपि ॥ १०० ॥
नाशंक्याबाधकत्वात् स्यादेवेत्यभ्युपयन्नेवाह ॥ ९७ ॥ तत्त्वविदि नियमेन बहिःप्रवृत्त्यभ्युपगमे विधिप्रसंगः स्या
दित्याशंक्य प्रसंगस्वरूपं निरूपयन् तं वसिति परिहरति ॥ ९८ ॥ न प्रसंगोऽस्ति निरूपः ॥ विधिशास्त्रस्य प्रसंगस्त्वहं
विवक्षितत्वादिति चेन्नूनं स्यात्तानि विषयत्वेन तत्त्वविदि विषयत्वाभावादित्याह ॥ विधिशास्त्रस्य विषयं
दर्शयति निषेधशास्त्रस्यापि ॥ विधिशास्त्रस्य विदि विषयत्वमेव दर्शयति ॥ ९९ ॥ ननु विदोऽपि देहधारित्वे
न वर्णाश्रमाद्यभिमानित्वमस्तीत्याशंक्याह ॥ १०० ॥ ॥
विरोधाभावमेव प्रपंचयति ॥ ९८ ॥ कालिता लिखवहारस्साधनानीत्यन्वयाह ॥ ९९ ॥ नहा लापदार्थाः शृङ्
तेऽप्राद्यः नान्यन्तापीत्यन्यत्वानीनिवारयति ॥ अतोस्य ज्ञानिनो व्यवहारः कृतो नाम भवति ॥ भवते
व सर्वः ॥ न तु विषयान्मनसि देवेषिनत्वविदापि तत्र पुम्हैन्य कार्यमित्याशंक्य ॥ तद्यथा करणेन तत्त्वविदेव न
स्यादित्याह ॥ १०१ ॥ ननु तत्त्वविदाविन्नेनोपलभ्यते ॥ इत्येतत्क्रियेहमित्याशंक्याह ॥ घटतत्त्ववेदितावस्था
वृद्धिमदेव मोऽवयवेन काप्य ऊर्ध्वं स्फुरणोनदृष्टो नोपलभ्यमानः ॥ तत्र घटस्वरूपस्यैव न स्पष्टत्वात्
एवं ध्यानेक निष्ठोपि लेशाल्लौकिकमाचरेत् ॥ तत्त्ववित्त्वविरोधित्वाल्लौकिकं सम्यगाचरे
त् ॥ ९८ ॥ मायामयः प्रपंचोयमात्मा चैतन्यरूपधृक् ॥ इति बोधे विरोधः को लौकिकव्यवहा
रिणः ॥ ९९ ॥ अपेक्षते व्यवहृतिर्न प्रपंचस्य वस्तुतां ॥ नाप्यात्मजाड्यं किंत्वेषा साधनान्यवेक्षते ॥
मनो वाक्कायतद्बाह्यपदार्थाः साधनानि तान् ॥ तत्त्ववित्रोपमृद्नाति व्यवहारो
स्य नो कुतः ॥ १०१ ॥ उपमृद्नाति चित्तं चेद्ध्यातासौ न तु तत्त्ववित् ॥ न बुद्धिं मर्दयन् दृष्टो घटतत्त्व
विदां वरः ॥ १०२ ॥ सकृत्प्रत्ययमात्रेण घटश्चेद्भासते तदा ॥ स्वप्रकाशोयमात्मा किं घटवच्च न
भासते ॥ १०३ ॥ स्वप्रकाशतया किं ते तद्बुद्धिस्तत्त्ववेदनं ॥ बुद्धिश्च क्षणनाश्येति चोद्यं तुल्यं घटादिषु ॥
तद्दर्शने विज्ञप्तिर्दूरे नापेक्ष्यते ॥ व्यवहाराय तथा चात्र ॥ तद्ज्ञानेनतदपेक्षत इत्याशंक्याह तत्स्वप्रकाश
त्वेन घटादिस्थिते स्फुटत्वाच्चिन्मनिरोधनेन वापेक्षत इत्याह ॥ १०३ ॥ ननु घटस्य स्वप्रकाशत्वे पितज्ज्ञोप
दृष्टान्तोक्तेषु तत्त्वनाशत्वात्मसाध्यताणिकेन तत्त्वबुद्धिः पुनः पुनरवस्थानमपेक्षत इत्याशंक्य
देवायं घटादिष्वपि समानमित्याह ॥ १०४ ॥ वेदादिज्ञानस्य सात्त्विकत्वेपि सकृज्जिज्ञासितस्य चेदस्य सर्वदा
व्यवहर्तुं शक्यत्वात् ॥ तत्त्वविज्ञस्यैर्यमेपेक्षेत्तमप्ययोगकमित्याशंक्य तेरमात्मन्यपि समानमित्याह ॥ तट

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

उपास्तिः शुद्धस्योपासकस्येच्छया कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्या ॥ अतः शुद्धस्येच्छा
धीनत्वादुपासने स्वैराज्यमित्यर्थः ॥ एवं सदा चिंतने किं भवतीत्याह ॥ ९६ ॥ अप्रमत्तो वेदाध्यायी सदाध्यय
नशीलः ॥ जपिता सदा जपशीलो वा वासितः ॥ दृढवासनया स्वप्नादि स्वप्नेप्यध्ययनं जपं वा करोति ॥ एव
मुपासकोपि वासनादार्ढ्यात्स्वप्नादावपि ध्यायेदित्यर्थः ॥ स्वप्नादावपि ध्यानानुवर्तने कारणमाह ॥
वासनावेशात्संस्कारपाटवात्भावनां ध्याते ॥ ननु प्रारब्धकर्मवशाद्विषयाननुभवतः कथं नैरंतर्येण
भावनासिद्धिरित्याशंक्य ॥ आस्थातिशयेन सति विषयव्यसनिवद्भावनासिद्धिः स्यादित्याह ॥ ९८ ॥ दृष्टांतं वि

शुद्धस्येच्छया कर्तुमकर्तुं कर्तुमन्यथा ॥ शक्योपास्तिस्ततो नित्यं कुर्यात्प्रत्ययसंततिं ॥ ९५ ॥ वेदाध्या
य्यप्रमत्तोधीते स्वप्नेपि वासितः ॥ जपिता तु जपत्येव तथा ध्याताऽपि वासयेत् ॥ ९६ ॥ विरोधिप्रत्ययं
मुक्त्वा नैरंतर्येण भावयन् ॥ लभते वासनावेशात्स्वप्नादावपि भावनां ॥ ९७ ॥ भुंजानोपि निजारब्ध
मास्थातिशयतोनिशं ॥ ध्यातुं शक्तो न संदेहो विषयव्यसनी यथा ॥ ९८ ॥ परव्यसनिनी नारी व्य
ग्रापि गृहकर्मणि ॥ तदेवास्वादयत्यंतः परसंगरसायनं ॥ ९९ ॥ परसंगं स्वादयंत्या अपि नो गृहकर्म
तत् ॥ कुंठीभवेदपि त्वेतदापातेनैव वर्तते ॥ १०० ॥ गृहकृत्यव्यसनिनी यथा सम्यक्करोति तत् ॥ प
रव्यसनिनी तद्वन्न करोत्येव सर्वथा ॥ १०१ ॥

वृणोति ॥ ९९ ॥ परसं
गास्वादने गृहकृत्यविच्छेदः स्या
दित्याशंक्याह ॥ १०० ॥ आपातेनैव वर्तनं शक्त्यनुरूपकर्मवै विहरणोति ॥ १०१ ॥ दार्ष्टांतिके योजयति ॥ १०२
ननु तत्त्वविदपि लौकिकव्यवहारं किं लेशेनाचरति किंवा सम्यगिति ॥ विषयव्यवहारस्य तत्त्व
ज्ञानाविरोधित्वात्सम्यगेवाचरतीत्याह ॥ एवं विकल्पमेव दर्शयति ॥ १०२ ॥ ॥

विचारादुत्पन्नतत्त्वविचारतो बोधो जायते ॥ किंच ॥ विचारादुत्पन्नो यस्मात्तं यं बोधमनिच्छा बोधो मामभू
दित्येवंरूपा न निवर्तयेत ॥ उत्पद्यमानस्तु बोधः स्वजन्ममात्रात्संसारे अखिलसत्यप्रपंचस्य सत्यतां दहति
नाशयति ॥ तावता तत्त्वज्ञानेनापि नित्यतृप्तिमनुप्राप्येत्यर्थः ॥ उपासनायास्तु बोधापादे
लाभान्तरमस्तीत्येतद्दर्शयति ॥ १०६ ॥ प्राप्तस्य गुरोरुपदेशमुपास्य ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यादिजाते
विश्वस्य विश्वासं कृत्वा विचारयन्नुपास्यतत्त्वप्रत्ययैरन्यैर्विजातीयप्रत्ययैरनंतरितैः अंतररहितैः
वृत्तिभिः ॥ चिंतयेदिति ॥ कियंतं कालं चिंतयेदित्याशंक्याह ॥ १०७ ॥ उपासकस्य तद्रूपत्वाभिमान

विचाराज्जायते बोधोऽनिच्छा यं न निवर्तयेत् ॥ स्वोत्पत्तिमात्रात्संसारे दहत्यखिलसत्यतां ॥ १०५ ॥
तावता कृतकृत्यः सन्नित्यतृप्तिमुपागतः ॥ जीवन्मुक्तिमनुप्राप्य प्रारब्धक्षयमीक्षते ॥ १०६ ॥
आप्तोपदेशं विश्वस्य श्रद्धालुरविचारयन् ॥ चिंतयेत्प्रत्ययैरन्यैरनंतरितवृत्तिभिः ॥ १०७ ॥
यावच्चिंत्यस्वरूपत्वाभिमानः स्वस्य जायते ॥ तावद्विचिंत्य पश्चाच्च तथैवामृति धारयेत् ॥ १०८ ॥
ब्रह्मचारी भिक्षमाणो युतः संवर्गविद्यया ॥ संवर्गरूपतां चित्ते धारयित्वा ह्यभिक्षत ॥ १०९ ॥

मुदाहरणप्रदर्शनेन स्पष्टीकरोति ॥ ब्रह्मचारीति ॥ १०८ ॥ कश्चित्संवर्गविद्यागुणविशिष्टप्राणोपा
सको ब्रह्मचारी भिक्षाहरणार्थमागत्याभिप्रतारिनाम्नो राज्ञः पुरतो महात्मनश्चतुरो देवप
ककः सो जगार भुवनस्य गोपा तं कायेनाभिपश्यंति मर्त्या अभिप्रतारिन्बहुधा वसंतमिति मं
त्रेण स्वात्मनः संवर्गरूपत्वं चित्ते धृतं प्रकटीकृतवानिति छांदोग्ये पठ्यत इत्यर्थः ॥ आमृति धारण
दर्शयन्ननिच्छा यं न निवर्तयेदिति वाक्योपपत्तिं हेतुलक्षणमाह ॥ १०९ ॥ ॥

१२२

१२३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ननु निर्गुणब्रह्मविद्यायां न गुणोपसंहारः प्रयुज्यते निर्गुणविद्यायां विधेयादिगुणाभावात् ... सूत्रकारेणैव समभिहितस्योपसंहारस्याभिधेयमानतान्नास्माभिरत्र ... इमामाह ५९ हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टमूर्तौ नामन्तर्यामिधानादिदेहनिर्गुणोपासनमेवेति चेन्नहि निर्विशेषस्तथाह हिरण्येति ६० हिरण्यश्मश्रुसूर्यादिमूर्तौ नो हिरण्मयात्मिश्रुतिर्यस्यासौ हिरण्यश्मश्रुः तथाविधः सूर्यो हिरण्यश्मश्रुः सूर्यः स आदिर्येषां ते हिरण्यश्मश्रुः सूर्यादयः तेषां मूर्तयो हिरण्यश्मश्रुसूर्यादिमूर्तयस्तासामि।

अस्थूलादेर्निषेध्यस्य गुणस्य च समस्य संहृतिः तथा व्यासेन सूत्रेऽस्मिन्नक्षरधियां त्विति ६१ निर्गुणब्रह्मतत्त्वस्य विद्यायां गुणसंहृतिः न प्रसज्येत सा ... समानत ६२ हिरण्यश्मश्रुसूर्यादिमूर्तौ नामसु ... अविरुद्धं निर्गुणत्वमिति चेत्तथा ... ६३ गुणानां लक्षकत्वेन न तत्त्वेऽन्तःप्रवेशनं इति चेदस्त्वेवमेव ब्रह्मतत्त्वमुपास्यतां ६४ आनन्दादिभिरस्थूलादिभिश्चात्मात्र लक्षितः अखण्डैकरसः सोऽहमस्मीत्येवमुपासते ६५ बोधोपास्त्योर्विशेषः क इति चेदुच्यते शृणु वस्तुतन्त्रो भवेद्बोधः कर्तृतन्त्रमुपासनं ६६

... नन्वानन्दादीनामस्थूलादीनां च गुणानामुपासनेनैतः प्रवेशाभावान्न गुणविशिष्टेन कथमुपास्यतामि। त्याशङ्क्य तेषां लक्षणत्वेनाप्रवेशमङ्गीकृत्य कथं सम्भवानन्तेनोक्तितत्त्वमुपास्यमित्याह तथोपासनप्रकारमेव दर्शयति ६५ अत्रानन्दादिभिरस्थूलादिभिश्चात्मा लक्षितः सोऽहमस्मीत्येवमुपासते तेनात्र ब्रह्मत्वमुपास्यमित्युक्तं तत्र बोधोपासनयोः कुतो भेद इत्याशङ्क्य वस्तुतन्त्रकर्तृतन्त्रत्वाभ्यां भेदमित्याह ६६ वैलक्षण्यमनयोः सिद्धं बोधस्य हेतोस्तं दर्शयति विचारजायत इत्यादिना सो

प्ययमभिप्रायः यथा सगुणोपासनेभ्यः कालान्तरभाविफलेभ्यो वस्त्वैकान्तिकाविरसेभ्य ॥ पेहिकफ। लप्रदत्वेनातिशयवद्भ्यो मूढानां तत्संज्ञजपादौ प्रवृत्ताविवेकिभिः सगुणोपासनं न परित्यज्य ते ॥ यथा वा स्वयमनुष्ठानापेक्षेभ्यस्तेभ्योऽपि मन्त्रजपेभ्यः कृष्यादावतिशयं नियमेनेष्टफलं मत्वा मूढत रास्तत्र प्रवृत्ता अपीति न तत्संज्ञानुष्ठानं त्यज्यते ॥ तथा संसारिकफलेभ्यस्तेनिर्गुणोपासनानुष्ठाना भावेऽपि न सगुणत्वाश्रिनिर्गुणोपासनं त्यज्यते इति ॥ एवं प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति ॥ ५५ ॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादित्यधिकरणन्यायेन निर्गुणोपासनस्यैकत्वात्सर्वशाखास्थगुणानामुपास

अतोऽतिशयं मत्वा मन्त्रजपादिकारिणः ॥ मूढाः जपन्तु तेभ्योऽतिमूढाः कृषिमुपासतां ॥ ५६
तिष्ठन्तु मूढाः प्रकृता निर्गुणोपास्तिरीर्यते ॥ विवेकात्सर्वशाखास्थान्गुणानत्रोपसंहरेत् ॥ ५७
आनन्दादेर्विधेयस्य गुणसङ्घस्य संहृतिः ॥ आनन्दादय इत्यस्मिन्सूत्रे व्यासेन वर्णिता ॥ ५८ ॥

गुणानेकत्रोपसंहृत्योपासनं कर्तव्यमित्याह ॥ ते च गुणाः द्विप्रकाराः विधेया निषेध्याश्चेति तत्रा ... ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ॥ नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरद्वयआनन्दः परः प्रत्यगेकरस इत्यादयो विधेयगुणास्तेषां उपसंहार आनन्दादयः प्रधानस्येत्यस्मिन्नधिकरणे ऽभिहित इत्याह ॥ ५७ ॥ यद्वा अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घं यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्यादयो निषेध्यगुणास्तत्रत्यत्वेन तेषामुपसंहारो ऽक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत् तदुक्तमित्यस्मिन्नधिकरणेऽभिहित इत्याह ॥ ५८ ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

124

125

ननु निर्गुणोपासने प्रमाणाभावाल्लीत्याशङ्क्यानेकासु श्रुतिषूपलभ्यमानत्वान्नैवमित्याह ॥ मानाभावे-
ति ॥ बहुश्रुतिषु दर्शनादित्युक्तमर्थं विवृणोति ॥ ९१ ॥ तापनीयोपनिषदि तावदेवमाह देवप्रजापतिमब्रुव-
न् ॥ अणोरणीयांसमिममात्मानमोंकारं नो ॥ ब्रूहीत्यादिप्रश्ने निर्गुणोपासनमभिधीयते ॥ सो-
ऽयं प्रश्नोपनिषदि पञ्चमप्रश्ने यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायतीति का-
ठके कठवल्ल्यां सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यारभ्य एतदालम्बनं श्रेष्ठमित्यादिना प्रणवो-
पासनमित्युच्यते ॥ माण्डूक्योपनिषद्योमित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्यादिना स्थाने यातान्तर्योपासनमेव ॥

कातेऽभक्तिरुपास्तौ चेदस्तीत्येतदीरय ॥ मानाभावो न वाच्योऽसौ बहुश्रुतिषु दर्शनात् ॥ ९२ ॥
उत्तरस्मिंस्तापनीये शैब्यप्रश्नेऽथ काठके ॥ माण्डूक्यादौ च सर्वत्र निर्गुणोपास्तिरीरिता ॥ ९३ ॥ अ-
नुष्ठानप्रकारोऽस्याः पञ्चीकरण ईरितः ॥ ज्ञानसाधनमेतच्चेन्नेति केनात्र वारितम् ॥ ९४ ॥ नानुतिष्ठति
कोऽप्येतदिति चेन्नानुतिष्ठतु ॥ पुरुषस्यापराधेन किमुपास्तिः प्रदुष्यति ॥ ९५ ॥

विपरीतमित्यर्थः ॥ आहिरिह हेतोरनैतन्निरोधकेऽङ्कारस्योपरूढेन ॥ ननु निर्गुणोपासनं कथमनुष्ठेयमित्याह
९३ ॥ ननु तदुपासनं ज्ञानसाधनमेव न मुक्तिसाधनमित्याशङ्क्य ॥ अस्तु नाम तदुपास्यापि मुच्यत इति वस्तुना-
मस्माकमनुकूलमित्याह ॥ ननु सगुणोपासनमेव सर्वैरनुष्ठीयते न निर्गुणोपासनमित्याशङ्क्य ॥ तस्य-
प्रमाणसिद्धस्यानुष्ठानाभावेनाप्रामाण्यं न भवतीत्याह ॥ ९४ ॥ प्रमाणसिद्धस्यानुष्ठाना-
भावेनाप्रामाण्यं न दृष्टमित्याह ॥ ९५ ॥ ॥

ननु ब्रह्मवाक्यजन्यमनोगोचरमित्येतत्तदनुशक्यमित्याशङ्क्य ॥ एवमेवोपासितमपि शक्यमित्याह ॥ ५८
ब्रह्मण उपास्यत्वे सगुणत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य ॥ वेद्यत्वेऽपि तत्सगुणत्वं स्यादित्याह ॥ तत्सगुणत्वमित्यर्थः
ननु लक्षणया ब्रह्म वेद्यं न तु वेद्यत्वेन सगुणत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्योपासनमपि तथैव क्रियतामित्याह ॥ ननु ब्र-
ह्मण उपास्यत्वे श्रुत्या निषिद्धत्वमित्याशङ्क्य ते ॥ यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ॥ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि ने-
दं यदिदमुपासत इति श्रुतिरुपास्यत्वं ब्रह्मणो निषेधतीत्यर्थः ॥ वेद्यत्वमपि निषिद्धमित्याह तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीदम-
ित्युपासते तदुपास्यं न ब्रह्म त्वं विद्धीति योजना ॥ उपास्यत्ववद्वेद्यत्वस्यापि तन्निषेधः समान इत्याह ॥ ५५ ॥ अव-

अवाङ्मनसगम्यं तन्नोपास्यमिति चेत्तदा ॥ अवाङ्मनसगम्यस्य वेदनं च न संभवेत् ॥ ५८ ॥ वागाद्य-
गोचराकारमित्येवं यदि वेत्त्यसौ ॥ वागाद्यगोचराकारमित्युपासीत नो कुतः ॥ ५० ॥ सगुणत्व-
मुपास्यत्वाद्यदि वेद्यत्वतोऽपि तत् ॥ वेद्यं चेल्लक्षणावृत्त्या लक्षितं समुपास्यताम् ॥ ५८ ॥ ब्रह्म विद्धि त-
देव त्वं न त्विदं यदुपासते ॥ इति श्रुतेरुपास्यत्वं निषिद्धं ब्रह्मणो यदि ॥ ५९ ॥ विदितादन्यदेवेति
श्रुतेर्वेद्यत्वमस्य न ॥ यथा श्रुत्यैव वेद्यत्वं तथा श्रुत्याप्युपास्यता ॥ ९० ॥ अवास्तवी वेद्यता चेदु-
पास्यत्वं तथा न किम् ॥ वृत्तिव्याप्तिर्वेद्यता चेदुपास्यत्वेऽपि तत्समम् ॥ ९१ ॥ ॥

देवतान्हि विदितादथो अविदितादधीतिब्रह्मणो वेद्यत्वमपि निवारयतीत्यर्थः ॥ विदिताज्ज्ञातादित्यर्थः
विदिताविदिताभ्यामन्यद्ब्रह्मेति श्रुतिः प्रतिपादयतीति चेन्नर्हि तथैव तज्ज्ञानीयादित्याशङ्क्योपास-
नेऽप्येतत्समानमित्याह ॥ ननु वेद्यत्वं ब्रह्मणोऽवास्तवं न भवतीत्याशङ्क्योपास्यत्वमपि तथेत्याह ॥ ९
ननु वेदनपक्षे ब्रह्माकारत्वमस्ति नोपासने इत्याशङ्क्याशाब्दवलान्नदाकारत्वमुभयत्र समान-
मित्याह ॥ युक्तिः स्यादुपालम्भ... नाप्युपास्यत्वेऽपि समानमित्याह ॥ ९२ ॥ राम ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ते ब्रह्मलोके तु परांतकाले परामृ-
तात्परिमुच्यंति सर्वे ॥ इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मलोकप्राप्त्यनंतरं तत्साक्षात्कृतब्रह्मणा सह मुक्तिर्भ-
विष्यतीत्यर्थः ॥ एवं च न विचारः क्रियमाणोऽप्रतिबंधवशात्साक्षात्कारं न जनयति तत्राभिप्रायांतरेण ब्र-
पापि नात्र सोऽपि विचारेऽलभ्य इत्याह ॥५१॥ तत्र प्रमाणमाह ॥ यः परमात्मा बहुभिः पुरुषैः श्रव-
णायापि श्रोतुमपि न लभ्यते लभ्य इत्यर्थः ॥ एतावता सति प्रतिबंधे न तत्साक्षात्कारः ॥ तस्माद्यतनम्॥

वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्था इति श्रावणतः ॥ ब्रह्मलोके स कल्पांते ब्रह्मणा सह मुच्यते ॥५२
ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ॥ परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदं ॥५३॥ केषांचि-
न्नहि विचारोऽपि कर्मणा प्रतिबध्यते ॥ श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य इति श्रुतिः ॥ अत्यंतबुद्धि-
मांद्याद्वा सामग्र्या वाप्यसंभवात् ॥ यो विचारं न लभते ब्रह्मोपासीत सोऽनिशं ॥५४॥ निर्गुण-
ब्रह्मतत्त्वस्य न ह्युपास्तेरसंभवः ॥ सगुणब्रह्मणीवात्र प्रत्ययावृत्तिसंभवात् ॥५५॥

नो विचारस्य न संभवतीत्यभिप्रायेणानीविचारासमर्थं न पुरुषार्थाय नाकिं कर्तव्यमित्यपेक्षा-
यां विचारेणासमर्थोऽपि न कुर्वीतोपासनमेवेति नियमाकुर्यात् तात्तेन तदुपपादयति ॥५५॥ नामगत्र सं-
भवो नाम तदुपदेष्टुर्गुरोरात्मनः सापेक्षस्य देशकालादेर्वा संभवः तस्मादित्यर्थः ॥ न च निर्गुणब्रह्म-
तत्त्वस्य गुणरहितत्वात्तदुपासनं न घटत इत्याशंक्योपासनस्य प्रत्ययावृत्तिरूपत्वात्तस्य सगुणब्रह्मणी-
व निर्गुणेऽपि तत्संभवतीत्याह ॥५६॥ ननु निर्गुणस्य ब्रह्मणो वाङ्मनसयोरगोचरत्वात्तदुपासनमि-

निःस्पृहः स्वयमतिविरक्तः श्रद्धालुस्तत्त्वविचारादेव धीमतामात्मतत्त्वविनिश्चयविचारवतां योगि-
नां विशेषेण कामश्च ब्रह्मलोके कुले भवति जायत इत्यर्थः ॥ इदं स्मात्संगाकौ तिरायत इत्यतत्राह ॥ दिव्यस्मा-
त्कारणान् योगिकुले जन्म दुर्लभमत्यंतपुण्येनाऽलभ्यमित्यर्थः ॥ तस्य दुर्लभत्वमुपपादयति ॥५८॥
दिव्यस्मात्कारणात् तत्र तस्मिन् जन्मनि पौर्वदेहिके पूर्वदेहे भवं तं ॥ बुद्धिसंयोगं तत्त्वविचारयो-
ग्यबुद्धिसंबंधं योगी लभते प्राप्नोति ॥ न केवलं बुद्धिसंबंधमात्रलाभः ॥ किंतु ततः पूर्वस्मादपि

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमतां ॥ निःस्पृहो ब्रह्मतत्त्वस्य विचारात्तद्धि दुर्लभं ॥५८॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं ॥ यतते च ततो भूयस्तस्मादेतद्धि दुर्लभं ॥५९॥ पूर्वाभ्या-
सेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिं ॥६०॥ ब्रह्मलो-
काभिवांछायां सम्यक्सत्यां निरुध्य तां ॥ विचारयेद्य आत्मानं न तु साक्षात्करोत्ययं ॥६१॥

त्वा बुद्धियोगं यतते चाधिकं प्रयत्नं करोति ॥ तस्मादेतज्जन्म दुर्लभमित्यर्थः ॥ भूयोऽभ्यासे कारणमाह ॥५९॥
स योगभ्रष्टः तेन पूर्वाभ्यासेनैवावशोऽप्यस्वाधीनोऽपि ह्रियते आकृष्यते ॥ एवमनेकपुनर्जन्मसुकृ-
तेन प्रयत्नेन संसिद्धः तत्त्वज्ञानसंपन्नः ॥ ततस्तस्मात्तत्त्वज्ञानात्परां गतिं मुक्तिं याति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥
प्राणामिप्रतिबंधानाह दर्शयति ॥६०॥ ब्रह्मलोकपर्यंताभिवांछायां सत्यां सम्यक् तां निरुध्य य आत्मा-
नं विचारयेत्तस्य साक्षात्कारो न जायत इत्यर्थः ॥ ननु तर्हि तस्य कदापि मुक्तिर्न स्यादित्याशंक्याह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

130

शमादयः शांतोदांतउपरतिस्तुः समाहितो भूत्वेति श्रुत्युक्ताः शमादयः श्रवणादयेश्रुतनयोसंतयो।
निदिध्यासितव्य इति श्रुत्या विहितैः एतैः साधनैः तत्तत्वज्ञानस्य प्रतिबंधस्य निवर्तनेन उत्पत्तियोग्ये
स्मिन्प्रतिबंधे तत्त्वे नीते सति विनाशिते सति अतः प्रतिबंधापगमादेव तत्त्वस्य प्रत्यगात्मनोज्ञानत्वे
आमातीत्यर्थः ॥ इदानीं भाविप्रतिबंधं दर्शयति आगामिप्रतिबंधो यजन्मांतरहेतुः प्रारब्धशेषइत्यर्थः।
तस्य च भोगसमर्थेन निहत्यभावान्निहन्त्रौ कालनियमो नास्तीत्याह ॥ स च एकेन जन्मना द्वाभ्यां वा
भरतस्येति शेषः ॥ भरतस्य त्रिजन्मभिः क्षीणश्च अनुश्रूयते ॥ न केवलं जन्मनात्रिजन्मभिरिति नियत

आगामिबंधः श्रवणाद्येष्वनवरतकृतैश्चोदितैः स्यैवं ॥ नीतेस्मिन्प्रतिबंधेनः स्वस्वरूपज्ञानमस्युत ॥४४॥
आगामिप्रतिबंधश्च वामदेवे समीरितः ॥ एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्य त्रिजन्मभिः ॥४५॥
योगभ्रष्टस्य गीतायामतीते बहुजन्मनि ॥ प्रतिबंधक्षयः प्रोक्तो न विचारोऽप्यनर्थकः ॥४६॥
प्राप्य पुण्यकृतां लोकानात्मतत्त्वविचारतः ॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे साभिलाषोऽभिजायते ॥४७॥

कालांतरे भवत्येवोचितरत्यागेकाह ॥४॥ योगभ्रष्टस्य तत्र सालोक्यं प्राप्य पुनर्विचारे विहितस्यार्थः तर्हि
मननविचारेण निष्फलः स्यादित्याशंक्याह ॥ प्रतिबंधनिवृत्तेस्तत्र संवादेन तज्ज्ञानफलसंभ
वादिति भावः ॥ गीतायां प्रतिपादितमर्थं दर्शयति ॥ प्राप्य पुण्यकृतां लोकानित्यादिना तनोत्यपि
परां गतिमित्यंतेन ॥४८॥ योगभ्रष्टस्यात्मतत्त्वविचारबलादेव पुण्यकृतां पुण्यकारिणां लोका
स्वर्गविशेषास्तान्प्राप्य तत्र बहुकालं सुखमनुभूय तद्भोगावसाने साभिलाषः स्वर्गादस्मिँल्लोके प
वित्राणां सदाचाराणां श्रीमतां कुले अभिजायते ॥ एतावत्प्रमाह ॥४९॥ ॥

131

अयमर्थः कश्चिद्यतिः पूर्वं गार्हस्थ्ये कस्यांचिन्महिष्यां स्नेहं कृत्वा पश्चात्संन्यासेनानंत
श्रवणे प्रवृत्तोपि तेनैव स्नेहेन जनितानुवृत्तिबंधात्तेन गुरूपदिष्टमपि न ज्ञातवानिति वेदविद्या।
गाथा लोके प्रसिद्धेत्यनेनानुवादाः प्राक्पूर्वक्तेनेत्यर्थः ॥ तर्हि तस्य विषयसनत्वक्षये ज्ञानोत्पत्तिः कथमत।
आह ॥४९॥ गुरुस्तस्यानुवोपदिष्टा ॥ तदीयं महिषीस्नेहमनुसृत्य तस्या एव महिष्यास्तत्वं तस्या।
हिष्यप्यापिकं ब्रह्मज्ञानं बोधितवान् ॥ ततः सोपि महिषीलक्षणस्नेहप्रतिबंधकापगमेन गुरूपदिष्टं

अतीतेनापि महिषीस्नेहेन प्रतिबंधतः ॥ भिक्षुस्तत्त्वं न वेदेति गाथा लोके प्रगी।
यते ॥५०॥ अनुसृत्य गुरुः स्नेहं महिष्यां तत्त्वमुक्तवान् ॥ ततो यथावद्वेदैष प्रतिबं।
धस्य संक्षयात् ॥५१॥ प्रतिबंधो वर्तमानो विषयासक्तिलक्षणः ॥ प्रज्ञामांद्यं कुत।
र्कश्च विपर्ययदुराग्रहः ॥५२॥ ॥

तत्रैव यथावद्बालोक्तप्रकारेणैव ज्ञातवानित्यर्थः ॥ एवमतीतप्रतिबंधं प्रदर्श्य वर्तमानं दर्श।
यति ॥५२॥ वर्तमानप्रतिबंधः ॥ चित्तस्य विषयासक्तिरूप एकः प्रज्ञामांद्यं बुद्धेः तैक्ष्ण्याभावः कु।
तर्कश्च शास्त्रसिद्धतार्किकत्वेन श्रुत्यर्थस्यान्यथोहनं ॥ विपर्ययदुराग्रहः ॥ विपर्यये आत्मनः कर्तृत्वा
दिधर्मयुक्तत्वज्ञाने दृढदुराग्रहो युक्तिरहितोऽभिनिवेशः ॥ एतेषामन्यतमस्यापि सत्त्वे ज्ञानं नो
देतीत्यर्थः ॥ अस्यापि प्रतिबंधस्य केन निवृत्तिरित्यत आह ॥५३॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इह जन्मनि श्रवणादिकं न जन्मान्तरेऽपरोक्षज्ञानं भवतीत्यत्रापि गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां
जनिमानि विश्वेत्यादिका श्रुतिरर्थतः पठति ॥ ३४ ॥ इह जन्मन्यसन्निहितेऽपि जन्मान्तरसंस्कारानुरोधेन दृष्टा
न्तमाह ॥ दृष्टान्तं विवृणोति ॥ ३५ ॥ आदिशब्देन परिगृहीतानि निदर्शनान्तराणि आह ॥ दार्ष्टान्तिके योजयति
॥ ३६ ॥ बहुवारं विचारितेऽपि तत्त्वे प्रतिबन्धबलात् साक्षात्कारो न जायते इत्येतद्दार्ष्टान्तिककार्यं विलि
ख्यापि तन्निमित्तमाह ॥ ३७ ॥ तामेव वार्त्तिकाशुदाहरति ॥ कृततत्त्वज्ञानमित्यादिना भूतप्रतिबन्धमाह

इह वामुत्र वा विद्येत्येवं सूत्रकृतोदिते ॥ शृण्वन्तोऽप्यत्र बहवो यन्न विद्युरिति श्रुतिः ॥ ३४ ॥ गर्भ
एव शयानः सन् वामदेवोऽवबुद्धवान् ॥ पूर्वाभ्यस्तविचारेण यद्वदध्ययनादिषु ॥ ३५ ॥ बहुवार
मधीतेऽपि तदा नायाति चेत्पुनः ॥ दिनान्तरेऽनधीत्यैव पूर्वाधीतं स्मरेन्नरः ॥ ३६ ॥ कालेन परि
पच्यन्ते कृषिगर्भादयो यथा ॥ तद्वदात्मविचारोऽपि शनैः कालेन पच्यते ॥ ३७ ॥ पुनः पुनर्विचा
रेऽपि त्रिविधप्रतिबन्धतः ॥ न वेत्ति तत्त्वमित्येतद्वार्त्तिके सम्यगीरितं ॥ ३८ ॥ कृततत्त्वज्ञानमिति वे
न हि वेत्ति परं तत्त्वं स्यात् ॥ यस्माद्वापि च भूतो वा भावी वा वर्तते यतः ॥ ३९ ॥ अधीतवेदवेदार्थोऽ
प्यत एव न मुच्यते ॥ हिरण्यनिधिदृष्टान्तादिदमेव हि दर्शितं ॥ ४० ॥

त्वेतेन ॥ न तु तावत्सर्वं मन्त्रं ब्रह्मज्ञानं स्पष्टं न भवतीत्यत्र कारणं स्फुटयति ॥ उक्तमाह ॥ ३८ ॥ बन्धः प्रति
बन्धं तेन वक्तव्यमित्यर्थः ॥ सोऽपि प्रतिबन्धो भूतो भावी वर्तमान इति त्रिविध इत्याह ॥ भवत्येवं त्रिवि
ध प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः ॥ सति प्रतिबन्धे ज्ञानेनो
पः प्रतिबन्धफलतः किमित्यत आह ॥ ३९ ॥ अत एव प्रतिबन्धसद्भावादेवेत्यर्थः ॥ सति प्रतिबन्धे ज्ञानेनो
देतीत्येतदर्थमाह हिरण्यनिधिनिहितमलेनाः श्रुतिस्मरन्ती ... प्रदर्शितमित्याह ॥ ननु तौ

ननु ब्रह्मोपासनवद्ब्रह्मसाक्षात्कारस्याप्युपदेशमात्रादेव सिद्धेः किं नस्यादित्याशंक्याह ॥ २९ ॥ आप्तोप
देशमात्रेणोपासनानुष्ठानं योगिनो ब्रह्मज्ञानं संपद्यते ॥ परोक्षज्ञानं तु विचारमन्तरेण न जायते इत्य
क्तेन तत्कारणमाह ॥ परोक्षज्ञानमिति ॥ ३० ॥ यत अविचार एव परोक्षज्ञानं प्रतिबध्नाति नाविचारोऽतः
त्रिधा ॥ सकृदुपदेशादेव परोक्षज्ञानमिति संपद्यते ॥ अविचारप्रतिबद्धस्यापरोक्षज्ञानस्य तु विचारादृ
ते न त्रिवृत्तिर्न तेन प्रत्यगात्मनिर्णयः संभवति ॥ अतो विचारः कर्तव्य इति भावः ॥ ननु विचारे कृतेऽपि यदापरो

वेदवाक्यानि निर्णीतुमिच्छन्मीमांसतां जनः ॥ आप्तोपदेशमात्रेणाप्यनुष्ठानं हि संभवेत् ॥ २९ ॥
ब्रह्मसाक्षात्कृतिस्त्वेवं विचारेण विना नृणां ॥ आप्तोपदेशमात्रेण न संभवति कुत्रचित् ॥ ३० ॥
परोक्षज्ञानमश्रद्धा प्रतिबध्नाति नेतरत् ॥ अविचारोऽपरोक्षस्य ज्ञानस्य प्रतिबन्धकः ॥ ३१ ॥ वि
चार्याप्यापरोक्ष्येण ब्रह्मात्मानं न वेत्ति चेत् ॥ आपरोक्ष्यावसानत्वाद्भूयो भूयो विचारयेत् ॥ ३२ ॥
विचारयन्नामरणं नैवात्मानं लभेत चेत् ॥ जन्मान्तरे लभेतैव प्रतिबन्धक्षये सति ॥ ३३ ॥

क्षज्ञानं न जायते तदा किं कर्तव्यमित्यत आह ॥ ३२ ॥ ननु पदार्थौ सम्यग्विचार्यापि वाक्यार्थं ब्रह्मात्मैक
त्वमपरोक्षतया न जानातीति चेत्तदापि पुनः पुनर्विचार एव कर्तव्यः अपरोक्षज्ञानहेतोरन्यस्याभावादि
ति भावः ॥ ननु भूयो भूयो विचारेणापि इह साक्षात्कारानुदये सति विचारो व्यर्थः स्यादित्याशंक्याह ॥ ३३
नानिदेशतोऽवगतमिमामाशंक्य ब्रह्मसूत्रकृता व्यासेनैहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनादित्यस्मिन्सू
त्रेऽभिधानादित्याह ॥ सति प्रतिबन्धे इह जन्मनि ज्ञानानुत्पत्तौ श्रुतिं दर्शयति ॥ ३३ ॥

ध्यानदीपिकाटीकायां ... ४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विरोधाभावमुदाहृत्य दर्शयति॥ केचन विप्रतिपद्यमाना उपलभ्यन्त इत्याशंक्याह॥ अत इत्यत आह॥ सर्वे॥ वैदिककर्मानुष्ठाने श्रद्धावतएवाधिकारितेत्यर्थः॥ एतावता परोक्षज्ञाने किमायातमित्यत आह॥ सकृद॥ उपदेशेन भवेन् इत्युत्पद्यते॥ ननु तर्हि अतः शास्त्रेषु विचारः किमर्थ इत्याशंक्यानुष्ठेययोः कर्मोपासनयोः संदेहसंभवान्निर्णयाय विचारः क्रियत इत्याह॥ १७॥ संदेहसंभवमेवोपपादयति॥ अनेकासु शाखासु तत्र तत्र वोदितकर्मोपासने बाधकं सम्यगाहृत्य निर्णीतं समस्तं दर्शिनः प्रभुः समर्थः कः न कोपीत्यर्थः॥ ननु तर्हि अनुष्ठेयमेव कर्मोपासनयोः शास्त्रमित्याशंक्याह॥ १८॥ भेतिमन्द्रादिभिः पूर्वाचार्यैः निर्णीतं योनुष्ठानम॥

अपरोक्षशिलाबुद्धिर्न परोक्षेशतां नुदेत्॥ प्रतिमादिषु विष्णुत्वे को वा विप्रतिपद्यते॥ १४॥ अश्रद्धालोरविश्वासो नोदाहरणमर्हति॥ श्रद्धालोरेव सर्वत्र वैदिकेष्वधिकारितः॥ १५॥ सकृदाप्तोपदेशेन परोक्षज्ञानमुद्भवेत्॥ विष्णुमूर्त्युपदेशो हि न मीमांसामपेक्षते॥ १६॥ कर्मोपास्ती विचार्येते अनुष्ठेयाविनिर्णयात्॥ बहुशाखाविप्रकीर्णं निर्णेतुं कः प्रभुर्नरः॥ १७॥ निर्णीतोऽर्थः कल्पसूत्रैर्ग्रथितस्तावतास्तिकः॥ विचारमन्तरेणापि शक्तोऽनुष्ठातुमञ्जसा॥ १८॥ उपास्तीनामनुष्ठानमार्षग्रन्थेषु वर्णितम्॥ विचाराक्षममर्त्याश्च तच्छ्रुत्वोपासते गुरोः॥ १९॥

कारः कल्पसूत्रैः ग्रथितो निर्णीतोर्थः तावता तेन आस्तिकः श्रद्धावान् विचारमन्तरेण विनापि कर्म सम्यगनुष्ठातुं शक्तो भवेत्॥ ननु तर्हि उपासनाविचाराभावात् तदनुष्ठाने कथं संभवेदित्याशंक्याह॥ १९॥ आर्षग्रन्थेषु अगस्त्यादिऋषिप्रणीतेषु उपासनानुष्ठानप्रकारो वर्णितः तत्र विचाराक्षमाः समर्थाः मनुष्याः कल्पसूत्रादिवत् अवलम्ब्य गुरुमुखात् तच्छ्रुत्वा उपासत इति भावः॥ ननु तर्हि वेदान्तेष्वपि ग्रन्थकर्तृभिर्वेदवाक्यविचारः कृतः किमर्थ इत्याशंक्य॥ तत्त्वदर्शिना बोधमेव क्रियते नानुष्ठानसिद्धये इत्याह॥ २५॥ ॥

न ज्ञाने परोक्षमपि शास्त्रोक्तेनैव प्रकारेण ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपनिश्चायकत्वात् तत्त्वज्ञानमेव न भ्रम इत्यर्थः॥ न तु सम्यग्ज्ञानादिवाक्यैर्ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपत्वमिव॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यैः प्रत्यग्रूपत्वमपि तस्य बोध्यत एव॥ अतः शास्त्रजन्यस्यापि ब्रह्मज्ञानस्य प्रत्यग्रूपत्वाविषयत्वात् परोक्षत्वमेवेत्याशंक्याह॥ १९॥ यद्यपि वेदान्तेषु महावाक्यैर्ब्रह्म प्रत्यगात्मत्वेनैवोपदिष्टं तथाप्येतत्तत्त्वरूपत्वमनधिकारिणः कार्यप्रयोजनपदार्थविवेकशून्यस्य दुर्बोधं बोद्धुमशक्यमतः केवलाद्वाक्यात्तत्त्वरूपत्वमनुपलभ्य परोक्षज्ञानमुत्पद्यत इत्यर्थः॥ ननु सम्यग्ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुतन्त्रत्वात् प्रमाणस्य वाक्यस्य तत्त्वमस्यादिवाक्य

शास्त्रोक्तेनैव मार्गेण सच्चिदानन्दनिश्चयात्॥ परोक्षमपि तज्ज्ञानं तत्त्वज्ञानं न तु भ्रमः॥ १९॥
ब्रह्म यद्यपि शास्त्रेषु प्रत्यक्त्वेनैव वर्णितम्॥ महावाक्यैस्तथाप्येतद्दुर्बोधमविचारिणः॥ २०॥
देहाद्यात्मत्वविभ्रान्तौ जाग्रत्यां न हठात्पुमान्॥ ब्रह्मात्मत्वेन विज्ञातुं क्षमते मन्दधीत्वतः॥ २१
ब्रह्ममात्रं सुविज्ञेयं श्रद्धालोः शास्त्रदर्शिनः॥ अपरोक्षद्वैतबुद्धिः परोक्षाद्वैतबुद्ध्यनुत्॥ २२॥

रूपस्य सद्भावादसत्त्वात् ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणस्य विद्यमानत्वात् अतो विचारमन्तरेण दुर्बोधत्वमित्याशंक्यापरोक्षस्य सद्भावादित्याह॥ २१॥ ब्रह्मात्मैकत्वापरोक्षज्ञानविरोधिनो देहेन्द्रियादिष्वात्मत्वभ्रमस्य विचारनिवर्त्यस्य सद्भावात् तन्निवृत्तये विचारोऽपेक्ष्यत इत्यर्थः॥ ननु तर्हि देहेन्द्रियादिगोचरस्य द्वैतभ्रमस्य सद्भावाद्वितीयब्रह्मगोचरं परोक्षज्ञानमपि नोदीयादित्याशंक्यापरोक्षद्वैतभ्रमस्य परोक्षाद्वैतज्ञानाविरोधित्वात् कुतो बाधः॥ स इति शास्त्रात् परोक्षज्ञानमुत्पद्यत एवेत्याह॥ २२॥ अपरोक्षद्वैतबुद्धिरयं तत्परोक्षाद्वैतबुद्ध्यनुत् श्रद्धालोर्ब्रह्ममात्रं सुविज्ञेयमिति योजना॥ अपरोक्षभ्रमस्य परोक्षसम्यग्ज्ञानाविरोधित्वे दृ

134

135

२१

ध्यानदी॥ ९॥

११

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

136

प्रत्यग्व्यक्तिंबुद्ध्यादिसाक्षिणमानंदात्मानमनुल्लिख्याविषयीकृत्यशास्त्रात्सत्यज्ञानादिवाक्यात्ब्रह्मा
स्तीत्येवंसामान्याकारेणजायमानेनज्ञानेनमात्रास्यापूर्णमनात्मापरोक्षज्ञानेविवक्षितमित्यर्थः॥ तत्र
दृष्टांतः विष्ण्वादिमूर्तिवदिति॥ विष्ण्वादिमूर्तिप्रतिपादकशास्त्रजन्यज्ञानवदित्यर्थः॥ ननुशास्त्रेणवि
ष्ण्वादिमूर्तेःशंखचक्रादिविशेषवत्त्वेनोल्लेखात्कथमत्रपरोक्षत्वमित्याशंक्याह॥१५॥ शास्त्रेणचतुर्भुज
त्वमित्यादिविशेषप्रतीतावपिचक्षुरादिभिर्विष्ण्वादिमूर्तिमविषयीकुर्वन्पुरुषःपरोक्षतामेवतत्त्वा
पप्रतीत्याह॥ नतदाविष्णुमीक्षत॥ नह्युपासनाकालेविष्णुरूपास्येनेदंतेनेंद्रियैर्विषयीकरोतीम
त्यर्थः॥ ननुविष्ण्वादिगोचरस्यास्यव्यक्तिगोचरत्वाभावाद्भ्रमत्वमित्याशंक्य॥ प्रमाणेनजनितत्वान्नभ्रमत्वमित्याह॥

प्रत्यग्व्यक्तिमनुल्लिख्यशास्त्राद्विष्ण्वादिमूर्तिवत्॥ अस्तिब्रह्मेतिसामान्यज्ञानेनस्यात्परोक्ष
धीः॥१५॥ चतुर्भुजाद्यवगतावपिमूर्तिमनुल्लिखन्॥ अक्षैःपरोक्षज्ञान्येवनतदाविष्णुमीक्षते॥
१६॥ परोक्षत्वापराधेनभवेन्नाभ्रमताखिलं॥ प्रमाणेनैवशास्त्रेणसत्यमूर्तेर्विभासनात्॥१७॥ स
च्चिदानंदरूपस्यशास्त्राज्ज्ञानेप्यनुल्लिखन्॥ प्रत्यंचंसाक्षिणंतत्त्वंब्रह्म[illegible]वीक्षते॥१८

परोक्षज्ञानंभ्रांतिरितिनतुकारणंनभवति॥ किंतुविषयासत्त्वं॥ इहतुनस्वाकारेणैवसत्त्वेनशास्त्रेणोपप
न्नमित्यर्थः॥१७॥ ननुसच्चिदानंदस्यप्रत्यक्त्वेनब्रह्मणोपिज्ञानेनकथं
यथार्थभ्रमत्वाभावःविष्ण्वादिमूर्तेरिवभ्रमस्यतत्प्रमाणत्वमित्यर्थः परोक्षज्ञानस्यब्रह्मसाक्षात्कारोदयाभावादित्याह॥ स
च्चिदानंदरूपस्याभ्रमस्यापिकुतःपरोक्षत्वंनशास्त्रात्परोक्षज्ञानंभवतिविशेषेणप्रकाशते
ऽज्ञानमनेनप्रत्यक्त्वेनसंशयकःसंस्कारःसच्चिदानंदरूपस्य
त्यादिशास्त्रात्सच्चिदानंदस्वरूपस्यब्रह्मणोपिज्ञानेपिप्रत्यक्त्वेनसाक्षिणंब्रह्मतत्त्वंलक्षणःप्रत्यगात्म
त्वपरामर्शनाभावान्नैवपश्यति॥ कथंनहितत्रतथाविषयत्वगोचरस्यज्ञानस्यतत्त्व

137

प्रमायासंवादिभ्रमाभावेऽस्यत्वादयःफलसिद्ध्यर्थंदेवतात्वेनमहस्यसानाःकाष्ठाभवेयुःस्त्रीतोदेवतावा
भावादित्यर्थः॥ वाक्यांतमाह॥ पंचाग्निविद्यायांयोषावावगौतमाग्निःपुरुषोवावगौतमाग्निःपृ
थिवीवावगौतमाग्निःपर्जन्योवावगौतमाग्निःअसौवावद्युलोकोगौतमाग्निरित्यादिवाक्यैर्योषि
त्पुरुषपृथिवीपर्जन्यद्युलोकानामग्नित्वेनोपासनंब्रह्मलोकावाप्तिःफलदंभवेदित्यर्थः॥ आदि
शब्देनमनोब्रह्मेत्युपासीतआदित्योब्रह्मेत्यादेशइत्येवमादयोगृह्यन्ते॥ रज्जौवस्तुनिमिथ्याबुद्धिरूपपादि
तसंवादिभ्रमंबुद्धिसौकर्यायसंदर्शयति॥११॥ विद्धिनाद्विहिताद्युपासनादन्यथावस्तुविज्ञा
नाद्विपरीतज्ञानादीप्सितमभिलषितंफलंकाकतालीयतोदैवान्नलभ्यते॥ सोऽयंसंवादिभ्रम

प्रमायाःसन्निकादारुशिलाःस्युर्देवताःकथं॥ अग्नित्वादिधियोपास्याःकथंवायोषिता
दयः॥१०॥ अयथावस्तुविज्ञानात्फलंलभ्यतईप्सितं॥ काकतालीयतःसोऽयंसंवादिभ्रमउच्य
ते॥११॥ स्वयंभ्रमोऽपिसंवादीयथासम्यक्फलप्रदः॥ ब्रह्मतत्त्वोपासनापितथामुक्तिफल
प्रदा॥१२॥ वेदांतेभ्योब्रह्मतत्त्वमखंडैकरसात्मकं॥ परोक्षमवगम्यैतदहमस्मीत्युपास

इत्यर्थः॥ ननुब्रह्मोपासनस्ययथावस्तुविषयत्वात्कथंसंवादिभ्रमत्वंमुक्तिफलप्रदत्वमित्याशं
क्य॥ संवादिभ्रमवदेवेत्याह॥ स्वयंभ्रमोऽपीति॥१२॥ ननुब्रह्मतत्त्वज्ञानोपासनेक्रियतेज्ञानंवा॥ आ
द्येउपासनावैयर्थ्यंमोक्षसाधनस्यज्ञानस्यैवविद्यमानत्वात्॥ द्वितीयेविषयापरिज्ञानादुपासन
मेवनस्यादित्याशंक्याह॥ वेदांतेति॥१३॥ अयमभिप्रायःअखंडैकत्वापरोक्षज्ञानस्यमोक्षसाध
नस्यानुत्पन्नत्वान्नोपासनावैयर्थ्यं॥ शास्त्रात्परोक्षतयावगतत्वाद्ब्रह्मणउपासनाविषयत्वमिति
उपास्यब्रह्मतत्त्वगोचरस्यपरोक्षज्ञानस्यकिंरूपमित्याकांक्षायामाह॥ प्रत्यगिति॥१४॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA



यादीपप्रभायां मणिभ्रान्तिरस्ति स विसंवादिभ्रम इति स्मृतो विद्वद्भिः॥ मणिलाभलक्षणार्थक्रियारहितत्वात्॥ मणिप्रभायां मणिबुद्धिस्तु मणिलाभलक्षणार्थक्रियावत्वात्संवादिभ्रम उच्यत इत्यर्थः॥ प्रत्यक्षविषये संवादिभ्रमं दर्शयित्वानुमानविषयेपि तं दर्शयति॥ ७॥ क्वचिद्देशे स्थितं बाष्पं धूमत्वेन निश्चित्य तन्मूलप्रदेशे तं प्रदेशोग्निमान् धूमवत्वादित्यनुमाय प्रवृत्तेन पुरुषेण दैवगत्या यद्यग्निरुपलभ्यते तदा बाष्पविषये धूमत्वानुमानं संवादिभ्रमो मतः॥ आगमविषयेपि तं दर्शयति॥ ८॥ गोदावर्युदकस्यापि गङ्गोदकत्वमागमसिद्धं मत्वा तत्प्रोक्षणाच्छुद्धिर्लभ्यत एवमथापि गोदावर्युदके गङ्गोदक।

दीपप्रभामणिभ्रान्तिर्विसंवादिभ्रमः स्मृतः॥ मणिप्रभामणिभ्रान्तिः संवादिभ्रम उच्यते
बाष्पं धूमतया बुद्ध्वा तत्राङ्गारानुमानतः॥ वह्निर्यदृच्छया लब्धः स संवादिभ्रमो मतः॥ ७
गोदावर्युदकं गङ्गोदकं मत्वा विशुद्धये॥ संप्रोक्ष्य शुद्धिमाप्नोति स संवादिभ्रमो मतः॥ ८॥ ज्व
रेणाप्तः सन्निपातं भ्रान्त्या नारायणं स्मरन्॥ मृतः स्वर्गमवाप्नोति स संवादिभ्रमो मतः॥ ९
प्रत्यक्षस्यानुमानस्य तथा शब्दस्य गोचरे॥ उक्तन्यायेन संवादिभ्रमाः सन्ति हि कोटिशः॥ १०

कत्वबुद्धिः स्याद्भ्रान्तिरेव॥ उदाहरणान्तरमाह॥ ९॥ ज्वरेण सन्निपातेनाप्तः प्राप्तः पुरुषः॥ इदं नारायणस्मरणं मम स्वर्गसाधनमिति ज्ञानमन्तरेणापि सन्निपातवशात्प्रभ्रमवशान्नारायणाख्यपुरुषवत्तया वैद्यादिवन्नारायणं स्मरन्॥ मृतः स्वर्गमाप्नोत्येव॥ हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः॥ विकृतपुत्रमहवाप्रस्यनामिलोपि नारायणेति म्रियमाण उपैति मुक्तिं किमुतादरेण वदन्नेभ्यः॥ अत्रापि नारायणनाम्नः पुत्रनामत्वज्ञानं भ्रान्तिरेव॥ एवं त्रिविधसंवादिभ्रमोदाहरणेन सिद्धम॥

139

तीति प्रतिपादितं प्रतिजानीते॥ यथा संवादिभ्रमेणाप्यवश्यमभिप्रेतार्थलाभो भवति॥ एवं ब्रह्मतत्त्वोपासनयापि अभिलषिते ब्रह्मभावलक्षणो मोक्षो भवतीत्यर्थः॥ तत्र किं प्रमाणमित्यत आह॥ एतदुपासनायामपि मोक्षो स्यात्तत्त्वाद्भ्युपनीयोपनिषद्यनेकप्रकारेण ब्रह्मतत्त्वोपासनाश्रुतत्वादित्यर्थः॥ संवादिभ्रमवद्विदिताम्नं दृष्टान्तं प्रपञ्चयितुं संवादिभ्रमप्रतिपादकं वार्तिकं पठति॥ १॥ मणिप्रदीपप्रभमणिप्रदीपौ तयोः प्रभे मणिप्रदीपप्रभे तयोरिति विग्रहः॥ मणिप्रभायां दीपप्रभायां च यां मणिबुद्धिः सा मिथ्याज्ञानमेवाविशिष्टं तुल्यमिति॥ तथापि मणिप्रभायां मणिबुद्ध्याभिधावतः पुरुषस्य मणिला।

मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतोः॥ मिथ्याज्ञानाविशेषेपि विशेषोर्थक्रियां प्रति॥ २॥
दीपोपवरकस्यान्तर्वर्तते तत्प्रभा बहिः॥ दृश्यते द्वार्यथान्यत्र तद्वद्दृष्टा मणेः प्रभा॥ ३॥ दूरे प्र
भाद्वयं दृष्ट्वा मणिबुद्ध्याभिधावतोः॥ प्रभायां मणिबुद्धिस्तु मिथ्याज्ञानं द्वयोरपि॥ ४॥ न ल
भ्यते मणिर्दीपप्रभां प्रत्यभिधावता॥ प्रभायां धावतावश्यं लभ्येतैव मणिर्मणेः॥ ५॥

भो भवति॥ इतरस्य तु स नास्तीत्यर्थक्रियायां विशेषमस्तीत्यर्थः॥ वार्तिकं व्याचष्टे॥ दीपोपवरकस्यान्तरित्यादिना श्लोकत्रयेण॥ कस्मिंश्चिन्मन्दिरे अपवरकस्यान्तः स्थितस्य रत्नस्य प्रभा बहिर्द्वारप्रदेशे रत्नमिव वर्तुलोपलभ्यते॥ तथान्यस्मिन्मन्दिरे अपवरकस्यान्तः स्थितस्य रत्नस्य प्रभा बहिर्द्वारप्रदेशे दीपप्रभेव रत्नसमानोपलभ्यते॥ तथाविधप्रभाद्वयं दूरतो दृष्ट्वायं मणिरिति बुद्ध्या द्वौ पुरुषावभिधावतः तत्र तयोः द्वयोरपि प्रभाविषये जायमानं मणिज्ञानं भ्रान्तमेव॥ तथापि दीपप्रभायां मणिबुद्ध्या धावता पुरुषेण मणिर्न लभ्यते॥ मणेः प्रभायां मणिबुद्ध्या धावता मणिर्लभ्यत एव॥ भवत्वेवं वार्तिकार्थः प्रकृते किमायातमित्यत

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ननु तत्त्वस्यैकरूपस्य कूटस्थबोधने श्रुतिषु विगानं कुतो दृश्यत इत्याशंक्य ॥ ननु तत्त्वे विगानमस्ति श्रपि तत
द्बोधनप्रकारे तद्दपि बोधपद्धत्यविज्ञैर्वैषम्यान्नसारेणासुरेश्वराचार्यैः क्रमितमाह ॥ ७१ ॥ कूटस्थस्यैकरूपत्वेन तत्त्व
तिपादकानामेव कुतो विप्रतिपत्तिरित्याशंक्य ॥ श्रुतितात्पर्यबोधरहितानामेव विप्रतिपत्तिर्न तत्त्वविदा
मित्याह ॥ ७२ ॥ नहि विवेकिनो निश्चयः कोऽदृश इत्याकांक्षायामाह ॥ ७३ ॥ ग्रंथाभ्यासफलमाह ॥ ७४ ॥ इति
श्रीरामकृष्णाख्यविदुषा विरचिता कूटस्थदीपव्याख्या प्रकरणं ॥ ८ ॥ ॐ नमः श्रीभारतीतीर्थविद्या

श्ववाद्य नमस्कृत्य तेऽकृतिबोधयिते सदा ॥ जीवमोक्षेनराह्यापि समाश्रित्य प्रबोधयेत ॥ १ ॥ य
यायया भवेन्मोक्षस्तु सन्निःश्रुतिगात्मनि ॥ सा सैव भक्तिपानस्य साधीमाचार्यभाषिते ॥ २ ॥ श्रु
तितात्पर्यमखिलमबुद्ध्वा भ्राम्यते जडः ॥ विवेकी त्वखिलं बुद्ध्वा तिष्ठत्यानन्दवारिधौ ॥ ३ ॥ मायामे
घो जगन्नीरं वर्षत्वेष यथा तथा ॥ चिदाकाशस्य नो हानिर्न वा लाभ इति स्थितिः ॥ ४ ॥ इमं कूटस्थदी
पं योऽनुसंधत्ते निरंतरं ॥ स्वयं कूटस्थरूपेण दीप्यतेऽसौ निरंतरं ॥ ५ ॥ इत्यष्टमप्रकरणं ॥ ८ ॥ ॐ संवा
दिभ्रमवद्ब्रह्मतत्त्वोपास्त्यापि मुच्यते ॥ उत्तरे तापनीयेऽतः श्रुतोपास्तिरनेकधा ॥ १ ॥

रण्यमुनीश्वरौ ॥ क्रियते ध्यानदीपस्य व्याख्या संक्षेपतो मया ॥ इह तावद्वेदांतशास्त्रे निर्गुणब्रह्मतत्त्वविवे-
कादिसाधनचतुष्टयसंपन्नस्य श्रवणमनननिदिध्यासनानुष्ठानवतस्तत्त्वं पदार्थविवेचनपूर्व-
कं महावाक्यार्थापरोक्षज्ञानेन ब्रह्मभावलक्षणो मोक्षो भवतीति प्रतिपादितं ॥ तत्र कृतोपनिषत्क-
स्यापि बुद्धिमांद्यादिना केनचिन्निमित्तेन वाक्यार्थविषयापरोक्षज्ञानासंभवे ॥ [illegible] ।

प्रमाणाभावान्मैवमिति पविरुक्तेति ॥ मातिशंकनमासिति ॥ कूटस्थस्य वास्तवत्वेऽपि प्रमाणं नोपल-
भ्यत इत्याशंक्य श्रुतयः सर्वा अपि प्रमाणमित्याह ॥ ८५ ॥ अत्र कूटस्थस्य पारमार्थिकत्वे प्रतिपन्नमन्त-
मप्यहत्व किंचन महे तेऽर्थः ॥ ननु कूटस्थस्य जीवेशयोश्च वास्तवत्वाविशेषवत्साधने श्रुतयः प्र-
वर्तंते ॥ ननु तर्कैः किं विद्वेषिता स्यादित्याशंक्य ॥ न मन्दत्वेनोक्तमर्थं विरुद्धोकारणमपश्यन्नतात्र-
तर्कोपन्यास इत्याह ॥ ८६ ॥ ननु किमिमनत आह ॥ मुमुक्षूणामुक्तमर्थः कोऽदृशोऽनुसंधेय इत्यत आह ।

कूटस्थत्वाश्रयो का स्यादिति चेन्नातिशंक्यतां ॥ कूटस्थमायिकत्वे तु प्रमाणं न हि विद्यते ८७
वास्तवं बोधयन्त्यस्य वेदांताः सकला अपि ॥ सपत्नरूपं वस्त्वन्यन्न सहंत्यत्र किंचन ॥ ८८ ॥ श्रुत्य
र्थं विस्मरन्नेवं तर्केणोक्तं किंचन ॥ तेन तार्किकशंकानामत्र कोऽवसरो भवेत् ॥ ८९ ॥ तस्मा
त्कुतर्कं संत्यज्य मुमुक्षुः श्रुतिमाश्रयेत् ॥ श्रुत्या तन्मायया जीवेशौ करोतीति प्रदर्शितं ॥ ९० ॥
ईक्षणादिप्रवेशांता सृष्टिरीशकृता भवेत् ॥ जाग्रदादिविमोक्षांतः संसारो जीवकर्तृकः
असंग एव कूटस्थः सर्वदा नास्य कश्चन ॥ भवत्यतिशयस्तेन मनस्येवं विचार्यतां ॥ ९२ ॥ न निरोधो
न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ॥ न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ९३ ॥

श्रुतिषु जीवेशयोर्मायिकत्वे ईक्षणादिप्रवेशांतायाः सृष्टेरीशकर्तृत्वे ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिमोक्षा
न्तलक्षणस्य संसारस्य जीवकर्तृत्वे ॥ कूटस्थस्यासंगत्वादिके ॥ स्वतिशयराहित्यलक्षणस्य व्यवहारातीतस्यास-
ङ्गत्वे च प्रतिपादिते ॥ अतो मुमुक्षुरिममर्थं सर्वदा विचारयेदित्यभिप्रायः ॥ कूटस्थस्य जन्माद्यतिशयाभा-
वः श्रुतावगम्यत इत्याशंक्य श्रुतिवाक्यादिमभिप्रेमतद्दाकं पठति ॥ ९४ ॥ ननु तर्हि श्रुतिषु ततस्तज्जीव-
संसारादिस्वरूपप्रतिपादने किमर्थमित्याशंक्य वाचामगोचरस्यात्मनो बोधनायेत्याह ॥ अवाङ्म

140
141
CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इत्येवंप्रकारेण सततं संहितादिपुराणेषु जीवेश्वरत्वादिकल्पनारहितः
प्रकाशचैतन्यरूपः शिवः कूटस्थो विविच्यत इत्यन्वयः । जीवेशत्वादिरहितः केवलोऽद्वितीयः स्वप्रभः स्वयं
मायिकत्वप्रदर्शनार्थमाह ॥५५॥ जीवेशावाभासेन करोतीत्याद्याः श्रुतयो
मायाविद्याधीनयोश्चिदाभासयोर्मायिकत्वं प्रतिपादयन्तीति भावः । माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतिः
त्वेन प्रतिपादितयोर्जीवेशयोः ॥ पार्थिवत्वादिविशेषरहितो भवेदित्याह ॥ मायिकत्वेन तयोः देहादिभावेन
दित्याह ॥ ननु घटकाद्यज्ञानाद्विनष्टेन देहादिभावेन तत्त्वापि भवितेति ॥ नग्नजीवेश्वरभेदे हेतोर्मा

इति शैवपुराणोक्तकूटस्थः प्रविविच्यते ॥ जीवेशत्वादिरहितः केवलः स्वप्रभः शिवः ॥५५॥ मा
याभासेन जीवेशौ करोतीति श्रुतत्वतः ॥ मायिकावेव जीवेशौ स्वच्छौ तौ काचकुम्भवत् ॥५६॥
घटनतं यमनो देहात्मत्वं प्रदर्शयेत् ॥ मायिकावपि सर्वस्मादन्यस्मात् स्वच्छतां गतौ ॥५७॥ चि
द्रूपत्वं च संभाव्यं चित्तेनैव प्रकाशनात् ॥ सर्वकल्पनशक्ताया मायाया दुष्करं नहि ॥५८॥ अस्म
न्निद्रापि जीवेशौ चेतनौ स्वप्नगौ सृजेत् ॥ महामाया सृजत्येतावित्याश्चर्यं किमत्र तत् ॥५९॥ सर्वज्ञत्वा
दिकं चेशे कल्पयित्वा प्रदर्शयेत् ॥ धर्मिणो कल्पयेद्यस्याः को भारो धर्मकल्पने ॥६०॥

मायायाः कल्पनात्वेऽपि नग्नजीवेश्वरेऽपि चैतन्यमनुविद्धमित्याशङ्क्याह जन्मयोरीश्वरमनसोर्यथायोग्यं तदुद
दित्याह ॥६१॥ अथ तत्काराद्विवेकेन तद्विवेकस्य सामान्याभावादित्याह ॥६२॥ चिद्रूपत्वेन प्रकाश
नमपि मायिकयोरुपपन्नमित्याशङ्का ॥ न स्वतः स्वटकारित्वादुपपन्नमित्याह ॥ अकार्यं कल्पितं कथा
येन दृष्टयति ॥६३॥ ईश्वरस्यापि मायिकत्वेन स्वानीववत् सर्वज्ञत्वादिकं कथमित्याशङ्क्य ॥ सर्वज्ञत्वादि
कमपि मायैव कल्पयतीत्याह ॥ तदुपपत्तिमाह ॥ ननु जीवेशयोरविकूटस्थस्यापि मायिकत्वप्रस-

एवं कूटस्थस्य चिदाभासादिभ्यो विविच्य प्रदर्शितमात्रस्य शुद्धस्य आत्मत्वप्रतिपादनेन विवेकः कृतः इदानीं ब्रह्मणः
५५ ॥ कामादिरूपत्वेनाऽसत्तान्तःसाक्षित्वेन ॥ कूटस्थस्य ब्रह्मत्वं चेतनागमात्र साक्षित्वेन किं तत्साधयो
सत्तान्तःसाक्षित्वेन ॥ ततः सर्वकल्पनाशक्तिमत्प्रयोजनासाक्षित्वेन च शिवप्रवर्तितकृतिः ॥ सत्वास
मविषयत्वादनेकरूपः ॥ सर्वार्थावभासकत्वेन सर्वसंबंधित्वात्संस्पर्शाद्यस्तस्मात् ॥ अत्रैवेदमभिप्रेतं ॥ वि
मतः शिवो द्वैतादिभ्योऽभिधेयत्वेनादिसाक्षित्वात् ॥ यद्यदहन्त्वादिभ्यो नाभिधेयं ॥ नन्वहन्त्वादिसाक्षीन

एवं च सति विवेकः स्याज्जगत्स्वमादिकं तर्कजाः ॥ विडम्बनाहेतुत्वं वेद्याः स्वेडनोक्तिप्रकारतः ॥५५॥
द्वैतेः साक्षितया हेतुः भोगभावस्य च स्थितः ॥ जीवभावे तथा तौ सीमाभासात्ताननवस्त ॥
नः ॥५६॥ असत्यालेखनत्वेन सत्यः सर्वजडस्य तु ॥ साधकत्वेन विरूपः सदाप्रेमास्पदत्वतः ॥५७
मनोरूपः सर्वार्थसाधकत्वेन हेतुना ॥ सर्वसंबंधवत्त्वेन संस्पर्शः संस्थितः शिवः ॥५८॥

भवति ॥ यथाहन्त्वादिः ॥ विमतः सत्यो भवितुमर्हति ॥ मिथ्याधिष्ठानत्वात् सर्वरजताधिष्ठानशुक्ति
वत् ॥ विमतः चिद्रूपः जडमात्रावभासकत्वाद्विरूपो न भवति ॥ तस्मात् जडावभासकमपि न भवति ॥
यथा घटादिः ॥ विमतः परिशुद्धः सर्वसंबंधित्वात् जगतः सत्त्वसंबंधित्वे च सर्वार्थसाधकत्वेन ॥ विमतः
सर्वसंबंधवान् सर्वावभासकत्वात् ॥ यः सर्वसंबंधवान्न भवति स सर्वावभासकोऽपि न भवति ॥ यथा
दीपादिरिति ॥ उदाहृतपुराणवाक्यस्य तात्पर्यमाह ॥५८॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नगदेकदेशत्वेनानेन जीवेनानुप्रविश्य नामादिकृतमिति सिद्धं ॥ ननु जगदधिष्ठानचैतन्यस्यैकत्वात्प्रत्यक्पदार्थ-
योः पौनरुक्त्यमित्याशंक्य ॥ नयोरौपाधिको भेदो वास्तवस्त्वैक्यमित्याह ॥ जगन्नदेकदेशाख्येति ॥ ५० ॥ जगदि-
ति तदेकदेश इति च प्रख्याप्यमाणस्य समारोपस्य तयानाभावकवचनं ॥ ननु चिदाभासस्य सविकारत्वना-
दिवदधिष्ठानारोप्योभयधर्मवत्त्वानुपलंभात्कथमारोपितत्वमित्याशंक्याह ॥ ५१ ॥ बुद्ध्युपाधिद्वारा समा-
रोप्यमाणं कर्तृत्वभोक्तृत्वसमानत्वादीनि स्फुरणलक्षणमात्मरूपं चेचरत्वस्वतो भाति सर्वप्रतिभा-

एतस्मिन्नेव चैतन्ये जगदारोप्यते यदा ॥ तदा तदेकदेशस्य जीवाभासस्य का कथा ॥ ५२ ॥ जगन्न-
देकदेशाख्यसमारोप्यस्य भेदतः ॥ तत्त्वंपदार्थौ भिन्नौ स्तो वस्तुतस्त्वेकता चितः ॥ ५३ ॥ कर्तृत्वा-
दीन्बुद्धिधर्मान्स्फूर्त्याख्यां चात्मरूपतां ॥ दधद्विभाति पुरत आभासोऽतो भ्रमो भवेत् ॥ ५४ ॥ का बु-
द्धिः कोऽयमाभासः को वात्मात्र जगत्कथं ॥ इत्यनिर्णयतो मोहः सोऽयं संसार इष्यते ॥ ५५ ॥ बुद्ध्या-
दीनां स्वरूपं यो विविनक्ति स तत्त्ववित् ॥ स एव मुक्त इत्येवं वेदान्तेषु विनिश्चयः ॥ ५६ ॥

स्तेः ॥ एतत्राभासः कल्पितत्वमर्थः ॥ अस्य भ्रमस्य किं कारणमित्याकांक्षायां बुद्ध्यादिस्वरूपापरिज्ञा-
नमेवेत्याह ॥ तस्य निवर्तनीयत्वात्पानर्थहेतुतामाह ॥ अस्य किं निवर्तकमित्याकांक्षायां ॥ बुद्ध्यादीनां स्वरू-
पविवेक एव निवर्तकस्तस्मिन्प्रमेयतत्त्वविद्धानेवस्मादीनां तत्त्वविद्वचनं नियतमित्याह ॥ ५३ ॥ एवं बंधमोक्ष-
योरविवेकमूलत्वेन समहेतुत्वादेकस्यैव बंधः कस्य मोक्ष इत्येवमादिरूपाः तार्किकैः क्रियमाणाः कुत-
र्काः परिहासविशेषाः स्वेनोक्तयुक्तिभिः ॥ तेषां निरूक्तत्वात्पादानात्परिहरणीया इत्याह ॥ ५७ ॥

ननु तर्हि विवरणाचार्यैः बाधायां सामानाधिकरण्यं कृतोऽन्यथा कृतमित्याशंक्य ॥ नेहं शब्देन कूटस्थस्या-
विवक्षितत्वादित्याह ॥ सामान्येनेति कूटस्थस्य न विवक्षेत्यन्वयमर्थं विद्वन्तीति ॥ ५६ ॥ जीवितो वृत्त्यादिभ्यो विवे-
चितस्त्वंपदलक्ष्यः कूटस्थो वस्तुमाणलक्षणा ॥ तस्य ब्रह्मरूपता समानादिलक्षणब्रह्मरूपतां वक्तुं विवर-
णादिषु बाधायां सामानाधिकरण्यस्य निराकरणपूर्वकं मुख्यसामानाधिकरण्यमुक्तमित्यर्थः ॥ इदानीं
कूटस्थस्य ब्रह्मणोक्तं संभावयितुं कूटस्थशब्देन विवक्षितमर्थमाह ॥ ५७ ॥ आदिशब्देन मनआदयो गृ-

सर्वं ब्रह्मेति जगता सामानाधिकरण्यवत् ॥ अहं ब्रह्मेति जीवेन सामानाधिकृतिर्भवेत् ॥ ५८ ॥
सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वं निराकृतं ॥ प्रयत्नतो विवरणे कूटस्थस्य विवक्षया ॥ ५९ ॥ शो-
धितस्त्वंपदार्थो यः कूटस्थो ब्रह्मरूपतां ॥ तस्य वक्तुं विवरणे तथोक्तमितरत्र च ॥ ६० ॥ देहेंद्रियादि-
युक्तस्य जीवाभासभ्रमस्य या ॥ अधिष्ठानचितिः सैषा कूटस्थात्र विवक्षिता ॥ ६१ ॥ जगद्भ्रमस्य सर्व-
स्य यदधिष्ठानमीरितं ॥ त्रय्यंतेषु तदत्र स्याद्ब्रह्मशब्दविवक्षितं ॥ ६२ ॥

रिते ॥ एवं चेद्देहेंद्रियादियुक्तस्य शरीरद्वयसहितस्य जीवाभासभ्रमस्य चिदाभासरूपभ्रमस्य याधिष्ठानवि-
ति ॥ यदधिष्ठानचैतन्यमस्ति तदत्र वेदांतेषु कूटस्थत्वेन विवक्षितमित्यर्थः ॥ ब्रह्मशब्दस्यार्थमाह ॥ ५८ ॥ कृ-
त्स्नजगत्कल्पनाधिष्ठानं यच्चैतन्यं वेदांतेषु निरूपितं ॥ तदत्र ब्रह्मशब्देन विवक्षितमित्यर्थः ॥ ननु जीवभ्रमाधि-
ष्ठानचैतन्ये कूटस्थस्यानुपपत्तेः ॥ जीवस्यारोपितत्वासिद्धेरित्याशंक्य ॥ तस्यारोपितत्वे कैमुतिकन्यायेन ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जीवापेतेजीवरहितेजीवेनमुक्तमितियावत् ॥ वावएवसजीवोनम्रियतइत्यर्थः ॥ ननुजीवस्यावि[ना]-
शित्वेऽहंब्रह्मास्मीति ॥ अविनाशिब्रह्मतादात्म्यज्ञानेनघटतइत्याशंकते ॥ विनाशीसन्जीवोऽहंब्रह्मास्मीतिब्र-
ह्मरूपेणात्मानंनवुध्येतनजानीयात् ॥ विनाश्यविनाशिनोरेकत्वविरोधादितिचेन्मुख्यसामानाधिकर-
ण्याभावेऽपिबाधायामपिसामानाधिकरण्यसंभवाज्जीवभाववाधेनब्रह्मभावोवर्ण्यतामित्याशंकातत्र-
स्याह ॥ बाधायांसामानाधिकरण्येनवाक्यार्थप्रतिपत्तिप्रकारोवार्तिककारैःस्पष्टीकृतोऽभिहितइत्ये-
तमर्थंतद्वाक्योदाहरणपूर्वकंदर्शयति ॥ ४५ ॥ स्थाणावेषपुमानितिमतिर्यद्वत्पुरुषबोधेनस्था-

जीवापेतंवावकिलशरीरंम्रियतेनसः ॥ इत्यत्रनविमोक्षार्थःकिंतुलोकांतरेगतिः ॥ ४६ ॥
नाहंब्रह्मेतिवुध्येतसविनाशीतिचेन्नतत् ॥ सामानाधिकरण्यस्यबाधायामपिसंभवात् ॥
योयंस्थाणुःपुमानेषपुंधियास्थाणुधीरिव ॥ ब्रह्मास्मीतिधियाशेषाह्यहंबुद्धिर्निवर्तते ॥ ४७ ॥
नैष्कर्म्यसिद्धावप्येवमाचार्यैःस्पष्टमीरितं ॥ सामानाधिकरण्यस्यबाधार्थत्वंततोस्तुतत्

णुबुद्धिर्निवर्ततेयथा ॥ एवमहंब्रह्मास्मीतिबोधेनाहंबुद्धिःकर्ताहमस्मीत्येवमादिरूपासर्वाविनि-
वर्ततइति ॥ एवमुक्तप्रकारेणाचार्यैर्वार्तिककारैर्नैष्कर्म्यसिद्धौसामानाधिकरण्यस्यबाधार्थत्वं
स्पष्टमीरितं ॥ फलितमाहततोस्त्विति ॥ ततःकारणाद्ब्रह्माहमस्मीतिवाक्येतत्सामानाधिक-
रण्यस्यबाधार्थत्वमस्त्वित्यर्थः ॥ नन्वेवमपिकूटस्थबाधायांसमानाधिकरण्येनकापिरष्ट-
मित्याशंक्य ॥ सर्वबोधतत्स्त्वेतित्वबाधायांसमानाधिकरण्यइष्टमेतदपि
नहिविरुध्यतीत्याह ॥ सर्वबोधेति ॥ ४७ ॥

इदंबोधेस्पष्टत्वपिसमानमित्याह ॥ स्वाहिकर्तृधर्मीधिकत्वाद्दोषइत्याशंक्यायंपरिहारःप्रवि-
ष्टेऽपिसमानइत्याह ॥ अनयोर्धर्मीधिकत्वेदेहेनध्यसमइत्याह ॥ प्रज्ञानघनएवैतेभ्यःभूतेभ्यःसमु-
त्थायतान्येवानुविनश्यति ॥ नप्रेत्यसंज्ञास्तीत्यौपाधिकरूपस्यविनाशप्रतिपादिकांश्रुतिंदर्शय-
ति ॥ ३८ ॥ एषप्रज्ञानघनआत्मापतेभ्योदेहेंद्रियादिरूपेभ्यःपंचभूतकार्येभ्योनिमित्तभूतेभ्यउ-
पाधिभ्यःसमुत्थायजीवत्वाभिमानंप्राप्यतान्येवदेहादीनिविनश्यंत्यनुविनश्यति ॥ तेषुविनश्य-
त्स्वनष्टांतेजीवत्वाभिमानंजहाति एवंसोपाधिकरूपस्यविनाशित्वंयाज्ञवल्क्योमैत्रेय्यैउक्त्वा

कथंप्रतिष्ठेसंज्ञाऽपैतस्याहेतिवीक्ष्यकथंवद ॥ मायिकत्वंतयोक्त्वास्याविनाश-
श्रुसमस्तयोः ॥ ३८ ॥ समुत्थायेभ्यःभूतेभ्यःतान्येवानुविनश्यति ॥ विस्पष्टमे-
तिमैत्रेय्यैयाज्ञवल्क्यउवाचहि ॥ ३९ ॥ अविनाश्ययमात्मेतिकूटस्थःप्रविवे-
चितः मात्रासंसर्गइत्येवमसंगत्वस्यकीर्तनात् ॥ ४० ॥ ॥

नित्यर्थः ॥ अविनाशीवाअरेयमात्मानुच्छित्तिधर्मेतिश्रुत्याकूटस्थःततोविभिन्नःप्रदर्शितइ-
त्याह ॥ मात्रासंसर्गस्त्वस्यभवतीतिश्रुत्याविनाशित्वेहेतुमसंगत्वंचोक्तवानित्याह ॥ मात्रेति
मीयतेइतिमात्रादेहादयःताभिरस्यात्मनोसंसर्गोभवतीत्यर्थः ॥ ननुजीवापेतंवावकिलेदंम्रि-
यतेनजीवोम्रियतइतिश्रुत्या ॥ अस्योपाधिकस्याप्यविनाशित्वंप्रतिपादितमित्याशंक्य ॥ त-
स्याःश्रुतेर्देहांतरप्राप्तिविषयतया ॥ नात्यंतिनाशाभावपरत्वमित्याह ॥ ४० ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यथा सदिति सत्तामेवमवलंबते न सदोभियतेन हृदितिभावः ॥ न चैवं तर्हि देहातिरिक्तो धीरपि न सिद्ध्ये-
दिति प्रतिबंद्या परिहरति ॥ प्रतिबंदी मा च नेत्येकं ते ॥१४॥ देहव्यतिरिक्ताया बुद्धेः सविविक्तानो भवतीत्या-
दिष्कृति सिद्धत्वाज्ञानमसिति भावः ॥ ननु तर्हि विविक्ता देहातिरिक्ता बुद्धिरभ्युपगम्यते चेत्तर्हि प्रवेशस्या-
ति बलाद्बुद्ध्यतिरिक्तश्चिदाभासोऽप्यभ्युपेयस्तमाह ॥१५॥ बुद्ध्युपाधिकस्यैव प्रवेशोऽभ्युपगम्यते न तदतिरिक्त-
स्येति शंकते ॥ धियैवेयत्कृतो बुद्ध्यतिरिक्तश्चिदाभासोऽप्यभ्युपेयस्तमाह ॥१६॥ बुद्ध्युपाधिकस्यैव प्रवेशा-

न हि धीभावभाविता दाभासोऽस्ति धियः पृथक् ॥ यथा सत्वमेवाकें धीरप्येवं
स्वदेहतः ॥१७॥ देहस्सत्वेऽपि बुद्धिः स्यात्का हानिस्तथा सति ॥ बुद्धेरन्यश्चिदाभासः
प्रवेशश्रुतिगृह्यतः ॥१८॥ धीयुक्तस्य प्रवेशश्चेन्नैतरेये धियः पृथक् ॥ आत्मा प्र-
वेशं संकल्प्य प्रविष्ट इति गीयते ॥१९॥ कथं न्विदं मादेहं मदृते स्यादितीरणा-
त् ॥ विधाय मूर्ध्नः सीमानं प्रविष्टः संसरत्ययं ॥२०॥ ॥

बुद्ध्युपेतेन न तदतिरिक्तस्येति शंकते ॥ धियैवेयत्कृतो बुद्ध्यतिरिक्तस्यैव प्रवेशश्रवणान्नैवमिति परिह-
रति ॥ तामेव श्रुतिमर्थतः पठति ॥२०॥ स ईयं परमात्मा मा सादेहं प्रत्यागिव देहस्य जात देहस्तेः सहभवंत-
ते इति मदृते देहमिदं जडं ज्ञानेन मत्कृते ॥ चैतन्येनैव विदार्य कथं न स्यादिति कथयम्पि निवेदेहेति विचा-
र्य मूर्ध्नः ॥ सीमानं कपालत्रयमध्यप्रदेशं विदार्य ॥ स्वसृष्टिं पिमाने प्रविष्टः ततः संसरति
जाग्रदादिकमनुभवतीत्यर्थः ॥ ननु संसारस्यात्मनः प्रवेशोऽप्युक्तः इति शंकते ॥२१॥॥

उक्ते सत्त्वं न परिच्छेदप्रयोजकं न भवतीत्याह ॥ उक्तमर्थं दृष्टांतेन स्पष्टयति ॥२४॥ दारुकोशस्य-
स्थयोः प्रस्थयोः स्थिते सक्तुनासक्तुनि तंडुलपरिमाणेऽन्तनाधिकभावहे तेन भवन इत्यर्थः ॥ कोश-
प्रस्थे तंडुलपरिमाणेनाधिकभावेऽपि प्रतिबिंबलक्षणस्याधिकास्तीत्याशंक्य ॥ तर्हि बुद्धावपि चि-
दाभासो भवतेवांगीकृतः स्यादित्याह ॥२७॥ प्रतिबिंबोगीकारेश्चिदाभासः कथमंगीकृतः स्यादि-
त्याशंक्य ॥ प्रतिबिंबाभासशब्दाभ्याममभिधेयस्यार्थस्यैक्यादित्याह ॥२८॥ प्रतिबिंबस्याभासत्वं कथ-
मित्याशंक्याभासलक्षणयोगादित्याह ॥ हि यस्मात्कारणात्प्रतिबिंबो बिंबलक्षणरहितो बिंबव-

न कुप्रसहशी बुद्धिः सक्तुत्वादिति चेदिति ॥ अक्तत्वमपरिच्छेदे किं स्यान्नोन भवेत्तव ॥ २५
प्रस्थेन दारुजन्मेन कांस्यजन्मेन वा न हि ॥ विशेषः तंडुलादीनां परिमाणे विशिष्यते ॥ २६
परिमाणाविशेषेऽपि प्रतिबिंबो विशिष्यते ॥ कांस्ये यदि तदा बुद्धावप्याभासो भवेत्तदा-
त् ॥२७॥ ईषद्भासनमाभासः प्रतिबिंबस्तथाविधः ॥ बिंबलक्षणहीनः सन् बिंबवद्भास-
ते सहि ॥२८॥ ससंगत्वविकाराभ्यां बिंबलक्षणहीनता ॥ स्फूर्तिरूपत्वमेतस्य बिंबवद्भा-
सनं विदुः ॥२९॥॥

द्वभासते ते नो बिंबाभास इति भावः ॥ आभासलक्षणयोगित्वमेव स्पष्ट-
यति ॥२८॥ एतस्य चिदाभासस्य ससंगत्वविकारित्वाभ्यां बिंबभूतासंगाविकारिचैतन्यलक्ष-
णहीनत्वे ॥ स्फुरणरूपत्वे बिंबवदवभासनमित्यर्थः ॥ हेतुलक्षणरहितो हेतुवद-
वभासमानो हेत्वाभास इतिवत् ॥ इत्थं चिदाभासस्य प्रयोजकं तानि बाह्यक्रम-
इदानीं तस्य बुद्धेः पृथक् सत्त्वं साधयितुं पूर्वपक्षमाह ॥२९॥॥ राम

148

149

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

चिदाभासव्यतिरिक्तकूटस्थस्याभ्युपगमः स्वकपोलकल्पित इत्याशंक्याचार्यैः कूटस्थस्योपपा-
दितत्वान्नैवमित्याह ॥ २४ ॥ अन्तःकरणतद्वृत्तिसाक्षी चैतन्यविग्रहः ॥ आनंदरूपः सत्यः सन्किं नात्मा-
नं प्रपद्यसे इत्यादावित्यर्थः ॥ कूटस्थातिरिक्तः चिदाभासोऽपि वर्णित इत्याह ॥ आत्माभासेति ॥ २५ ॥
आत्मा चाभासश्चाश्रयश्च आत्माभासाश्रया इति द्वंद्वसमासः ॥ मुखाभासाश्रया इव यथापि तथा
गम्यते प्रसिद्धे ॥ आभासो मुखप्रतिबिंबः आश्रयो दर्पणादिरित्येते यथा प्रसिद्धास्तथा गम्यन्ते एव-
मात्मा कूटस्थ आभासश्चिदाभासः ॥ आश्रयोऽन्तःकरणादिरिति ॥ नयो विषयाः स्वयुक्तिभ्यामेव गम्य

द्विगुणीकृतचैतन्ये जन्मनाशानुभूतितः ॥ अकूटस्थं तदन्यत्तु कूटस्थमविकारतः ॥ २४
अन्तःकरणतद्वृत्तिसाक्षीत्यादावनेकधा ॥ कूटस्थ एव सर्वत्र पूर्वाचार्यैर्विनिश्चितः ॥ २५
आत्माभासाश्रयाश्चैवं मुखाभासाश्रया यथा ॥ गम्यन्ते शास्त्रयुक्तिभ्यामाभासासत्त्वमी-
रितम् ॥ २६ ॥ बुद्ध्यवच्छिन्नकूटस्थो लोकान्तरगमागमौ ॥ कर्तुं शक्तो घटाकाशवदाभासेन
किं वद ॥ २७ ॥ शृण्वसङ्गः परिच्छेदमात्राज्जीवो भवेन्न हि ॥ अन्यथा घटकुड्याद्यैरवच्छिन्नस्य जी-

नेत्यर्थः ॥ अत्र चाभासत्वेन कूटस्थातिरिक्तश्चिदाभासो वर्णित इति भावः ॥ मनसः साक्षी बुद्धेः
साक्षीति बुद्धिसाक्षिणः श्रुतिपारिकेषाद्वंदपद्मश्रुतिरूपो वर्भवेतिचिदाभासप्रतिपादकं ॥ विका-
रित्वादिरूपः युक्तिः सर्वमेवोक्तमिति भावः ॥ २६ ॥ ननु चिदाभासकल्पितैति ॥ बुद्ध्यवच्छिन्नकल्पमानयाऽव्याव
च्छिन्नः कूटस्थ एव घटाकाशवदुपाधिगतो लोकान्तरे गमनागमने कर्तुं शक्नोति ॥ अतश्चिदा-
भासकल्पनायोगो वृथेति भावः ॥ असंगस्य कूटस्थस्य बुद्ध्यवच्छेदकमात्रेण जीवत्वे न घटते ॥ अन्य-

भवत्येवमसम्बन्धावोचानिर्विलयानेनकथकूटस्थो वाभासतेत्याशंक्य ॥ तदाभावसाक्षितेना-
साववगम्यते इत्याह ॥ २८ ॥ वृत्तिसंयोगो वृत्तिभावाश्चयेन चैतन्येनावभासते सह कूटस्थो वर्णितव्यश्च-
र्थः ॥ एवं च सति किंफलितमित्यत आह ॥ अहंवृत्तेरिति ॥ २९ ॥ वृत्तेर्घटस्य घटमात्रावभासकः चिदाभासः
घटस्य ज्ञाततावभासकं वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यमिति द्विगुणीकृतचैतन्ये कार्यमिति तेनाद्विगुणत्वम् कूटस्थचैतन्य
सम्बन्धासकश्चिदाभासश्चेति द्विगुणं चैतन्यमस्ति ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ यतो द्विगुणं चैतन्यमस्ति ततः
सर्वथैव तयोः संयोगः तत्रवृत्तिविशेषयमयिकं च ततः इति शेषः ॥ ननु चापि घटादौ ज्ञातताज्ञातता

कृत्स्नदिक्क्रियविक्रिये जायेते नश्यतो विलाः ॥ सर्वत्रापि विलीयेते ह्यात्मन्येकसमाधिषु ॥ ३०
संयोगो विलयस्तेनाभावाश्चावभासिता ॥ निर्विकारेण येनासौ कूटस्थ इति चोच्यते ॥ ३१
घटे द्विगुणचैतन्ये यथा बाह्ये तथान्तरे ॥ वृत्तिष्वपि ततः तत्र वैशद्यं संधिषूदितम् ॥ ३२ ॥ ज्ञा-
तताज्ञातते न स्तो घटवद्वृत्तिषु क्वचित् ॥ स्वस्य स्वेनागृहीतत्वात्ताभिश्चाज्ञाननाशनात् ॥ ३३

वभासकत्वेन कूटस्थः किं नेष्यते इत्याशंक्य ॥ तत्र ज्ञातताद्यभावादेवेत्याह ॥ ३३ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥
स्वस्येति ॥ तासां वृत्तीनां स्वस्य स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानव्याप्तिर्नास्ति ॥ ताभि-
स्ताभिर्ज्ञानव्याप्तिभ्यां ज्ञातताज्ञातते न भवतः ॥ वृत्तीनां स्वस्वप्रकाशत्वेन ज्ञानव्याप्तिरपि नास्तीत्यर्थः ॥ ननु कू-
टस्थतेऽभिः स्वात्मनि मात्रेण स्वगोचरा ज्ञानस्य निवर्तितत्वाद् ज्ञानस्य व्याप्तिरपि नास्तीत्यर्थः ॥ ननु कू-
टस्थकूटस्थचिदाभासयोरपि चित्त्वे समाने ॥ एकस्य कूटस्थत्वमपरस्य न कूटस्थत्वमित्येतत्कुत इत्या-
शंक्य ॥ चिदाभासनिष्ठयोर्जन्मनाशयोरनुभूयमानत्वादस्याकूटस्थात्कूटस्थत्वमितरस्य विका-
रित्वे प्रमाणाभावात्कूटस्थत्वमित्याह ॥ २३ ॥ राम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यातिसंपाद्यविषयविवृतिः ॥ २० ॥ बुद्धिकृतवयोः स्वप्नकालावधिनंतवे ॥ २८ ॥

150

151

१७

विताब्रह्मचैतन्येनेत्यर्थः ॥ चिदाभासस्य कुंभमात्रनिष्ठफलत्वप्रतिपादनार्थमाभासेन सह वृत्त्येकः स्फुरेदजोऽस्तित्य
र्थः ॥ कुंभस्य चिदाभासव्याप्तोऽभयभास्यत्वमित्याह ॥ ९ ॥ यतो वृत्तस्य ब्रह्म चिदाभासोभयभास्यत्वात् कुंभे
ज्ञाततेन हि गृह्णाति चैतन्ये भाति ॥ नन्विदमेव चेत् ज्ञाततावभासकं चैतन्यमेवास्तु किं केनोक्तं तेन स्वच्छ क्रियत इ
त्याह ॥ यथा दिनि यथा कंसमन्तरेव ब्रह्म चैतन्यमप्येवास्ति किंकाश्रुत्तव्याख्यायां व्याख्याता नाकदेशाज्ञविनियोज
ना ॥ स्वयं चेद्वज्ञातो घटइति व्यवहारभेदादपि चिदाभासव्याप्तत्वमपि दोषवनात्मव्यत्याह ॥ वेदापमिति ॥ ९ ॥
देहादहं द्वि चिदाभासव्याप्ततो विविच्यते यथा तथा देहात् तः चिदाभासकृदस्थो विवेचनीय इत्याह ॥ या

धीवृत्त्याभासकूटस्थैर्व्याप्तो घटः एवं विना ॥ कुंभमात्रफलत्वाल्लेकमाभासतः स्फुरेत् ॥ ९
चैतन्ये हि गुणं कुंभे ज्ञाततेन स्फुरत्यतः ॥ अमेनेव्य व साख्यालयमाङ्रे तत्र यथोदिते ॥ ९ ॥ चैतन्य
मिति यावद्विक्रियाभासमप्रसारितः ॥ चिज्ञातो ऽवदश क्रियेव लाभप्रमाणे भवेत ॥ ९ ॥ आभासः
व्याप्तो दे देहादिर्थं हि विवित ॥ नहदाभासकूटस्थौ विविच्येते तथा पि ॥ ९ ॥ अहंवृत्तो चिदा
भासः कामक्रोधादिका स्वव ॥ संव्याप्य वर्तते तद्वन्मेनो देवज्ञिये यातथा ॥ ९ ॥ कुम्भाद्भाष
येतमेलो दंता यतकदाचन ॥ एवमाभासमहितमात्र यः स्वयमाषिका ॥ ९ ॥

भासवह्नेति ॥ नन्विदं देहादि हि चिदाभासव्याप्यत्वदाकारवृत्ति विषयत्वेन विषयगोचरत्वमाभावात् क
येतश्चापकश्चिदाभासोऽभ्युपगमनत्व्याख्यातव्यः ॥ विषयगोचरत्वमभावे एवइमादिह विज्ञाताः ।
द्यापकश्चिदाभासोऽभ्युपगमे शंकतेति सदृष्टान्तमाह ॥ ९ ॥ अहमादिवृत्तीनामेव चिदाभासभास्यत्वे
दृष्टान्तप्रपंचेनेत्यहयति ॥ ९ ॥ एवं चिदाभासस्थमात्रकूटस्थस्य रूपं अत्राह यथेति तद्विषयोगिनेहत्वा ।

फलितमाह ॥ यतः केवलाद्यात्रैदृश्येनैव जननात्मकमर्थं नमतः कुंभे चिदाभासलक्षणस्य फलस्य जीना वि
देवज्ञाततेनाभ्युपसिद्धमित्यर्थः ॥ नन्वत्रापि चिदाभासोऽनुकल्पनीयः अत्र वेदान्त्येव फलमव्रता
दिन्याशंक्याह ॥ ब्रह्मचैतन्येऽपि फले वचारिस्फुरणे न भवतीति कुतः स्वतन्त्र आह ॥ मानामायाविमानमह
तः एवं सर्वविषयासम्बन्धात् ॥ फलस्वत तदुभयज्ञाना प्रमाणाद्विकिम्भवः ॥ ननुविदं पराणार्थप्रमेय
विद्यादिहरे वार्तिके कवि रुद्धमिव्यायोऽनव ॥ नन्विद्धत्वामभिन्नत्वदेवोपयोमितियोरितितवरिति ॥ ९ ॥ अस्या
वायमर्थः पराणार्थः वाह्याविषयाः न पराणार्थेन प्रमेयेषु प्रमाणा विषयेषु सत्स्वपि प्रमाणफल
वेनाभ्युपगतानामिति दविदितानिमेवेदान्तसायनाद्वेदान्ते नोक्तिप्रमाणतः वेदान्तवाक्येन ब्रह्म प्रमाणेनमेयो

ज्ञानत्वेनाम ऊंभेनव चिदाभासफलोदयः ॥ नफलेब्रह्मचैतन्यं मानात् ब्रह्मापि सत्वतः ॥ ९ ॥
पराणार्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता ॥ संवित्सैवेह मेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः ॥ ९ ॥
तिवार्तिककारेण चित्ताटर्पणे विवृतिते ॥ ब्रह्मविन्फलयोर्भेदः साहस्रविप्रहतोयतः ॥ ९ ॥
आभासउदितस्तस्माज्ज्ञानत्वेजनयेदटे ॥ नत्स्न चैतन्यमाभास्यमज्ञानत्वं वदेवहि ॥ ९ ॥

यो ज्ञातत्वोर्थः रत्यनेन वार्तिकेन ब्रह्म चैतन्यसदृशः चिदाभासः प्रमाणफलत्वेन विवक्षितो न ब्रा
ह्मचैतन्यमितिभावः वार्तिककारवागसी दृशी विवक्षेति ज्ञातोऽवगान्तव्याशंक्य ॥ नत्त्रकोभिः श्री
मदाचार्यैरुपदेशसाहस्र्यां ब्रह्मचैतन्यचिदाभासयोर्भेदस्य प्रतिपादितत्वादित्याह ॥ ९ ॥ ब्रह्मवि
त्फले च ब्रह्मवित्फलेतयोर्विवित्तिग्रहः एवं सतिप्रकृते किमायातमित्यत आह ॥ ९ ॥ यस्माद्ब्रह्मवि
त्फलयोर्भेदः सिद्धस्तस्माद्घटे उदित उत्पन्न आभासस्तत्र घटे ज्ञातत्वं जनयेत् ॥ उत्पन्नं ज्ञातत्वं पुन
रज्ञातत्ववत् ब्रह्मणेव भास्यं भवतिहि प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ एवं ब्रह्मचिदाभासयोर्भेदस्य प्रतिपादितेवि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

चिदाभासान्तधीवृत्तिः चिन्मात्राभासः चिदाभासः चिद्यतीति चित् सोऽन्तेऽवयवो भागो यस्याः साधीवृत्तिर्ज्ञानमि
त्युच्यते बोधेद्वावुद्दिश्य वार्तिकेऽभिधानात् तत्र दृष्टान्तः लोहान्तकुन्तवदिति जाड्यमत्र तः स्फुलिङ्गरहितत
मज्ञानमित्युच्यते एताभ्यां पर्यायेण व्याप्तः सर्वतः संबद्धः कुम्भो ज्ञातोऽज्ञात इति बोध्यत इत्यर्थः नन्वज्ञा
तस्य कुम्भस्याज्ञानव्याप्ततादृशवत् चिदाभासस्यापि ज्ञानव्याप्तस्य ज्ञातस्य कुम्भस्य कुन्ताग्रस्थितस्या
वभासस्य तत्सिम्भाशंका ज्ञातस्याज्ञातस्य ज्ञातता ज्ञाननेनैव ज्ञातस्यापि ज्ञातता ज्ञानमात्रोपलीनाः ज्ञातं कुं
भवतु ज्ञातस्यापि चिदाभासत्वं भवतीत्याह ॥ अज्ञातेति ॥ यथाज्ञातकुम्भो ब्रह्मणा भास्यः तथा ज्ञातः

चिदाभासान्तधीवृत्तिः ज्ञानं लोहान्तकुन्तवत् ॥ जाड्यमज्ञानमेताभ्यां व्याप्तः कुम्भो द्विधोच्यते ॥ १ ॥
अज्ञातो ब्रह्मणा भास्यो ज्ञातः कुम्भस्तथा न किम् ॥ ज्ञातत्वजननेनैव चिदाभासपरिक्षयः ॥ २ ॥ आ
भासहीनया बुद्ध्या ज्ञातत्वं नैव जन्यते ॥ तादृग्बुद्धेर्विशेषः को मृदादेः स्याद्धि कारिणः ॥ ३ ॥
ज्ञातत्वं जायते कुम्भे मृदालिप्तेन जायते चेत् ॥ धीमात्रव्याप्तकुम्भस्य ज्ञातत्वं नेष्यते तथा ॥ ४ ॥

कुम्भो किं ब्रह्मणावभास्यो न भवति ॥ किं न भवत्येवेत्यर्थः कुत इत्यत आह ॥ ननु ज्ञातता जननता यान्ता
न मिव ज्ञातता जनननामायापि बुद्धौ ज्ञाते किमते न चिदाभासेनेत्याशंका ॥ चिदाभासरहितया बुद्ध्या
दिवदप्रकाशरूपेण ज्ञातता जननं नैव संभवतीत्याह ॥ ३ ॥ चिदाभासरहितबुद्धिव्याप्तस्य घटस्य ज्ञातता
भावे दृष्टान्तप्रदर्शनेन स्पष्टयति ॥ ४ ॥ लोके कुम्भविषये घटः मृदा प्रकारकरूपया लिप्तोऽपि न प्राप्नोति ज्ञात
इति तथा अन्यथा ॥ तथा चिदाभासरहितबुद्धिव्याप्तस्यापि कुम्भस्य ज्ञातत्वं नाभ्युपगन्तव्यमिति भावः ॥

इदानीं दृष्टान्तः घटस्य चिदाभासधीभेदप्रदर्शनाय देहादिष्वपि चिदाभासब्रह्मणी विभज्य दर्शय
ति ॥ १ ॥ घटैकाकारधीस्था चिदिति ॥ घटस्यैकाकारवदाकारो यस्याः सा घटैकाकारा तया धियि स्थिता व
र्तमाना या चिदाभासो घटमेकमेवावभासयेत् ॥ न स्पष्टं घटस्य ज्ञातता व्याप्यमेवज्ञा ज्ञातता ज्ञानं इति व
ह्वाह ॥ ५ ॥ घटस्य ज्ञातता ब्रह्मचैतन्येन ब्रह्मचैतन्येनाधिष्ठानभूतेनावभास्यते प्रकाश्यते इत्यर्थः ॥
न तु ज्ञानतावभासकं चैतन्यं नैव इत्यनीतिसंभवाद्बुद्धिः किमर्थमाशंक्य ॥ घटस्य ज्ञातताद्

चिदाभासविशिष्टानां तथानेकधियामसौ ॥ संधिं धियामभावं च भास
यन्प्रविविच्यताम् ॥ ६ ॥ घटैकाकारधीस्था चिद्घटमेवावभासयेत् ॥ घटस्य
ज्ञातता ब्रह्मचैतन्येनावभासते ॥ ७ ॥ अज्ञातत्वेन भातोऽयं घटो ब्रह्मस्फुरण
सदा ॥ अग्रतो वा परिष्टात्तु ज्ञातत्वेनैव सोऽभिदा ॥ ८ ॥ ॥

भेदः सिद्धोऽर्थस्त्याह ॥ अज्ञातत्वेनेति ॥ ७ ॥ बुद्ध्युद्भवात्पूर्वं ब्रह्मणैवाज्ञातत्वेन प्रकाशितो ॥ बुद्ध्यु
त्पन्नोऽस्मात्ज्ञातत्वेन ब्रह्मणैव प्रकाश्यते ॥ इतीयाने वबोधो नाम्य इत्यर्थः ॥ नन्वेकस्यैव घटस्य ज्ञा
तत्वाज्ञातत्वलक्षणं द्वैरूप्यं कथं संभवतीत्याशंक्य ॥ तद्द्वयबोधनाय ज्ञातता ज्ञातता निमित्त
योर्ज्ञानाज्ञानयोः ॥ स्वरूपं तावद्दर्शयति ॥ ८ ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मस्य मोक्षसाधनस्य ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानस्य तत्पदार्थशोधनपूर्वकत्वात्तत्पदार्थशोधनपूर्वकं कूटस्थ-
दीपाख्यं ग्रन्थमारभमाण आचार्यो ग्रन्थस्य वेदान्तप्रकरणत्वेन तदीयैः प्रवृत्तिविषयादिभिः तद्वत्त्वसिद्धि-
मभिप्रेत्य तत्पदलक्ष्यवाच्यौ कूटस्थजीवौ सदृष्टान्तं भेदेन निर्दिशति ॥ आदित्यदीपितेत्यादिना ॥ आदित्य-
शब्दस्यादित्यस्यार्थः ॥ तेन च तस्मिन्नेव आलोको लक्ष्यते ॥ तेन दीपिते प्रकाशिते कुड्ये दर्पणादित्यदीप्तिव-
त् ॥ दर्पणो हि निपतत्पर्यायो हेतुः कुड्यसंबन्धिभिरादित्यरश्मिभिः तत्प्रकाशनमिव कूटस्थभासितः कूटस्थेना-
विकारित्वेन तेन भासितः प्रकाशितो देहो धीस्थजीवेन बुद्धिस्थचिदाभासेन भास्यते प्रकाश्यते ॥ अनेन
सामान्यतो विशेषतश्च कूटस्थावभासकादित्यप्रकाशद्वयमिव देहावभासकं चैतन्यद्वयमस्तीति प्रति-

आदित्यदीपिते कुड्ये दर्पणादित्यदीप्तिवत् ॥ कूटस्थभासितो देहो धीस्थजीवेन भास्यते ॥ १ ॥
अनेकदर्पणादित्यदीप्तीनां बहुसन्धिषु ॥ इतरा बाध्यते तासामभावेऽपि प्रकाशते ॥ २ ॥

ज्ञातं भवति ॥ ननु तत्र दर्पणादित्यदीप्तिव्यतिरेकेणादित्यदीप्तिर्नोपलभ्यत इत्याशंक्य ॥ ताभ्यस्तां
विभज्य दर्शयति ॥ १ ॥ यथानेकानेकदर्पणजन्याः कुड्ये तत्र तत्र मण्डलाकारा विशेषदीप्तयः अनेके तासां
संधौ मध्ये देशे तासां सामान्यप्रकाशरूपादित्यप्रभा भासते ॥ अभिव्यक्तोपलभ्यते ॥ तासां दर्पणजन्य-
प्रभाणामभावे दर्पणापगमादिना सत्येव स्वयं सर्वत्र प्रकाशते ॥ दृष्टान्तसिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजं-
यति ॥ यथा तेनैव प्रकारेण चिदाभासविशिष्टानां चित्तवृत्तिविशेषरूपाणामनेकधियामनेकानां बुद्धि-
वृत्तीनां संततानादिशक्त्याभ्यानां संधिमध्यकाले जाग्रदादौ धियां तासां प्रलये बुद्धिवृत्तीनामभावे च
सुषुप्त्यादौ भासकत्वेन प्रकाशमानः सोऽपि कूटस्थः प्रविविच्यतां ॥ नामभेदेन ज्ञायतामित्यर्थः ॥ २ ॥

अज्ञाननिवृत्तिफलं कृतकृत्यत्वं प्राप्यप्राप्तत्वं च दर्शयति ॥ धन्योऽहमिति ॥ २९३ ॥ इदानीं कृतकृत्यत्वप्र-
प्त्यादिनानाकारेः निरतिशयत्वमाह ॥ अतः परं वक्तव्याभावान्नान्यद्विद्वत्परिक्षव्येति निर्दिश-
ति ॥ २९४ ॥ अस्य सर्वस्य कारणभूतपुण्यपुञ्जस्य परिपाकमनुस्मरन्नत्यन्तं नृत्यतीत्याह ॥ २९५ ॥ एवंविधपुण्य-
संपादकं शास्त्रं ज्ञानं चानुस्मरन्नत्यन्तं हृष्यति ॥ २९६ ॥ इदानीं सम्यक्ज्ञानसाधनं शास्त्रं ज्ञानं तदुपदेष्टारं गुरुं
चानुस्मरन्तृप्यति ॥ तत्फलभूतं ब्रह्मज्ञानं तज्जन्यं सुखं चानुस्मरन्नृत्यति ॥ ग्रन्थाभ्या-

धन्योऽहं धन्योऽहं कर्तव्यं मे न विद्यते किंचित् ॥ धन्योऽहं धन्योऽहं प्राप्तव्यं सर्वम-
द्य संपन्नं ॥ २९३ ॥ धन्योऽहं धन्योऽहं तृप्तेर्मे कोपमा भवेल्लोके ॥ धन्योऽहं धन्योऽहं धन्यः
पुनः पुनर्धन्यः ॥ २९४ ॥ अहो पुण्यमहो पुण्यं फलितं फलितं दृढं ॥ अस्य
पुण्यस्य संपत्तेरहो वयमहो वयं ॥ २९५ ॥ अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुरहो गु-
रुः ॥ अहो ज्ञानमहो ज्ञानमहो सुखमहो सुखं ॥ २९७ ॥ तृप्तिदीपमिमं नित्यं ये
ऽनुसंदधते बुधाः ॥ ब्रह्मानन्दे निमज्जन्तस्ते तृप्यन्ति निरंतरं ॥ २९८ ॥ इति तृप्ति-
दीपाख्यं सप्तमं प्रकरणं ॥ ७ ॥

सफलमाह तृप्तिदीपमि- ति ॥ २९८ ॥ मोहानीलतो विस्तरेण निरूपितः

हितो मोहसंज्ञानं तृप्तिः सा तीक्ष्णतेन तज्जन्यप्रतिफलितत्वजीयते सोऽप्रमाता ॥ कूटस्थः प्रमा-
णफलेऽप्यपि विषयाणां हृत्तिसंबन्धमवेक्ष्य पापिपिमोहोऽस्य शान्तश्च प्रमाणविषयतः स्वात्मा स्वयं परात्मा
इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिवर्यकिंकरेण रामकृष्णाख्य-
विदुषा विरचिता तृप्तिदीपव्याख्या सप्तमं प्रकरणं ॥ ७ ॥ ॐ नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ

कूटस्थदीपव्याख्या... ॥
१०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

158

एवमाचरणे निमित्तमाह येनायमिति ॥ अयमज्ञानी अज्ञात्मिलोके विरुद्धायेन यादृशेन नष्टेनाचा-
रेण नष्टु यत्ते तत्तमवगच्छतिति दाचरणेनेन कर्तव्यमेव तर्हि तदृश्वकार्यं न रमपि प्रसक्तेनेतनत आह
अज्ञप्रबोधायेति ॥ यतस्तहि सत्त्वविदः अत्र लोके अज्ञप्रबोधायाद्य स्वकर्तव्यं नैवास्मनस्तदन्तसोयेन न
बोधनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ९१ ॥ तत्त्ववेत्तिष्ठ साधनयोस्तामर्थमाह ॥ कृतकृत्यतयेति ॥ असौ विद्वान्सर्वो
प्रकारेण कृतकृत्यतया कृतकृत्यानावेयेनासौ कृतकृत्यस्तस्य भावस्तया तया तथा नसः स न व सम्यग्ज्ञा
प्रकारेण प्राप्तप्राप्यतया प्राप्तप्राप्येयेन सः प्राप्तप्राप्यस्तस्य भावस्तत्ता तया तत्त्वपन्नरूपो भवन्न स्वमन

येनायं नष्टेनानाच्छ्रुतेते कार्यमेव तत्तत् ॥ अज्ञप्रबोधाद्वैवान्यत्कार्यमस्त्यत्र तद्विदः ॥ ९१ ॥ कृ-
तकृत्यतया तृप्तः प्राप्तप्राप्यतया पुनः ॥ तृप्यन्नेवं स्वमनसा मन्यतेसौ निरंतरं ॥ ९२ ॥ धन्योहं
धन्योहं नित्यं स्वात्मानमञ्जसा वेद्मि ॥ धन्योहं धन्योहं ब्रह्मानंदो विभाति मे स्पष्टं ॥ ९४ ॥ धन्योहं
धन्योहं दुःखं सांसारिकं न वीक्षेद्य ॥ धन्योहं धन्योहं स्वस्याज्ञानं पलायितं क्वापि ॥ ९५ ॥

सा निरंतरमेवं मन्यते ॥ ९३ ॥ किमभ्यतस्तन्यत आह ॥ धन्योहमित्यादिना ॥ धन्यः कृतार्थः आत्मार्थे विद्या-
नित्यमनवरतं स्वात्मानं स्वरूपानिजं अंजसा यथावत् अविद्वेत्प्रभ्रामास्मनो ब्रह्मसाक्षात्कारोऽत्र विज्ञाना-
म्यतोयमस्मदर्थः ॥ एवमात्मनत्त्वाभविनिश्चिन्तो न हि संसारिधर्मा यत्तस्मात्त्वमात्मनिमित्तो नहि दर्शयति ॥ ध-
न्योहमिति ॥ ब्रह्मानंदः ब्रह्मभवानंदः मे स्पष्टं विभाति स्पष्टं यथा भवति तथा स्फुरतीत्यर्थः ॥ ९४ ॥ एवं-
विधस्यास्मानहमिमधियायानिष्टनिवृत्तिमापितप्राप्त्या आह ॥ धन्योहमिति ॥ अद्येदानीं इत्येव दुःखं स्वरू-
पं संसारं नवीक्षे न पश्याम्यतः कृतार्थोस्म्यर्थः ॥ दुःखापत्तिनीकारणमाह ॥ धन्योहमिति ॥ अनेक

159

तर्हि ज्ञानिवदज्ञानिनोपि प्रवृत्तानावाप्स्यंते नेत्याशंक्याह प्रवृत्तानादेति ॥ ८५ ॥ विद्वद्वाग्देशेन प्रवृ-
त्तस्तुतं ॥ तर्हि किं स्थितिमध्ये वर्तमानेन तेन किं कर्तव्यमित्यत आह ॥ विद्वानिति ॥ विद्वान्स्वात्मदृशोक-
स्थितिमध्ये तिष्ठन्नेव तदनुरोधतस्तेषामनुसारेण शरीरादिभिः सर्वाः क्रियाः करोत्येव तन्नाकस्थितो
न निवारयेदित्यर्थः ॥ ८७ ॥ अस्यैव तत्त्वबुभुत्सूनां मध्ये वर्तितस्य कृत्यमाह ॥ एषमध्य इति ॥ एषवि-
द्वान्बुभुत्सूनां मध्ये यदा तिष्ठेत्तदा पृथग्बुभुत्सूनां बोधाय तत्त्वं तान्जनान्प्रति ताः क्रियाः दूषयन्स्वय

दृष्टं नावाग्देश्या यो बोधहीनस्य सर्वथा ॥ स्वर्गाय वापवर्गाय पतितत्वं नयोग्यमि ॥ ८६
विद्वान्वेदस्तादृशो मध्ये तिष्ठन्नरदुरोपत ॥ कायेन मनसा वाचा करोत्येवाखिलाः क्रियाः ॥ ८७
एषमध्ये बुभुत्सूनां यदा तिष्ठेत्तदा पुनः ॥ बोधाय तेषां क्रियाः सर्वाः दूषयन्स्वजनस्वयं ॥ ८८
अविद्वदनुसारेण हि निर्दृष्टस्पृज्यते ॥ स्तनंधयानुसारेण वर्तते तत्पिता यतः ॥ ८९ ॥ अधि-
क्षिप्तस्ताडितो वापि बालेन स पिता तदा ॥ न क्लिश्नाति न कुप्येत बालं प्रत्युत लालयेत् ॥ ९० ॥
निंदितस्तूयमानो वा विद्वानज्ञैर्न निंदति ॥ न स्तौति किंतु तेषां स्याद्यथा बोधस्तथाचरेत् ॥ ९१ ॥

मपित्यजेत ॥ ८८ ॥ कृत एवं कर्तव्यमित्यत आह ॥ अविद्वदनुसारेणेति ॥ अज्ञान्यनुसारेण ज्ञानिनो वर्त-
नं तु चितं कृपालुत्वात्तेषामनुकंपनीयत्वाच्चेति भावः ॥ एवं कुतो दृष्टमित्यत आह ॥ स्तनंधयानुसारेण
ति स्तनंधयाः स्तनपानकर्तारः शिशवस्तदर्थः ॥ ८९ ॥ पिता स्तनंधयानुसारित्वमेव दर्शयति ॥ अधि-
क्षिप्तस्ताडितो वेति ॥ ९० ॥ दार्ष्टान्तिके योजयति ॥ निंदित इति ॥ विद्वानज्ञैर्निंदितः स्तूयमानो वा
येन निंदति न स्तौति ॥ किंतु तेषामज्ञानिनां यथा बोध उपजायते ॥ तथाचरेत ॥ ९१ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तत्र विद्यायां बाधितत्वेऽपि तत्कार्यस्य प्रतीयमानस्य बाधितत्वासंभवात्तेन बोधस्य बाधो भवेदित्याशंक्योपादाननिवृत्तिवत्तस्यापि बाधितत्वाज्ञ्ञेनापि बाधः शंकितुं शक्यत इत्याह ॥ बाधितमिति ॥ तत्र दृष्टांतमाह ॥ जीवन्मुक्तेरिति ॥ प्रारब्धमेषक ॥ ४१ ॥ देहदर्शनं तत्त्वबोधस्य बाधाभावे कैमुतिकन्यायप्रदर्शनेन दृढयितुं तत्र नकुलेन दृष्टांतमाह ॥ गृहीतेति ॥ यः समर्थः पापयत्ताज्ञोऽपि विद्यायां निमग्नो भवति किंलक्षणः फलेषु वितृष्णाज्ञानस्य हितेषु वेदेषु परिचितेष्वहसत्त्वेति ॥ नापि प्राप्यते मत्र काप्रमाप्रमाणेनान्यो स्थिरस्य ॥ ४२ ॥ दृष्टांतसिद्धमर्थं दार्ष्टांतिके योजयति ॥ आदावितिश्रादौ विद्याभ्यास

बाधिते दृष्टपतनासत्त्वे स्नेऽवबोधेन शक्यते ॥ जीवन्मुक्तिर्न मार्जारैर्दृष्टिरव्याहतार्थसङ्गतः ॥ ४३ ॥
अपि पापरूपतायोगेऽत्र विद्वत्त्वमेव समाददः ॥ निःफलेषु वितृष्णोऽयं सत्तां मत्र कास्पृमा ॥ ४४ ॥
आदावविद्यया चित्रैः स्वकार्यैर्जृम्भमाणया ॥ युध्यमानो बोधः पश्चाद्बिद्यया दृढो वा प्रातःकथम् ॥ ४५ ॥
तिष्ठन्तु तानि कार्याणि बोधेनाविलाः ॥ न भीतिर्बोधसम्राजः कीर्तिः प्रत्युत तस्य ताः ॥ ४६ ॥
य एवमतिशूरेण बोधेन न वियुज्यते ॥ प्रवृत्त्या वा निवृत्त्या वा देहादिगतयास्य किं ॥ ४७ ॥

सम्यग्वितेवक्रविधैः तत्कार्यैः प्रमादतः तत्तत्कर्मभिर्जृम्भमाणया विवर्धमानया तया विद्यया बोधो युद्धा युद्ध्यमानः श्रवणादिभ्यां समुपासित्वा तन्मननादिभ्यां समाप्रयत्नेन स दृढो भवति तदा नीरविद्यानिवृत्तो सत्यां निर्मूलेन तत्कार्याणां प्रत्यासेन कथं बाधयितुं कथमपि बाधयितुं समर्थः ॥ ४८ ॥ उपपादितमर्थं श्रोतृबुद्ध्यारोहाय प्रपञ्चकारेणाह ॥ तिष्ठन्त्विति भवन्तु वेदनालेश कमीमायातनिमित्ततयाह ॥ य एवमिति ॥ यः प्रमाणेन सम्यक् प्रकारेणातिशूरेण विद्यातत्कार्यवातकेन बोधेन प्रज्ञालिकत्वाभ्यां न वियुज्यते न कदापि वियुक्तो भवति ॥ तस्य पुंसो देहादिनिष्ठया प्रवृत्त्या वा निवृत्त्या वा किं न किमपीष्टमनिष्टं वेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

ऽतः पविहाय्यतमित्याशंकाम्निविषयकत्वदृष्टान्तेनाद्याह ॥ यं कर्मीत्यादिना ॥ कर्मीति सात्विकं कर्मानुष्ठानोपयोगी देहदेवाकर्तृज्ञानिविष्कं प्रत्ययात्मानं न विजानाति तत्त्वविद्वान् तस्य ब्रह्मत्वं बुद्धेकाभिमाः कर्मानुष्ठाने किं हीयते ॥ ५० ॥ देहेति जानन्निर्णीमिथ्यात्वबुद्ध्यापरित्यक्ताभिर्देहवान्बुद्धिभिः कर्मानुष्ठाने जानिनो वा किं हीयते ॥ अतो निर्विषयकत्वदाविणः परित्यक्तो यत्नमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ कर्मानुष्ठाने प्रयोजनस्याभावात्तज्ज्ञानिनोऽप्रवृत्तावप्यतत्त्वत इति शंकते प्रवृत्तिरिति उपयोगाभावे निवृत्तावपि समानत्वं परिहरति निवृत्तिरिति निवृत्तेरवि देहत्वाज्ञोपयोगाभाव इति शंकते बोधहेतोरिति ॥ तर्हि प्रवृत्तिरेव

यं कर्मीन विजानाति साक्षिणं तस्य तत्त्ववित् ॥ ब्रह्मत्वं बुध्यतां तत्र कर्मिणः किं विहीयते ॥ ५२ ॥
देहवान्बुद्ध्यमानस्तु जानन्नाटतवृत्तिनः ॥ कर्मी प्रवर्तयत्वाभिज्ञोऽनितो हीयते तु किं ॥ ५३ ॥
प्रवृत्तिर्नोपयुक्ता चेन्निवृत्तिः कोपयुज्यते ॥ बोधहेतुर्निवृत्तिश्चेद्बुभुत्सायां तथेतरा ॥ ५४ ॥
बुद्धश्चेन्न बुभुत्सेत नाप्यसौ बुध्यते पुनः ॥ अबाधादनुवर्तेत बोधो नान्यस्य साधनात् ॥ ५५ ॥
नाविद्या नापि तत्कार्यं बोधं बाधितुमर्हति ॥ पुरैव तत्त्वबोधेन बाधिते ते उभे यतः ॥ ५६ ॥

पि बुभुत्साहेतुत्वादुपयोगावलोक्याह ॥ बुभुत्सायामिति ॥ ५८ ॥ ननु बुद्धस्य बुभुत्साभावात्प्रवृत्तेरनुपयोगित्वमिति पुनः शंकते ॥ बुद्धश्चेदिति ॥ तर्हि बुद्धस्य पुनर्बोधाभावात्तद्धेतुनिवृत्तिरपि बुद्धेऽप्रत्युपयोगिनी स्यादिति ॥ नाप्यसाविति ॥ सकृज्ज्ञातस्य बोधस्य स्थिरत्वात्प्रतिवृत्तिर्निरपेक्षस्तत्स्थायाशंक्य स्थिरत्वे बाधकाभावमपेक्ष्यते ॥ न साधनान्तरमित्याह अबाधादिति ॥ बाधकप्रमाणाजन्यस्य ज्ञानस्य बलवत्प्रमाणेन बाधाभावादनुवृत्तिः स्यादेवातो न साधनान्तरं तदर्थमपेक्ष्यमित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ननु प्रमाणेनानैरपि बाधाभावेऽप्यविद्यातत्कार्येण कर्तृत्वाध्यासेन बाधः स्यादित्याशंक्याह ॥ नाविद्येति ॥ तत्र हेतुमाह पुरैवे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

160

161

नि॰ ८०॥

९९

ननु समाधिफलमनुभवः संपादनीय इत्याशंक्य ॥ न समत्वस्य फलान्तरं संपाद्यमस्तीत्याह ॥ अपाकृ-
ते कृतं कृतमनेनेति गमयति ॥ एवं सर्वेषु कर्तव्यानभ्युपगमे नियतवृत्तिं प्रसंगेन त्याशंक्य ॥ प्रारब्धव-
शात्प्राप्तमनियतवृत्तिमंगीकरोति ॥ व्यवहारयन्ति ॥ लौकिको भिक्षाटनादिर्वा शास्त्रीयो जपसमा-
ध्यादिः स यथापि व्याप्नोति सिद्धं हि सादर्शं व्यवहारः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितस्य समस्यारब्धं कर्मानतिक्र-
मप्रवर्तनात्सिद्धत्वः ॥ ७० ॥ एवं ज्ञानिनमभिधाय शोधवादेनाहमथवेति ॥ लोकानुग्रहकाम्यया शा-

विक्षेपो नास्ति यस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ॥ विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥
नित्यानन्दस्वरूपस्य कोऽसौ चात्रभवः पृथक् ॥ कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव निश्चयः ॥ ७१ ॥ व्यवहा-
रो लौकिको वा शास्त्रीयो वान्यथापि वा ॥ ममाकर्तुर्लेपहीनस्य यथारब्धं प्रवर्तताम् ॥ ७२ ॥ अथवा
कृतकृत्योऽपि लोकानुग्रहकाम्यया ॥ शास्त्रीयेणैव मार्गेण वर्तेऽहं का मम क्षतिः ॥ ७३ ॥ देवार्च-
नस्नानशौचभिक्षादौ वर्ततां वपुः ॥ तारं जपतु वाक्तद्वत्पठत्वाम्नायमस्तकम् ॥ ७४ ॥ विष्णुं ध्या-
यतु धीर्यद्वा ब्रह्मानन्दे विलीयताम् ॥ साक्ष्यहं किंचिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये ॥ ७५ ॥ एवं च
कलहः क्व संभवेत्कर्मिणो मम ॥ विभिन्नविषयत्वेन नष्टयोः संभवेन्न तु ॥ ७६ ॥ वपुर्वाग्धी-
धुतिर्बुधः कर्मिणो नतत्साक्षिणि ॥ तानितः साक्ष्यलेपत्वे निर्विरोधेन गच्छति ॥ ७७ ॥ एवं
चान्योन्यमूढानामज्ञानां विवदन्तु वा ॥ विवदेतां तु इमं तो हमसन्देहविलोकने ॥ ७८ ॥

णानुग्रहेच्छयेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ ननु शास्त्रीयमार्गेण वर्तमानो योगी कार्येतद्धितदभिमानप्रयुक्तो विका-
रः स्यादेवेत्याशंक्याह ॥ देवार्चनेत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ तारं प्रणवं आम्नायमस्तकं वेदान्तवाक्ये ॥ ७५
कलिनस्याहकर्मिणीति ॥ ७६ ॥ विभिन्नविषयत्वमेव स्पष्टयति वपुरिति ॥ ७७ ॥ यथापि योज्ञानिकर्मि-

अज्ञानिनामज्ञानेन ज्ञानिनो ज्ञानेन कर्मणि विरोधोऽस्तीत्याशंकां परिहरति ॥ ततो मिथ्या अन्यथा वेति
मेशयवेतो मननं कुर्वते ॥ ममतत्त्वमबाध्यमानोऽसौ विशेषज्ञस्य तर्कः संभूतो श्रवणमनने विपर्यय
निरासायेति दिध्यासनं कर्तव्यमित्याशंक्य देहात्मप्रत्ययाभावात्तत्त्वावबोधस्य विपर्ययस्याभावात्तदपि नाव-
श्यमित्याह ॥ ८५ ॥ ननु विपर्ययाभावेऽहं मनुष्य इति व्यवहारः कथं स्यादित्याशंक्य ॥ वासनावशादनु-
वर्तत इत्याह ॥ ८६ ॥ तर्हि स्यात्व्यवहारस्यानिवृत्तिरिति ध्यानं संपाद्यमित्याशंक्य ॥ प्रारब्धक्षयं तदेकास्य

शृण्वन्तु ज्ञाननिष्ठा ये जानन्तु स्मरन्तु योऽस्म्यहम् ॥ मन्यन्तां संशयापन्ना न मन्येऽहमसंशयः ॥ ८५ ॥
विपर्यस्तो निदिध्यासेत्किं ध्यानमविपर्यये ॥ देहात्मत्वविपर्यासं न कदाचिद्भजाम्यहम् ॥ ८६ ॥
अहं मनुष्य इत्यादिव्यवहारो विनाप्यमुम् ॥ विपर्यासं चिराभ्यस्तवासनातोऽवकल्पते ॥ ८७ ॥
प्रारब्धकर्मणि क्षीणे व्यवहारो निवर्तते ॥ कर्मक्षये त्वसौ नैव शाम्येद्ध्यानसहस्रतः ॥ ८८ ॥
विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टं चेद्ध्यानमस्तु ते ॥ अबाधिकां व्यवहृतिं पश्यन्ध्यायाम्यहं कुतः ॥ ८९ ॥

निवृत्तिर्नास्तीत्याह ॥ ८७ ॥ ननु प्रारब्धनिमित्तकस्यापि व्यवहारस्याविरलतायध्यानं कर्तव्यमेवे-
त्याशंक्य ॥ व्यवहारबाधकत्वदर्शनान्निवृत्तये ध्यानमनुष्ठेयमित्याह ॥ विरलत्वमिति ॥ ८८ ॥ ध्यानस्या
कर्तव्यत्वेऽपि विक्षेपपरिहाराय समाधिः ॥ कर्तव्य इत्याशंक्य ॥ विक्षेपसमाध्यानयोर्मनोधर्मत्वा
त्वविक्षेपनिवारकेऽपि समाधौ समाधिकारक इत्याह ॥ ८९ ॥ ॥ राम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्रुतियोगिशूरः संस्प्रतियोगिनःसेयानन्दर्वकंयथाभवतिनथा॥एवंवसमाराकेमणसर्वरात्मप्रति॥
नदेवानसेयानेन्द्रपंचयतिरः॥विनोन्नाश्रयादिना॥कृतनकृतपतयानमः॥प्रामप्राप्तपापउनशंसेतेनशोक
नेनशेयेन॥तन्नतावदैहिकशास्त्रोविधियोवेलसाएपस्सप्रदर्यपति॥५५॥स्वर्गाद्यर्थंकर्मानद्यादपानवे
लसाएपमाह॥५०॥ननन्नार्थंप्रदृश्यभावेविपरार्थाप्रदृत्तिः॥किनस्यादित्याशंकायाधिकाराभावात्

नदेतत्कृतनकृतमनेनपतियोगिशूरः स्मरे॥यतनसंस्पदेवायमेवंनप्रतिनित्ययाः॥५२॥उः
खिनोत्माः संसारेनकामेषुरापपेतया॥परमानदस्वर्वेदंसंसरामिकिमिद्देया॥५३॥अ
नतिष्ठेनकर्माणिपरलोकाद्येयामवः॥सर्वलोकात्मकः कुस्मादनुतिष्ठामिकिंकथं॥५४॥
अप्रवदनतेतेषासाहाणिवेदानप्यापयंत्वन॥ येत्रापिकारिणोमेतनापिकारोस्किपनतः॥
निद्राभितेस्नानशौचेनेच्छामिनकरोमिच॥द्रष्टारश्चेत्कल्पयंतिकिंमेस्यादन्यकल्पनात्॥
५५॥गुंजापुंजादिदद्येतनान्यारोपितवन्हिना॥नान्यारोपितसंसारधर्मानेवमहंभजे॥५६॥

164

पिनास्तीत्याह॥५७॥नवसेदेहानिर्वाणंयेभिन्नाहस्याद्रिकंपरलोकार्थंस्नानादिकंचभवतात्किप
मातानपलभ्यतेनोकियतनमसिद्धमित्याशंक्य॥तदपिस्वदृष्ट्यानेवास्तिकिंतमयेनेवकालेनश्या
ह॥५८॥श्रमकल्पनयापिबाधोनास्तीत्याशंकानिदृष्टांतेनाह॥ननुफलांतरेच्छाभावेकर्मानुष्ठानेमा
भवतुसाक्षात्कारायश्रवणादितत्वानादिकंकर्तव्यमस्यास्तीत्याशंकायाहदृष्टकारादिकर्तव्यमपि॥

165

श्रवणादिनाफलनिहृत्यालोकमेहमशवणमीवमपनतथाप्यान्यात्मेपिनिनेनमोकेन
श्रवणाद्भ्यानशोकनिवृत्त्यभावेपिशमवत्स्थानिवेन्यासेवःतानकपरामभवात्मासैवशेदिभ्यासिनेचे
आत्मानेवद्विजानीयादहमस्मीतिपूरुषः॥किमिच्छन्कस्यकामायपरीरमनुसंज्वरेदित्यादिवसेनसम
परोत्यानशोकनिवृत्त्यावेजीवावस्येपिविदितेनशकः॥सिद्धांतेनश्रेयपानपरोक्षज्ञानेजीवन्मुक्तत्व
मेतन्निवनपामवस्याहृत्वालक्षेत्तनर्वकंपत्कामारभते॥५५॥किमिच्छन्निरूपयंनाभिहितेनायः
पाकमोलः सप्तनावलाशवतः [illegible] ऊडीचितन्नमिहितः॥पृथक्तृनालमाहनितलहृदिलेपश्यपरो
तर्थीः श्रपरोत्नमतिः पाकमो [illegible] नैविकाप्तन्नेनन्नोकेनाभिहिताज्ञसमसीवावस्थास्थ

शमयन्तोवथेनार्थदृश्यमः [illegible] यथा भोगेनशमयित्वेतत्याः स्थान्नक्यातेतया॥५५॥किमि
च्छन्निरिवाक्योकः शोकमो [illegible] श्रपितः आत्मासमाहावस्येपायशोदस्मित्तसमसी॥५६॥सो
ऽपाविपयेस्वमिरिपितमि [illegible] कृतेकृतेशापणीयेशमस्मिनेवनश्यति॥५७॥येदिका
मुष्मिकाद्यानसिद्धेभकेच्छा [illegible] वऊक्तांतउरामाभत्तनसर्वकप्रनाहतेव॥५८॥ हीत्याह सम

मोक्षाख्यायेतेश्वतिमोक्षः श्रुतेयोक्तुस्पाकाम्यायाहमेविषयांतरकामनयाऊदितत्वात्माऊपाकप्रति॥
योगिप्रदर्शनपूवः संप्रतिजानीन॥५९॥विषयलाभनन्यायाम्हमेविषयांतरकामनयाऊदितत्वात्मा॥
ऊपानेश्रुत्यानतर्भावाविवेकुशलनदेवदर्शयति॥कृतनकृतमवमेवोपपादयति॥६०॥श्रस्यविरुद्धःतत्व
तानोत्पादवंमिहलोकेपदृश्यामपे॥श्रनिष्टनिवृत्तयेचकृष्याणिज्यादिकमामुष्मिकभोगासिद्धये
यागोपासनादिकं॥मुक्तिसाधनज्ञानसिद्धयेश्रवणादिकंचेतिबहुविधकर्तव्यमासीदिदानींतमो
साविकफलेच्छाभावात् वर्णानुदमादात्काररूपासिद्धत्वाचेतत्सर्वंकृषिपागादिश्रवणादिकंकृत

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कदाचिदहं मर्त्य इत्येवंविधेनाज्ञानोदयमात्रेणागमप्रमाणजनितं तत्त्वज्ञानं न बाध्यते कुतस्तत्राह
जीवन्मुक्तेति इदं मर्त्यत्वबुद्ध्युपाकरणलक्षणं जीवन्मुक्तिव्रतं नियमेनानुष्ठेयं न भवति किंतु सम्य
ग्ज्ञानेनाभ्रांतिज्ञाननिवृत्तिरूपं वस्तुस्वभावतः अतः कदाचिन्मर्त्यत्वबुद्ध्युदयेपि न तत्त्वज्ञानोत्तरण
तस्यापवाध्यत्वमिति भावः भवतु रज्जुसर्पादिस्थले विपरीतज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यकंपादेश्च
निवृत्तिः प्रकृतदृष्टांते दशमस्त्वमसीति वाक्यविचारजन्यज्ञानेन भ्रमनिवृत्तौ तत्कार्यनिवृत्तौ न तत्कार्या
नुवृत्तिर्नोपलभ्यत इत्याशंक्याह दशमोपीति ५१ दशमोस्मीति ज्ञानोदये सति शिरस्ताडनपूर्वं

नैतावतापराधेन तत्त्वज्ञानं विनश्यति जीवन्मुक्तिव्रतं नेदं किंतु वस्तुस्थितिः खलु ५१
दशमोपि शिरस्ताडं रुदन्बुद्ध्वा न रोदिति शिरोव्रणस्तु मासेन शनैः शाम्यति नो तदा ५२
दशमास्मृतिलाभेन जातो हर्षो व्रणव्यथां तिरोधत्ते मुक्तिलाभस्तथा प्रारब्धदुःखितां ५३
व्रताभावाद्यदा यावत्सलदामयो विविच्यतां रसमेवोदिते भेदे मभ्युपायो यथातथा ५४

कं रोदनमात्रं निवर्तते न तु तन्मूलव्रणजन्यदुःखं निवर्तत एवेत्यर्थः ननु ज्ञानोत्तरकालेपि सप्रारब्धदु
खेऽनुवर्तमाने जीवन्मुक्तिलाभजन्यहर्षस्य तद्दुःखबाधकत्वमसत्वात्कस्य पुरुषार्थः
तो मृतेः अतः पुरुषार्थेनात्राणेव मुक्तिलाभजन्यहर्षस्य तद्दुःखबाधकस्य सत्वान्मुक्तिपुरुषार्थ
नेति दृष्टांतपूर्वकमाह ५२ जीवन्मुक्तिव्रतेनेदमित्युक्ते तत्र व्रतताभावे किमायातमित्यत आह
पुनः पुनर्विचारकरणे दृष्टांतमाह यथा रससेवी नरः एकस्मिन्नेव दिने तद्दायापरिहाराय पुनः
पुनर्भुंक्ते न तु दृष्ट्यास्मानिवृत्तये पुनः पुनर्विचारः क्रियतामित्यर्थः ज्ञानेनाऽनिवर्त्यप्रारब्धक
र्मफलस्य केनचिद्दिनिवृत्तिरित्याशंक्यानारंभन्यग्रहणस्याशेषयेन वा भोगेनैव निवृत्तिरित्याह

सत्योहवेनत्वममव्रतस्येदृढबोधे नैवमभवतिनाथाग्रहाद्विक्रलभवति न रतिशोकेनतरतिपाप्मानं गुहा
ग्रंथिभ्यो विमुक्तोमृतो भवतीतिश्रुतेर्ब्रह्मभावादिरूपफलस्य श्रूयमाणत्वान्तत्फलकांक्षायास्त
स्यजस्त्याप्रवर्ततेयत्कर्मित्यर्थः ननु ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मभावप्राप्तौ चिदाभासत्वमेव विनश्येत अतः
स्वनिवृत्तिविनाशाय कथं प्रवर्ततेत्याशंक्याह ५८ यथा लोके देवत्वप्राप्तिकामा मनुष्या अग्निप्रवेशा
दिना गंगाप्रवेशादौ प्रवर्तंते एवमाभासोपि स्वविनाशाय प्रवर्तेत तस्य तथाविधफलस्य विद्यमानत्वाविद्य
आभासत्वापगमे हेतो ब्रह्मज्ञाने प्रवृत्तिः उपपन्नैवेत्यर्थः ननु तत्त्वज्ञानेनाभासत्वमपगच्छति चेत्कथ

योत्राप्येवं दृढबोधे न भवेद्भावयेत्कृती कृत्वा तदेकचित्तः सन् बोधलवेनिनवे
तरत ५९ देवत्वकामा ह्यग्न्यादौ प्रविशंति यथा तथा साक्षित्वेनावशेषाय
स्वविनाशं स वांछति ६० यावत्स्वदेहदाहं स नरत्वं नैव मुंचति तावदारब्ध
देहः स्यान्नाभासत्वविमोचने ६१ रज्जुज्ञानेपि कंपादिः शनैरेवोपशाम्यति
पुनर्मंदांधकारे सा रज्जुः क्षिप्तोरगी भवेत् ६२ एवमारब्धभोगोपि
शनैः शाम्यति नो हठात् भोगकाले कदाचित्तु मर्त्योहमिति भासतः ६३

तत्त्वविदो जीवद्व्यवहारदशायां प्रारब्धकर्मक्षयपर्यंतं तदुपपत्तिं सदृष्टांतमाह ६१ यथाग्न्यादौ
प्रविष्टः पुरुषो दाहादिना स्वदेहनाशपर्यंतं नरत्वं नरदेहव्यवहारयोग्यत्वं नैव मुंचति एवं प्रारब्धदे
हपर्यंतं चिदाभासत्वव्यवहारो न निवर्तत इत्यर्थः ननु भोक्तृत्वादिभ्रमोपादानस्याज्ञानस्य निवृत्त
त्वात् पुनः कथं भोगानुवृत्तिः कथं वा मर्त्योहमिति विपरीतप्रतीतिरित्याशंक्य दृष्टांतप्रदर्शनेन
तत्सर्वं संभावयति ६२ दार्ष्टांतिके योजयति ननु पुनर्मर्त्यत्वबुद्ध्युदये तेन तत्त्वज्ञानं बाध्येतेत्याशं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यथा लोके मिथ्याभियोगकर्त्ता न दोषस्य प्रायश्चित्तं निस्तरेदर्थं मिथ्याभियुक्तः पुनः पुनः क्षमापयति एवम
र्थं चिदाभासो ऽपि साक्षिणं स्वेनात्मनि भोक्तृत्वारोपणलक्षणमिथ्याभियोगदोषप्रायश्चित्तार्थं साक्षि
णमात्मानं क्षमापयन्निव शरणं गतः तत्रैव दृष्टान्तमाह ७१ यथा पापकारिणः पुरुषस्य कृतपापपु
नर्थं सम्यक् तत्पापापनोदाय विहितैः स्नानादिकं प्रायश्चित्तमाचरन् तेन पुनरेव क्षीयते तथायमपि चिदा
भासो संसारित्वारोपणदोषपरिहाराय ध्यानं परिवर्त्तयन्निव सदा साक्षिपरायणो भवति एवं साक्षि

मिथ्याभियोगदोषस्य प्रायश्चित्तत्वसिद्धये ॥ क्षमापयन्निवात्मानं साक्षिणं शरणं गतः ७१
प्रायश्चित्तं पापकृत्यं स्नानादावर्त्तते यथा ॥ आवर्त्तयन्निव ध्यानं सदा साक्षिपरायणः ७२ उपा
स्यकाः प्रतिमां पूजाविलासेषु विलज्जते ॥ जानन्तो ऽयं तदाभासः स्वप्रख्यातौ विलज्जतः ७३ गृ
हीतो ब्राह्मणो म्लेच्छैः प्रायश्चित्तं चरन्मनः ॥ म्लेच्छैः संकीर्यते नैव तथाभासः शरीरकैः ७४ यौ
वराज्ये स्थितो राजपुत्रः साम्राज्यवाञ्छया ॥ राजानुकारी भवति तथा साक्ष्यनुकार्ययम् ७५

परानेहृष्टैलैकपवर्णपेस्वगुणापवादायनेनत्वात्तत्वे सदृष्टान्तमाह ७२ इदानीं शरीरस्य तथा हि विचित्र
विदाभासस्य पुनर्म्लेच्छैः सहतादात्म्यप्रमाभावे दृष्टान्तमाह ७३ न केवलं स्वापराधनिवृत्तये साक्षित्वमनुसर
णं किंतु सहत्वयोजनसिद्ध्यर्थमपीति सिद्धावलोकनन्यायेन सदृष्टान्तमाह ७४ राजानुकारी भवति
राजैव प्रजारंजनादिगुणवान्भवतीत्यर्थः न तु युवराजस्य राजानुकारो साम्राज्यफले स तेनैव
साक्ष्यनुकारतो एतत्स्वरूपस्य लोकदृष्ट्या प्रवर्त्तनं इत्याशङ्क्याह ७५ ॥

चिदाभासः स्वेनसहितो यो यः साक्षिणमनुसरन्तं तत्स्वरूपं सवं तज्जीवरूपं स्वरूपात्मनो देहा
दीनमनुसरत्यर्थः एवं भ्रांतिज्ञानेन मलिनं किं भवतीत्यत आह एतत्किमिति ७६ अयं चि... भासः भ्रां
त्या निर्मलता च त्वर्थः एवं भ्रांतिज्ञानेन मलिनं किं भवतीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तमाह कुड्यं चिदेवेति दृष्टां
तं भ्रांतिरेव नानाविधा यो यो निवर्त्यते स्वात्मन्याविर्भवतीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तमाह कुड्ये विचत्रितं दृष्टां
ते निवर्त्यति ७७ एवमविवेककारणाभावे चिदाभासे भ्रांत्यात्मन्यध्यस्तं तच्चित्रं विवेककारणानामभावे दृष्टां
यति ७८ चिदाभासः कुड्यस्य स्वात्मानं शरीरं तु तानि च विविधभेदेन नानात्वेन सर्वं समवालम्बेनू
यति ७९ चिदाभासः कुड्यस्य भ्रांतिपरिशिष्टस्य स्वरूपभास्वत्त्वात्तेन सर्वं स्वस्मिन्नध्यारोपयन्कथं संलग्नं
मिति मन्यते इत्यभ्रांतिपरिस्त्वस्य स्वाभासस्वरूपत्वात्तेन सर्वं स्वस्मिन्नध्यारोपयन्कथं संलग्नं निजं

साक्षिसमत्वमध्यास्ते नापैतेव पुनस्तये ॥ तत्सर्वं वास्तवं स्वस्वरूपमेवेति मन्यतः ७९
एतस्मिन्भ्रांतिकाले शरीरे पुनरवलम्ब्य ॥ स्वयमेव जन्ममामीति मन्यते हि कुड्येव चित्र ७९
पुत्रदारेषु तत्पत्न्यां तथाभीतिय याचाहृत्या ॥ मम ते पुरुषस्ते द्विदाभासायाभिमन्यते ७८
विविधभ्रांतिमुक्तिर्नास्व समयायागायनस्मरा ॥ चितयन्साक्षिणं कस्मात्छरीरमनुसज्जते
अनमध्यावलम्बसर्पादिज्ञानेहेतुः पलायने ॥ रज्जुज्ञानेतथाध्यस्तो हृतमप्यनुशोचति ८०

तथा यथा लोके रज्ज्वा सर्पो दिग्भ्रमो वा ज्ञानेनापि कदाचिद्रज्जुसर्पे दृष्टेऽपि मनुष्यो न कम्पते
रूपेन्व दृश्यमाणे साक्षिणं सदा चिंतयन्कस्मान्छरीरमनुसज्जते इति चेत्तत्र बहुधा समनुष्यास्त्ययं क
स्मान्नसंजनेनसंजने देहेऽन्यर्थः भ्रांतिज्ञानं तत्त्वज्ञाननयोर्नैरन्तर्यभावकारणाद्दृष्टान्तप्रदर्शनेनस
ष्यति ७९ रज्जौ रोक्लिप्तसर्पादिज्ञानं पलायने कारणं भवति आदिशब्देन स्थाणौ कल्पित
म्लेच्छो गृह्यते रज्ज्वादिज्ञानेन सर्पादिबुद्धिनिवृत्तौ हृतमपि पलायनेन श्रमं शोचति तथाहृतमये
सन्ततपतत्स्वर्थः साक्षिणं सदा चिंतयन्निमं कं दृष्टान्तेन स्पष्टयति ८० ॥

168

169

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नहिविवत्नयमेवंसंशयतिग्रात्मानंजानात्ययमहमस्मीतिएवंमानिभत्वात् विनाशसंभवापीतोभवतिना
हमहंभोरयेपश्यामीतिवाक्येनस्वपरस्तानयात्मतमतेननष्टप्रायते येदृष्टारागासिद्धःस्वबीजवासना।
सङ्गावंवेदेहेणाशिष्येणागुरोःप्रजापतेःगुरुतोनिवर्तितमित्यर्थः एवंविधापिदेहेषुज्वरानभिप्रायतेषाम
परिहारार्थमाह ३१ विषयपिशरीरेषुप्रतीयमानापतेज्वराःशरीरैःसहोत्पन्नत्वेनस्वाभाविकाःसमनाः
स्वाभाविकत्वंव्यतिरेकमात्रेणदृढयति यतःकारणादेभिःज्वरैस्तेषांशरीराणांवियोगेनानिशरी
राणिनाशमतएवएवंभवेति ग्रतःस्वाभाविकाइत्यर्थः तत्रदृष्टांतमाह ३१ इदानीमकूटस्थस्यज्वराभा

स्वपरेचनवस्यात्मात्मविनष्टस्यकारणे आगासिद्धःस्वबीजेचेभेनतरिदृष्णदर्शिते ३१ एतेज्वा
राःशरीरेषुत्रिषुस्वाभाविकामता वियोगेतज्वरैस्तानिशरीराणिएवनासते ३१ नेतोर्वि
गुणेनपटोवालेभ्यःकेवलोयथा स्वरोदयमूदरात्मत्वेभ्योपीतिदृश्यतो ३३ चिदाभासे
स्वतःकोपिज्वरोनास्तियतःचितः प्रकाशैकस्वभावत्वमेवदृष्टेनचेतत्र ३४ चिदाभासेप्यसं
भाव्याःज्वराःस्वातिरिक्ताकथा एवमप्येकतामेनेचिदाभासोत्वविधया ३५ ॥

चैकेमतिकण्वायेनदेहंदर्शयिष्यतिचिदाभासेनादर्शनाभावंदर्शयति ३३ चिदाभासेस्वतःशरीरत्रयगत
वेकेमतिकस्यायेनदृष्टंशयिषुःचिदाभासेनात्वज्वराभावंदर्शयति चितःप्रकाशैकस्वभावस्यविद्दस्वभव
ज्वरसंबंधमंतरेणकोपिज्वरोनविद्यते ज्ञतइत्यतग्राहयतइति चितःप्रकाशैकस्वभावस्यविदहस्वभव
सिद्धत्वात्प्रतिबिंबस्यापिचिदाभासस्यतथात्वमेवयुक्तमितिभावः यद्यपिचिदाभासेज्वराभावउपपादि
तस्तथापिचिदाभासेपिज्वराःसंभाव्यंतेनतदात्मावस्तीतिसंभवंतीतिकिमुवक्तव्यमित्यत
आहविचित्राणिदर्शयति यदाचिदाभासेपिज्वराणांसंभावनेनदात्मवातिरिक्तासंभवंतीतिकिमुवक्तव्यमि
तिभावः नवतंहिनवर्धहमित्यनुभवस्यकाराणिनिरित्यतग्राह ३४ एकतामेनेइतिसंभवेषणेकमर्थप्रधे

तदिनानोत्यज्ञानेनदेशगतावस्थानमयवंतकथमत्रदृष्टव्योत्यतग्राह क्षीणोलक्षितःक्लिष्यतेदा
नीप्रपिकर्मदोषतहतिकेशमवश्यमवस्थागमत्तेप्रारब्धकर्मफलंभेक्तेइत्यर्थः इदानीज्ञाना
नंतरमापिप्रणोभोक्तृत्वाभावःकेवलिकत्वायासिद्धइत्याह २५ ग्रयंचिदाभासःस्वप्यापिभोक्तृ
त्वेनतसहभोक्तेतिजानातिजिकेतितिविलज्ञतेयदा तदापतत्स्यागतंभोक्तृत्वेमातिष्ठपसंयोगादा
पदिनिर्दृष्ट्याकयापिस्मृत्याकेवलकायेत्यर्थःउत्कमत्रभ्रंशस्याहूपकरोति २६ कूटस्थस्यचिदाभा

जिह्रेतिव्यवहर्तुंचभोक्ताहमितिपूर्ववत् छिन्नानासइवक्षीणःक्लिश्यत्यारब्धमश्नतः २५
यदास्वस्यापिभोक्तृत्वंमत्वातजिह्रेतियंतदा साक्षिणमारोपयेदेतदितिकेवहूपाकथा २६
इत्यभिप्रेत्यभोक्तारमाक्षिपत्यविशंकया कस्यकामायेतितत्रःशरीरमनुज्वरेनहि २७
स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यशरीरत्रितयंस्मृतं त्रयस्त्रिविधाःसंत्येवतत्रतत्रोचितोज्वरः २८
वातपित्तश्लेषमज्वराव्याधयःकोटिशस्तनौ दुर्गंधत्वकुरूपत्वदाहभंगादयस्तथा २९
कामक्रोधादयःशांतिदांतिधारेदृश्लिंगाः ज्वराद्येपिवाधंतेप्राप्याप्राप्यानरंक्रमात् ३०

सस्यचपारमार्थिकभोक्तृत्वाभावमभिप्रेत्याविशंकयाशंकाराहित्येनभोक्तारमाक्षिपतिनिराक
रोति भवत्वेवंभोक्ताक्षेपस्ततःकिमित्यतग्राह ज्वरोज्वरणंसंतापःतत्तविदःशरीरानुज्वराभावेदर्श
यितेशरीरमेदेनत्रतत्रज्वरसङ्गावंचदर्शयति २८ तत्रस्थूलशरीरस्थोस्तावदाह सूक्ष्मशरीरेज्वराद
र्शयति कामादीनांशांत्यादीनांचज्वरत्वमुपपादयति इयोपिद्विविधावप्रपिक्रमेणप्राप्याप्राप्याभि
नरंबाधंतेतोज्वरसाम्याज्वरास्तुच्यतेनइत्यर्थःकारणशरीरगतोज्वरःक्षीदोमयस्तत्त्वाज्ञानावित्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यो विज्ञानमयशब्देनाभिधीयमानः चिदाभासः तस्य विकारित्वाङ्गीकृतमित्यर्थः ननु चिदाभासस्य
भोक्तृत्वाङ्गीकारे कस्य कामायेति वचो भोक्तृभावविवक्षयेति श्रौतं केयमाहमेनेमाशोक्तनस्य वचनस्य
पारमार्थिकभोक्तृभावपरत्वमभिप्रेत्य भोक्तृचिदाभासस्य मिथ्यात्वं साधयति ११ अयं चिदाभासो मा
यिकोऽस्मदात्मकः जीवचिदाभासेन कल्पित इति श्रुतेरनुभवात् परिदृष्टादित्रितयमध्यवर्तित्वात्तु
भूयमानत्वादपीत्यर्थः तदेवोपपादयति इन्द्रजालवन्मिथ्याभूतेन जगता सत्त्वं भूतत्वात्तस्यापि मिथ्या

एवं विवेचितेन तद्विज्ञानमयशब्दितः चिदाभासो विकारी यो भोक्तृत्वेन स्पति
ष्यते ११ मायिकोऽयं चिदाभासः श्रुतेरनुभवादपि इन्द्रजालं जगत्प्रोक्तं तदन्तः
पातित्वेयतः १२ विलयोऽप्यस्य सुप्त्यादौ साक्षिणा ह्यनुभूयते एतादृशस्य
स्वभावं विविनक्ति पुनः पुनः १३ विविच्य नाशं निश्चित्य पुनर्भोगं न वाञ्छति
मुमूर्षुः शायितो भूमौ विवाहं कोऽभिवाञ्छति १४

ले तद्वदनुभूयते विदद्भिरिति शेषः यस्माज्जगदन्तःपातीत्यतोऽस्य चेति योजना अस्य जगतस्त्ववि
नाशित्वानुभवादपि अस्य मिथ्यात्वमित्याह सुप्त्यादौ सुप्त्यादिष्वित्यर्थः भवतु अस्य मिथ्यात्वं ततः किमित्यत आह।
यदा कूटस्थाद्विविक्तः चिदाभासो मायिकोऽज्ञातः तदा स्वस्वभावं तत्तनमेतादृशं मिथ्यात्मकं पुनः
पुनर्विविनक्ति कूटस्थाद्विविच्य जानाति ततोऽपि किमित्यत आह १३ स्वविनाशं निश्चित्य भोग।
ऽभावे दृष्टान्तमाह किं च सर्वत्र देहभोक्तृत्वाभावे दृष्टान्तमपि तत्त्वमाह १४ ॥

स्वात्मानं तत्त्वं स मन्वानस्यायोग्यानि किं विज्ञेनाभिमतानीत्येवं पृष्टेनाननुज्ञायतो भवेदत्र स्वात्मा।
तो न भवेत् ॥ किं तु स्वयमेवानुष्ठानं करोतीत्यर्थः पुण्यपुण्यफलं सुखं पापं तत्फलं दुःखं च दृष्टे
ज्ञाना इत्यर्थः भोक्तृत्वं विवेचनपराणि श्रुतिवचनानि इति दर्शयति ॥१६॥ यत्तत्त्वं ज्ञानमानन्दलक्षणं च
स्य साक्षिरूपेणावस्थितेन तज्जाग्रदादिप्रपञ्चं प्रकाशते ॥ प्रकाशयति ॥ तद्ब्रह्माहमस्मि न तु चिदाभासः
यदहमस्मीति ज्ञात्वा ॥ श्रुत्यनुभवाभ्यां निश्चित्य सर्वैः प्रतिबन्धैः प्रमातृत्वकर्तृत्वादिभिः प्रमुच्यते प्रकर्षेण।
त्मा सर्वात्मना मुच्यते ॥ जाग्रदादिषु अवस्थासु एक एवात्मा मन्तव्यः एवं विवेकज्ञानेन स्थानत्रयव्यतीतस्य

स्वयत्नवेदनेन किं विज्ञेनानुज्ञायतो भवेत् ॥ दृष्टे च पुण्यपापे चेत्येवं श्रुतिषु डिण्डिमः ॥७॥ जा
ग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चं यत्प्रकाशते ॥ तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥८॥
एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ स्थानत्रयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥९॥
त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ॥ तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदा
शिवः ॥१०॥ ॥

वस्थात्रयाद्विविक्तस्यात्मनः पुनर्जन्म न विद्यते ॥ एतच्छरीरपाताऽनन्तरं शरीरान्त
रप्राप्तिर्नास्तीत्यर्थः त्रिषु धामसु जाग्रदादिषु अवस्थासु यद्भोग्यं स्थूलप्रविविक्तानन्दरूपं ॥ यश्च भोक्ता।
विश्वतैजसप्राज्ञरूपो यश्च भोगस्तदनुभवरूपश्चेति यद्विद्यते तेभ्यः स्थानादिभ्यो विल।
क्षणः यश्चिन्मात्ररूपः साक्षी सदाशिवः ॥ निरतिशयानन्दरूपत्वेन सर्व
दाशोभनः परमात्मास्ति सोऽहमस्मीत्यर्थः ॥ एवं विवेकेनात्मतत्त्वे
संयोनिश्चिते सति भोक्तृत्वं कस्येत्यत आह ॥१०॥ ॥ ॥ वाम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यथा विनिगीषु प्रतिवायनयकाम इहलोकप्रधाननाप्रेष्टः पुरुषो निरंतरं कामादीनभ्यस्यति ॥ एवमन्मु
त्वरपि सदास्वात्मानं विचारयेत ॥ यथा वैदिकश्च स्वर्गार्थी तत्साधनानि जपादीनि श्रद्धापरः सन्ननेतिष्ठति
तथा मुमुक्षुरपि मोक्षेच्छया स्वेष्टाने आत्मनि विद्यासंकर्याते ॥ योगी योगाभ्यासवान् अणिमाद्यैश्वर्यलाभेच्छ
या महायासेन चित्तैकाग्र्यं यथा संपादयेत तद्वदयमभ्यात्मानं सदा विविच्यात् देहादिभ्यो विविच्य जानीयादि
त्यर्थः ॥ न चैवमेतेषां सदाभ्यासेन किं फलमित्यत आह ॥ ४ ॥ यथा तेषां कामाद्यभ्यासवतां अभ्यासपाटवेन
तेषु तेषु विषयेषु कौशलानि विवर्धन्ते ॥ एवमस्यापि मुमुक्षोरभ्यासादेव देहादिभ्यो स्वात्मनो भेद
ज्ञानं विशदायते स्पष्टं भवति ॥ विवेकवैशद्यस्य फलमाह ॥ ६ ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भोक्तृत्वभोक्तः पार

नयथा योगाभ्यासनादिकृतेष्विन्द्रियाययथा ॥ स्वर्गादिवांछया तद्वद्भ्यात्मैम मुमुक्षया ॥ १ ॥ वि
वेकाग्र्यं यथा योगी महायासेन साधयेत ॥ अणिमादिप्रेप्सवेवं विविच्यात्तं मुमुक्षया ॥ ३ ॥ वि
कौशलानि विवर्धन्ते तेषामभ्यासपाटवात ॥ यथा तद्वद्विवेकोऽस्याभ्यासाद्विशदायते ॥ ४ ॥ यत्रयद्र
विवता भोक्तृत्वेनाग्रदादिषु संगता ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सा स्ति पृथगवसीयते ॥ ५ ॥ यत्रयदृ
पाते दृष्टानाप्रतत्वमसमिष ॥ तेनैवतत्तेन तेन मतिर्हि संमता ॥ ६ ॥

मायिकं स्वरूपं विविंचता भोग्येभ्यो जडजातेभ्यो भेदेन ज्ञानेनातु पृथक् ज्ञानेनाग्रत्वमसत्तुमिष्वस्यात्मसा
नास्ति किं स्वरूपं विविच्यतां भोग्यभ्यो जडजातेभ्यो भेदेन ज्ञातव्यं रूपं दर्शयति ॥ ५ ॥ नाशदादिषु मध्ये यत्रयस्मि
न्नात्मनि पृथक् भासमानं सदप्यनुसंधीयते निश्चीयते इत्यर्थः ॥ अन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति ॥ ५ ॥ नाशदादिषु
स्याने नाग्रति स्वमेसुषुप्तौ वा यत्स्वरूपं तस्मान्नेदाद्धेति विविंच्य भोक्तृरूपं दृष्टा सास्ति पृथक् रूपते न भयते ॥ ते
स्यानेनाग्रति स्वमेसुषुप्तौ वायत्स्वरूपं तस्मान्नेदास्ति त्रिविधभोक्तृरूपं दृष्टा सास्ति पृथक् दृश्यते नुभूयते ॥ ते
दृश्यतेनैव तस्यामेवावस्थायां तिष्ठति ॥ अन्वयश्च तस्यामवस्थायां नास्तित्व दृष्टा तत्सर्वं चानुगतत्वयाव
तेन स्वानुभवः सर्वेषां मतादिषु सिद्धमेतदित्यर्थः ॥ नकेवलमनुभवः किंतु आगमोपीत्यभिप्रायेणास्
यत्तत्किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुषः ॥ सवापनस्मिन्संप्रसादे ॥ रत्वाचरित्वा दृष्ट्वे

भोग्यानां पतिजायादीनां भोक्तुः सकाशाद्भोग्योपि कदाचिन्नाङ्गीकारो भिन्नोवा भोगेनकर्तव्यः किंतु प्रधानम्
तेभ्यो नर्थे नानुरागः कर्तव्य इति विधानार्थेनार्थः भोगेषु प्रेमप्रणावापुरुषः सर्वं आत्मप्रेमकर्तव्यमितिया
दृष्टांततस्तेन स्वैरप्रेमप्रार्थनापुरुषः सर्वेषु वापावचनमुदाहरति अविवेकानामात्मज्ञानशून्यानांवि
षयेषु नुपायिनी दृष्टायाप्रीतिर्वक्ति देहसापलक्ष्मीपतेसाप्रीतिः नामनुस्मरतः नासदाचितय
नोमेहृदयान्मनसः सर्पतनमापराकृत समममोविषयेषाससक्तिपरित्यज्य तयेवसदातिष्ठतिमर्थ
यदा अविवेकिनोविषयेषुदृष्टाया यादृशी प्रीतिरस्ति सानादृशो विषयेषु विद्यमाना प्रीतिः नामनु

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ॥ त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥ ८ ॥
भोग्यानां भोक्तृशेषत्वात्साभोग्येष्वनुरज्यते ॥ भोक्तर्येव प्रदानेनोत्तरो नानुरागो विधित्सित ॥ ९ ॥
इत्यन्यायेन सर्वस्माद्भोग्यजातादिरक्तधीः ॥ उपसंहृत्यतां प्रीतिं भोक्तर्येवं बुभुत्सते ॥ १० ॥
स्रक्चंदनवधूवस्त्रसुवर्णादिषु पामरः ॥ अप्रमत्तो यथा तद्वन्न प्रमाद्यति भोक्तरि ॥ ११ ॥
काविनाटकतर्कादीनभ्यस्यति निरंतरं ॥ विजिगीषुर्यथा तद्वन्मुमुक्षुः स्वं विचारयेत ॥ १२ ॥

स्मरतो मे हृदयान्मापसर्पतु मापगछतु सदातिष्ठत्वित्यर्थः ॥ भवत्वेवं पुराणोक्तो किमायात मित्यत
आह ॥ ८ ॥ इत्यनेन पुराणोक्तेन न्यायेन सर्वस्माद्भोग्यजातात्पतिजायादिलक्षणाद्विरक्तधीः विरक्ता
धीर्यस्य सोविरक्तधीः पुरुषः तां भोग्यगोचरां प्रीतिं भोक्तर्यात्मन्युपसंहृत्य एवमात्मानं बुभुत्सते बो
द्धुमिच्छति ॥ एवमात्मन्येव प्रेमोपसंहारे फलितं सदृष्टांतमाह ॥ ९ ॥ पामरः इतरजनः स्रगादिविष
येषु यथा प्रमत्तः सावधानो भवति ॥ एवममुक्षुरप्यात्मविषयेन प्रमादित्यनवधानं करोति न ॥ किंतु
तच्चिंतयैव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ अनवधानाभावमेवदृष्टांतैः स्पष्टयति ॥ ११ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नेनकेन कतम आत्मेत्यत्र मात्मनि निर्दिष्टे सति याज्ञवल्क्यः तं विबोधयन् योयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्
द्यादिना विज्ञानमयमुपक्रम्यासंगो ह्ययं पुरुष इत्यसंगं कूटस्थं परिशेषितवानित्यर्थः एवं बृहदारण्य
के संगात्मपरिशोधप्रकारं प्रदर्श्यैतरेयादिष्वप्यतिदिशति ३ कोयमात्मेति कोयमात्मेति वयमुपास्महे क
तमः स आत्मेत्येवमादावात्मविचारप्रपंचनतः करणोपाधिकमात्मानमारभ्य प्रज्ञानमात्रात्मकः कूटस्थः
परिशोधितः एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं एवं श्रुतिषु कूटस्थपर्यालोचनया उभयात्मकस्य भोक्तृत्वं मिथ्यात्वे पारमा
र्थिकत्वासत्त्वात् कूटस्थस्याभोक्तृत्वं सिद्धं ननु कोसौ भोक्ता मिथ्यात्वेप्रमाणाभावात्तस्मिन् समस्तदृशेः

आत्मा कतम इत्युक्ते याज्ञवल्क्यो विबोधयन् । विज्ञानमयमारभ्यासंगं तं पर्यशेषयत् ३
कोयमात्मेत्येवमादौ सर्वत्रात्मविचारतः । उभयात्मकमारभ्य कूटस्थः शेषितः श्रुतौ ४ कू
टस्थसत्यतां स्वस्मिन्नध्यस्यात्माविवेकतः । तात्त्विकीं भोक्तृतां मत्वा न कदाचिज्जिहासति ५
भोक्ता स्वस्यैव भोगाय पतिजायादिमिच्छति । एष लौकिकवृत्तान्तः श्रुत्या सम्यगनूदितः ६

कूटस्थोपाधिकत्वाभावाद्भोक्ता नित्याह ५ आत्मा लोकप्रसिद्धो भोक्ताविवेकतः स्वस्य कूटस्याहं वेत्कलानाथा।
त्मनः कूटस्थस्य नित्यसत्यत्वमात्मन्यध्यस्य तद्वारात्स्वनिष्ठस्य भोक्तृत्वस्यापि सत्यतां मत्वा भोगे कदापि द।
पि न हातुमिच्छति ननु तथापि किं लोकप्रसिद्धोभयात्मकभोक्तृशोधनमेव श्रुत्यानूद्यत इ
त्याह ५ लोके यो भोक्ता सः स्वस्यैव भोगाय पतिजायादिभोगोपकरणमिच्छतीत्येवं लोकवृत्तान्तः
श्रुत्या सम्यगनूदितः नार्थान्तरप्रतिपादनपरत्वमर्थः अनुवादः किमर्थमित्याशंक्य भोक्तृस्वरूप।
प्रबोधविधानायेत्याह ६ ॥

किं कूटस्थस्य भोक्तृत्वमुत चिदाभासस्य किं वोभयात्मकस्येति विकल्पार्थः ॥ तत्र प्रथमं प्रत्याह ॥ असंग
त्वान्न कूटस्थस्य भोक्तृत्वमन्यथा सङ्कोचदोषः स्यादित्याह ॥ ११ ॥ क्षणिकः विकाराभिमानलक्षणो विकारो भोगः
तस्य भोक्तृत्वं न यत्किञ्चित्कौतस्कुत्यं विकारित्वमिति कदाचिदपि नास्तीत्यर्थः ॥ न नु तर्हि विकारित्वे सति विकारः वि
रोधगतस्य तदुभयस्य कूटस्थस्य विकारित्वप्रसक्तेरत आह ॥ विकारित्वेपि नित्यमिति पराविहरति ॥ २ः ॥ चि
दाभासस्य भोक्तृत्वं स्यादित्याशंक्य ॥ विकारित्वेपि निरधिष्ठानस्य तस्यैवासिद्धेः नैवमिति परिहरति ॥ २ः ॥ चि
दाभासस्य विकारित्वेप्यधिष्ठानविरहात् सद्भिर्विकारोत्पत्तेरसंभवत्वाच्च ॥ तस्मादपि तस्य निरधिष्ठानभूत
कूटस्थे विहायस्थानं दोषाभावस्य नासंभवात् ॥ केवलचिदाभासस्य भोक्तृत्वं न संभवतीति भावः ॥ तस्मा।
त्तृतीयः पक्षः परिशिष्यत इत्याह ॥ ॥ यत एकैकस्य भोक्तृत्वं न संभवति ॥ अतः उभयात्मकः साधिष्ठानचि

किं कूटस्थश्चिदाभासोथवा किंवोभयात्मकः ॥ भोक्ता तत्र न कूटस्थोसंगत्वाद्भोक्तृतां व्रजेत् ॥ ११
सुखितुःखित्वयोः विकारोभोग उच्यते ॥ कूटस्थश्च विकारी चेन्नत्र व्याहतेकथ ॥ १२ ॥
विकारिबुद्ध्यधीनत्वाच्चिदाभासो विकृतावपि ॥ निरधिष्ठानविभ्रान्तिः केवला न हि तिष्ठति ॥ १३ ॥
उभयात्मक एवातो लोके भोक्ता निगद्यते ॥ तादृगात्मानमारभ्य कूटस्थः शेषितः श्रुतौ ॥ १४ ॥

दाभास एव लोके व्यवहारदशायां भोक्तेत्यभिधीयते परमार्थतस्तूभयात्मकत्वमेव न घटत इत्यभि।
दाभासस्य सत्यत्वानुपपत्तेः ॥ नन्वसंगो ह्ययं पुरुष इत्यादावसंगत्वमेव यो यं विज्ञानमयः प्राणेष्विति पूर्वोक्तस्यापि
वः ॥ नत्वसंगोह्ययं पुरुष इत्यादावसंगत्वमेवयायं विज्ञानमयः प्राणेष्विमारोरूपादिसाक्षित्वस्यापि
श्रवणादुभयात्मकभोक्तृस्वरूपमपि पारमार्थिकमेव स्यात् लोकव्यवहारमात्रोसिद्धमित्याशंक्य ॥ श्रु
तेस्तत्रतावत्पर्याभावात्तत्त्वमित्याह तादृगिति ॥ तादृगात्मानं बुद्ध्युपाधिकं भोक्तारमात्मानमारभ्यारभ्य
कूटस्थः बुद्ध्यादिकल्पनाधिष्ठानभूतः चिदात्मा शेषितः ॥ बुद्ध्याद्यनात्मनिरसनेन परिशोधितः श्रुतौ बृह
दारण्यकादावित्यर्थः ॥ तत्र बृहदारण्यकवाक्यार्थेनाव संविम्प्रदर्शयति ॥ २ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

178

एवंकिमिच्छन्नितिमंत्रोयेनाभिप्रेतमर्थंमप्रपादितमपमेहवति॥ हि यस्मादिच्छन्नपिनवक्तव्यंपेनेहेतःकि
मिच्छन्निति स्तुतमिति योजना॥ एवमभिप्रायवत्तिनेकारणमाह॥ ५२॥ तत्रविदारागनिषेधपरशास्ते नसंभव
रागांगीकारणरचणाते॥ एवंसतितत्वविदोहढरागाभावेसति॥ शास्त्रहृदयेसार्थमर्थंवज्रवति अविरोध
तःरागनिषेधपरत्वात्तस्याहठरागाविषयत्वात॥ तदेक्षुपरामपरस्यशास्त्रस्यरागाभावविषयत्वादितिभा
वः॥ एवंकिमिच्छन्नितिमंत्रस्याभिप्रायमप्रपादिकस्यकामायेत्यस्याभिप्रायमाह॥ ५३॥ यथानगात्मिथ्याभ
लबोधेनवात्मत्वकामस्याभावविवक्षयाकिमिच्छन्निमंक्त॥ एवमात्मनोसंगत्वबोधेनवात्मत्वभोक्तृभावः

तदप्रपंचमायायामत्वस्मसमीहत्वात॥ इच्छन्नपनत्वेनेह किमिच्छन्निति हिस्कृते॥ ५३॥ रा
गोलिंगमबोधस्यसत्वरागादयोविधे॥ इतिशास्त्रहृदयंसार्थमेवंसत्यविरोधतः॥ ५४॥ रागोलिंगम
बोधस्यचित्तव्यायाममंभिस॥ अतःशास्त्रहलतालस्ययस्याग्निःकोवदेलतो॥ ५५॥ शास्त्रार्थस्यसमाम
नात्मकिः स्यानावतात्मने॥ रागाद्यःसत्वकामनतज्ज्ञबोधपराप्यते॥ ५६॥ जगन्मिथ्यात्वबस्वात्मा
संगत्वस्यसमीलुपान॥ कस्यकामायेतिवचोभोक्तृभावविवक्षया॥ ५७॥ पतिजायादिकंसर्वंतद्भो
गायैवछति॥ किंनात्मभोगार्थमितिक्रत्वावुद्दोषितेवरा॥ ५८॥

विवक्षया कस्यकामायेतिश्रुत्याभि
हितमित्यर्थः॥ नत्वात्मनोभोक्तृत्वप्रतिषेधः॥ तत्स्यसक्तिर्हविकोवक्तव्यासातत्वविपत्तेसंगत्वादात्म
नःस्यायोक्तः॥ तस्यास्मात्वभवस्थिदुत्वाद्रेवमित्यपिस्रनतरवे वाहिकांक्षतिमर्थंतोनुक्रामपति॥ पति
जायेति॥ ५८॥ नवाअरेपत्युःकामायपतिःप्रियोभवतीत्यारभ्यात्मानस्तुकामायसर्वंप्रियंभवतीमितेन
वाक्यसंदर्भेणपतिजायादिकस्यप्रपंचस्यात्मनोभोगसाधनत्वंप्रतिपाद्यते॥ ततआत्मनोभोक्तृत्वप्र
सक्तिरित्यर्थः॥ एवमात्मनोभोक्तृत्वप्रदर्शनतदपवादायभोक्तारंविकल्पयति॥ ५८॥॥

179

नत्वयातत्वज्ञस्यारीनामभावाभ्युवहृत्यागोविषमानस्यज्ञानस्यविधानमस्येवनत्यापितस्यनापये
तत्वविधाते॥ द्वैतपत्नीनसद्भावाद्विविकल्पकसमाधौनद्वैतदर्शनाभावात्संवापरोक्षविद्येतिशंक
ते॥ द्वैतापत्तीनेवतिस्रसंगापादकत्वाद्वैवमितिपादिह्यवति॥ ५८॥ तद्देवमोहेतद्दर्शनाभावेपिज्ञानंगोच
रत्नानाभावाद्विद्यावेनस्यादित्यर्थः॥ नहिग्रामाग्रामविवेकेनत्तावसेवविद्यावनेकेकस्मैतिशंक
ते॥ द्वैतविस्मरतेःअपिविद्यारागांगीकारेनरुस्मात्प्रविद्यावत्वप्रसंगइतिपरिहरति॥ अत्रोपपत्ति
माह॥ ५९॥ अस्मिन्नेवपदेसमाधिमतापुरुषाणामर्थविद्यावत्वमपिनस्यादितिसोपहासमाह॥ ६०॥ ये

निर्विकल्पसमाधौनद्वैतादर्शनेहतःततः॥ सैवापरोक्षविद्येति चेत्सुषुप्तिलयानकि॥ ६१॥
आत्मतत्वेनज्ञानानात्मिसमाधौयदितदानया॥ आत्मधीरेवविद्येतिवाच्यंनद्वैतविस्मृतिः॥ ६२॥
उभयंमिलितंविद्यायदातर्हिघटादयः॥ अर्धविद्याभाजिनःस्युःसकलद्वैतविस्मृतेः॥ ६३॥
मशकध्वनिमुख्यानांविक्षेपाणांबहुत्वतः॥ नचविद्यातथानस्यात्घटादीनांयथादृढः॥
६४॥ आत्मधीरेवविद्येतियदातर्हिसदाभवेत॥ दृष्टविघ्नेनिरुध्याश्चेद्विहेदिनय
याऽस्तुवे॥ ६५॥॥

टादीनांयथाद्वैतविस्मरणंदृढंनतथातत्वसमाधौद्वैतविस्मरणंनसंभवति॥ मशकध्वन्यादीनामने
केषांविक्षेपाणांसद्भावादित्यर्थः॥ ननुआत्मज्ञानस्यैवविद्यात्वेनद्वैतविस्मृतेरितिशंकते॥ तदस्मा
कमिष्टमित्यभिप्रायेणपरीर्वोदयति॥ ननुआत्मधीरेवविद्यासानदृष्टविघ्नेसंभवत्यतस्तत्रदोषपरि
हारायविघ्नवृत्तिनिरोधःकार्यइतिशंकामनुभाषते॥ तदंगीकरोतितदिष्टमिति॥ अस्माकमपीति
शेषःकृतइत्यतआह॥ विघ्नदोषापगमस्तु॥ अद्वितीयात्मज्ञानायेष्यमाणेजगन्माध्यासमयत्नेस॥

॥ ५५ ॥ [illegible] ९०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA



यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिश्रुतिर्द्वैतदर्शनस्याभावं बोधयन्ती विद्योत्पत्तिसमाना
नगद्विलापयेदेव ॥ एवं सति विदुषो भोगः कथं स्यादिति क्रमवष्टभेन शंकते श्लोकद्वयेन ॥७४॥ यत्र त्वस्यो
विद्यावस्थायां ज्ञानकाले जगदस्य विदुषः स्वात्मैवाभूदिदं सर्वं यदयमात्मेति ज्ञानेन स्वरूपमेव भवति ॥ तत्र त
स्यां दशायां कोऽद्रष्टा केन साधनेन चक्षुषा किं दृश्यं रूपं जातं पश्येदेवं घ्राणलक्षणेन किं गन्धमादिकं जि
घ्रेत् किं वा केन वा गिन्द्रियेण वा वदेत् ॥ एवमिन्द्रियव्यापाराभावश्रुतेन तावद्वाशब्दः इत्येवंप्रकारेणाङ्गीकृता व
ङ्गवाररूपमभिहितमित्यर्थः ॥ ततः किमित्यत आह ॥७५॥ स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हीत्यस्मि

यत्र त्वस्य जगत्स्वात्मा पश्येत्कस्तत्र केन किम् ॥ किं जिघ्रेत्किं वदेद्वेति श्रुतौ वा वक्रयोषिते ॥७६॥
तेन द्वैतमपह्नुत्य विद्योदेति न चान्यथा ॥ तथा च विदुषो भोगः कथं स्यादिति चेच्छृणु ॥७७॥ सुषुप्ति
विषया मुक्तिविषया वा श्रुतिस्त्विति ॥ उक्तं स्वाप्ययसंपत्त्योरिति सूत्रे त्वतिस्फुटम् ॥७८॥ अन्यथा या
ज्ञवल्क्यादेराचार्यत्वं न संभवेत् ॥ द्वैतदृष्टावविद्वत्ता द्वैतादृष्टौ न वाग्वदेत् ॥७९॥॥

स्वाप्यये यत्र सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति श्रुतेः सुषुप्तिमोक्षयोरन्यतरविषयत्वेन व्याख्यातत्वान्न विद्याया जगदपह्नव
तिर्णविहरति ॥ सूत्रं ॥७८॥ स्वाप्ययः सुषुप्तिः संपत्तिर्मुक्तिरिति विग्रहः ॥ अस्याः श्रुतेः सुषुप्त्यादिविषयत्वा
नंगीकारे बाधकमाह ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥७९॥ याज्ञवल्क्यादिषु द्वैतं न पश्येत्तर्हि तदा द्वैतज्ञानाभावा
दाचार्यत्वं भवेत् ॥ अथ द्वैतं न पश्यति तर्हि बोधयितुं शिष्याद्यनुपलंभात् ॥ आचार्यवाक्यशिष्यप्रतिबोधना
य न प्रवर्तेत ॥ अतो विद्यासंप्रदायोच्छेदप्रसंग इति भावः ॥७९॥॥

किं च विद्याप्रारब्धकर्मणोर्विरोधोऽस्तीति वदन्तं प्रष्टव्यः किं प्रारब्धकर्म विद्याविरोधीत्युच्यते ॥ उत वि
द्या प्रारब्धकर्मविरोधिनीति नाद्य इत्याह ॥ प्रारब्धं कर्म जगतो भोग्यजातस्य सत्यत्वमवाप्य भोगमापा
दयेद्यदि ॥ यदि भोजयेज्जीवं स्वस्य स्वबन्धं नैवेद्यं तदा विद्याविषयस्य मिथ्यात्वस्यापहाराद्विद्याविषय
स्य मिथ्यात्वस्यापहाराद्विद्याया विरोधि स्यात् ॥ न च तथा करोति ॥ किं तु भोगमेव प्रयच्छति ॥ अतो न विद्यावि
रोधि प्रारब्धमिति भावः ॥ भोगबलादेव भोग्यस्य सत्यत्वमपि स्यादित्याशंक्याह ॥ विमतं जगत्सत्यं भो
ग्यत्वान्यथा स्वदृष्टान्ताभावः ॥ ननु मिथ्यापदार्थे भोगो भवतीत्यत्रापि दृष्टान्तो नास्तीत्याशंक्याह ॥८०॥ ना
पि द्वितीयं प्रत्याह ॥ विद्या यदि जगतो भोग्यजातमपह्नुवीत ॥ नेदं जगदस्तीति निषेधकं ज्ञानं वस्तु प्रतीय

जगत्सत्यत्वमापाद्य प्रारब्धं भोजयेद्यदि ॥ तदा विरोधि विद्याया भोगमात्रान्न सत्यता ॥८०॥
अनृतेनाजन्यते भोगः कल्पितैः स्वप्नवस्तुभिः ॥ जाग्रद्वस्तुभिरप्येवमसत्यैर्भोग इष्यताम् ॥८१॥
यदि विद्यापह्नुवीत जगत्प्रारब्धघातिनी ॥ तदा स्यान्न तु मायात्वबोधेन तदपह्नवः ॥८२॥
अनपह्नुत्य लोकास्तदिंद्रजालमिदं विदुः ॥ जानन्त्येवानपह्नुत्य भोगं मायात्वधीस्तथा ॥८३॥

मानस्य भोग्यस्य स्वरूपं विलापयेत् ॥ तदा प्रारब्धकर्मभोगस्य स्वबन्धः स्वानुभवस्य साधनापहारे
ण प्रारब्धविद्या विलीयेत न च तथा करोति ॥ किं तु मिथ्यात्वमेव बोधयति ॥ अतो न प्रारब्धकर्मविरो
धिनीति भावः ॥ ननु मिथ्यात्वबोधनादेव स्वरूपमपि विलापयेदित्याशंक्याह ॥८१॥ इन्द्रजालादौ स्वरू
पविलापनमंतरेणापि मिथ्यात्वज्ञानदर्शनादिति भावः ॥ एतदेव प्रपंचयति ॥८२॥ लोका जना ॥
स्तदिंद्रजालं स्वरूपमनपह्नुत्यानिरस्य इदमिंद्रजालमिति जानन्त्येव यथा ॥ तथा भोगो भोग्यमन
पह्नुत्याविनाश्य मायात्वधीर्जगतो मिथ्यात्वज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥८३॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जागरेपि समत्वबुद्धिर्यदि तस्य जाग्रद्दृष्टस्वप्नपि सर्वं वजनगतस्समत्वं ज्ञानदशायामिव नानुरज्यति ॥ ननु ए
कोन भवतीत्यर्थः ॥ ननु प्रपंचगोचरस्य मिथ्यात्वज्ञानस्य विषयसत्यतापञ्चो विनो भोगस्य च ॥ परस्परवि
रोधान्मिथ्यात्वज्ञाने सति कथं भोगसिद्धिरित्याशंक्य ॥ भोगस्य विषयसत्यतापेक्षाभावान्नविरोध इति प
रिहरति इन्द्रजालमिति ॥ १६ ॥ इदं दृष्टं भोग्यज्ञानं संचिन्त्यरचनत्वादिन्द्रजालवन्मिथ्येति प्रज्ञानानुसंधायावि
स्मरतो विदुषः प्रारब्धभोगतः प्रारब्धकर्मफलयोः सुखदुःखयोरनुभवेन ॥ मिथ्यात्वानुसंधानस्य का
हानिः ॥ वा शब्दात् मिथ्यात्वानुसंधानेन वा भोगस्य का हानिः विभिन्नविषयत्वादिति भावः ॥ विभिन्नविषय

विवेकयोः सर्वसाम्यमनुसंधाय जागरे ॥ समत्वबुद्धिसंपन्नो नानुरज्यति स्वप्नवत् । इन्द्रजालमि
दं द्वैतमचिन्त्यरचनात्वतः ॥ इत्यविस्मरतो हानिः का वा प्रारब्धभोगतः ॥ १७ ॥ निर्बन्धस्तत्त्वविद्या
या इन्द्रजालत्वसंस्मृतौ ॥ प्रारब्धस्याग्रहो भोगे जीवस्य सुखदुःखयोः ॥ १८ ॥ विद्यारब्धे विरुध्ये
ते न भिन्नविषयत्वतः ॥ जानद्भिरप्यैन्द्रजालविनोदो दृश्यते खलु ॥ १९ ॥

त्वमेवदर्शयति ॥ १७ ॥ तत्त्वविद्यायास्तु जगतत्त्वगोचरस्य ज्ञानस्येन्द्रजालत्वगतो मिथ्यात्वानुसंधाने नि
र्बन्धः ॥ न तु भोगफलापेप्रारब्धकर्मणस्तु जीवस्य सुखदुःखयोर्भोगे एवाग्रहः ॥ न तु भोग्यसत्यता
पेक्षः ॥ न तु भोगफलापेप्रारब्धकर्मणस्तु जीवस्य सुखदुःखयोर्भोगे एवाग्रहः ॥ १८ ॥ विद्याप्रारब्धकर्मणोरेनपरस्परं विरुध्येते
यादानइतिभावः ॥ एवं विभिन्नविषयत्वे दृष्टं प्रयोगमाह ॥ १८ ॥ विद्याप्रारब्धकर्मणोरेनपरस्परं विरुध्येते
विभिन्नविषयत्वात्संप्रतिपन्नरूपस्य ज्ञानवदित्यर्थः ॥ भोग्यमिथ्यात्वज्ञानं भोगबाधकं न भवतीत्येतत्
कुत्र दृष्टमित्याशंक्याह ॥ ऐन्द्रजालविनोदः इन्द्रजालसंबंधि चमत्कारविशेषः ॥ इन्द्रजालत्वं जानद्भिरप्यव
लोक्यते इति प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यद्भावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा ॥ इति चिन्ताविषघ्नोऽयं बोधो भ्रमनिवर्तकः ॥ स्वप्नमेव स्वप्नवदर्शयेदप्रमत्तवत्
लोके ॥ ननु विहर्तुर्विदुषोरूभयोरपि भोगसाम्ये विशेषः ॥ एकस्य व्यसनमपरस्य नेत्येतदेनत्केनरसा
कांक्ष विपरीतज्ञानस्यतास्यहाभ्यांतस्यैव रित्याह ॥ २० ॥ बुद्धिमान्ज्ञानवाननुत्तानोऽन्यर्थः ॥ भ्रान्तेः कथं
व्यसनं न हेतुमित्यत आह ॥ विवेकिनस्तद्भावं दर्शयति ॥ २१ ॥ ननु मायामयत्वबोधे समत्वपि ॥ भोग्य

यद्भावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा ॥ इति चिन्ताविषघ्नोऽयं बोधो भ्रमनिवर्तकः ॥ २२ ॥ समेऽपि भोगे व्यसनं भ्रान्तो गच्छेन्न बुद्धिमान् ॥ अशक्यार्थस्य संकल्पा
द्भ्रान्तस्य व्यसनं बहु ॥ २३ ॥ मायामयत्वं भोगस्य बुद्ध्वास्थामुपसंहरन् ॥ भुञ्जानो
ऽपि न संकल्पं कुरुते व्यसनं कुतः ॥ २३ ॥ स्वप्नेन्द्रजालसदृशमचिन्त्यरचनात्मकं
दृष्टनष्टं जगत्पश्यन्कथं तत्रानुरज्यति ॥ २४ ॥ स्वस्वप्नमापरोक्ष्येण दृष्ट्वा पश्य
न्स्वजागरं ॥ चिन्तयेदप्रमत्तः सन्नुभावनुदिनं मुहुः ॥ २५ ॥

स्यात्तदानीं न स व्यवहर्तुं ज्ञातुं शास्त्योपसंहारस्याशंक्य ॥ बहुविधदोषदर्शनादित्याह ॥ २३ ॥ न
नूक्तस्वप्नेन्द्रजालसादृश्यादिज्ञानेन सत्यासक्तिभावेन भवेत् ॥ तदेव कुतो जायतेत्याशंक्यानन्तरमो
पायमाह ॥ स्वकीयं स्वप्नमपरोक्षतया दृष्ट्वा स्वकीयं जागरमनुभवन् ॥ स्वप्नजागरयोरुभावपि अप्र
मत्तः सन्मुहुश्चिन्तयेत् ॥ स्वप्नतुल्योयं जागर इति ॥ एवं तयोः सर्वसाम्येनात्कालिकभोगहेतुत्वा
परिणतिविरसत्वविनाशित्वादिलक्षणं विवेकमनुसंधाय ॥ २५ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA



ननु तत्र विरोधी भोगो गीकारे किं सिद्धं त्विति श्रुति विरोधश्चेतिशंकते ॥ किं सिद्धं त्विमनेन वाक्येन कथ
मिच्छाभावो वर्णित इत्यर्थः ॥ नानेनेच्छाभावो विधीयते ॥ किं तु सत्यामपि तस्याः समर्थनेन कथनाली
निवार्यत इति परिहरति ॥ स्वरूपेण सत्यामपि तस्याः सामर्थ्यराहित्यं दृष्टांतेनाह ॥ संतूपयोगक्रमयेष
पेचयति ॥ ९१ ॥ यथा भर्जितानि बीजानि स्वरूपेण विद्यमानान्यपि नांकुरादिकार्यकराणि भवंति
तथा विद्वदिच्छा स्वरूपे विद्यमानापि बाध्यमानपदार्थस्य सत्वानेन वापि जन्मव्यसनादिकार्यं न
मित्यर्थः ॥ ननु तर्हि विदुषश्छन्नभोगो कर्तव्या फलाभावादित्याशंक्य ॥ फलाभावो सिद्धो भोगलक्षणः

कथं तर्हि किं सिद्धं त्विमेव मिच्छा निषिध्यते ॥ नेच्छा निषेधः किं त्विच्छा बाधभर्जितबीजवत् ॥
भर्जितानि तु बीजानि संत्यकार्यकराणि च ॥ विद्वदिच्छा तथेष्टव्या सत्वबोधान्नकार्यकृत् ९७
दग्धबीजमनारोपि भक्ताण्णं योपयुज्यते ॥ विद्वदिच्छाप्यल्पभोगं कुर्यान्न व्यसनं वजेत् ९८ भो
गेन चरितार्थत्वात् प्रारब्धं कर्म हीयते ॥ भोक्तव्यसत्यताभ्रांत्या व्यसनं तत्र जायते ९९ मा विन
श्यत्वयं भोगो वर्धतामुत्तरोत्तरं ॥ मा विघ्नाः प्रतिबध्नंतु धन्योस्म्यस्मादिति भ्रमः १०० ॥

फलं सद्भावादित्येतद्दृष्टांतेनाह ॥ ९७ ॥ दग्धं भर्जितमित्यावत् ॥ व्यसनं विषयादिषु संवृत्तिवैध्यसनं वि
परीतं शेषं स्पष्टं ॥ ननु कर्मशेषभोगो यदा रक्षसन मपि न नयेदित्याशंक्याह ॥
९८ ॥ प्रारब्धकर्मसत्त्वो भोगमात्रहेतत्वान्न व्यसनजनकत्वमित्यर्थः ॥ कुतस्तर्हि व्यसनं जायत इत्याह ॥ तत्र
तस्मिन्विषये व्यसनहेतुं भ्रमं दर्शयति ॥ ९९ ॥ अयं भोगो माविनश्यतु एवं वर्धतां तेन विघ्नाश्चैनमाय
तिबध्नंतु अस्य प्रतिबंधं मा कुर्वंतु ॥ अस्मादेव भ्रद्धं धन्यः कृतार्थोस्मीत्येवं रूपो भ्रमो भवति ॥ तत्र व्यसन
मित्यर्थः ॥ एवं व्यसनस्य परिहारोपायमाह ॥ १०० ॥ ॥

देवामे यदुक्तमिमेवं पिन ॥ अथ केन प्रयुक्तोयं पुरुषः प्रेरितः अनिच्छन्नपि कामक्रवेण्यपिराजाव
लादिव योजितः पापं चरति आचरति ॥ प्रश्नस्योत्तरमाह ॥ ९२ ॥ एषः पुरुषः प्रवर्तकः रजोगुणा
त्समुद्भव उत्पत्तिर्यस्य स रजोगुणसमुद्भवः काम एव प्रसिद्धो यः कामः स एव क्रोधः प्रतिहतः सन्
परिणमते तेन तत्क्रोधः स एव कीदृशः महाशनः महद्दशनं यस्य स महाशनः महापा
प्मा महतः पापस्य हेतुत्वादुपचारान्महापाप्मा एवं मम ॥ अतः इह संसारे एनं कामक्रोधरूपिणं वैरि
णं विद्धि ॥ अयमभिप्रायः प्रारब्धवशादुदितः रजोगुणकार्ययोः कामक्रोधयोरनयोः पुरुष

अथ केन प्रयुक्तोयं पापं चरति पूरुषः ॥ अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ९२ ॥
काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ॥ महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ९३ ॥
स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ॥ कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोपि तत् ॥ ९४
नानिवृत्तेन चेष्टंते परदाराभिसंयुताः ॥ स्वाबद्धः स्वभजत्यनत्स्वेच्छा एवं कर्महि ॥ ९५ ॥

प्रवर्तकत्वेन प्रवृत्तौ हेतुत्वायत इति ॥ ननु कामक्रोधयोरेव पुरुषप्रवर्तकत्वमुपलभ्यते नानिच्छा प्रारब्ध
स्य न्याशेषक्तस्यैव प्रवर्तकत्वप्रतिपादिकं तद्वाक्यं पठति ॥ ९३ ॥ कौंतेय स्वेनैवानुष्ठितेन प्राक्तनकर्मणा
स्वभावजेन कर्मणा निबद्धः सन् यत्कर्तुं नेच्छसि तदपि मोहादविवेकतः अवशः परवशः करिष्य
सीत्यनेनानिच्छा प्रारब्धस्याकर्तव्यमपि भावः इदानीं परेच्छा प्रारब्धमप्यस्तीत्याह ॥ ९४ ॥ अनिच्छे
पि न भवंति ॥ किं तु परदाराभिसंयुताः संतस्तत्प्रीत्यर्थमेव स्वाबद्धः स्वप्रभवंति ॥ अतः परस्वाबद्ध
स्वदेहभोगादेतस्माच्च परेच्छा एवं कर्म प्रारब्धं कर्मस्मित्यर्थः ॥ अतः परं दोषदर्शनेनस्यापि प्रारब्धस्य पवि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अपथ्यसेवारोगायाआरब्धफलतेनभोक्तव्यमतइत्याशंकापरिहारार्थतादृशमभिप्रेत्याह ॥४९॥ अत्रास्मि
लोकेअपथ्यादौरोगोत्पत्तिर्यथा तथात्रापिप्रारब्धेइत्याह ॥ गीतावाक्यंपठति ॥५०॥ विवेकज्ञानवानपिग्रहणः स्वस्याः स्व
कीयायाःप्रकृतेः सदृशंसमनन्तरंचेष्टते ॥ प्रकृतिर्नामसर्वेषांतत्तद्धर्माधर्मादिसंस्कारोवर्तमानजन्मादा
वभिव्यक्तः ॥ किंपुनःमूर्खस्तस्मात्प्रकृतिंयान्तिभूतानिनिग्रहः प्रकृतिनिग्रहोनिरोधोमयायत्नेनवाकृ
तः किंकरिष्यतिनकिमपीत्यर्थः ॥ नीत्वप्रारब्धस्यापरिहार्यत्वेनवचनान्तरंसमर्थयतिमाह ॥५१॥ अवश्यंभा

अपथ्यसेविनश्चौराराजदारारतोअपि ॥ ज्ञानेनतपस्वानर्थंमिच्छेत्प्रारब्धकर्मतः ॥५१॥ नचा
त्मैतद्धारयितुंसमीक्ष्येणापिशक्यते ॥ एतदेवमुपवादगीतायामर्जुनंप्रति ॥५२॥ सदृशंचेष्टते
स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिंयान्तिभूतानिनिग्रहः किंकरिष्यति ॥५३॥ अवश्यंभाविभा
वानांप्रतीकारोभवेद्यदि ॥ तदादुःखैर्नलिप्येरन्नलरामयुधिष्ठिराः ॥५४॥ नचैषात्मोपमादौ
यदेवाचनायतः ॥ अवश्यंभाविताप्येषामीश्वरेणैवनिर्मिता ॥५५॥ अश्रान्तमभ्यासेवनतद्भूयते
नैककल्पयोः ॥ अनिच्छास्वर्वकंचापिप्रारब्धमितितच्छ्रुतम् ॥५६॥

विनाभावानांदुःखादीनामिसमर्थः ॥ प्रारब्धस्यापरिहार्यत्वेनतत्परिहारासमर्थस्येश्वरस्यापीश्वरत्व
प्रसंगइत्याशंक्याह ॥५७॥ कृतस्यतत्प्राह्यपतत्रूति ॥ एतः कार्यस्यादेवांदुःखादीनांअवश्यंभावितापी
श्वरेणैवनिर्मिताः नोनानोस्वरत्वप्रसंगइत्यर्थः ॥ एवंमनुष्येमिच्छाप्रारब्धमभिधायानिच्छाप्रारब्धा
मभिधायानिच्छाप्रारब्धवक्तुमारभते ॥५८॥ अनिच्छापरेच्छाचप्रारब्धमस्ति ॥ एतद्वर्जनकृष्णयोः प्रश्नो
त्तराभ्यामेवगम्यतेजायतेइतियोजनानातरूमिथ्यानायपिमसमभिसावीकरोति ॥ तत्रार्जुनस्यप्रश्नो

अयंभोगप्रत्ययेनेदंप्रत्यासत्यप्रत्येवमनुभवत्सर्वकायुद्दलंबुद्धिहेतुर्हयतेइत्यर्थः ॥ नवृत्त
स्यहेतोभोगस्याविवेकस्याहत्वर्थमातरेणकथंतिष्ठकर्मणोमित्याशंक्य ॥ सहकारिविशेषवशादि
परीतकार्यकरत्वंलोकेदृष्टमित्याह ॥ विद्यानेति ॥ अयंचोवरतिवान्तातेनसदृवर्तमानस्यप्रकर्ष
स्यतचोरोभवतिकिंनाशितानामेनीत्यर्थः ॥ ननुकामनास्वरव्यवस्थानस्यमनः कथंस्वल्पभोगेन।
दमिस्यादित्याशंक्य ॥ नोदित्याप्तेननिगृहीतस्यानयावाउवस्थेवदग्निरित्याह ॥५५॥ निगृही
तस्ययोगाभ्यासेनवशीकृतस्यमनसोल्पकोपिलीलाभोगः लीलाबुभवोयोग्नि ॥ अलब्धवि

धनिस्यायोप्यकोटिभोगोभवतितदृष्टये ॥ विद्यालसोवितस्थोरेमेशीमतिनचोवतो ॥५५
मनसोनिगृहीतस्यलीलाभोगोल्पकोपिधः ॥ तमेवालवश्चविस्तारंक्लिष्टनादकृम्यते ॥५२
वैधायास्कोमहीपालोयागमत्रेणतस्यति ॥ पदेस्वद्भोनाकालोनराधुवकृम्यते ॥५३
विवेकेजाग्रतिसतिदोषदर्शनलक्षणे ॥ कथमारब्धकर्मापिभोगेच्छांजनयिष्यति ॥५४
नैषदोषोयतोनेकविधंप्रारब्धमीक्षते ॥ इच्छानिच्छापरेच्छाचप्रावब्धंत्रिविधंस्मृतं ॥५५॥

तारमप्रान्नवाकृत्यं ॥ तमेवभोगांक्लिष्टनादोषपुलतावादकृम्यते ॥ अधिकवेनजानातीत्यर्थः
निगृहीतस्यमनसः स्वल्पेनापिभोगेनतन्निमित्तीत्यत्रदृष्टान्तमाह ॥५२॥ ननुप्रारब्धकर्मप्राव
ल्याद्योगोपिइच्छाभवेयदीत्यरकर्मवशादिच्छाभवेदित्यकं तदनुपपन्नेइच्छाविद्यातिनिविवेका
ज्ञानेसतितदुत्पत्तेसंभवादित्याशंकते ॥५२॥ दोषदर्शनेनापीच्छाजन्मसंभविष्यति ॥ प्रारब्धस्यनाना
प्रकारत्वादितिपरिहरति ॥ नानाप्रकारत्वमेवदर्शयति ॥ इच्छाजनकमनिच्छाभोगप्रदंपरेच्छाभो

नाथदर्वेणेफ्ति ॥६३॥

नाथदंचेतिविषमित्सर्वे: इच्छकारदेषदंफेति ॥५५॥

९९

स्वयमसंगोऽविक्रियोऽपि मिथ्याभोजनेन न धर्मादिविनष्टात् तद्वत् तस्मात् आकांता यस्य सन्ततेः कर्तृ विषये व्ये।
वेज्ञानेन न हि भवेन निवर्त्स्यति नाव सिद्धतीमर्थः ॥ ननु प्रारब्धकर्मणः प्रबलत्वात् ज्ञानिनोऽपि क्लि।
श्यमवेदित्याशंक्य ॥ सत्यामपीच्छायां भोगेति प्रवः संक्लेशेन भुंक्ते इत्याह ॥ कथमेतदवगम्यत इत्याशंक्य।
लोके प्रदर्शनादित्याह ॥४९॥ ननु तत्त्वविदो संसारनिमित्तकक्लेशोऽनुपपन्नो ज्ञानेनैव पर्याप्तित्याशं।
क्याह ॥५०॥ अयं क्लेशः नाद्यापि कर्म न छिन्नमित्येवमनुतापात्मकः संसारतापो न भवति ॥ किन्तु सं

तद्धाप्योऽप्युपमानोऽपि न विशेषं न सिध्यति ॥ मिष्टान्नध्वस्ततृड्जानन्नामूढस्तज्जिघत्सति ।
प्रारब्धकर्मप्राबल्याद्भोगेष्विच्छा भवेद्यदि ॥ क्लिश्यन्नेव तदाप्येष भुङ्क्ते विष्टिगृहीतवत् ॥४९॥
भुञ्जाना वा अपि बुधाः श्रद्धावन्तः कुटुम्बिनः ॥ नाद्यापि कर्म नश्छिन्नमिति क्लिश्यन्ति सन्ततम् ॥५०॥
नायं क्लेशोऽत्र संसारतापः किन्तु विरक्तता ॥ भ्रान्तिज्ञाननिदानो हि तापः सांसारिकः स्मृतः ।
विवेकेन परिक्लिश्यन्नल्पभोगेन तृप्यति ॥ अन्यथानन्तभोगेऽपि नैव तृप्यति कर्हिचित् ॥५१॥
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥५२॥

सोऽयं विरक्तता आसक्तिरहितत्वेन तापत्वाभावे युक्तिमाह ॥ द्वितीयस्याकारणत्वात् सांसारिकतापो भ्रान्ति।
ज्ञाननिदानः भ्रान्तिज्ञानकारणकः स्मृतः पूर्वाचार्यैः ॥ अयं तु विवेकज्ञानमूलत्वात् न तथाविध इत्यर्थः ॥
अयं क्लेशो विवेकमूलो विवेकमूलो वेति कुतोऽवगम्यते इत्याशंक्य कामनिवर्तकत्वाद्धि विवेकमूल।
इत्याह ॥५१॥ विवेकिन इवाविवेकिनोऽपि भोगेनैव तृप्तिः स्यादतो विवेको व्यर्थ इत्याशंक्य ॥ भोगा।
सक्तिरिहेतत्वाभावप्रतिपादिकां श्रुतिं पठति ॥५२॥ विवेकमूलस्य भोगास्तत्रासिद्धेरत्र न मन्दभवा

सिद्धिमाह ॥५०॥

मायाविनिर्मितेऽपत्तने स्थितेनेव कं किं विरमति इत्येतत् इन्द्रजालिकनिर्मितनगरे तिजानन्न कामयते ॥ न के
वलं कामनाभावः प्रत्युतेऽसन्ततनिर्विद्यमानजिहासितमित्याह इति ॥ दार्ष्टान्तिके योजयति ॥५५॥
एवमापातरमणीयेषु भोगेषु नानुरज्यतेऽपि तु दोषदृष्ट्या जिहासति किं भोगाः विषयाः स्वक्चन्दनवनितादयस्तेषु।
एवं विचारवानात्मानात्मविवेकी नानुरज्यति नासक्तिं करोति किन्तु दोषदर्शनेन तान्
तिजिहासति ॥ के ते विषयदोषा इत्यत आह ॥५६॥ एवं विषयाणां दुःखहेतुत्वप्रदर्शकं श्लोकमाह

गन्धर्वपत्तने किं स्यादिन्द्रजालिकनिर्मिते ॥ जानन्कामयते किन्तु निरासक्तिर्हसन्निदं ॥५५॥ आपातर।
मणीयेषु भोगेष्वेवं विचारवान् ॥ नानुरज्यति किन्त्वेतान्दोषदृष्ट्या जिहासति ॥५६॥ अर्थानामर्जने
क्लेशस्तथैव परिपालने ॥ नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थान्क्लेशकारिणः ॥५७॥ मांसपाञ्चालिका।
यास्तु यन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे ॥ स्नाय्वस्थिग्रन्थिशालिन्याः स्त्रियः किमिव शोभनम् ॥५८॥ एवमादिषु शास्त्रे
षु दोषाः सम्यक्प्रपञ्चिताः ॥ विमृशन्ननिशं तानि कथं दुःखेषु मज्जति ॥५९॥ नष्टांसस्कन्धाग्रबाहुद्वय
कृत्वा विलोचने ॥ समालोकय संसारं किं दृष्ट्वा परिमुह्यसि ॥६०॥

विदर्शयति ॥५७॥ स्नायवः शिराः अस्थीनि प्रसिद्धानि ग्रन्थयो मांसनिचयरूपास्तन्नद्धितं वाद्यः ॥ पतैः
सहितानां मांसपाञ्चालिकायाः पुत्तलिकायाः योषितो यन्त्रलोलेऽन्यंत्रवच्चंचले नदीलेस्य पञ्जरे अ
शाने वपंजरे जीर्णे तस्मिन् शरीरे किं शोभनं न किमपि शोभनमित्यर्थः ॥ एवमादिशिष्यादिशाहेन ॥५८॥ एवम।
रयोगृहीते ॥ विषयदोषदर्शनेऽसति भोगेच्छाभावे युक्तिमाह
नेहष्टान्तमाह ॥६०॥ ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रारब्धवशादेवातिप्रसंगोऽपि स्यादित्याशंक्यांगीकरोति॥ ननु ज्ञान्यज्ञानिनोः प्रारब्धकर्मण एव प्र
भोक्तृत्वे तयोः समाने॥ तयोः ज्ञानी वैलक्षण्यं सिद्धिमित्याशंक्याह॥ १५॥ तत्र दृष्टान्तमाह॥ इच्छामपपादि
ते ज्ञानिनो नैवेदितिमिच्छसत्स्य शांतीर्थमनवरतफलप्रदर्शनपरं उभयार्थमवतारयति॥ १०॥ तत्स्वकस्मा
दात्मज्ञानमधीः सात्त्वात्मत्वात्मानं ययासा सात्त्वात्मतामानाह धीधीर्यस्यसः सात्त्वात्मतामधी
श्चविपर्ययवाधितः॥ विपर्यये न देहाद्यात्मत्वज्ञानबाधितो न भवतीत्यविपर्ययबाधितः॥ उभयं देहेन

मिथ्यात्ववासनादार्ढ्ये प्रारब्धक्षयकांक्षया॥ अक्लिष्टान्तः शमत्वेन स्वकर्मानुसारतः॥
अतिप्रसंगो मा शंक्यः स्वकर्मवशवर्तिनः॥ अस्तु वा कोऽत्र शंको न कर्म नाशयितेव ह॥ १६॥
ज्ञानिनो ज्ञानिनश्चापि प्रारब्धकर्मणः॥ न क्लेशो ज्ञानिनो धैर्यान्मूढः क्लिश्यत्यधैर्यतः॥
मार्गे गन्तोर्द्वयोः श्रान्तौ समायां सत्यदूरताम्॥ जानन्धैर्याद्द्रुतं गच्छेदन्यस्तिष्ठति दीनधीः॥ १९॥
सात्त्वात्मतामधीः सम्यगविपर्ययबाधितः॥ किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत॥
तत्रापि ज्ञानधीमाचारादातिमोक्षकामयकामकैः॥ तयोरभावे संतापः शाम्येन्निःस्नेहदीपवत
॥ १८॥

नार्थितेनित्येवार्त्थं॥ अस्मिन्संदर्भे कारणतापत्र्यमाह॥ १८॥ कामयितृकामनकाम्यकाश्च कोऽसावित्यतोनन्त्रि
वाक्ये कारणमाह॥ नगानि ज्ञानधीमावादिति॥ ननु किमिमतमाहतयोरभावे इति॥ काम्यकाम
कयोरभावे संतापः कामनानिमित्तकः कारणाभावाद्विनिःस्नेहदीपवच्छाम्येदित्यर्थः॥ काम्याभावा
त्कामनाभावः स्फुटयत्याशंक्याह॥ १८॥

उक्तमर्थं नर्ते स्पष्टयत्याह॥ विषयाणोति विपर्ययेणोपत्यादित्याशंक्याह॥ ननु भोजनादिप्रवृत्त्य
से वन्नकाय अभ्यासेन यत्नस्यापि तन्नष्टं हि स्यादित्याशंक्याह॥ १४॥ तत्रानुसंधानविरोधि
वाक्यं वहासनमात्रं नैष मानको नतन॥ नमैदेकं ज्ञानी यान्मानस्मावा वोधि संवयस्यतमेव
हेमतिविशिष्टाति तायमयिं सः स्वतित्॥ तानुभावेदृष्टत्वपानावायोवि स्थापयेनेनिरितिमद
विताकांक्षुतैषमाह॥ ११॥ न च नन्त्रमान्त्रयानातिनिके मारोपादिदप्यानमन्यते॥ एवमितर

जगद्विवक्षिमामाज्ञानमर्थं किं तद्विपर्ययात्॥ विपर्ययेण कालो वा स्त्रिकडिति स्मरतः क
तिन॥ १४॥ नवनस्कतेदृष्टवेनात्मनाभासमात्रितः॥ अस्त्रनाभ्याभवातिनाहलासः
नश्येत्ततो॥ १५॥ नमैदेकं न जानी यस्माद्वादृविसंवद॥ इति क्रतेनपामदवावि
स्थापनेतिमता॥ ३०॥ आस्मादिस्मृतेरेवनीदृशाज्ञानतंरमननञ्च॥ किं नजीवस्थितेनेवं कवे
अस्वद्ग्रहे॥ ३१॥ जनकादेः कथंतन्यामितिवेदृष्टवोध्यतः॥ त्यागं वापिवेनकेंपद्दृश्य
दृष्टिक्रुक॥ ३२॥

शास्त्रायभासोपि क्रियतामिम्याग्रहेणवोधांश्चमाह॥ ननु तर्हि जनकादीनां नानाविधांक शेत्रस
दिग्रालनादौ प्रवृत्तिरितिचेत्कांते॥ नृतपकोनजाने नानेमोमानवाधिकेमपि प्राप्ताप्रविष्टवति
नासिमसापि दृढवोधांस्मिश्रतिवर्तते यत्नाह॥ ११॥ नन्तत्तदविदः स्वसाधनमानेनः उत्तम॥
तत्त्ववित्तिध्यानश्यागांका॥ शास्त्रासाधनंभाम्यफलनागाढोगेनननन्दायापप्रहतिरिमाह॥ नहिं
अनाद्यारोपितदृष्टेः स्यादित्याशंक्याह॥ ३२॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

190

191

प्रमाथि प्रमथनशीलेषु रूपस्याकुलनकारणं ॥ बलवत्समर्थमति ग्रोत्रमित्यर्थः ॥ इदं च समस्ति ।
वाक्यपेलसेनतदुक्तं मस्तकमित्यर्थः ॥ अनलस्य मनसो निग्रहो वायोर्निग्रहश्च समदुष्करः ॥ मनसो
दुर्निग्रहत्वेन सिद्धवाक्यमपि प्रमाणयति ॥ २२ ॥ प्रकृते नतो वैषम्यं दर्शयति ॥ २३ ॥ मूर्खलालाबद्धदेहस्य
यथा निर्बंधः न तथा कथनादाविमर्थः ॥ आदिशब्देन नतिनिन्दादिकं गृह्यते ॥ न केवले निर्बंधमात्रे
प्रसक्तप्रियो विनाशः स्यादिह ॥ इतिहासः एवैषां कथा आयासेषु लौकिककथानुकूलमुक्तिदृष्ट
नदर्शिनीनोतेन नेता [illegible] नेतिहासमाप्याद्यनेनेतिहासमाप्यासैयंपः बुद्धेः

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढं ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करं ॥ २२ ॥ अपपवि
पाना महतः समेदरम्ललनादपि ॥ अपि बुद्धशवनाज्ञामा यो विषमोऽपि ननिग्रहः ॥ २३ ॥ कथनादौ
न निर्बंधः मूर्खलालाबद्धदेहवत् ॥ किं तनेते निदाचार्यैर्विनोदानाश्च वह्नियः ॥ २४ ॥ विदेवात्मान
गन्तिर्थं [illegible] ॥ निरिश्यासक्तविशेषेणेतिदासे [illegible] ॥ २५ ॥ कृष्णवाणिम
मेवाहे कालाम [illegible] ॥ विविदिष्यन्तेऽमहमार्थीकेस्वतत्त्वस्वसंभवात ॥ २६ ॥ यत्न संदधते
वाद्य भोजनादौ प्रवर्तिते ॥ [illegible] विशेषाभावादाराध्यनः स्मृते ॥ २७ ॥

विनोदः कोऽपि विषयो भवति ॥ न च दृष्टान्तः नासवदितिनस्मक्रियाविरीतमित्येवमर्थः ॥ ननु कथा
दिभिर्योगनेकपरत्वविज्ञानः स्यादित्याशंक्याह ॥ २५ ॥ कृष्णादीनां नानानुसेयान विद्यातिनेनमात्मते
भोजनादेरपि तथाचानन्दपिमात्रमेवेत्याशंक्याह ॥ कृतश्चनतयाह ॥ विशेषाभावोपिकृतश्च न तथाह ॥
२६ ॥ न तत्र हानौ विशेषाभावेऽपि नत्वविस्मृतिमद्भावात्कृष्णार्थहानिः स्यादित्याशंक्याह ॥ न केवले
नवानंसंधानावसराभावएव ॥ किंतु कायतत्कायभ्यासस्यतत्त्वाभ्यासविरोधिनातनदानीमस्ति ।

मेघोदीनः स्वल्पोवरोनोक्तोऽसिद्ध्याश्रयुक्तोऽनन्तमर्थमाह ॥ सवासवजोयुजस्तोर्नेहिनस्त्रिय ।
शैद्दशकः स्वल्पोपदायादिस्मृतवादिति भावः ॥ नन्वद्दाधाचाहहस्तपादे तनाननिग्रहनयति
यसेनापि भोक्ष्यसेव ॥ विपरीतभावनया चात्मनयानाभावान्न निवर्तके ध्यानमदृष्टफलायति
यमेनान्वहेयाभित्याशंक्याह ॥ १८ ॥ विपरीतभावनायाकुः स्वदेनत्वपाकभवसिद्धत्वादिति भावः
नादेस्वउपायः प्रदर्शनीयस्तमाशंक्यपूर्वमेव प्रदर्शितमित्याह ॥ १९ ॥ ननु जपवत्सामस्त्वनादिनिय
मोऽमास्तु आनंदैकपरत्वेनतत्तेनाकाग्रतानिर्बंधोऽस्तीत्याशंक्याह ॥ पतदिति ॥ ननु ध्यानस्यापि

नियमेन जपं कुर्याद्दहनौ कायतः ॥ अन्यथा करणेनर्थः स्वरवर्णविपर्ययात ॥ १८
नयेव दृष्टमार्गमुक्तिर्विपरीता च भावना ॥ जेयानेनाप्युपायेन नास्त्यत्रातिहृते कुमः ॥ १९
उपायः प्रदर्शितोऽत्र स्वात्रितापकथनादिकः ॥ एतदेकपरत्वेऽपि निर्बंधो ध्यानवद्भवेत् ॥ २०
मूर्तिप्रत्ययसाततात्मयान्यानन्तरितेऽधियः ॥ ध्यानं तत्रातिनिर्बंधोमनसश्चञ्चलात्मनः ॥ २१

यच्चित्तमात्रात्मकत्वान्न कोऽपि निर्बंधस्तत्राशंक्य ॥ ध्याने निर्बंधं दर्शयितुं ध्यानस्वरूपं तावदा
ह ॥ २० ॥ धियोवृत्तेः ॥ संवंधिनी मूर्तिप्रत्ययानां देवतादिमूर्तिगोचराणां प्रत्ययानां प्रत्सात
त्यमविच्छिन्नतयावर्तमानत्वं तदन्यानेनाविनमन्येनविजातीयप्रत्ययेनाव्यवहितत्वं
नतिस्मृत्युच्यते ॥ एवं ध्यानस्वरूपं निरूप्य तत्र निर्बंधं दर्शयति ॥ सदापर्यटनशीलस्य क्वचित्
स्थानेन एकत्रस्थितिभावो वृथा नेयचोऽपयोपयस्वहादित्यर्थः ॥ मनश्चांचल्याद्योगी
लाबाकं प्रमाणयति ॥ २१ ॥ राम ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सा देहाद्यात्मत्वजगत्सत्यत्वधीश्च या विपरीता भावना ॥ तत्र भावनया आत्मनो देहातिरिक्तत्वस्य जगतो
मिथ्यात्वस्य च भावनया निरंतरं ध्यानेन नश्यते ॥ अत आत्मनो देहाद्यतिरिक्तत्वे देहादेर्जगतो मिथ्यात्वे च
सदा भावयेदित्यर्थः ॥ ननु नयादाववनियमापेक्षा ॥ अस्ति वा नास्ति वेत्यत आह ॥ आत्मभेदधीः आत्मनो देहा
दिभ्यो विभिन्नत्वात्तेन जगतो मिथ्यात्वात्तत्संस्थानं च संशयनवत देवताध्यानादिवच्च किं नियमेनानुष्ठे
नच सतत लौकिकवद्यवहारवत् नियमसंततेयमपेक्षिकं नेष्यते ॥ अतिदृष्टफलकत्वात्तत्र नियमः कश्चि
न्न । तत्र देहेन माहेश्वराश्रयेणेति तत्र दृष्टांतमाह ॥ दृष्टार्थे यथा भोजने नो
दृष्टांतमाह ॥ यथा यथा नियमं विनेत्यर्थः ॥ नत्र देहेन माहेश्वराश्रये विनेति तत्र दृष्टांतमाह ॥ दृष्टार्थे भोजने नो
यमः स्मृतिस्मृत्योक्तं यत्नेनैतत्स्मार्तं स्यात् ॥ तदेव नयनाय भोक्तुं इच्छन् कुर्यात् भोजनं कर्तव्यं वा न नियम ॥

नत्र भावनया नश्येत् स्ता देहातिरिक्तता ॥ आत्मनो भावयेत्तद्वन्मिथ्यात्वं जगतो निशं ॥ ७८ ॥
किं मंत्र जपवन्नास्ति ध्यानवद्वात्मभेदधीः ॥ जगन्मिथ्यात्वधीश्चाप्यायुक्ता सा अनुतामथ ॥ ७९ ॥
अत्मभेद्धतिविज्ञानोहि दृष्टार्थे भुक्तिवत् ॥ बुभुक्षुर्नैव नियमं कश्चिन्नियमात्कविनं ॥ ८० ॥
अश्नाति वा न वाश्नाति भुंक्ते वा विविधं यथा यथा ॥ येन केन प्रकारेण तथा मुमुक्षुर्निनीषति ॥ ८१ ॥ अश्नाति
न वा भुंक्ते ॥ अथवा यथा तथा भोजनं करोतीत्यर्थः ॥ एतदेव प्रपंचयति ॥ ८१ ॥ अश्नाति
न वा भुंक्ते ॥ अथ च यथा तथा भोजनं करोतीत्यर्थः ॥ तस्मिन् सति दृढ्याद्यविस्मरणमात्रदिवसे अन्नत्वेन भोजनं वा
न ग्रंथे सति कदाचित्कोऽप्यनश्नाति ॥ तस्मिन् सति तद्वायावि स्मरकमता दिवसेयान अन्नेनैवका
लेनयति ॥ अथवा आलिष्टनार्थनयानोवात्र यथा भोजनादेवं नकेनप्रकारेण तात्कालिकात्तद्ध
पायमपनेतुमिच्छति ॥ अपसंभिसंधिः ॥ तद्वाधानिवृत्तिलक्षणदृष्टफलाय भोजनमेव कार्यं नियमा
लपरलोकहेतवश्यति ॥ नपादौ भोजनादेहलक्षणं पश्यति ॥ नत्रहेतुमाह ॥ भवेत्रवमकारणय
सवायः ॥ अमयाकारणोत्तम नास्तीमन आह ॥ ८२ ॥

येऽजनाश्रितान्यायहेतुश्रास्योऽनिच्छानेनमद्दुभिन्नाः संततमेव मांसितपंतः पर्युपासते ॥ पतितः सेवी
श्वपिकालेषु उपासते मह्यपापवर्तते ॥ नियमात्मिथ्यात्ता नो सदा मच्चित्ता नातेषां महतः तान्केनान्
संयोयमानो योगेदत्तमनत्वात्मानं सदा भवेत् हि दृढ्योगाद्योगात्समो वह्नामिसंपादयामीत्यर्थः
उपाहतमयोः कानिस्मृतोकालार्थं आह ॥ ८० ॥ एतेक्षणितिश्स्मृतीविपरीतभावनानिवृत्तये ॥ आत्मनि
सदाचिन्तेकाग्रेणेतिमाह ॥ दृष्टार्थः ॥ ननु देहात्माद्यनात्म तु इत्येवं मस्मसात्त ईश्वरा ज्ञातो विपरीतभा

आत्मन्यासक्तचित्ता ये योगिनो नियतात्मनः पर्युपासते ॥ तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहा
म्यहं ॥ ८१ ॥ एते क्षणिनित्यस्मृती नित्यस्मृतेमेकाग्रतां विधः ॥ निवृत्ता विपरीता या भाव
नाख्या नया यदि ॥ ८२ ॥ यदा यथा वर्तते तेन स्वात्मत्वे हि तान्नयात्मधीः ॥ विपरीता भावना
स्यान्निवृत्ता वा वाधीः सदा ॥ ८३ ॥ आत्मा देहादिभिन्नोऽयं मिथ्या चेदं जगत्सत्यधीः ॥ दे
हात्मत्वस्य तत्त्वधीर्विपर्यया भावना ॥ ८४ ॥

वनात्मविद्याश्रितस्य ॥ तत्त्वतत्त्वयोगादिदृढ्यंविलेऽनश्यात्मलक्षणमाह ॥ ८५ ॥ यदुक्तं ग्रंथादिषु ॥
येन शास्त्रादिश्रुतेरध्यात्मकेन ॥ नवतत्त्वेषु शास्त्रादिरूपत्वेन विभज्य ॥ अयमात्मधीः अनयात्मस्वरूपतो
दिशत्यवस्थितानेन विपरीत भावनास्यात् ॥ अन्नं मिथ्यात्वदृष्टिरिति यावत् ॥ तामुद्राहरति ॥ उक्तलक्ष
णं अहंत्वे योजयति ॥ ८६ ॥ अयमात्मा वस्तुतो देहादिभिन्नं इदं जगच्च मिथ्या ॥ एवं सत्यपि तयोरात्म
नोऽत्मजगतोर्यथाक्रमं देहादिरूपत्वबुद्धिः ॥ समत्वबुद्धिश्च या सा विपरीतभावनापि एवमेका आत्मनि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

196

श्रमपगतानुपपत्तिपरिहारद्वारा दृढसाम्यकारिभिः तर्कैः युक्तिशब्दाभिधेयैर्यस्य संभावना।
संभाविता नु संधानेहितीयाध्यायमननेन निरूपितमित्यर्थः ॥ इदानीं विपरीतभावनानिवृत्त्युपायं च
दर्शयति ॥ ४ ॥ विपरीतभावनानिवर्तकं यत्तदेकाग्र्यं तत्कर्तव्यतयास्मिन्नध्याये वक्ष्यते ॥ ५ ॥ एतदेकाग्र्यं श्लोके
देशान्तरेषु समर्पणोपासनादिष्वनुभवेद्वित्यर्थः ॥ ननु वेदान्तश्रवणमननाभ्यामेव सिद्धत्वात् ॥ उपासनादिविचारस्य
वेदान्तशास्त्रे प्रवृत्तानन्तरं दिमाह ॥ प्रकृतोपयोगिकस्य फलस्य तत्त्वज्ञानस्य नान्यथात्वात् ॥ कतिपयानां ध्यानकीर्तनादीनां
कौशलमाह ॥ ६ ॥ एतदेकपरत्वे विशदयितुं श्रुतिमाह ॥ ७ ॥ धीरो ब्राह्मणः कुर्वीतेति साधनसंपन्नो ब्राह्मणः

तर्कैः संभावनार्थमुदाहितो यो द्वितीयाध्याये इति ॥ ममस्त्वयाध्यायपूर्वसन्निहितसाम्यकारिभिः ॥ ८ ॥ अ
कृतवान् रूपाभ्यासादिहासीदिति द्वितीयविधिः ॥ ९ ॥ पुनः पुनः सदृशप्रत्ययावृत्तिरूपनिदिध्यासनं विधीयते ॥ १० ॥ विपरीत
भावनीयेकाग्र्येण निवर्तते ॥ तत्रोपदेशान्तराभावेन भवनेन तद्रूपावस्थानात् ॥ ११ ॥ उपासनयोगपदा
र्थस्य कर्मणो हेयत्वं विनिवृत्ताः ॥ आगमनभाविनः पश्चाद्भावा भवेयुस्तद्विवेकाभावात् ॥ १२ ॥ नचित्तं नैतत्कथनम्।
मोक्षेनात्मबोधनं ॥ एतदेकपरत्वेन ब्रह्मलाभप्रसंगवशादुद्धृतं ॥ १३ ॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत
ब्राह्मणः ॥ नानुध्यायेद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ १४ ॥ विज्ञायैव ब्रह्मात्मत्वमेवम्
श्रवणम
ननाभ्यां सामान्येन ब्रह्म विज्ञाय सर्वात्मना प्रज्ञाविशेषे यया भवति ॥ तथा प्रज्ञानामाचरेत्तां प्रज्ञां स्वात्मैकत्वज्ञानं से
वेत तत्परो मेधावी कुर्वीत सम्पादयेत् ॥ ब्राह्मणोऽत्र नानुध्यायेद्बहुशब्दजालं न ध्यायेदनात्मपरं ॥ ध्यानेनानिष्पन्नानाम
नुपलब्धेः ॥ नानुध्यायेच्च बहूञ्छब्दानभिध्यानेन वाग्विग्लापनात्मकत्वात् ॥ कुतः इत्यत आह ॥ वाचो विग्ला
पनं हि तदिति ॥ हि यस्मात् बहुशब्दाभिध्यानमननेन स्वात्मप्रत्ययानुपलब्धे ॥ वाचः श्रममात्रमनुपलब्धत्वात् वि
ग्लापनं विग्लापयतीति विग्लापनं श्रमहेतुः ॥ अयमभिप्रायः ॥ इतरशब्दानुसंधानेन मनसः श्रमो भवति।

197

हि यस्मात्कारणात् पुनः ते अनात्मप्रत्ययानां नानात्वेन संसारेहेतुर्यस्मात् तेन सर्वात्मना हितो यद्ब्रह्म
तदभ्यासो लौकिकानेक संभावनानामभावः विपरीतभावना ॥ पुनःपुनः कर्तव्यताभिमानेनुत्पादितो।
॥ एवं निदिध्यासनं कर्तव्यमिति स्थितमिति ॥ श्रुतो मनितो नाम वेदान्तार्थो यः श्रवणादिक
सावधानो ध्यायेद्धि विद्याभ्यासः एवं विधि विधानदर्शिनो देवानां परब्रह्म विज्ञानाय प्रयुक्तादर्थानि निदिध्यासेयं प्रव
णात् तिः कर्तव्यताह ॥ ॥ तथा शास्त्रवेदान्तश्रमे दुःखवृत्ते ॥ एवं दृढीभवे ब्रह्मैवाहमिति यते ॥ यत्र पाठ एव
सामान्यो यदि मिति ॥ यथा वाक्यमभेदात्मकात् यो स्पष्टैकामोपजेन ॥ पाणिनिकृत्सलक्षणाय एकस्मा स्मात्मा।

म

वाक्यैः संनिर्दिदासनाद्यवैर्ननुः पुनरनेकता ॥ असंभावनमर्थो विपरीता च भावना ॥ १ ॥
शास्त्रावबोधात्मकामभेदं तु नैकत्वमेव स्था ॥ एकमेवाद्वितीयं शास्त्रतो एतः श्रवणमाचरेत्
देहोपाधिनामविशेषश्रवणं वा ताद्विशदर्थापत्ति नान्यतः ॥ ब्रह्मात्मैकत्वेनात्मार्थसिद्धिस्त्रीः श्रवणं भवे
त् ॥ २ ॥

2

दिकामभेदः श्रुतः एवमुपनिषत्त्वा प्रतिपाद्यमुपलक्ष्य मेदशास्त्राणां विचार
णाय श्रवणं पुनः पुनः कर्तव्यमित्यर्थः ॥ किं तदुक्तं श्रवणं स्याद्वा कोऽवान्तरतात्पर्यान् ... न्यासश्रवणमा
ह ॥ २ ॥ सर्वासामुपनिषदामुपक्रमोपसंहारादिभिर्लिङ्गैरनात्मेतर ब्रह्मैकत्वे तात्पर्यमवधार्य वता
त्पर्यपारंपर्येणापर्यवसानमिति वैरूप्येण निश्चयः श्रवणमित्यर्थः ॥ एतद्विधं श्रवणं उक्तं निदि
ध्यासनमाह ॥ पतञ्जलिना एतमननया आपत्ये यो हि कर्तव्यासादिभिर्विनिश्चयः अर्थासंभावना।
निवृत्तिहेतुर्मननं तद्वितीयाध्यायेन निरूपितमित्याह ॥ ३ ॥ ॥ राम

प्रस्तावाद्येतत्त्वत्पर्यन्ते ... ४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

आत्मानं चेद्विजानीयादिति मैत्रायणीयोपनिषत्ज्ञानयोः कनिष्ठत्वाद्योऽवगतमुपस्थाद्धयमभिधीयते न
तिरक्तेः॥ अपरोक्षज्ञानयोः कनिष्ठत्वात्ये ऽभेदेस॥ अवेश्येत्नीवयोरेतेनात्मानं चेदिति तिष्ठिति दिघेनन॥
श्लोकेनं तत्र किं यतो येनापरोक्षज्ञानमश्नुतेत्याकांक्षायामाह॥ १७॥ अथात्मबुद्धिं स्यादित्ता
वत्ताभिन्नप्रत्यगात्मस्वरूपस्लिष्टविषयीकृत्य मोक्षेनायते ज्ञानमहमस्मीति सोऽभिधीयते नैवाले
नेत्यर्थः॥ ननु तर्हि सर्वोऽपरोक्षमहावाक्यविचारादेवापरो [illegible] सिद्ध इति सकृदुपदेशादिना
दौ विहितं श्रवणाद्यावर्तनं मननं निदिध्यासनादि स्यादित्याशंक्य॥ ज्ञानदार्ढ्यायतत्रावर्तनं ज्ञानदृष्टानस्याचार्यैरभि

निर्विकल्पमनंतं च हेतुदृष्टांतवर्जितं॥ अप्रमेयमनादिं च यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः॥ १७॥ आत्मा
नं चेद्विजानीयादयमस्मीति वाक्यतः॥ अत्रात्मबुद्धिकस्मिलिप्सयो बोधः सोऽभिधीयते॥ १८॥
यस्तु बोधोऽपरोक्षस्तु महावाक्यान्नथाप्यसौ॥ न दृढः श्रवणादीनामाचार्यैः पुनरीरणात्॥
अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधो यावद्दृढीभवेत्॥ शमादिसहितस्तावदभ्यसेच्छ्रवणादिकं॥ १९॥

हितवाहेतुत्वमेवमाह॥ १९॥ अत्र ब्रह्मात्मनिश्चये महावाक्यात्सकृदुत्पन्नेऽपि तावदिच्छासहितादप
रोक्षबोधो महावाक्यैर्दृढप्रयोजनमेतदाह॥ श्रवणाद्यावर्तनीयं चोपसंहृत्य कृतार्थैः पुनर्वाक्या॥
गलबोधोऽयं भवेदेव नयापि नासौ दृढः॥ अतः श्रवणाद्यावर्तनीयं चोपसंहृत्याचार्यैः पुनर्वाक्या॥
र्थज्ञानोऽयमन्नेन समाधिश्रवणाद्यावर्तनाभिधानादिमर्थः॥ ज्ञानदार्ढ्याय समर्थालम्बने॥ आचार्यैः
केवलं वाक्येनाभिहितमिथ्या ज्ञानकाले [illegible] प्रवर्तते॥ ननु वाक्यप्रमाणजनितस्य ज्ञानस्य दार्ढ्यं।
कृतस्याशंक्याह॥ २०॥ ॥

प्रमेयत्वात्॥ प्रयोजनमाह॥ नवनवोद्भिदि [illegible] प्रयोजनमाह पिपासुरपि ह्यात्मप्रमाणभूतयाज्ञा॥
नेनस्थाने॥ ज्ञानस्य नवोऽपि हि भावात्॥ आत्मानं [illegible] ज्ञानेन घटः स्फुटेत् जडत्वेन ज्ञानतः स्फुरणायोगा
दिति भावः॥ इत्याशंक्य [illegible] पर्यायेति॥ २१॥ प्रत्यक् [illegible] कस्य ज्ञानेनाहृतमात्रा॥
स्याज्ञानं [illegible] प्रयोजनमाह॥ नयाप्य [illegible]
नाशः [illegible] ब्रह्मज्ञानाद्य [illegible] रादिविषयज्ञानेऽपि
फलव्याप्ति [illegible] ॥ २४॥ फलव्याप्ति [illegible] बृहन्नारदपिपिचिदाभासो॥

बुद्धितत्त्वस्थिताभासो [illegible] ॥ न ज्ञानानंतरं यत्नात्ये दाभासेन घटः स्फुरेत्॥ २२॥
[illegible] ॥ स्वयं स्फुरत्वरूपत्वान्नाभास उपयुज्यते॥ २३॥ चिद्दृष्टी
[illegible] ॥ न दीपदर्शने किंतु चक्षुरेकमपेक्ष्यते॥ २४॥ स्थितोऽप्यसौ चि
दाभासो [illegible] ॥ न तद्ब्रह्म [illegible] फलं कुर्याद्घटादिवत्॥ २५॥ अप्रमेय
मनादि [illegible] ॥ मनसैवेदमाप्तव्यमिति धीव्याप्यताश्रुता॥ २६॥ ॥

तदीति [illegible] बुद्धितत्त्वस्थिताभासो [illegible] ॥ किंतु [illegible] कीभूतः॥
[illegible] फलव्याप्तिः [illegible] भवति॥ अनेन [illegible] कोच [illegible] ॥ ननु [illegible] फलव्याप्तिर्निषिद्धा॥
[illegible] ॥ २५॥ [illegible] ॥ अथ किं प्रमाणमिति [illegible] प्रमाणमित्याह॥ २६॥ [illegible]
व्याप्तिर्विषयत्वं [illegible] ॥ [illegible] मनसैवेदमाप्तव्यं [illegible] किंच
व्याप्तिर्विषयत्वं [illegible] फलव्याप्ति [illegible] ॥ २६॥ ॥ श्रीराम
नेनिकर्त्तव्यतापि [illegible] धीव्याप्यताश्रुता [illegible] श्रुतेरर्थः॥ २६॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तत्र ग्राहेत ब्रह्मास्मीत्युपपत्ते॥ अत एव हि नन्दनादि विक्रमज्ञानादि तत्र तत्त्वप्रपंचस्याहृतिभिः समन्त। देवरूपस्य पालनेन॥ स्मान्नाहि निषमत्वेन च विधिविधाने सा साहाचक शब्द प्रयोगः॥ समंज्ञानमनेनामि सिद्धमाहि ह्यपत्वेन च विधिप्रवृत्तेन तत्त्वादेणवीमर्थः॥ वेदान्तानामुपनिषदां प्रवृत्तिः प्रवर्तनेन प्रतिपाद नेत्रालक्षणीतिशेषः॥ ननु वेदान्तानामतद्यावृत्तमात्रलत्वे वाथ तत्रांगीकारे हण्याद्वयस्यकूटस्थस्यापिस्मा गत्रस्य गारहं ब्रह्मास्मीति सामानाधिकरण्येन ज्ञानेनादेतमहंनोतिष्ठाकेत॥ ८८॥ अहंशब्दार्थस्य सर्व सामान्यज्ञानान्नं बाधमिति परिहरति॥ द्वियस्याकारणात भागलक्षणयानहदनेहलक्षणया॥ अयमर्थः॥

अतद्यावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुखेन च॥ वेदान्तानां प्रवृत्तिः स्यादिद्येवाचार्यभाषितं॥ ८८॥ अ हमर्थेपरित्यागादहं ब्रह्मेति धीः कुतः॥ नैवमंशस्य हि त्यागो भागलक्षणयोदितः॥ ८९॥ अंतः करणसंत्यागादवशिष्टे चिदात्मनि॥ अहं ब्रह्मेति वाक्येन ब्रह्मत्वं साक्षिणीक्ष्यते॥ ९०॥ स्वप्रका शोपि साक्ष्येव धीवृत्त्या व्याप्यतेन्यवत्॥ फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतं॥ ९१॥

हंशब्दार्थैकदेशस्यजडांशस्यत्यागादिति॥ अन्तःकरणस्य॥ एतेनाहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानमध्यस्ते स्वार्थः॥ शेषणात्रेन बोधनप्रकारमभिनीय दर्शयति॥ ९०॥ ननु केवलस्यप्रत्यगात्मनः स्वप्रकाशत्वाद्बुद्धि वृत्तिविषयत्वेन चलनेऽस्यासंकाह॥ अन्यवद्बुद्ध्यादिविदित्यर्थः॥ स्वप्रकाशोऽहमिति वेद्वद्धिसद्भावा हि तिभावः॥ नन्वंशसिद्धान्तस्यास्यं करणवाचार्येरपि हृत्तिव्याप्यत्वस्यांगीकृतत्वाद्व्याप्यपसिद्धान्त इतिभावः॥ नन्वपसिद्धान्तस्यास्यं करणवाचार्येरपि॥ फलेवृत्तिप्रतिबिंबितचिदाभासलक्षणव्याप्यत्वमेवास्य प्रत्यगात्मनोऽनिराकृतं स्व स्वरूपस्वप्रकाशत्वादितिभावः॥ आत्मनि फलव्याप्यताभावे दर्शयितुमनात्मनो ह्यस्याफलेन च

बद्धत्वेन निरूपयति॥ जीवस्य ब्रह्मरूपत्वाज्ज्ञानेयदक्लितत्त्वसोपाधि कत्वेन निरूपयति तस्मात् ब्रह्मज्ञानेन दिग्ज्ञानमिति सोपाधिकत्वं॥ ज्ञानस्य सोपाधिकविषयत्वं च तत्त्वस्य कल्पितत्वपनात्॥ तर्हि मुक्तस्य ब्रह्मणोपि सोपाधिकत्वमाह॥ ८४॥ ननु तर्हि जीवब्रह्मणोविलक्ष णोपाधिकत्वेनैव तेन ब्रह्मणो मुक्तिभावः॥ तदेव जीवब्रह्मस्वरूपमाह॥ जीवभावब्रह्मभावयोर्वेलक्षण्यं करणसाक्षित्वाद्यसाक्षित्वेन प्रा णस्य पाधिद्वयं वा विशेषणभावः॥ जीवभावब्रह्मभावयो वैलक्षण्यं करणसाक्षित्वाद्यसाक्षित्वेन विव क्षितिरित्यर्थः॥ नवैतेन कारणते बंधप्रसंगात् ब्रह्मत्वात्तु पाधित्वमिति तत्त्वभावरूपमतदादित्यसत्वडविन्न सिद्धमित्यर्थः॥ याव कारणमव्याप्यभेद देहेनोपाधिना॥ इतकोपाधिलक्षणस्यसाक्षित्वप्रतिहित्या॥

अंतःकरणसंभिन्नबोधो जीवोऽप्यतस्तदा॥ अहंत्वोपाधिसद्भावात्तत्वब्रह्मानुपाधितः॥ ८४॥ नैवं ब्रह्मत्वबोधस्य सोपाधिविषयत्वतः॥ यावद्विदेहकैवल्यमुपाधेरनिवारणात्॥ ८५॥ अंतःकरणसाहित्यराहित्याभ्यां विशिष्यते॥ उपाधिर्जीवभावस्य ब्रह्मतायाश्च नान्यथा॥ ८६॥ यथाविधिरुपाधिः स्यात्प्रतिषेधस्तथा न किं॥ सुवर्णलोहभेदेन शृंखलात्वं न भिद्यते॥ ८७॥

योरुभयोरपि समनाडचितमेवोपाधित्वमित्यभिप्रायेणपरिहरति॥ ८८॥ विधिभाव रूपोंतःकरणसं योरुभयोरपि समनाडचितमेवोपाधित्वं स्यात् तथा प्रतिषेधोऽभावरूपोंतःकरणविरोधः किमुपाधिर्न स्यात्॥ किंतस्मादेवम व्योपाधयः स्यान्न प्रतिषेधोभावरूपोंतःकरणविरोधः किमुपाधिर्न स्यात्॥ तस्मात्किंचित्करत्वेनाना र्थः नतापि भावाभावरूपत्वलक्षणसवैलक्षण्येन लक्ष्यलक्षणत्वरूपेण पाधिशंका॥ तस्मात् किंचित्करत्वेनाना दरणीयत्वमिति सिद्धेस्य दृष्टान्तमाह॥ सुवर्णलोहेति॥ शृंखलत्वसंबंधनिरोधकत्वांशेनुपयुक्तं सुवर्णलौ हलोहरूपत्वेलक्षण्यं यद्वदनादरणीयं तद्वदित्यर्थः॥ विधिर्वा निषेधस्यापि ब्रह्मबोधोपाधित्वेन ब्रह्म लोपाधिकत्वं दर्शितं विधिनिषेधयोरुभयोरपि ब्रह्मबोधोपाधित्वमाचार्यैः निरूपितमिति दर्शयति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नमर्थस्य प्रत्यगात्मनो ब्रह्मत्वेऽभ्रांतिसिद्धा ब्रह्मरूपता॥ नह्येकस्य ब्रह्मणः स्वपारोक्ष्ये परोक्षत्वानेकवि
षयत्वे निवर्तते॥ ततोपि किमिति चेत्कृति॥ तत्राह॥ ननु समस्य पदबलेन समयकारोक्तानुभवसाध्य।
नमात्रगाहकस्यागमलक्षणे॥ अतो वाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वे कथमयं चानुमानस्यापेक्षा॥ सिद्धांतपरि
ज्ञानस्यामोघमिति मनसि निधायाचार्याः पदहेतवः प्रतिपादयति॥ एवं सतीति॥ ३४॥ एवं च हेतुः सिद्धांतरहस्यं तेन ज्ञानवती
त्यर्थः॥ ननु सिद्धांतस्तावत्तिरश्च महावाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वमानसिद्धमिति शंकते॥ विमतेवा।

क्यमनेनापरोक्षज्ञानात्मत्वप्रतिपत्तिर्यदाभेवत॥ अत्र ब्रह्मत्वेन समर्थं स्यादावर्तेन तत्वदेवसिं॥३५॥ द्विती
यत्वेन मर्थस्य बोधे केवलं विनिवर्तते॥ नह्येकस्य स्वपारोक्ष्ये ययेवं किं तत्रः श्रुणु॥३६॥ एवंगीनैदेक
रूपेण यस्य बोधो भवति चेत्॥ एवं सति महावाक्यान्यपरोक्षज्ञानमीर्यते॥ येन ते घोषास्तु सिद्धो
न विज्ञाने परोक्षमेतत्॥३७॥ आत्माशास्त्रस्य सिद्धांते परमाद्वाक्यान्मोक्षेतयी॥ स्वर्गादिवाक्य
वत्नैवेद्यमेवाभिवानत॥३८॥ तत्वोपरोक्षजीवस्य ब्रह्मत्वमभिबोधत॥ नयत्प्रसिद्धपरोक्षत्वेऽस्ति
वत्नैवेद्यामेवाभिधावत॥३९॥ हरिमिश्रवत्तावत्नमपिनष्टमितीरते॥ लौकिकं वचनं साध्यमेवपत्रेनन्य।
शुद्धिमेवस्य हो॥४०॥

वाक्यपरोक्षज्ञानजनकं भविनिमर्दतिवा क्यत्वात॥ स्वर्गादिप्रतिपादकवाक्यवदित्यनुमानेन परोक्ष
ज्ञानजनकत्वे सिद्धमित्यर्थः॥ यत्रैकांतिकोऽयं हेतुरिति परिहरति॥ इतिदशमस्त्वमसीति वाक्ये वाक्य
त्वानन्नकत्वे सिद्धमित्यर्थः॥ किंचनेषपदार्थस्य जीवस्यापरोक्षत्वाभावप्रसंगा
त्वेस्यपरोक्षज्ञानजनकत्वस्योपलंभादिति भावः॥ किंच नेष पदार्थस्य जीवस्यापरोक्षत्वाभावप्रसंगा
दपि न महावाक्यं परोक्षज्ञानजनकं इत्येनो कार्यमित्याह॥४१॥ इष्टापत्तिरित्याशंक्याह॥ ननु सो।
पाधिकत्वाजीवस्यापरोक्षत्वेऽप्युक्तेर्ब्रह्मणः तन्निरुपाधिकस्य तत्त्वं तुच्छत्वं इत्याशंकते तेरंतः करोति

भागलक्षणा भागत्यागेन लक्षणा स्यादर्थः॥ न तु दृष्टांतः॥ सोऽयं देवदत्त इति वाक्यस्य योः सोऽयमितिप।
दयोर्यथा जहदजहल्लक्षणा तद्वदित्यत्र नापरा जहल्लक्षणा॥ नाप्यजहल्लक्षणा न दृष्टांतापीत्यर्थः
न तत्र गामानयेत्यादिवाक्येष्वलक्षणा दृष्टा किन्तु कि वाक्यार्थो बोधो दृश्यते॥ न तु दृष्टांतापि किं न स्यादित्या
शंक्याह॥४२॥ यथालोके गामानयेत्यादौ केवलत्वस्य वाक्योदयोऽस्यलक्षणात्यागादिसंतागवा।
दिवाक्यानामनयोः वाक्यार्थमेवमस्तीकृतम्॥ यथा वा नीले महन्नागं धुम्यलमित्यादौ नीलतादिवि

नतस्यादिवाक्येष्वलक्षणा भागलक्षणा॥ सोऽयमित्यादिवाक्यस्य
यदस्वोविवक्षापरा॥४३॥ संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र संमतः।
अखंडैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः॥४४॥ प्रत्यग्बोधो य आभाति।
सोऽद्वयानंदलक्षणः॥ अद्वयानंदरूपश्च प्रत्यग्बोधैकलक्षणः॥४५॥

शिष्टयोर्मतस्य वाक्यार्थत्वेऽस्वीकृते॥ नैवमत्र महावाक्ये संसर्गो विशिष्टयोरन्यतरस्य वाक्यार्थत्वम।
भ्युपगम्यते॥ किंत्वखंडैकरसत्वेनैव गतादिभेदशून्यवस्तुमात्ररूपेणैव वाक्यार्थो विद्वद्भिरभ्युपेयते।
अतोऽलक्षणाश्रयणीयेत्यर्थः॥ अखंडैकरसं वाक्यार्थं दर्शयति॥४६॥ यः प्रत्यग्बोधः सर्वांतरश्चिदात्माश्र
मात्रिबुद्ध्यादिसाक्षित्वेन स्फुरति॥ सोऽद्वयानंदलक्षणः॥ विशेषकरसः प्रत्यगात्मैव सोऽर्थः॥ एवमखंडार्थ
बोधेन किं स्यादित्यत आह॥४७॥ अद्वितीयानंदरूपः परमात्मा इत्यर्थः॥ अद्वयानंदरूपस्तथा विषयः परमा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सर्वं च सर्वोऽस्य व्यक्तिविषयः॥ ननु महावाक्यविचारस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वे स्वकपोलकल्पितमित्या
शंक्य वाक्यवृत्त्या वाक्यार्थज्ञानस्य श्रुतिप्रतिपादितत्वान्नैवमित्याह॥ ११॥ यतो वाक्याद्ब्रह्मापरोक्षज्ञाने विप्रतिप
त्तिर्नास्तीत्यर्थः॥ वाक्यस्य ज्ञानानुपपादकत्वप्रकारं दर्शयति॥ यांतःकरणसंभिन्नो बोधः सोंतःकरणोपाधिक।
चिदात्मा त्वंपदलक्ष्यः॥ अहमिति ज्ञानस्याहमिति शब्दस्य चालंबनतया विषयत्वेन भासमानया
चिबोधो बोधस्वरूपविशिष्टत्वमितिपदमभिधायकं यस्य स तत्पदाभिधः त्वंपदवाच्य इत्यर्थः॥ एवं त्वंपद
वाच्यार्थं त्वमभिधाय तत्पदवाच्यार्थमाह॥ मायोपाधिः सन्बलः परोक्षत्वं धर्मविशिष्ट इत्यर्थः॥ एवं तत्पदल

ब्रह्मैक्यज्ञानमित्युच्यते परोक्षज्ञानपरोक्षधीर्भवेत्॥ सर्वं वेदमहावाक्यविचारणात्परोक्षधीः॥ ११॥ ब्र
ह्मापरोक्षसिद्ध्यर्थं महावाक्यमितीरितं॥ वाक्यस्य ज्ञानोपपादकता नहि विमतिर्नहि॥ १२॥ आले
बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः॥ अन्तःकरणसंभिन्नो बोधः स त्वंपदाभिधः॥ १३॥ मायो
पाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणः॥ पारोक्ष्यशबलः सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः॥ १४॥ प्रत
्यक्परोक्षतैकस्य सद्वितीयत्वपूर्णता॥ विरुध्येते यतस्तस्माल्लक्षणा सम्प्रवर्तते॥ १५॥

लक्षणामभिधाय लक्ष्यलक्षणमाह॥ तत्त्वमसीत्यादिवाक्येषु लक्षणाभागलक्षणा॥ सोऽयमित्यादिवाक्यस्थः
शब्दार्थस्वरूपस्य पदस्य॥ तत्त्वमसीत्यादिवाक्येषु भागलक्षणा सम्भवति अभिधायकत्वेन स्वाभाव्यार्थः॥ प
दार्थाविभागेनैव वाक्यार्थावबोधनाय लक्षणावृत्तिराश्रयणीयेत्याह॥ १॥ अत्र कारणं तत्त्वमसीति
पदेन सहिताश्रोतीति मध्यमपदलोपी समासः सद्वितीयत्वपूर्णतैकत्वप्रत्यगात्मेति विरुध्यते
अतो लक्षणा इति आश्रयणीयेत्यर्थः॥ सा कीदृशीत्यत आह॥ १४॥

ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमभिधाय यदेव सर्वं तदेव ब्रह्मेति प्रतिपादितम्। अनेन वाक्येन पंचकोशाद्
नः स्थितं त्वं तत्स्वरूपं ब्रह्मेत्यभिहितमित्यर्थः॥ एवं नेतिनेतीत्यनेकविपर्यालोचनया प्रत्यगात्मा
तत्त्वानुभवं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति शास्त्रप्रकृतिपर्यालोचनेनापि दर्शयति॥ ४७॥
इन्द्रियमात्मायमरूपः सन्निरस्तः विषयसंबन्धो विविक्तत्वमसोऽविषयः सत्यकामः सत्यसंक
ल्प इत्यादिवाक्यमपि प्रत्यगात्मत्वं बोधयति तत्र यावत्स्वविचारणात्परीक्षया निराकरणे
नैतत्स्वात्मानं पश्येत् इति श्रुत्यैवानुभवश्रवणं प्रतिषिद्धं समाधाय स्वरूपं ने॥ इदा
नीमेतत्तीयककल्पनां दर्शयति॥ ४८॥ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत्किंचन मिषत्

सत्यं ज्ञानमनन्तं वेदेति श्रुतिसह लक्षणं॥ उक्ता गुहाहितत्वेन कोशेषु तद्दर्शिते॥ पाथो
रोहतिरिति स्वाहितं त्वं नामादिलक्षणम्॥ अपरोक्षीकृतेऽमिलं स्पष्टं ब्रह्मदर्शनं यथा॥ ४९॥
आत्मा वा इदमित्यादौ तदेवेदं ब्रह्मेति॥ अध्यारोपापवादाभ्यां प्रज्ञानं ब्रह्म दर्शिते
॥ ५०॥

नेनवाक्येन ब्रह्मणो लक्षणमभिधाय सप्रत्यगात्मनः स्वरूपमुक्तमतः स एव परमात्मेति
यः स्वमायया सर्वमावृत्य सर्वमावृत्य ब्रह्मानेन परमात्मा निजगदध्यारोपणप्रकारमभि
धाय सृष्टानां भूतानामभिवेशनं किमिदं स्याद्वा वाचि दृष्टिरिति सर्वारोपितस्यापवादमभिधायैव तस्य
पुरुषे ब्रह्मलक्षणमस्यति इदं सर्वमिति प्रज्ञानात्मनो ब्रह्मस्वरूपमभिहितं॥ पुनस्तस्य पुरुषो ह वा आदि
नाऽज्ञानसाधनवैराग्य जननाय गर्भवासादिदुःखप्रदर्शकोऽयमात्मनिवेषमुपास्महे इत्यादिना वि
चारणानन्तरं पदार्थपरिशोधनपूर्वकं प्रज्ञानब्रह्मेति प्रज्ञानस्वरूपमात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शितमित्यर्थः॥

उक्तमायतार्थं प्रकृतमिति श्रुतिः॥ ५१॥

६६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA



नन्वेवं प्रथमतः केवलवाक्यार्थतत्त्वज्ञानमुत्पद्यते ॥ पश्चाद्धि वाक्यसहितात्परोक्षज्ञानमित्येतन्न कुतो
ऽवगम्यत इत्याशंक्य ॥ नैत्तिरीयकादिश्रुतिस्थपर्यालोचनयेत्याह ॥ ८३ ॥ भृगुर्नाम कः कश्चिदृषिः पुरा ॥ य
तो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति वा
क्यात्क्रमेण जगज्जन्मादिकारणत्वादिलक्षणेन जगत्कारणस्योपलक्षणं तत्त्वं तावदवगत्य ब्रह्मसत्यादि
पंचकोशविचारद्वारा निश्चयात्मकं ब्रह्म दृष्टवानित्यर्थः ॥ नन्वस्मिन्प्रकरणे ब्रह्मसोमवमायुप
देशकवाक्याभावात्कथं भृगोरपरोक्षज्ञानं सालोकात्कथं वाक्यादन्यत्र सालोकाद्देहे तद्विचारप्रयोगस्थलं।

आदिमध्यावसानेषु स्वस्य ब्रह्मत्वधीरियं ॥ नैव व्यभिचरेत्तस्मादापरोक्ष्यं प्रतिष्ठितं ॥ ८३ ॥ जन्मा
दिकारणत्वाख्यलक्षणेन भृगुः पुरा ॥ पादकोशान्गृहीत्वात्र विचार्याद्यमवेत्तत ॥ ८४ ॥ य
द्यप्युक्तं न सोऽन्नादि वाक्यं कोशेषु भृगोः पिता ॥ तथा पञ्चब्रह्मणमिति विचार्यस्थलमुक्तवान् ॥ ८५ ॥
अन्नप्राणादिकोशेषु सुविचार्य पुनः पुनः ॥ आनंदव्यक्तिमीक्षित्वा ब्रह्मलक्ष्माप्ययूयुजत् ॥ ८६ ॥

भृगोर्ब्रह्मादिमाह ॥ ८६ ॥ नन्वत्र यथा दिक्कोशेषु विचारितेषु पश्चाज्जीवः सालोकारोऽभवद्ब्रह्मलक्षण
कथमित्याशंक्य प्रतीचि ब्रह्मलक्षणलक्षितेन कोशविचारेणानंदात्मकं सालोकं तत् ॥ आनंदादेव
खल्विमानि भूतानि जायंते आनंदेन जातानि जीवंति ॥ आनंदं प्रयंत्यभिसंविशंतीति वेदब्रह्मलक्ष
णमपि प्रतीचीव योजितवानित्याह ॥ ८७ ॥ ननु ब्रह्मलक्षणस्यानंदात्मकत्वेन प्रतीचि वियोजने
नुच्यते ॥ ब्रह्मणा स्वस्य ब्रह्मत्वेन प्रतीचो भिन्नत्वादित्याशंक्य नभेदः समादिलक्षणस्य ब्रह्मणः प्रत्य
ग्रूपत्वाद्भवस्थानन्त्वं वक्तादित्याह ॥ ८८ ॥

प्रथमं तन्मात्रलक्षणं तत्त्वं परोक्षं ब्रह्मेत्युच्यते तस्मिन्नेव सर्वात्मकत्वादिलक्षणपरोक्षतया अवगत्य प्रत्यग्ब्रह्मणोः प्र
त्यभिज्ञानं सर्वात्मा परोक्षेण दृष्टान्तेन दशमस्त्वमसीत्यनेन वाक्येनाभिज्ञाति दशमेऽस्मीत्यपरोक्षे
ज्ञानं दर्शयति ॥ ८९ ॥ विचारणत्व अपरोक्षज्ञाने योग्यतां प्रकारान्तरेण दृष्टान्तमाह ॥ यथा भ्रान्ती
तिन्नीनिष्टे दशमः कश्चिन्नष्टो जात ॥ नष्टस्य दशमस्य विचारे भिन्ने स्वात्मनामर्त्यनाप्तवस्त्राणि
दशमोऽसीति सम्बद्धेन ध्यानमर्थः ॥ अस्य दशमोऽस्मीति ज्ञानं विचारसाधितं वाक्यजन्यं नियमा
दिति पर्यायादित्युपसंहारः ॥ ९० ॥ ननु दशमः स्यातमेव दशमोऽस्मीति वाक्यजात्प्रत्यक्षज्ञानं वृत्तलक्षणविचार
दिना दशमोऽस्मीत्यादिविहन्यते ॥ न केनापि ज्ञानेन बाध्यते ॥ परोक्षज्ञानं क्रियायां कर्तव्यम्

आत्मसंबंधेनिवाक्यार्थानिःशेषवत्विचारिते ॥ अहंकारादिशून्येयं दशमस्त्वमसीत्यत ॥ ८९ ॥
दशमः कस्तिष्ठभ्रमेण समेतो निरकृते ॥ गणयित्वा स्वेन सह स्वमेव दशमं स्मरेत ॥ ९० ॥ दशमो
ऽस्मीति वाक्योत्था न धीरस्य विहन्यते ॥ आदिमध्यावसानेषु न नवत्वस्य संशयः ॥ ९१ ॥ सदे
वेत्यादिवाक्येन ब्रह्मसत्त्वं परोक्षतः ॥ गृहीत्वा तत्त्वमस्यादिवाक्याद्व्यक्तिं समुल्लिखेत् ॥ ९२ ॥

मादिमध्यावसानेषुपविचारणेऽपि अहं दशमो न वेति संशयस्याभावात्स वेदनं साहाय्यापरोक्षज्ञानमेवेत्यर्थः ॥
प्रकृतं सदेवादिष्टान्तिके योजयति ॥ ९१ ॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षतेत्यादिवाक्येन ब्रह्मस
त्त्वं प्रथमं परोक्षतो निश्चित्य ॥ तस्य जीवरूपेण प्रवेशादियुक्तिपर्यालोचनया ब्रह्मस्वरूपतया भावयन्नसम
सीत्यादिवाक्येनाद्वितीयब्रह्मरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति सालोकात्कर्यादात्मरूपमात्मानो ब्रह्मत्वबु
द्धिः ॥ पंचदशकोशानात्मा दिमध्यावसानेषु आत्मनो ब्रह्मत्वे बोधेऽपि न वाच्यस्याभवति ॥ अतोऽस्या बुद्धे
रपरोक्षज्ञानं केवलं स्थितमित्यर्थः ॥ ९२ ॥ ॥ ॥ राम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

208

अथ स्वर्गं रत्नेव मा कारेण ग्रहणाभावात् ॥ किं त्वस्वर्गोस्तीत्येवं सामान्याकारेण प्रतीतेश्च स्वर्गबुद्धेरपि भ्रमत्वप्रसंगः इत्यर्थः । इतीदं निराकरोति ॥ अपरोक्षत्वेन ग्रहणायोग्यस्य प्रत्यगभिन्नविषयस्यापरोक्षत्वा नेन भ्रमत्वेन न संभवति ॥ कुत इत्यत आह ॥ अत्यपरोक्षमित्येवमाकारस्य ग्रहणाभावात् किं नत्वस्ति स्वर्ग इत्यपरो क्षत्वमित्याशंक्याह ॥ इदं चानेत्येवं मुख्यत्वेन त्वाभावस्य सामर्थ्यात् पारोक्ष्यसिद्धिरिति भावः ॥ परममापोक्ष त ॥ व्यक्तानां ग्रहणेपि भ्रमत्वाभावाद्ग्रहणानुभवत्वमित्यर्थः ॥ एवं तर्हि घटादिज्ञानस्यापि भ्रमत्वप्रसंग इति परिहरति ॥ ज्ञानरूपत्वाज्ञानग्रहणादिति भावः ॥ ननु घटस्य सावयवत्वाद् अंशाग्रहणेपि भ्रमशाग्रहणं ।

अज्ञत्वेन हि वामाकारेण भ्रमेन स्वर्गधीरपि ॥ भ्रांतिः स्यादज्ञत्वेन हि वा सामान्यामोहेत्वदर्शनात्
अपरोक्षत्वयोग्यस्य नपरोक्षमतिर्भ्रमः ॥ परोक्षमित्यज्ञत्वे हि वादर्थ्यां मारोऽस्ति संभवात् ॥ ४५ ॥
अंशाग्रहो ति धीर्भ्रांतिः घटज्ञाने भ्रमो भवेत् ॥ निरंशस्यापि सांशत्वं व्यावर्त्यांशविभेदतः ॥ ४६ ॥
असत्त्वांशो निवर्तेत परोक्षज्ञानतस्तथा ॥ अभानांशनिवृत्तिः स्यादपरोक्षधिया कृता ॥ ४७ ॥
दशमोस्तीत्यविभ्रांतं परोक्षज्ञानमीक्ष्यते ॥ ब्रह्मास्तीत्यपि तद्वत्स्यादज्ञानावरणं समम ॥ ४८

संभवति ॥ अज्ञानांशनिवर्तकत्वात्कथमंशाग्रहणसंभव इत्याशंक्य ॥ आवर्त्यांशोपाधिनिमित्तके सांशत्वेन सम्भवतीत्याह [illegible] ॥ ४६ ॥ अपरोक्षत्वेन ग्रहणायोग्यवि षयंपरोक्षज्ञानं भ्रमो न भवतीत्येतद् दृष्टांतप्रदर्शनेन द्रढयति ॥ ४७ ॥ दशमोस्तीत्यावामजस्यपरोक्षज्ञान मभ्रांतं यथा ब्रह्मास्तीति वाक्यजन्यज्ञानमपि न भ्रांतं स्यात् ज्ञानकृतस्यासत्त्वावरणांशस्य समत्वा दितिभावः ॥ नन्ववाक्यात्परोक्षज्ञानमस्य पूर्वे चेदपरोक्षज्ञानं कुतो जायतेत्याशंक्य विचारसहितादा

209

विद्यमानत्वे सत्यपि [illegible] ॥ तत्रापरोक्षज्ञानशोकनिवृत्तिलक्षणमवस्थाद्वयं प्रतिपाद यितुमवर्यं [illegible] ॥ अयमित्यपरोक्षत्वमित्यपदेनात्मनोपरोक्षत्वमुच्यते । [illegible] तद्यापरोक्षज्ञानविषयत्वमित्याशंक्य तदुपपादनायापरोक्षत्वं विभजते ॥ ४९ ॥ द्वैविध्यकारण माह ॥ विषयस्याविद्यमानत्वेन [illegible] स्वप्रकाशत्वात् [illegible] तदीक्षणात् ॥ विषयात्मप्रत्ययस प्रकाशरूपत्वेन [illegible] इत्यर्थः ॥ अवते इह विषयप्रतावनापरोक्षज्ञा नविषयत्वे [illegible] मिथ्यात्वशंका ॥ विषयस्वप्रकाशत्वं परोक्षज्ञानविषयत्वे विरोधि न भवतीत्याह ।

अपरोक्षज्ञानशोकनिवृत्त्याख्ये उभे इमे ॥ अवस्थे जीवगे ब्रूते आत्मानं चेदिति श्रुतिः ॥ ४९ ॥ अय
मित्यपरोक्षत्वमुक्तं तद् द्विविधं भवेत् ॥ विषयस्वप्रकाशत्वादियेवं तदीक्षणात् ॥ ५० ॥ प
रोक्षज्ञानकालेपि विषयस्वप्रकाशता ॥ समा ब्रह्मस्वप्रकाशमस्तीत्येवं विबोधनात् ॥ ५१ ॥ अ
हं ब्रह्मेत्युल्लिखतु ब्रह्मास्मीत्येव हि उल्लिखेत् ॥ परोक्षज्ञानमेतन्न भ्रांतं बाधानिरूपणात् ॥ ५२ ॥
ब्रह्मास्तीति मानेनैतस्माद्बाध्येत न तत्फलं ॥ न चैवं प्रबलं मानं पश्यामो ताननवाध्यते ॥ ५३ ॥

अपरोक्षज्ञानकालेऽपि परोक्षज्ञानकालेपि विषयस्य ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वास्त्येव ॥ तत्रोपपत्तिमाह ब्रह्मास्मीत्यभिन्नब्रह्मगोचरस्य ज्ञानस्य कुतः परोक्षत्वं इत्याशंक्य ॥ ब्रह्मांशस्याग्रहणादित्याह ॥ ५२ ॥ ननु इदं भ्रांतमित्याशंक्यास्य भ्रांतत्वं किं बाधकात् ॥ उत स्वरूपतोऽज्ञानेवात ॥ किं वा परोक्षत्वेऽग्रहण योग्यस्यापरोक्षेणाग्रहणात् ॥ यद्वा अंशाग्रहणादिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह ॥ इत्येतद्विष्टु णोति ॥ द्वितीयमतिप्रसंगेन दूषयति ॥ ५३ ॥ ॥ राम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भवद्भिस्तर्हि किंविवक्षया जीवावस्थात्वमङ्गीकृतमित्याशङ्क्य तद्विवक्षितं दर्शयति ॥ एवं बन्धहेतुमवस्थात्र-
यं प्रदर्श्यावशिष्टावस्थासमध्ये शोकादीनामावरणनिवृत्तिद्वारेणैव निवृत्तिरित्याह ज्ञानेति ॥ ४४ ॥ परोक्षज्ञानापरोक्षज्ञानलक्षणेन
ज्ञानद्वयेनाज्ञाने नष्टे सति ॥ तत्कृतावृतिरज्ञा-
नकृतावरणे नास्ति न भातीति च द्विविधमप्यावरणं कारणाभावान्नश्यती-
त्यर्थः ॥ कस्यांशस्य केन निवृत्तिरित्यपेक्षायामुभयं विभज्य दर्शयति ॥ ४५ ॥ कूटस्थस्यासत्त्वापादकमावरणं परो-
क्षज्ञानान्नश्यति तस्याभानावरणं कारणाभावान्निवर्तते ॥ कूटस्थस्याभानापादकमपरोक्षज्ञानेन कूटस्थस्याभा-

अज्ञानस्याश्रयो ब्रह्मेत्यधिष्ठानतया जगुः ॥ जीवावस्थात्वमज्ञानाभिमानित्वादवादिषं ॥
४४ ॥ ज्ञानद्वयेन नष्टेऽस्मिन्नज्ञाने तत्कृतावृतिः ॥ न भाति नास्ति चेत्येषा द्विविधापि विनश्यति ॥
४५ ॥ परोक्षज्ञानतो नश्येदसत्त्वावृतिहेतुता ॥ अपरोक्षज्ञाननाश्या ह्यभानावृतिहेतुता ॥ ४६ ॥
अभानावरणे नष्टे जीवत्वारोपसंक्षयात् ॥ कर्तृत्वाद्यखिलः शोकः संसाराख्यो निवर्तते ॥
निवृत्ते सर्वसंसारे नित्यमुक्तत्वभासनात् ॥ निरङ्कुशा भवेत्तृप्तिः पुनः शोकासमुद्भवात् ॥ ४८ ॥

नोऽसत्त्वस्यावरणकारणान्निवर्तते ॥ तयोर्ज्ञानयोः फलं शेषावस्थाद्वयेप्यवस्थामाह ॥ अभा-
नावरणेति ॥ नष्टे जीवत्वारोपसंक्षयाज्जीवत्वस्यापि निवृत्तत्वात् ॥ कर्तृत्वादिलक्षणः संसा-
राख्यः शोकः सर्वोऽपि निवर्तत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ एवं शोकापगमरूपामवस्थां प्रदर्श्य निरङ्कुशतृप्तिरूपामव-
स्थां द्वितीयां दर्शयति ॥ नन्वात्मानं चेद्विजानीयादिति श्रुत्याप्युक्तज्ञानान्नन्दिहायमज्ञाना-
पवस्थासमकं निरुपाधिकत्वासंगतमित्याशङ्क्य ॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः किमिच्छन्

अनयोर्विक्षेपात्प्राक्सिद्धत्वेपि नास्यावस्थात्वं संभवति नावस्थानत्वमुपपन्नं ॥ अतः पारिशेष्याद्ब्र-
ह्मण एवावस्थात्वे संभवति तयोर्जीवावस्थात्वमिति आह ज्ञानावस्थावृती विक्षेपस्य तदानीमभावान्नेदवस्था-
त्वमिति चेदत्राह विक्षेपाभावेपि तत्संस्कारावस्थानात्तदानीमस्त्येव तद्द्विविधावस्थात्वमि-
त्याह ॥ ३९ ॥ ननु कारणाज्ञानयोस्तदवस्थात्ववर्णनमसंबद्धमिति योजना ।
ध्यानविरुद्धमेव न स्यादित्याशङ्क्य ब्रह्मण्यारोपितत्वेनाधिष्ठानत्वप्रसिद्धब्रह्मावा-
स्थानत्वप्रसिद्धं न स्यादित्याशङ्क्य तथाप्यवस्थात्वमिति परिहरति ॥ ४० ॥ ननु ब्रह्मण्यारोपितत्वाविशेषे
स्यावस्थात्वमित्याशङ्क्याह सर्वासामवस्थानामिति परिहरति ॥

अज्ञानमावृतिश्चैते विक्षेपात्प्राक्प्रसिध्यतः ॥ यद्यप्यथाप्यवस्थेते विक्षेपस्यैव नात्मनः ॥ ४९
विक्षेपोत्पत्तितः पूर्वमपि विक्षेपसंस्कृतिः ॥ अस्त्येव तदवस्थात्वमविरुद्धं ततस्तयोः ॥ ५० ॥
ब्रह्मण्यारोपितत्वेन ब्रह्मावस्थे इमे इति ॥ न शङ्कनीयं सर्वासां ब्रह्मण्येवाधिरोपणात् ॥ ५१ ॥
संसार्यहं विबुद्धोऽहं निःशोकस्तुष्ट इत्यपि ॥ जीवगा उत्तरावस्था भान्ति न ब्रह्मगा यदि ॥ ५२ ॥
तर्ह्यज्ञोऽहं ब्रह्मसत्त्वभाने मद्दृष्टितो नहि ॥ इति पूर्वे अवस्थे च भासेते जीवगोचरे ॥ ५३ ॥

पि विक्षेपोत्पत्त्युत्तरकालभाविनीनां संसारित्वाद्यवस्थानां जीवाश्रितत्वेनानुभूयमानत्वा-
ल्लयावस्थानामिति शङ्कते ॥ संसारीत्यादि ॥ अहं संसारी बुद्धोऽहमित्यादिरूपेण भान्ति ॥ निःशोकः शोक-
स्यावस्था ॥ अत्रावस्थानां जीवगतत्वाज्जीवाश्रि-
तत्वं न ब्रह्मगा इत्यर्थः ॥ तर्हि अज्ञोऽहं ब्रह्मसत्त्वभाने मद्दृष्टितो नेत्यनुभूयमानत्वाज्जीवाव-
स्था भातीति ॥ एवं तर्हि ज्ञानावरणे अपि जीवगोचरे भासेते ॥ अतो जीवस्यैवैतेऽवस्थाः सर्वाः सर्वा-
स्यानुभवेनेति परिहरति ॥ मद्दृष्टितो नेति ॥ ब्रह्मणो ज्ञानमावरणं नास्तीति विवक्षया तदाश्रयत्वम् ॥
कथमुक्तमित्याशङ्क्य तद्विवक्षितं दर्शयति ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

212

अत्रैवकाराभावेऽपि सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन चिदाभासस्यैव न कूटस्थस्येत्यवगम्यते ॥ आसा
मद्योपन्यासो हर्षमात्रशंक्य ॥ नन्वेतासां बंधमोक्षकारित्वे न केवलं वाचुपन्यासस्य प्रयोजनमित्याशंक्याह ॥ आसा
किमासां सप्तानामप्यविशेषेण बंधमोक्षकारित्वमित्याह ॥ अज्ञानावरणविक्षेपरूपास्तिस्र आद्याः
आसां बंधकारित्वं दर्शयति स्मरणस्यापि स्वरूपं प्रमेकं कार्यं कार्यप्रदर्शनेन स्पष्टीकर्तुं प्रथमं तावद
ज्ञानस्य स्वरूपं तावद्दर्शयति ॥ २ ॥ आत्मानात्मविचारप्रागभावसहितं उदासीनव्यवहारस्य कारणं न जा
नामीत्यनुभूयमानमज्ञानमीरितमित्यर्थः ॥ आवृतिकार्यं दर्शयति ॥ शास्त्रोक्तप्रकारमतिलंघ्य के

सप्तावस्था इमाः सन्ति चिदाभासस्य तास्विमौ ॥ बंधमोक्षौ स्थितौ तत्र तिस्रो बंधकृतः स्मृताः
२५ न जानामीत्युदासीनव्यवहारस्य कारणम् ॥ विचारप्रागभावेन युक्तमज्ञानमीरितम् ॥ २६
अमार्गेण विचार्याथ नास्ति नो भाति चेत्यसौ ॥ विपरीतव्यवहृतिरावृतेः कार्यमिष्यते ॥ २७
देहद्वयचिदाभासरूपो विक्षेप ईरितः ॥ कर्तृत्वाद्यखिलः शोकः संसाराख्योऽस्य बंधकः ॥ २८

वलंतर्केण विचार्य नेन नैव कूटस्थो नास्ति नो भाति इत्येवं रूपो विपरीतव्यवहारः आवरणकार्यमि
त्यर्थः ॥ विक्षेपस्वरूपं तत्कार्यं च दर्शयति ॥ स्थूलसूक्ष्मात्मकशरीरद्वयसहितः चिदाभासएव वि
क्षेपः बंधकोऽबंधहेतुः संसाराख्यः कर्तृत्वाद्यखिलः शोकः अस्य चिदाभासस्य कार्यमित्यर्थः
कर्तृत्वादीत्यादिशब्देन प्रमातृत्वादयो गृह्यन्ते ॥ ननु सप्तावस्थाश्चिदाभासस्येत्युक्तमनुपपन्नं ॥ अ
ज्ञानावरणयोर्विक्षेपात्पूर्वं विद्यमानत्वाच्चिदाभासरूपविक्षेपानंतरभावित्वात् तदवस्थात्वान

213

अयं चिदाभासो विक्षेपस्य सांसारिकत्वात् कदाचिन्न संपद्यत इति विचारात्पूर्वं कदाचिदपि
स्वतत्त्वं स्वात्मस्वरूपं स्वप्रकाशरूपं कूटस्थस्वरूपमात्मानं नैव वेत्ति न जानातीत्ययमज्ञानं
चिदाभासविषयमुक्तं तेन कूटस्थो नास्ति न भातीति मन्वानः तेनेदमज्ञानकार्यमावरणं ॥ कूट
चिदात्मविषयप्रसंगेनात्र कूटस्थो नास्ति न भातीति मन्वानः तेनेदमज्ञानकार्यमावरणं ॥ कूट
स्याज्ञानाभासानभिधानेन तर्कनास्तिकभाषणस्यावरणमयत्वं ॥ अध्यारोपस्य देहद्वयस्य ततः पर
भासो विक्षेपः एवमागतोऽयं चित्तः कूटस्थोऽस्मीति जानातीदं परोक्षज्ञानं ॥ श्रवणादिपरिपाकवशा

संसारासक्तचित्तः सन्चिदाभासः कदाचन ॥ स्वयंप्रकाशकूटस्थं स्वतत्त्वं नैव वेत्त्ययम् ॥ ३०
न भाति नास्ति कूटस्थ इति वक्ति प्रसंगतः ॥ कर्ता भोक्ताहमस्मीति विक्षेपं प्रतिपद्यते ॥ ३१
अस्ति कूटस्थ इत्यादौ परोक्षं वेत्ति वार्तया ॥ पश्चात्कूटस्थ एवास्मीत्येवं वेत्ति विचारतः ॥ ३२
कर्ता भोक्तेत्येवमादिशोकजातं प्रमुंचति ॥ कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव तुष्यति ॥
अज्ञानमावृतिस्तद्वद्विक्षेपश्च परोक्षधीः ॥ अपरोक्षमतिः शोकमोक्षस्तृप्तिर्निरंकुशा ॥
३४

शास्त्रकूटस्थोऽहमेवास्मीति जानातीदमपरोक्षज्ञानं ॥ कूटस्थापरोक्षज्ञानानंतरं कर्तृत्वादि
शोकजातं त्यजतीत्ययं शोकापगमः कृत्यं कर्तव्यं जातं कृतं निष्पादितं ॥ प्रापणीयं फल
जातं प्राप्तमलभ्यमित्यनेन तृप्तिरित्यर्थः ॥ सांप्रतमेकैकस्यावस्थासप्तकमनूद्य तदनि
नत्वमवस्थासप्तकस्यात्मधर्मत्वाशंकाप्रतिषेधेन स्यकूटस्थस्य नेत्याह ॥ एतेष्वेव प्रत्येकस्य शंकापनोदनाय ॥ अवस्था
स्याश्चिदाभासस्यैव न कूटस्थस्येत्याह ॥ ३४ राम ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

परोक्षमपरोक्षं चेत्येकं ग्रन्थं ले ज्ञानाज्ञानमपरोक्षं देहद्वये नित्यापरोक्षरूपेणात्मनि दशमे स्यादिति द्वयं
दृष्टान्तेनोपपादयति ॥ परिगणनीयगुरुसहितद्वयानवसंख्यापहृतविवेकस्तज्ञो दशम इत्यनेन तान् वि-
गणनीयान्नवसंख्याकानात्मव्यतिरिक्तान्पश्यतो दर्शितान्नगणनाकर्त्रे स्वात्मानं दशमोऽह-
मस्मीति न वेत्तीत्यर्थः ॥ एवं दशमे प्रत्यज्ञानरूपं दर्शयित्वा तत्कार्यमावरणं दर्शयति ॥ २४ ॥ तदा दशमः स्वं दश-
मं स्वं दशमो न भाति नास्तीत्यावरणं विक्षेपं कार्यं ॥ एवं च दशमे व्यक्तं कार्यं दर्शितं दशमान ज्ञानकृतं दशमाज्ञानकार्यं मा

परोक्षमपरोक्षं च ज्ञानमज्ञानमित्यदः ॥ नित्यापरोक्षरूपेऽपि द्वयं स्याद्दशमे यथा ॥ २२ ॥ नवसं-
ख्याहृतज्ञानो दशमो विभ्रमात्तदा ॥ न वेत्ति दशमोऽस्मीति वीक्षमाणोऽपि तान्नव ॥ २३ ॥ न भा-
ति नास्ति दशम इति स्वं दशमं तदा ॥ मत्वा वक्ति तदज्ञानकृतमावरणं विदुः ॥ २४ ॥ नद्यां ममा-
र दशम इति शोचन्प्ररोदिति ॥ अज्ञानकृतविक्षेपं रोदनादिं विदुर्बुधाः ॥ २५ ॥ न मृतो दशमोऽस्ती-
ति श्रुत्वाप्तवचनं तदा ॥ परोक्षत्वेन दशमं वेत्ति स्वर्गादिलोकवत् ॥ २६ ॥ त्वमेव दशमोऽसीति गण-
यित्वा प्रदर्शितः ॥ अपरोक्षतया ज्ञात्वा हृष्यत्येव न रोदिति ॥ २७ ॥ अज्ञानावृतिविक्षेपद्विविध-
ज्ञानतृप्तयः ॥ शोकापगम इत्येते योजनीयाश्चिदात्मनि ॥ २८ ॥

दशमं विद्धि यावत्तिशोषः ॥ अज्ञानमेव कार्यं विशेषं विलेपं दर्शयति ॥ दशमस्य मृतत्वाशङ्कानिवर्तकं
परोक्षज्ञानमाह ॥ न मृत इत्यादिना मृतत्वनिवर्तकमपरोक्षज्ञानं दर्शयति ॥ स्वेन परिगणनेनैवभिः सह
स्वात्मानं गणयित्वा त्वमेव दशमोऽसीति प्रदर्शितः ॥ अहं दशमोऽस्मीति अपरोक्षतया ज्ञात्वा हर्षं प्रा-
प्नोति रोदनं च त्यजति ॥ २७ ॥ एवं दृष्टान्तभूते दशमे प्रदर्शितान् अवस्थासप्तकमन्यत्र दार्ष्टान्तिके आत्मन्य-
पि योजनीयमित्याह ॥ अज्ञानेत्यादिना ॥ अज्ञानं चावृतिश्च विक्षेपश्च द्विविधज्ञाने च तृप्तिश्चेति द्वन्द्वसमासः तत्रा-

214

215

एवं प्रकृतेऽप्यस्मीति पदद्वयप्रयोगाभिप्रायमभिधायायमिति पदप्रयोगाभिप्रायमाह ॥ लौकिका
एव प्रत्यक्षेऽस्मीति पदद्वयप्रयोगाभिप्रायमभिधायायमिति पदप्रयोगे हि तयमस्मीति बोधाय ज्ञ उपलभ्यते ॥ अत्र प्रतिपा-
नोऽप्यसिद्धे देहद्वयात्मनि संयमनिश्चयपर हितोऽयमस्मीति बोधाय ज्ञ उपलभ्यते ॥ अत्र प्रतीति निर्णीतमयमित्यभिधीयते श्रुत्येति
स्वात्मनि विषये तद्वद्याविपर्यस्तं संशयविपर्ययरहितं ज्ञानं निश्चयेनाचार्यवाक्यसंवादयति ॥ अहं मनुष्य इति देहा-
त्मबोधः ॥ २० ॥ ईदृशस्य बोधस्य मोक्षसाधनत्वे प्राचार्यवाक्यसंवादयति ॥ देहात्मज्ञानवदिति देहात्मत्वबाधेन ब्रह्माहम-
स्मीति विषये दृढप्रत्ययो यस्य ॥ एवं प्रत्यगात्मन्येव देहप्रत्यात्मैव देहात्मतापबाधेन ब्रह्माहम-
स्मीति ज्ञानं यस्य जायते स विद्वानानिच्छन्नपि मोक्षं प्राप्नोति ताप्यत्र श्रुत्यते ॥ संसारहेतोरज्ञानस्य

अहं स्मीति निर्णीतमयमित्यभिधीयते
असंदिग्धाविपर्यस्तबोधो देहात्मनीष्यते ॥ तद्वदत्रेति निर्णीतमयमित्यभिधीयते ॥ १९ ॥
अमंदिग्धाविपर्यस्तबोधो देहात्मनीष्यते ॥ आत्मन्येवं भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ॥
२० ॥ देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकं ॥ स्वयंप्रकाशचैतन्यम-
च्यते ॥ २१ ॥ अयमित्यपरोक्षत्वमुच्यते चेत्तदुच्यतां ॥
परोक्षं सदा यतः ॥ २२ ॥ ॥

अयमित्यपरोक्षत्वे प्रयोगाभिप्रायं तत्र शङ्कते इति ॥ यथार्थं यद-
ज्ञानेन बाधितत्वादिति भावः ॥ अयमिति पदप्रयोगस्याभिप्रायं तत्रैव शङ्कते इति ॥ यथायं यद-
इत्यादिप्रयोगेषु स्वरमानिर्दिष्टस्य वस्तुन आपरोक्ष्यं स्फुटं ॥ न त्वात्मनः कोऽप्यपरोक्षीति भावः ॥ तद्वद-
सत्यादिप्रयोगे तत्र सहितस्य तत्सहितस्यापीति कारणादिनिमित्तस्वं चेतनं तत्र स्वपकारका-
स्मारकमिष्टमेवत्याह ॥ कृतत्वादित्याह ॥ स्वयंप्रकाशत्वेनानिरवधि तद्भावमात्मनः स्वप्रकाशचिद्रूपत्वेन नित्यापरोक्ष्या-
भावात्मत्वापरोक्षत्वमपरोक्षाभिनिविष्टेन स्मारितत्वर्थे नित्यात्मनः स्वप्रकाशचिद्रूपत्वेन नित्यापरोक्षज्ञानविषयत्वमप-
रोक्षत्वेऽप्ययमिति पदप्रयोगस्याभिप्रायवर्णनेऽङ्गीकारबलादात्मनोऽपरोक्षत्वेऽपि विषयत्वमप-
रोक्षविषयत्वेऽपूर्वोक्तज्ञाना ॥ ज्ञानाज्ञानाविषयत्वेनावगुपपन्नेत्यादिनाशङ्का ॥ दशमस्य वस्तुपप-

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation

216

न योर्मध्ये कूटस्थः किमज्ञानन्निवृत्तये सोऽहमस्मीति जानाति॥ किंवा चिदाभासः॥ नत्वाद्यः कूटस्थस्य त
स्यासंगचिद्रूपत्वेन ज्ञातृत्वाज्ञातृत्वयोरनुपपत्तेः॥ अतः चिदाभासस्य ज्ञातृत्वादिकं वक्तव्यं॥ तथा च सति
कूटस्थादन्यश्चिदाभासोऽहं कूटस्थोऽस्मीति ज्ञातुमर्हतीति शंकते॥ न स्वकूटस्थादन्यत्वमेवासिद्धमि
ति परिहरति॥ तत्रोपपत्तिमाह॥ ४५॥ यथा दर्पणे प्रतीयमानस्य मुखाभासस्य ग्रीवास्थमुखमेव तत्त्वेन
इदं इति भावः॥ ननु चिदाभासस्य मिथ्यात्वेन तदाश्रितं कूटस्थोऽस्मीति ज्ञानमपि मिथ्या स्यादिति शंकते॥ ४६॥
कूटस्थस्वरूपातिरिक्तस्य कृत्स्नस्यापि मिथ्यात्वाभ्युपगमात् तन्मिथ्यात्वमस्माकमिष्टमेवेति परिहरति

ज्ञानिताज्ञानिते त्वात्माभासस्यैव न चात्मनः॥ तथा च कूटस्थाभासः कूटस्थोऽस्मीति बुध्यते
॥४४॥ नायं दोषः चिदाभासः कूटस्थैकस्वभाववान्॥ आभासत्वस्य मिथ्यात्वात् कूटस्थत्वावशेषणा
त्॥ ४५॥ कूटस्थोऽस्मीति बोधोऽपि मिथ्या चेदिति को वदेत्॥ न हि सत्यतयाभीष्टं रज्जुसर्पविसर्पणं॥ ४६॥
तादृशोऽपि बोधेन संसारो विनिवर्तते॥ यक्षानुरूपो हि बलिरित्याहुर्लौकिका जनाः॥ ४७॥ त
स्मादाभासपुरुषः स कूटस्थो विविच्यतां॥ कूटस्थोऽस्मीति विज्ञातुमर्हतीत्यभ्यधाच्छ्रुतिः॥ ४८॥

नेति को वदेदिति॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति॥ न हि सत्यतयेति॥ रज्ज्वां कल्पितस्य सर्पस्य गमनादिक
मपि मृषैव यथा तेन ज्ञातृत्वं नाभ्युपगम्यते यथा तद्वदिति भावः॥ ज्ञानस्य मिथ्यात्वे तेन संसारनिवृत्तिर्न स्या
दित्याशंक्य॥ निवर्तनस्य संसारस्यापि तथात्वान्न दोष इति निरूपयति॥ ननु यक्षानुरूप इति दृष्टान्तेन निदर्शनेन नि
वर्त्यमभिप्रायेणाह॥ तत्र यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरिति लौकिकगाथां संवादयति यस्तेति उप
पादितमर्थमुपसंहरति॥ यस्मात्कूटस्थस्यैव चिदाभासस्य निजस्वरूपं तस्मात्कथं कूटस्थ

217

कूटस्थचिदाभासयोः स्वरूपमन्योन्याध्यासेनैकीभावमहं शब्दस्य वाच्यत्वेन मूढैर्बोध्यो भवति॥ अस्य कूटो
न्मुख्यत्वमभिप्रेतमाह तत्रेति॥ एवं सत्यात्माभासः॥ तत्र तस्मिन्नविविक्ते कूटस्थचिदाभासयोः स्वरूपे एतावि
वेकत्वान्मूढैरेवाऽसर्वैरहं शब्दः प्रयुज्यते॥ अतो मूढस्यात्मनि मिथ्याधीः इत्याह मीनमुखाद्यो दार्ष्टान्तिके दर्शयति प्र
यत्नाभ्यासकूटस्थौ विविच्य॥ ५०॥ आभासकूटस्थौ पृथक्कृत्वा शब्दार्थे येन यदा विविक्तौ तदा मुख्यार्थौ
भवतः॥ अनयोरन्यत्वमेकत्वं वा सारज्ञाननिमित्तमिति अत्रापि यतः प्रत्याहारः ननु वियतः तत्र तयोः
कूटस्थचिदाभासयोरहं शब्देन लोके लौकिके वैदिके च व्यवहारे च पर्यायेण प्रयुक्ते इति योजना अयं भावः

अन्योन्याध्यासरूपेण कूटस्थाभासयोर्वपुः॥ एकीभूय भवेन्मुख्यस्तत्र मूढैः प्रयुज्यते॥ ४९॥
यथाभासकूटस्थान्मुख्यौ न जानन्ति न विदन्॥ पर्यायेणाप्यहंशब्दो लोके च वैदिके॥ ५०॥ लौकि
कव्यवहारेऽहं गच्छामीत्यादिके बुधः॥ विविच्यैव चिदाभासं कूटस्थात्तं विवक्षति॥ ५२॥ असं
गोऽहं चिदात्माहमिति शास्त्रीयदृष्टितः॥ अहंशब्दं प्रयुङ्क्तेऽयं कूटस्थे केवले बुधः॥ ५३॥

चिदाभासकूटस्थयोरविविक्तस्वरूपस्य सर्वजनव्यवहारविषयत्वान्मुख्यार्थत्वे॥ विविक्तस्वरूपस्य कति
पयजनैः कदाचिदेव व्यवह्रियमाणत्वात् स्वाभाव्यार्थत्वमिति पर्यायेण प्रयुक्तेहंशब्दत्वमेवार्थं प्रपञ्चयति प्रति
पत्तिसौकर्याय श्लोकद्वयेन॥ ५१॥ तत्रो चिदानन्दे गच्छामीत्यादिके लौकिके व्यवहारे कूटस्थाच्चिदाभासं वि
विच्यैवमवादीत्येवं विवक्षतीत्यर्थः विवक्षितिः॥ अयमेव बुधः शास्त्रीयदृष्टितः वेदान्तश्रवणजनितज्ञानेन
केवले चिदाभासादिविविक्ते कूटस्थे असंगोऽहं चिदात्माहमिति लक्षणया अहंशब्दार्थत्वे गाहं प्रयुय विषयत्वसं
भवादसंगोऽहमस्मीति ज्ञानमुपपद्यत इत्यभिप्रायः॥ ननु स्वरूपाभासकूटस्थावहं शब्दस्य मुख्यार्थौ वि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

साधिष्ठानः॥ अधिष्ठानेन कूटस्थचैतन्येन सहितो जीवः॥ विमोक्षादौ मोक्षस्वर्गादिसाधनानुष्ठाने प्र-
क्रियते॥ अधिकारी भवति॥ ननु केवलश्चिदाभासः कुतश्च न ग्राह्य निरधिष्ठानविभ्रान्तेः॥ निरधिष्ठा-
नरहितस्यारोपस्य लोके दृष्टत्वादिति भावः॥ इदानीं साधिष्ठानस्यैव बन्धमोक्षभाक्त्वमुपपादयन्नेव श्लोक-
द्वयेन विभ्रमं दर्शयति॥ जीवो यदा अधिष्ठानांशसंयुक्तो कूटस्थसहितो भ्रमांशं चिदाभासोपीत-
शरीरद्वयमवलम्बते॥ स्वस्वरूपत्वेन स्वीकरोतीति तदाहं संसारीत्येवमभिमन्यते॥ यदा पुनर्भ्रमांशस्य
देहद्वयसहितस्य चिदाभासस्य तिरस्कारात्॥ मिथ्यात्वज्ञानेन नानादारणात् अधिष्ठानप्रधानता।

साधिष्ठानो विमोक्षादौ जीवोधिक्रियते नतु॥ केवलो निरधिष्ठानविभ्रान्तेः क्वाप्यसिद्धितः॥
अधिष्ठानांशसंयुक्तं भ्रमांशमवलम्बते॥ यदा तदाहं संसारीत्येवं जीवोभिमन्यते॥ १॥ भ्रमांश-
स्य तिरस्कारादधिष्ठानप्रधानता॥ यदा तदा चिदात्माहमसंगोस्मीति बुध्यते॥ २॥ नासंगे-
हं कूटस्थोस्मीति कथमस्मीति वेदिति॥ एको मुक्तोहं बद्धोस्मीत्यर्थे विवियोहम॥ १॥

अधिष्ठानभूतस्य कूटस्थस्य स्वस्वरूपत्वे जीवेन स्वीक्रियते॥ तदाहं चिदात्मासंगोस्मीति बुध्यते।
ज्ञानाति॥ ननु अधिष्ठानभूतस्यासंगस्य स्वरूपत्वस्वीकारेपि चिदात्माहमसंगोस्मीति बुध्यत इति यद्व।
क्तेन तदनुपपन्नं स्यात्॥ असंगस्य कूटस्थस्याहंप्रत्ययाविषयत्वाभावादिति शंकते॥ असंगविदा
त्मनविषये अहंप्रत्ययोनत्र युज्यते यतः असंगोहं कथमस्मीति जानीयात् तत्कथमपीत्यर्थः॥ न त्वया
हमात्मा अहंप्रत्ययविषयत्वाभावेपि लक्षणया तदस्मीति विवक्षितं कूटस्थार्थेनावहिमजेत स्फुरण॥ इति अ-
हंशब्दस्यान्यार्थः॥ कीदृशो मम योर्थः इत्याकांक्षायां तद्दर्शयति॥ २॥

तदेतन्नवकं सांप्रतमपि ये ये विकल्पा स्वरूपेण भासिताः संसारादयः॥ एतेन जीवेनात्मन्यारोपवि-
तदेवनिरूपितः एवंभावेनोपास्याः समानं चार्थे सादृश्यान्तं विकल्पमात्रमेवा यथा स्वयं॥ सेयं स-
इति दुःखेनकल्पिता॥ नाथरूपिः विमोक्षो नित्यो यस्य सः विमोक्ष-
रूपो जीवेन कल्पितः॥ नरीक्षमानितात्मनोत्र स्वर्गसंगात्॥ नेनजागरादयः क्रियन्ते॥ स एव मायया
नः संसारोजीवेन कल्पितः॥ नरविमानित्यात्मना जीवस्य स्वर्गः॥ नेवजाग्रदादयः प्रत्ययोत्पत्ते॥ स एव माया
परिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वं॥ स्त्र्यन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत्परितृप्ति-
मेति॥ स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोके॥ सुषुप्तिकाले सकले विली-
ने तमोभिभूतः सुखरूपमेति॥ पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात् स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः॥ पुरत्रये क्री-
डति यश्च जीवः॥ ततस्तु जातं सकलं विचित्रं॥ आधारमानन्दमखण्डबोधं यस्मिल्लयं याति पुरत्रयं च॥

इत्यादिश्रुतेर्यथा तादृशी शोकेन कल्पिता॥ जाग्रदादिर्विमोक्षान्तः संसारो जीवकल्पि-
तः॥ ४॥ असाधिष्ठानभूतात्मा कूटस्थासंगचिद्वपुः॥ असंगो मायया संगो योस्य जीवोस्य ए-

मिति तत्त्वात्सर्ववेदैः प्रत्यक्षते इति॥ एवं कूटस्थस्वरूपार्थं बोधयन्योगिनो हृदि मिथ्याये दाना कूटस्थ-
स्यार्थमाह॥ ५॥ यः कूटस्थासंगचिद्वपुः अविकार्यसंगचिद्रूपः असाधिष्ठानभूतात्मा॥ असंगस्य देहेन्द्रिया-
दिभ्यासस्याधिष्ठानभूतः अधिष्ठानत्वेन वर्तमानः परमात्मा किल सोसंग एव अस्यो मायाभ्यासतः॥ असंगो
मायासंगोस्य ... जीवः
त्मास्मिन्मायात्मकता समस्याम् ... मायात्वेनासंगस्यो जीवः
... जीवः सन् ॥ ... कूटस्थस्य ते॥ सदा अप्रपु
... कूटस्थः॥ ३
... कूटस्थ ... कूटस्थस्वरूपं
... नाधिष्ठाने कूटस्थचैतन्यमात्मा ... जीव ... कूटस्थ ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तृप्तिदीपाख्यं प्रकरणमारभमाणाः श्रीभारतीतीर्थगुरवः तत्स्फूर्तिव्याख्यानरूपत्वात्व्याख्येयग्रं
तिमारोपयति॥ इदानीं चिकीर्षितस्य ग्रंथस्य विचारं तत्काले च दर्शयति॥ अथ तृप्तिदीपाख्यग्रंथे।
स्या आत्मानं चेद्विजानीयादित्यादिकायाः श्रुतेरभिप्रायः तात्पर्यं सम्यग्विचार्यते॥ तेनाभिप्रायवि
चारेण जीवन्मुक्तस्य [illegible] सा विशदा यतो स्पष्टी भवति॥ २॥ इति व्याख्यानल।
[illegible] व्याख्यानेन [illegible] दर्शयति॥ प्रतिपा
[illegible] अनुपपन्नं [illegible]॥ अत्र मायाभासेनेति॥ चिदानंदमयब्रह्मप्रतिबि।
ग्रमर्थ [illegible] जगदुपादानभूता प्रकृतिरुच्यते॥ सा च सत्त्वगुणस्य।
बसमन्विता [illegible] विचार्यते॥ जीवन्मुक्तस्य या तृप्तिः सा तेन विशदायते॥ २॥

अस्याः श्रुतेरभिप्रायः सम्यगत्र विचार्यते॥ जीवन्मुक्तस्य या तृप्तिः सा तेन विशदायते॥ २॥
पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना॥ आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पंचलक्षणं॥ २॥
मायाभासेन जीवेशौ करोतीति श्रुतत्वतः॥ कल्पितावेव जीवेशौ ताभ्यां सर्वं प्रकल्पितं॥ ३॥

[illegible] मायाभासेन [illegible] माया चाविद्या च भवति॥ तयोर्मायाविद्ययोः प्रतिबिंबि
[illegible] विवेकाख्ये ग्रंथे श्रीमद्गुरुचरणैरभिनिरूपिते॥ चिदा
नेन [illegible] जीवेशौ [illegible] उच्येते॥ न हि [illegible]॥ सत्त्वशुद्ध्यविशु
द्धिभ्यां [illegible] प्रकृतिर्द्विविधा च सा॥ सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाविद्ये च ते मते
द्विधा [illegible] मायाविद्ये चते मते॥ मायाबिंबो वशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञ ईश्वरः॥ अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचि
त्र्यादनेकधा॥ [illegible] इममेवार्थं मनसि निधाय जीवेशावाभासेन करो
ति॥ मायाचाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतिरपि प्रदृष्टा॥ अतो जीवेश्वरयोः मायाकल्पितत्व
मप्यत्र [illegible] मेव प्रकल्पितं॥ तत्र केन किं कल्पितमित्यत आह॥ ३॥ ॥

प्रवर्तनवतां [illegible] इत्याह॥ द्विधेति॥ ननु तत्त्वबोधवतामपि प्रारब्धादिमेतेन
वेदनयोपलंभात्॥ ज्ञानस्याप्रिमानिरूढे तत्त्वेन निश्चेतुं शक्यत इत्याशंक्य॥ मायादेव्याप्राप्यादिवदा
रब्धकर्मफलत्वात् प्रतिबंधकत्वं प्रसिद्धमतो न शास्त्रार्थविप्रतिपत्तव्यमित्याह॥ आरब्धकर्म
नानात्वादिति॥ किंतर्हि प्रतिपत्तव्यमित्यत आह॥ सर्वेषामिति॥ सर्वेषां ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानमेकाकारं
निर्वर्त्यस्वरूपेणावस्थानं समानमिति भावः॥ ८४॥ प्रकरणस्यास्य तात्पर्यं संक्षिप्य दर्शयन्निजग

ब्रह्मलोकतृणीकारो वैराग्यस्यावधिर्मतः॥ देहात्मवत्परात्मत्वदार्ढ्ये बोधः समाप्यते॥ ८५॥
सुप्तिवद्विस्मृतिः सीमा भवेदुपरमस्य हि॥ दिशानया विनिश्चेयं तारतम्यमवांतरं॥ ८६॥ आ
रब्धकर्मनानात्वाद्बुद्धानामन्यथान्यथा॥ वर्तनं तेन शास्त्रार्थे भ्रमितव्यं न पंडितैः॥ ८७॥ स्वस्व
कर्मानुसारेण वर्ततां ते यथा तथा॥ अविशिष्टः सर्वबोधः समा मुक्तिरिति स्थितिः॥ ८८॥ ज
गच्चित्रं स्वचैतन्ये पटे चित्रमिवार्पितं॥ मायया तदुपेक्ष्यैव चैतन्यं परिशिष्यतां॥ ८९॥ चित्रदी
पमिमं नित्यं येऽनुसंदधते बुधाः॥ पश्यंतोपि जगच्चित्रं ते न मुह्यंति पूर्ववत्॥ ९०॥ इति चित्र
दीपः समाप्तः॥ ॥ ॐ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः॥ किमिच्छन्कस्य कामाय।

दिति॥ ग्रंथाभ्यासफलमाह चित्रदीपमिति॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीती
र्थविद्यारण्यशिष्येण रामकृष्णाख्यविदुषा विरचिते तात्पर्यबोधिनीनामके चित्रदीपव्याख्याने
समाप्तं षष्ठं प्रकरणं॥ ॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्॥ पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्याती
र्थमहेश्वरः॥ ॐ नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ॥ क्रियते तृप्तिदीपस्य व्याख्यानं
गुर्वनुग्रहात्॥ १॥ ॥ राम ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

किमेतेषां समग्राणां मुख्यं तत्रेत्याशंक्याह ॥ तत्त्वबोध इति ॥ तमेव विशिनष्टि साक्षादिति नान्यः पंथा विद्यते
ऽयनायेति श्रुतेरिति भावः ॥ तत्त्वबोधस्योपकारित्वे वाल्लभ्यो निर्वेद आयाता वा त्यक्तः कृते तत्त्वहिंसा नार्थसा
गृहमेवाभिगच्छेत् ॥ शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतिः स्या
मत्वगम्यते ॥ ८६ ॥ आयुः शास्त्रं सद्वर्तनं तेषि श्रुत्यं तेषां चितं चितं ॥ इष्टं कर्तव्यं कारणमाह ॥ तेषामपीति ॥ अने
न जन्मार्जितपुण्यपुंजपरिपाकेन यस्यां सा सद्भावो भवति ॥ यस्य यावत्प्रतिबंधकपापानुसारेण

तत्त्वबोधः प्रधानं स्यात् साक्षान्मोक्षप्रदत्वतः ॥ बोधोपकारिणावेतौ वैरा
ग्योपरमावुभौ ॥ ८४ ॥ त्रयोप्येते सुसंपन्ना यस्य स्युस्तस्य महत्फलं ॥ इतरेण
कविचित्किंचिदविभक्तं विस्मृत्य सिद्धं युते ॥ ८५ ॥ वैराग्योपरतीमुख्यौ बोधस्तु प्रति
बध्यते ॥ यस्य तस्य न मोक्षोस्ति पुण्यलोकस्तपोबलात् ॥ ८६ ॥ परौ बोधे
नरतौ हौ यति वैराग्यदानरौ ॥ मोक्षो विनिश्चितः किं तद्द्वयं दुष्टवचनेन
यत्ति ॥ ८७ ॥

कृष्णवियोगे कालविशेषणात् सा चिन्ता निर्वेदो भवतीति भावः ॥ ८८ ॥ तत्रापि तत्त्वज्ञानप्रतिबंधे
मोक्षो नास्तीत्याह ॥ वैराग्येति ॥ नहि वैराग्यादिसंपाद्यते निःफलमित्याशंक्य ॥ प्राप्य पुण्यकृतां
लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायत इति भगवद्वचनात् पुण्य
लोकप्राप्तिर्भवतीत्याह ॥ पुण्यलोकस्तपोबलादिति ॥ ८९ ॥ वैराग्योपरत्योस्तु प्रतिबंधे जीवन्मु
क्तिसुखं नास्तीत्याह ॥ परौ बोध इति ॥ इदानीं वैराग्यादीनां स्वरूपं दर्शयति ॥ ब्रह्मलोकेति ॥ ९० ॥

नन्वनर्थनिमानस्य संसारस्य वैराग्यं मोक्षः संगमस्यानां बहिर्निवर्तनामकत्वादिदं तत्र कथं स्वयं स्यादि
त्य ॥ शास्त्रतात्पर्यज्ञान सुगमत्वादित्याह ॥ ब्रह्मानेति ॥ ९१ ॥ प्रत्येक[illegible] विचारणीयत्वात् सर्वा
क्य ॥ ... हि किमत्संप्रेक्ष्य मिथ्या कोलाशो ... ॥ ... ॥ ९२ ॥ को सावित्यत
नासि... ॥ वैराग्येति वैराग्यादीनां ... ॥ तदेतादीनां भेदाइ
त्याह ॥ वैराग्येति ॥ ९३ ॥ नत्वैराग्यस्य हेत्वादि ... ॥ ... ॥ इदानीं तत्त्व
बोधस्य ... ॥

संगीत ... लोके निःसंगः सुखमश्नुते ॥ ते न संगः ... ॥ ९४ ॥ प्र
... ॥ ... ॥ ९५ ॥ वै
राग्यबोधोपरमाः सहाया ... ॥ ... ॥ ९६ ॥ देहस्व
... ॥ ९७ ॥ दोषदृष्टिर्जि
पकार्यस्य ... ॥ ... ॥ ९८ ॥ ...
हास्ताच ... ॥ ... ॥ ९९ ॥ ...
ततमिथ्याविवेचनं ॥ ... ॥ १०० ॥
... ॥ ...

... श्रवणादीनि
बोधस्य कारणं
१४ ॥ आदिशब्देन मननिदिध्यासने गृह्येते ॥ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादि श्रुतेः
... ॥ ... तत्त्वमिथ्याविवेचनं ॥ कूटस्थस्याहंकारादेश्च
... ॥ ९५ ॥ ... निदर्शयति ॥ आदिशब्देन ...
भेदज्ञानं ॥ ... ॥ ९६ ॥ ॥
गृह्यते ॥ ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मेय हृत्तानि प्रामानि दुःखानि न द्वेष्टि निवृत्तानि सुखानि न कांक्षति॥ उदासीनवद्वर्तते इत्यर्थः॥ ग्रंथि
भिदां ग्रंथिभेदः॥ ८१॥ इदं वाक्यं मोदासीनो विधिपूर्वेन ग्रंथिभेदप्रमाणमिति श्लोकेन श्लोदासीनं इति
विधिपर्वेनेव कृतो र्थः स्यादिति निपरिहरति॥ वक्ष्येति॥ ज्ञानि देहादेः कार्यं तमवाप्य हेतिः न ग्रं
थिभेदादिमात्र कोपशमति॥ न शक्याइति॥ ८२॥ भवतु को दोष॥ तत्र बोधयति॥ दुःशाकमस्याभिप्रा
येः॥ ८३॥ ननु स्याद्येपरिहारो यं ज्ञानिनां प्रवृत्ति भावस्य प्रागभावादिति श्लोकेन॥ भवतादेरिति
कृति मज्ञानानां श्वोदयसीति परिहरति॥ न तत्रेति॥ न तत्र कोऽपि नवसमानाः स्त्रीभिर्वा याने र्वा

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति॥ उदासीनवदासीन इति ग्रंथिभिदोच्यते॥ ८१॥ यो
दासीनमिति ये वे हृत्त्वस्यार्थं ज्ञात व्या॥ न शक्या मुमुक्षेहा या इति चेद्धो गमवसः॥ ८२॥ न तत्र बो
धेत्र स्याविम्नस्यैत्र स्मिया॥ तेषां प्रज्ञाति विशदा किं तेषां दुःशाकवद्॥ ८३॥ भवतादेः
प्रवृत्तिः कुमाणोमोति चेन्मदा॥ न तत्र कोऽपि निर्विघ्नप्रबोधी नैकिकर्त्ता॥ ८४॥ न त्वात्मा
हृदि स्वेन न्यस्य भवतादेः स्थितिः कथितं केशोपणि किं तु स्वभाविनाउदासते॥ ८५॥

ज्ञानि भिर्वा न य सैर्वा नो पजनेस्मरन्निति श्लोके तेषां केनाप्यौषधीर्थः॥ ननु तत्र न तु पन न तमतहस
न योरिति चेत्॥ कोऽपि न त्रेक्षया विहरत्नसमानः स्त्र्यादिभिर्नोपजनं स्मरन्॥ इदं शरीरमिमुपज
नानां समीपे वर्तमानमपि इदं शरीरे तत्र स्मरनेनात्र संबंधानुसंधानः मनर्थः॥ श्लोके रतिविरतिविशेषान समम
मामणइतिपदस्य व्याख्यानं॥ ८६॥ न तु लहिं प्रसाणस्य कारतिविशेषांका॥ ज्ञानिनो दासीनस्य वा पन
पवेनपदतत्त्वभावपरमित्यभिप्रेत्याह॥ न यादृशादीति॥ संयोपि कर्तमस्या पतदयन प्रह॥ संगीहीति

न च्यासा भावे कामानामनुदयस्य प्रकाशादिना योऽस्मा कर्मवशान्नेषामनुवृत्तिः संभविष्य
तिस्याद्ग्रंथिभेद एवेति॥ न तद्दृष्टान्त माहृ वृक्षपीति॥ ८३॥ अध्यासाभावे दुःकारणतेऽक्षरे न वाय
कर्म दृष्टान्तं द्रष्टव्यपर्णेन निशदयति ग्रहकारैति॥ यथा देह वातत्वाद्यादिभिः दुःकारसादिणो
काचोनामि देहसंबंधरहितनात्॥ यथा बद्धादिगातेः जन्मादिभिरेवास्याध्यासनिवृत्तो ग्रहकारवा
नोक्ताादिभिर्योगिभावः॥ ८४॥ विदात्मनो मानत्रे कामादिवाधीनास्तीति

ग्रंथिभेदेपि संसारबुद्धा प्रारब्धदोषतः॥ बुद्धापिपापवाक् त्वादसंतोषोयया तव॥ ८२
अहंकारवानेक्षायेदेहत्वाद्यादिभिस्तथा॥ बुद्धादिजन्मनाशैर्वा विद्रूपात्मनि किं भवेत्॥ ८४
ग्रंथिभेदस्त्वरावे विसमितिचेत्तन्न विस्मर॥ अयमेव ग्रंथिभेदस्त्व तौ लक्षणीभवान्॥ ८५
नेवं जानन्निरूपाख्यस्वात्माग्रंथिर्नेवापरः॥ ग्रंथिनाऽदमात्रेणावेषम्ययम्भूष्वबुद्धयोः॥ ८६
प्रवृत्तौ ज्ञानिबुद्धौ वा देहे द्वि यमनोपिया॥ नाकिंचिदपि वैषम्यमस्ति ज्ञानिविबुद्धयोः॥ ८७
ब्रात्यश्रोत्रिययोर्वेदपाठापाठकृतो भिदा॥ नाहारादावस्ति भेदः सोऽस्मायोज्यता॥ ८८

श्लोकेन ग्रंथिभेदादिति॥ एवं विधबोधस्येव ग्रंथिभेदत्वेनाभ्यासित्तिमिथीयसानत्वादिदं बोधम
स्य सफलमित्याह॥ ८५॥ एवं विधज्ञानाभावपदग्रंथिरित्याहनैवमिति॥ न तज्ज्ञानिनोपि व्याप्त
पतसेज्ञानज्ञानिनोः कृतो वैलक्षण्यमित्याशंक्य॥ ग्रंथिभेदाभेदाविति श्लोकेन कृतोपीत्याद ग्रंथि
नद्वेदेति॥ ८६॥ कारणोनुसभावमेव विशदयति प्रवृत्ताविति उक्तार्थं दृष्टान्तमाह ब्रात्येति॥ ८७
ज्ञानिनो ग्रंथिसून्यत्वे गीतावाक्यं प्रमाणयति॥ ८८॥ राम॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इत्यनेन तेन विचार्यते तज्जन्यतत्त्वज्ञानफलं विचारयितुं तत्प्रतिपादिकां श्रुतिं पठति ॥ यदेति ॥ अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्यस्य मन्त्रस्यायमर्थः ॥ अस्य मुमुक्षोर्हृदि स्थिता ये कामास्ते तादात्म्याध्यासमूलाहंकारस्य [illegible] इति तेऽस्य यदा अस्मिन्काले प्रमुच्यन्ते ॥ तत्त्वज्ञानेनाध्यासनिवृत्तौ निवर्तन्ते ॥ अथ तदानीं मर्त्यः [illegible] तादात्म्याध्यासेन मरणशीलः पुरुषः अमृतः अध्यासाभावेन न म्रियते ॥ अत्र ब्रह्म समश्नुत इति ॥ अत्रास्मिन्नेव देहे वर्तमानः सन् [illegible] अश्नुते प्राप्नोतीति ॥ [illegible] प्रतिपादितं फलं कामनिवृत्त्यादि [illegible] भवतीत्यर्थः किं तत्राह तमेव निशोकत इति ॥ अनि [illegible] ति ॥ समनन्तरं [illegible] लोचनः [illegible] परिहरति ॥ दृष्टमेवत

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ इति श्रौतं फलं दृष्टं नेति चेद्दृष्टमेव तत् ॥ ९४ ॥ यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्य ग्रन्थय इति ॥ कामा ग्रन्थिस्वरूपेण व्याख्याता वाक्यशेषतः ॥ ९५ ॥ अहंकारचिदात्मानावेकीकृत्याविवेकतः ॥ इदं मेऽस्त्विदं मे स्यादितीच्छाः कामशब्दिताः ॥ ९६ ॥ अप्रवेश्य चिदात्मानं पृथक्पश्यन्नहंकृतिम् ॥ इच्छंस्तु कोटिवस्तूनि न बाधो ग्रन्थिभेदतः ॥ ९७ ॥

इति ॥ ९४ ॥ [illegible] ॥ यदा सर्व इति ॥ अनेन वाक्यशेषेण कामस्य ग्रन्थिभेदत्वेन व्याख्यातत्वात् ग्रन्थिभेदश्चाहंकारचिदात्मनोस्तादात्म्याध्यासनिवृत्तिलक्षणः स च तत्त्वज्ञानेन भवति इदं तत्त्वज्ञानफलमिति भावः ॥ वाक्यशेषत इत्यनेन वाक्यशेषेण इत्यर्थः ॥ ९५ ॥ ननु लोके कामशब्देन कामः [illegible] कथं तस्य ग्रन्थित्वेन व्याख्यानमित्याशंक्याध्यासमूलमेव [illegible] विशेषस्य कामशब्दवाच्यत्वेनेच्छामात्रस्येत्याह ॥ अहंकारेति ॥ न तत्र अध्यासमूलस्यैव कामस्य [illegible] सतीत [illegible] स्यादित्याशंक्य बाधकत्वाभावं प्रतिपादयन्नेवेत्याह ॥ अप्रवेश्येति ॥ ९७ ॥ अहंकारविदा

एवं प्रारब्धवृत्तेनेत्यनेन [illegible] मिथ्यात्वेन [illegible] मिथ्यात्वेसिद्धमि त्याह ॥ प्रारब्धेति ॥ प्रारब्धभोगयुक्तमिति द्वैतं नाभिन्नं विशेषणं द्वैतं प्रारब्धभावयुक्तत्वात् ॥ च टादिवत्स्मृतम् ॥ तथापि [illegible] विचार्यमाणं [illegible] चिन्त्यत्वेन [illegible] सत्यत्वं च न्यायविरुद्धत्वेन इन्द्रजालवदिन्द्रजालिकप्रसादवन्मिथ्येत्यर्थः ॥ ९८ ॥ चितिस्त्वात्मतत्त्वप्रकाशत्वेन नित्यापरोक्षत्वाच भासते ॥ चिद्व्यतिरिक्तस्य च मिथ्यात्वेन [illegible] चितिवानुभूयत इति दर्शितं ॥ एवं च सत्यद्वैतस्याप रोक्ष्यानानात्वं निवर्तते व्याख्यातत्वादित्याह ॥ चित्स्वरूपेति ॥ चिद्रूपेणावभासनादित्यभि॰

प्रारब्धभावयुतं द्वैतं दृश्यते हि घटादिवत् ॥ तथापि वचनाचिन्त्यमिथ्यात्वेनेन्द्रजालवत् ॥ ९८ ॥ चित्स्वरूपत्वात् तत्त्वं मिथ्यात्वेनानुभूयते ॥ नाद्वैतमपरोक्षं चेत्तन्न व्याहतं कथम् ॥ ९९ ॥ इत्येतावता प्रसंगः केचित्तन्तु तृतीयेन ॥ चार्वाकादेः प्रबुद्धस्यापि [illegible] कृतोऽवद ॥ १०० ॥ सम्यग्विचारयन्नास्य धीदोषादीनिवेनया ॥ अस्तत्तद्वस्तुशास्त्रार्थेन दैवेन विशेषः ॥

तः ॥ १०१ ॥

हि तत्पृतिः समुद्रपार्थस्वराहः ॥ ॥ द्वैतमपरोक्षं चेत्तत्कथं न व्याहतं चेति योजना ॥ ९ एवं द्वैतस्य नाशो जानतानपि [illegible] केचिद्विदः विरोधाः [illegible] तत्त्वज्ञानमुत्पन्नमिति [illegible] ॥ १० त्यमिति ॥ सम्यग्विचारस्यानुत्पन्नादितिविवक्षुः प्रतिवदीत्याह ॥ चार्वाकादेरिति ॥ आदिप दं [illegible] गृह्यते ॥ १० ॥ प्रबुद्धस्यापि [illegible] प्रतिवादीयो [illegible] शक्यते स [illegible] स्येन समाधत्तेन येति ॥ धीदोषादित्यन्वयज्ञाने तत्त्वशास्त्रप्रतिवदशास्त्रार्थः ॥ १०१ ॥ ॥ ॥ नाम ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नचविमस्वनात्वेमिथ्यापदार्थेन्तत्वाणमुक्तेविदात्मसमतिव्याप्तसिद्धिशोकनेविरूपीति ॥ प्रागभाव
श्चनवेसत्यविनस्वनात्वस्यामिथ्यात्वन्नत्वापसिद्धिविवदस्वविनस्वत्वान्नसात्मनोभोकरोति । न
सिद्धिति ॥ एवंसंगीकारेनसिद्धंतस्यसंपरिहरति ॥ नोदयमिति नदैवसारमितिवेति ॥ मुक्ति
नरचनाविति नोदयश्रुतियोजना ॥५३॥ चितेर्निमत्तेऽनुत्पत्त्याउपाध्यभावादनुभवप्रमाणाहिताद ॥ प
नस्थितेः प्रागभावोनानुभूतत्वाच्चेदितियोजना ॥ इदमपरसदृते ॥ चितेः प्रागभावोनानीतिवदस्य
यः चित्प्रागभावः किंचितानुभूयते ॥ उतानेनानेनतत्वजडेनानानुभवकर्तृत्वानुपपत्तेः ॥ विना

विवेके द्वैतमिथ्यात्वं युक्त्यैवेतिनमन्यताम् ॥ अचिन्त्यरचनात्वस्य मुक्तिर्निर्ह्रिसाद्रिणी ॥५२॥
चिद्रूपे विनस्वनात्वोर्दिर्दन्वोदयेत् ॥ चितिर्निश्चितमरवनोदुमोनिस्यतकारणात् ॥५३॥
प्रागभावो नानुभूतश्चितेर्नित्यातनस्थितिः ॥ द्वैतस्य प्रागभावस्तु चैतन्येनानुभूयते ॥५४॥

ननुप्रत्यक्षप्रमाणे किं चिदन्येनैवनेनैव ॥ नाद्यः द्वैतवादीविदंतस्यैवाभावात्तनत्वेकारे
ण चित्रितिरोधितकस्यभावस्याविकुरणानेन ग्रहीतमस्य क्वचनान्यस्य प्रतियोगिग्रहमानत्वेचरा
दिवरवितापत्तेः ॥ नापिद्वितीयः स्वाभावस्यस्वेनगृहीतमशक्यत्वादिति ॥ ननुद्वैतस्यप्रमाणादिभेदा
नुपलानस्वभावस्यचतेनैवानुभवितुमशक्यत्वादनुभविनेतदभावाच्च ॥ चैतन्यस्वद्वैतस्यापिनिय
तापत्तिरित्याशंक्यानुभवितेतदभावोसिद्धइतिपरिहरति ॥ द्वैतस्येति ॥ नाग्रदादिद्वैताभावस्यसु
षोसाक्षिणानुभूयमानत्वान्नसमसः साक्षीसर्वस्यसाक्षीकृतेश्चेतिभावः ॥५४॥ ॥

किंयंतंकालमित्यवविचारमाणोश्चित्यशंक्य ॥ तत्रापरोक्तविचारोविचारोयंसमाप्यतइतिविचा
रकालावधेशक्यत्वात्द्वैतनिविचारोयंखेदोयुक्त ॥ किंतद्वैतनिभासएवस्यकत्वात् ॥ कियंतमि
ति नवेवमद्वैतात्मतत्वामवोद्भवान्तवनापिसर्वविद्वानिपासायनर्थस्यपरिहरणमानत्वादन
र्थनिवारकत्वमात्मानत्वाद्विसिद्धमितिशोकनेद्वत्विपासादयइति ॥५५॥ किंचकृतवाचेदेका
देहपंतनउत्तमक्षेपलादितिनेविदात्मतीतिविकल्प्याद्यमंगीकरोतिमकृत्वाच्यइत्यादि

कियंतंकालमितिचेत्खेदोयंद्वैतमिष्यते ॥ अद्वैतेन नयुक्तोयंसर्वान
र्थनिवारणात् ॥५६॥ क्षुत्पिपासादयोदृष्टायथापूर्वमयेतिचेत् ॥ म
च्छब्दवाच्योहंकारेदृश्यतांनेतिकोवदेत् ॥५७॥ चिद्रूपेपिप्रसज्येरन्
स्तादात्म्याध्यासतोयदि ॥ माध्यासं कुरु किंतुत्वंविवेकं कुरुसर्वदा ॥५८॥ झटि
त्यध्याससामर्थ्यादितिचेदावर्तयेत्विवेकं ॥ तत्त्वंविवेकं च दृढवासनयेतिचे
त्सदा ॥५९॥ ॥

तीयः ॥ तस्यात्मनात्वादविषयत्वादेतिव [illegible] द्विवेदहेद्व ॥५६॥ वस्तुतस्तुसंवृतीयस्य
देतिप्रत्यात्मस्मृतिः स्यादित्याशंक्यते ॥ चिद्रूपेपीति ॥ एवंतर्हितत्वसिद्धनोचरस्मृतिर्न
सत्याविवेकः क्रियतामित्याह ॥ माध्यासमिति ॥५८॥ अनादिवासनानुनः [illegible] नेतविवृत
येविवेकप्रवर्तनीयोनोपायंतरमितिसंसारक्रमितीति ॥ तत्त्वविचारेणाद्वैतस्यसाक्षात्कृतवित्प्रकीवासि
प्रतिनानुभवतस्याशंकाविमरवनादनलत्वमिथ्यात्वानुभवस्यसात्त्विकतात्वेव[illegible]तिप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

228

229

सर्ववादी प्रकारान्तरेणाद्वैतासिद्धिं शंकते । द्वैतेन हीनमिति । अद्वैते द्वैतराहित्येन तयोः परस्परविरो-
धात्तथा सति द्वैतप्रतीत्या द्वैतेन न संभवतीत्यर्थः । ननु तर्हि द्वैतस्याप्यद्वैतविरोधित्वाद् द्वैतप्रतिभा-
समाने द्वैतस्याप्यसिद्धिरिति चेत्तत्र समानमित्याशंक्याह । सर्ववादी । विज्ञानेनेति । भवन्मते विरूपप्रती-
तेरेवाद्वैतप्रतीतिर्नामस्यात्सु भेदविरोधित्वाभावाद्भेदयोः साम्यमितिभावः ॥४६॥ प्रतीयमानस्यापि
द्वैतस्याबाध्यत्वाभावाद्वस्तुत्वे द्वैतेन विज्ञाननिवृत्तिमिति परिहरति सिद्धान्ती । एवमिति । प्रत्यक्षप्रति-

द्वैतेन हीनमद्वैतं द्वैतज्ञाने कथं त्विदं । विज्ञानेन विरोधोऽस्य द्वैतस्यास्ति समे उ-
भे ॥४६॥ एवं तर्हि स्वप्नद्वैतमसन्मायामयत्वतः । तेनैवास्तवमद्वैतेऽपि विरो-
धादिह्यसतः ॥४७॥ अतिविस्वकवन्मायामयमेव सकलं जगत् । इति निश्चित्य वस्तु-
तत्त्वमद्वैते परिनिष्ठितः ॥४८॥ पुनर्द्वैतस्य वस्तुत्वं भाति चेत्तत्त्वथापुनः ।
परिशीलय कोऽवारप्रयासस्तेन ते वद ॥४९॥ ॥ ॥

ध्येयमद्वयसंज्ञाद्विषयत्वात्तेनैवमयः परिशेषः ॥४८॥ परिशेषप्रकारमेव दर्शयति अचिन्त्येति अचि-
न्त्याविद्याविलासरचनारूपं यस्य तत्तथा विधं सकलं जगन्मायैवमिथ्यैव मन्तेन प्रकारेणानिर्वचनीय-
त्वान्मिथ्यात्वे द्वैतस्य निश्चित्य वास्तवमद्वैते परिनिष्ठितो भिमर्थः ॥४८॥ न त्वेवमद्वैतनिश्चयेकृतेपि पु-
नः पुनर्द्वैतस्य स्वप्नवत्सर्ववासनया भातीत्याशंक्य । तत्रिहतयेपुनः पुनर्मिथ्यात्वविचारयेदित्याह पु-
नर्द्वैतस्य निश्चाद्वैतायमकृतं उपदेशादितिचरण्यपायात्मनः आसेनस्त्रवणादयावत्तेनस्य वि-

ननु प्रपंचस्य मायामयत्वेन न त्वादिमोघतं चये न स्थितिनोपिसंसारं नो दृश्येनेतत्त्वज्ञानेन कि
प्रयोजनमिति शंकते । येवं न्तीति । कमेव शाके यावित्तवृद्धासंसारापि पूर्ववदभिनिवेशाभाव-
मेवकिंजितविहरति । तन्ययेति ॥४९॥ ज्ञानिनोऽतिभावं दर्शयितुमज्ञानिनां निश्चयं तावदाह । पे
हिकेति । इहलोके भवयेहिकः पुरुषकलत्रादिदोषणरूपः आमुष्मिके परलोके भवआमुष्मिकः स्वर्गा-
दिलाभयतुभवरूपः ॥५०॥ तत्र ज्ञानिनिश्चयस्यान्तर्भावेन लक्षणं दर्शयति । ज्ञानिनामिति । अद्वैतेपारमा-
र्थिकं भातिचसंसारस्तु अपारमार्थिकइतिनिश्चियइत्यर्थः तत्तः किमित्याशंक्य । तस्य निश्चियात्

ऐवदंतीत्यमेवेपिश्राद्धेनेविषयादिकि । नयथापूर्वमेतेषां अग्रेतेरदर्शनात् ॥२९॥ ऐ
हिकामुष्मिकः सर्वः संसारो वास्तवस्तथा । नभातिनासित्वाद्वैतमितिज्ञानविनिश्चयः
ज्ञानिनोविपरीतोस्याज्ञिश्चयः सम्यगीदृते । स्वनिश्चयतो बद्धो मुक्तोहं चेतिमन्यते ॥५१॥
नाद्वैतमपरोक्षं चेन्न चिद्रूपेणभासनात् । अशेषेण न भानं चेद्धैते किं भातिविले ॥५२॥ दि
ग्वाजेणविभानं तद्वयोरपिसमं खलु । द्वैतसिद्धिवद्द्वैतसिद्धिस्तेनावतान्नकिं ॥५३॥

सावेणफलंभवतीत्याह स्वस्वेति ॥५१॥ अद्वैतेभातीत्युक्तिः शास्त्रतपवनानुभवतोतोनतिश्चयइ-
तिशंकते नाद्वैतमिति । अन्तरमावाचेचरत्वममिद्भमितिणिगिद्वत्तिनेचिद्रूपेणोति । घटः स्फुरती-
तिवद्घटादिद्वैतस्य स्फुरणरूपेणभासनादित्यर्थः नन्विदं द्विरूपवस्य भानेपितत्काण्टैविन प्रतीय-
तइतिशंकते अशेषेणेति । सकलेनभानाभावो द्वैतेपिसमानइत्याह द्वैतेकिमिति ॥५२॥ एवं दो-
षसाम्यमभिधायपरिहारसाम्यमप्याह । दिग्वाजेणेति । दिग्वाजेणैकदेशेनद्वयोर्द्वैताद्वैतयोर्विभासनमित्यर्थः
एतावताकथंपरिहारसाम्यंइत्याशंक्याह । द्वैतसिद्धवदिति । तेनतवएतेनावनाएकदेशभानेनतिस-

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मायापिकयेवस्यापयेदिमाशंक्य ॥ नस्यादुर्हठकाविस्याभावादित्याह ॥ इर्वंरेशति ॥ बंधस्याविप
कंत्वेपिमोक्षोवाल्लबोभ्युपेतव्यस्मात्यकत्वा ॥ कृतिविरोधामेवमिमाहवास्तवाविति ॥ नसहतेततामति
तरानेवसहतेतस्मयः ॥ बंधमिवमोक्षमपिवास्तवेनसहतइतिभावः ॥ २४ ॥ मोक्षादेर्वास्तवत्वशतिवेप
कोक्कतिपठति ॥ ननिरोधइति ॥ निरोधोनाशः उत्पत्तिर्देहसंबंधः ॥ बद्धःसंसारीदिपर्मवान्साधकः
श्रवणादिमान्मुमुक्षुः ॥ मुक्तःसाधनचतुष्टयसंपन्नः मुक्तःनिवृत्ताविद्या ॥ इत्येतत्सर्वं वृत्तत्वेनाः
स्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ एवंजीवेश्वरादिभेदस्यमायामयत्वमुपपादितमुपसंहरति ॥ मायाख्यायाइति नन्वेजी

इर्वेशेघटयानीतिस्यिकइतिकिनमपरपयसि ॥ मायस्वयंवेयमोक्षौतनकृतिर्नसहतेततो ॥ २४ ॥ न
निरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकः ॥ नमुमुक्षुर्नवैमुक्तइत्येषापरमार्थता ॥ २५ ॥ मा
याख्यायाःकामधेनोर्वत्सौजीवेश्वरावुभौ ॥ यथेच्छंपिबतांद्वैततत्वंत्वद्वैतमेवहि ॥ २६ ॥ कू
टस्थब्रह्मणोर्भेदोनाममात्राहतेनहि ॥ घटाकाशमहाकाशौवियुज्येतेनहिक्वचित् ॥ २७ ॥
यदद्वैतंश्रुतंसृष्टेःप्राक्तदेवाद्यचोपरि ॥ मुक्तावपिवृथामायाभ्रामयत्यखिलाञ्जनान् ॥

वेश्वरयोर्मायिकत्वेनतद्दृश्यस्यमिथ्यात्वेपिकूटस्थब्रह्मणोःपारमार्थिकत्वेनतद्भेदोपिपारमार्थि
कःस्यादित्याशंक्य ॥ भेदप्रयोजकस्यस्वरूपैकत्वाधिष्ठानस्याभावान्नैवमितिपरिहरति ॥ कूटस्थेति
नाममात्राहतेरूपभेदाभावोपिवस्तुतोभेदाभावेदृष्टांतेघटाकाशमाहइति ॥ घटाकाशेति ॥ २७ ॥ एवंभेद
स्यमिथ्यात्वसमर्थनेनकिंफलमित्यतआह ॥ यदद्वैतमिति ॥ सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवा
द्वितीयंश्रुत्याप्रतिपादितेनाद्वैतकालत्रयेप्यबाध्यत्वेनवास्तवेनभेदइतिभावः ॥ कृतमत्रहिसर्वभेदे
भिनिवेशःकिमनइत्याह ॥ वृथामायेति ॥ नन्वज्ञानरहितत्वज्ञानरहितत्वादभिनिवेशकर्त्वेनी

नन्वजीवस्यासंगत्वज्ञानादेवमुक्तिःसिद्धेः ॥ किमद्वैतबोधेनेत्याशंक्याद्वैतज्ञानमंतरेण
संगत्वादिकंनसंभवतीत्यभिप्रेत्यद्विविधयोगमाह ॥ जीवइति ॥ अपिसर्वमपिमावि
कत्वेनियम्यते ॥ २८ ॥ असंभवमेवमुपपादयतिमयस्पष्टमितिफलितमाहकोस्येति ॥ संगत्वेनि
यमनयोरविवेककार्यत्वाद्विवेकज्ञानेनचाविवेकनिवृत्तौकृततःपुनःसंगाद्युत्पत्तेरवि
तिशंकते ॥ अविवेकइति ॥ २९ ॥ एवमसमयोरसिद्धांतपातइतिपरिहरति ॥ बलादिति अर्थमा

आत्मभेदोजगत्सत्यमीशोन्यइतिचेत्त्रयं ॥ त्यज्यतेतैस्तदासांख्ययोगवेदांतसंमतिः ॥ ३० ॥
जीवोसंगत्वमात्रेणकृतार्थइतिचेत्तदा ॥ स्रक्चंदनादिनित्यत्वमात्रेणापिकृतार्थता ॥ ३१ ॥
यथास्रगादिनित्यत्वंदुःसंपादंतथात्मनः ॥ असंगत्वंनसंभाव्यंजीवतोजगदीशयोः ॥
अवश्यंप्रकृतिःसंगंपुरेवापादयेत्तथा ॥ नियच्छत्येतमीशोपिकोस्यमोक्षस्तथासति ॥
अविवेककृतःसंगोनियमश्चेतिचेत्तदा ॥ बलादापतितोमायावादःसांख्यस्यदुर्मते ॥ ३२ ॥
बंधमोक्षव्यवस्थार्थमात्मनानात्वमिष्यतां ॥ इतिचेन्नयतोमायाव्यवस्थापयितुंक्षमा ॥

वः ॥ अविवेकोनामकिंविवेकाभावः ॥ किंवानन्दन्यः उततद्विरोधी ॥ नाद्यः अभावमात्र
स्यभावकार्यजनकत्वायोगात् ॥ नद्वितीयः ॥ विवेकादन्यस्यघटादेःसंगहेतुत्वादर्श
नात् ॥ तृतीयेतत्तत्स्वभावरूपज्ञानत्वमेवेतिमायावादप्रसंगइति ॥ ३२ ॥ अद्वैतात्मप्र
गमेबंधमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेरात्मभेदोंगीकर्तव्यइतिचोदयतिबंधमोक्षेति ॥ एक
स्यापिआत्मनोमाययाबंधमोक्षव्यवस्थोपपत्तेर्मैवमितिपरिहरति ॥ नयतइति ॥ ३३ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

232

233

निवासः १९

९३

नहि पदार्थशोधने किमर्थमित्याह ॥ अनादीति ॥ अत्र मायाया शक्त्या अनाश्रयया मोहिकाविशाल-
त्वेन । तया विपरीतज्ञानेन भ्रामः कर्तृत्वादिमत्त्वे जीवस्य सर्वज्ञत्वादिगुणयोगित्वे चेश्वरस्य पारमार्थि-
केऽभ्यन्तरे सति तन्निवृत्त्यर्थं शोधनं क्रियत इति भावः ॥ ३ ॥ पदार्थशोधनप्रकारमेव दिदर्शयिषुस्तत्र दृ-
ष्टान्तेन [illegible] स्मारयति ॥ एतदेवेति ॥ यतः पदार्थशोधनं कर्तव्यमत एव तेन संग्रहः ॥ ४ ॥ पदा-
र्थशोधनप्रकारमाह ॥ जलाभ्रेति ॥ जलाकाशाभ्रवत् जलाभ्रोपाध्यौ तन्नादृक्पारमार्थिके ॥ तयो-
र्यथा स्वभूतो घटाकाशमहाकाशौ स्वनिर्मलौ जलाभ्रोपाधिनिरपेक्षाकाशमात्ररूपावित्यर्थः

अनादिमायया भ्रान्तौ जीवेशौ सुविलक्षणौ ॥ मन्यन्ते तत्तु दासाय केवले शोधने तयोः
अत एव हि सर्वो [illegible] शोधितः ॥ घटाकाशमहाकाशौ जलाकाशाभ्रखौ
यथा ॥ ४ ॥ जलाभ्रोपाधिसंयुक्तौ जलाकाशाभ्रवेतयोः ॥ आधारौ तु घटाकाशमहाका-
शौ सुनिर्मलौ ॥ ५ ॥ एवमानन्दविज्ञानमयौ मायाधियोर्वशौ ॥ तदधिष्ठानकूटस्थब्रह्मणी
तु निर्मले ॥ ६ ॥ एतत्कर्तापि योगेन सांख्ययोगौ मतौ यदि देहो [illegible] कत्वात्मभेद-
मुपेयतः ॥ ७ ॥ ॥

॥ ७ ॥ दार्ष्टान्तिकमाह ॥ एव- मिति ॥ ननु पदार्थद्वयशोधनं कर्तव्यं योगिते-
नापि सांख्ययोगमतद्वयमङ्गीकार्यमिति चेदस्मत्संमितमुच्यते इतरेषामपि प्रमाणानां तत्क-
र्त्तोपयोगित्वेनाभ्युपगमनादित्याह ॥ कूटस्थहिंसा [illegible] सांख्ययोगयोर्वेदान्तविरोधित्वमित्याशङ्क्य
जीवभेदं जगत्सत्यत्वं [illegible] स्थलत्वाभ्युपेयतामाह ॥ आत्मभेद इति ॥ ७ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

234

ननु तेषां मतभेदे विरोधाभावेऽपि [illegible] उत्तमाधममध्यमभावो [illegible] अत उत्तमत्व-
[illegible] तस्य मुमुक्षुभिर्बन्धनाद्दृष्ट [illegible] तेनाद्वैतमात्मत्वमिति ॥
जीवेश्वरवादयोर्भेदे [illegible] मुमुक्षुभिर्न मतिर्निवेशनीयेत्युपसंहरति ॥ तस्मा-
दिति ॥ ८ ॥ ननु किं कर्तव्यमित्याशङ्क्य ॥ श्रुतिविचारेण [illegible] बोधपूर्वकं तत्त्वस्यात् ॥ किं तर्हि
ति ॥ ९ ॥ ननु [illegible] निश्चयायतत्त्वयोः स्वरूपे वै तेन [illegible] इत्याशङ्क्य ॥ तथापि जीवेश-
वादयोर्वैदिकैः [illegible] मनीयेत्याह ॥ पूर्वपक्षेति ॥ एतावन्मात्रं पूर्वपक्षतया न तु निश्चयहेतु

उत्तमाधमभावश्चेत्तेषां स्यादस्तु तेन किं ॥ स्वप्नस्थराज्यभिक्षाभ्यां न बुद्धः स्पृश्यते खलु ॥ ८ ॥
तस्मान्मुमुक्षुभिर्नैव मतिर्जीवेशवादयोः ॥ कार्या किंतु ब्रह्मतत्त्वं विचार्य बुध्यतां च तत् ॥ ९ ॥
पूर्वपक्षतया तौ चेत्तत्त्वनिश्चयहेतुतां ॥ प्राप्नुतोऽस्तु निमज्जनं तयोर्नैतावतावशः ॥ १० ॥
असंगचिद्विभुर्जीवः सांख्योक्तस्तादृगीश्वरः ॥ योगोक्तस्तत्त्वमोरर्थौ शुद्धौ ताविति चेत्तथा ॥
न तत्त्वमोरुभावर्थौ [illegible] सिद्धान्तसंगतौ ॥ अद्वैतबोधनायैव सा कक्षा कापि दिश्यते ॥ ११ ॥

तत्त्वंभवेन तत्पदे जीवेशवादयोरेव शोधविवेकस्य [illegible] निमज्जनमितियोजना ॥ १० ॥ ननु
सांख्ययोगाभ्यां [illegible] जीवेशयोः शुद्धचिद्रूपत्वेनाभ्युपगमाद्युपादेयत्वादित्याह ॥ पूर्वपक्षत्व-
मित्याशङ्क्य ॥ असंगेत्यादिना ॥ सांख्ययोगशास्त्रोक्तयोर्जीवेशयोः शुद्धचिद्रूपत्वेऽपि तयोर्वास्त-
वभेदस्यापि अंगीकृतत्वात् [illegible] सिद्धान्तत्वायाह ॥ नतत्त्वमोरिति ॥ ११ ॥ तत्त्वंपदयोरुभावर्थौ अ-
स्मत्सिद्धान्तसंगतावितियोजना ॥ ननु कूटस्थब्रह्मणी शास्त्राभ्यां शुद्धौ तत्त्वंपदार्थौ भिन्नौ भवद्भि-
रपि निरूपितावित्याशंक्याह ॥ अद्वैतबोधनायैवेति लोकप्रसिद्धभेदनिराकरणद्वारा तदेक-

235

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नत्वीश्वरजीवयोर्भेदाभिन्नयोः कथं जगद्गतः प्रतिबिम्बत्वापेक्षा ॥ तयोर्मायाकल्पितत्वेन जगद्गतः प्रतिबिम्बत्वमाह ॥ आत्मेदं सर्वमित्यनया श्रुत्या सर्वं प्रकल्पितमित्युक्ते तत्रैवेन कियत्कल्पितमित्याकांक्षायामाह ईक्षणादीति ॥ ४ ॥ सर्वं इतकलोकानन्तरम्यस्मादिक यावत् ... तिपादिता सृष्टिरीश्वरकर्तृका ॥ तस्य त्रय्यवस्था इत्यादिका यावत्प्रमेव प्रकरणं ... तिपादितः संसारो जीवकर्तृकस्त्वस्य ॥ ५ ॥ न ... पारमार्थिकत्वेवादिनो जीवेश्वरत्व

आत्मेदमग्र विज्ञानमयात्जीवेशजीवकौ ॥ मायया कल्पितावेतौ ताभ्यां सर्वं प्रकल्पितम् ॥ ३ ॥
ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टिरीशेन कल्पिता ॥ जाग्रदादिविमोक्षान्तः संसारो जीवकल्पितः ॥
अद्वितीयं ब्रह्मतत्त्वमसंगं तन्न जानते ॥ जीवेशयोर्मायिकयोर्वृथैव कलहं ययुः ॥ ४ ॥ ज्ञात्वा
सदा तत्त्वनिष्ठाननुमोदामहे वयम् ॥ अनुशोचाम एवान्यान्न भ्रान्तैर्विवदामहे ॥ ५ ॥ तृणार्चका
दियोगान्ता ईश्वरे भ्रान्तिमाश्रिताः ॥ लोकायतादिसांख्यान्ता जीवे विभ्रान्तिमाश्रिताः ॥ ६ ॥
अद्वितीयब्रह्मतत्त्वं न जानन्ति यदा तदा ॥ भ्रान्ता एवाखिलास्तेषां क्व मुक्तिः क्वेह वा सुखम् ॥ ७ ॥

विश्वयाविप्रतिपत्तिः ॥ ज्ञातस्यात्मतत्त्वस्य ... इत्याशंक्य ॥ ... स्थितिरित्यादिना ... इत्यादिमाह ॥ अद्वितीयमिति ॥ ४ ॥ जीवेश्वरविषयवादिविप्रतिपत्तेरज्ञानमूलत्वेन तथाविधं तत्त्वं बोधनीयमित्याशंक्य ॥ तृष्णाम्यमता ... माह ॥ ज्ञात्वेति ॥ ५ ॥ ईश्वरे जीवे च भ्रान्त्या विप्रतिपन्नान्वादिनो विभज्य दर्शयति ॥ तृणार्चकादीति ॥ ... तेषामिति आह ॥ अद्वितीयमिति ॥ ७ ॥ ननु किं तेन ह तेषामिति ॥ ... तिपादनाभिनिवेशेन चिन्नविभ्रान्तभावात् ऐहिकमपि तेषां सुखं नास्तीत्याह ॥ क्वेह वा सुखमिति

२

एतावता भ्रान्तेति किं मायाविमिथ्या ... ब्रह्मतत्त्वमिति भ्रान्तिकालादिपर्यन्तं वस्तुज्ञानं ... स्वके मोक्षस्यापि नियतत्वमित्याह ॥ ईशोपास्तिना ... ॥ ८ ॥ तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतिरिति ... फलसद्भावे प्रमाणमित्याह ॥ यथा यथेति ॥ ८ ॥ ननु सर्वेषां मोक्ष ... स्यानामध्यक्षात्मना ... ब्रह्मवादिनां च समानिकादिभेदेन वैषम्यमित्याह फलोत्कर्षेति ॥ २ ॥ ... मात्रिकफलसिद्धेरेवं भवतु मुक्तिः कस्योपासना ... भवतीत्याशंक्याह ... तद्दृष्टान्तमाह स्वप्न

ईशसूत्रविराड्वेधोविष्णुरुद्रेन्द्रवह्नयः ॥ विघ्नभैरवमैरालमारिकायक्षराक्षसाः ॥ ९ ॥
विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा गवाश्वमृगपक्षिणः ॥ अश्वत्थवटचूताद्या यवव्रीहितृणादयः ॥ १० ॥
जलपाषाणमृत्काष्ठवास्याकुद्दालकादयः ॥ ईश्वराः सर्व एवैते पूजिताः फलदायिनः ॥ ११ ॥ यथा यथोपासते तं फलमीयुस्तथा तथा ॥ फलोत्कर्षापकर्षौ तु पूज्यपूजानुसारतः ॥ १२ ॥
मुक्तिस्तु ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानादेव न चान्यथा ॥ स्वप्नबोधं विना नैव स्वस्वप्नो हीयते यथा ॥ १३ ॥
अद्वितीये ब्रह्मतत्त्वे स्वप्नोऽयमखिलं जगत् ॥ ईशजीवादिरूपेण चेतनाचेतनात्मकम् ॥ १४ ॥

बोधमिति ॥ स्वजागरणमन्तरेण स्वनिद्राकल्पितस्वप्नो यथा न निवर्तते ॥ तथा ब्रह्मतत्त्वज्ञानमन्तरेण तदज्ञानकल्पितस्संसारो न निवर्तत इति भावः ॥ १३ ॥ ननु द्वैतनिरूपणाखिलदर्शनानामुक्तेः स्वप्नदृष्टान्तेन तत्त्वबोधस्याधिष्ठानमनुपपन्नं निवर्त्यस्य द्वैतस्य स्वप्नवत्कल्पितत्वाभावादित्याशंक्याद्वयब्रह्मरूपेण सर्वस्य कल्पितत्वमप्यस्त्येव ॥ प्रत्यगात्मज्ञानाय स्वप्नस्यैव मायामात्रमिति श्रुत्याभिहितत्वान्नैवमित्याह ॥ अद्वितीय इति ॥ ईशजीवादिरूपेण वर्तमानं चेतनाचेतनात्मकं पद

[illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हिरण्यगर्भस्य स्वरूपं निरूपयति ॥ सूत्रात्मेति ॥ सूत्रात्मा पटे सूत्रमिव जगत्यनुस्यूत आत्मा स्वरूपं यस्य स सूक्ष्मदेहाख्यः सूक्ष्मो देहो यस्य स तथाविधः सर्वजीवघनात्मकः सर्वेषां जीवानां लिंगशरीरोपाधिकानां घनात्मकः समष्टिरूपः । तत्र हेतुः सर्वाहंमानेति सर्वेषु व्यष्टिलिंगशरीरेष्वहमभिमानवत्त्वादिति भावः । ज्ञानक्रियाशक्तिमांश्च ॥ हिरण्यगर्भावस्थायां जगत्प्रतीतौ दृष्टांतमाह प्रत्यूष इति ॥ प्रत्यूषः उषःकालः ॥ एवं लोकप्रसिद्धं दृष्टांतमभिधाय प्रकृते योजयति सर्वतो लांछितपटे

सूत्रात्मा सूक्ष्मदेहाख्यः सर्वजीवघनात्मकः । सर्वाहंमानधारित्वात्क्रियाज्ञानादिशक्तिमान् ॥
प्रत्यूषे वा प्रदोषे वा मग्नो मन्दे तमस्ययं । लोको भाति यथा तद्वदस्पष्टं जगदीक्षते ॥
सर्वतो लांछितो मष्या यथा स्याद्घट्टितः पटः । सूक्ष्माकारैस्तथेशस्य वपुः सर्वत्र लांछितं ॥
सस्यं वा शाकजातं वा सर्वतोऽङ्कुरितं यथा । कोमलं तद्वदेवैष पेलवो जगदङ्कुरः ॥ आत
पाभातलोको वा पटो वा वर्णपूरितः । सस्यं वा फलितं तद्वत्स्पष्टं वपुर्विराट् ॥ वि
श्वरूपाध्याय एष उक्तः सूक्तेऽपि पौरुषे । धात्रादिस्तम्बपर्यन्तानेतस्यावयवान्विदुः ॥

दृष्टान्तं दर्शितं सर्वत इति ॥ यथा घट्टितपटे मषीमध्ये एकाकारैर्विशेषैर्लांछितो भवति ॥ तथा मायिनेशस्य वपुः स्वरूपं पंचीकृतभूतकार्यैर्लिंगशरीरैर्लांछितमित्यर्थः ॥ अङ्कुरितो बोधायैवं भवा दृष्टान्तमाह सस्यं वेति ॥ एवं सूत्रात्मस्वरूपं विशदीकृत्य तत्सोपावस्थाभेदं पंचीकृतभूतकार्योपाधिकं विराजं दृष्टान्तत्रयेण विशदयति आतपेति ॥ सूर्योदयादनन्तरमातपेन प्रकाशितो लोक आतपाभातलोकः ॥ तत्सद्भावे प्रमाणमाह ॥ विश्वरूपाध्याय इति भगवद्गीतायामेकादशोऽध्यायः

कृतत्वादीश्वरेशयोर्भेदो वावगतो दिग्वित्याह ॥ उपक्रमादिभिरिति ॥ उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलं । अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये इत्युक्तैः षड्विधैर्लिंगैः श्रुतितात्पर्यावधारणे सति ईश्वरात्मनो मायावित्वं स्वस्य च तत्त्वमसङ्गत्वनिर्णय इत्यर्थः ॥ श्रुतावुपक्रमोपसंहारैकरूप्यप्रदर्शनेनासंगत्वनिर्णयो भवतीति प्रदर्शयति ॥ मायाविनः स्रष्टृत्वं श्रुतिप्रतिपादितं श्रुतिमर्थतो दर्शयति ॥ मायीति ॥ अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध इति श्रुतिरीश्वरस्य स्रष्टृत्वं जीवस्य तत्र

उपक्रमादिभिर्लिंगैस्तात्पर्यस्य विचारणात् । असंगं ब्रह्म मायावी सृजत्येष महेश्वरः ॥
सत्यं ज्ञानमनन्तं चेत्युपक्रम्योपसंहृतं । यतो वाचो निवर्तन्त इत्यसंगत्वनिर्णयः ॥
मायी सृजति विश्वं सन्निरुद्धस्तत्र मायया । अन्य इत्यपरा ब्रूते श्रुतिस्तेनेश्वरः सृजेत् ॥
आनन्दमय ईशोऽयं बहु स्यामित्यवैक्षत । हिरण्यगर्भरूपोऽभूत्सुप्तिः स्वप्नो यथा भवेत् ॥
क्रमेण युगपद्वैषा सृष्टिर्ज्ञेया यथाश्रुति । द्विविधश्रुतिसद्भावाद्द्विविधस्वप्नदर्शनात् ॥

जगति बद्धत्वं दर्शयति ॥ एवमानन्दमयस्येश्वरस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपाद्य तस्माज्जगदुत्पत्तिप्रकारमाह ॥ आनन्दमय इति ॥ ईक्षित्वा च हिरण्यगर्भरूपोऽभूदित्यन्वयः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह सुप्तिरिति ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादौ क्रमेण सृष्टिः श्रूयते ॥ इदं सर्वमसृजतेति युगपत्सृष्टिश्च ॥ कस्याश्रयणीयत्वमित्याकांक्षायां श्रुतिद्वयमपि तत्राउभयं ग्राह्यमित्याह ॥ क्रमेणेति ॥ एषा जगत्सृष्टिर्द्विविधश्रुतिसद्भावात्क्रमेण युगपद्वा यथाश्रुति ज्ञेयेति योजना ॥ तत्रोपपत्तिर्द्विविधस्वप्नदर्शनादिति ॥ लोके क्रमस्वप्नस्याक्रमस्वप्नस्य च

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तमः प्रधान इति ॥ तमः प्रधानस्तमोगुणप्रधानमायोपाधिकः तेषां प्राणिनां शरीरादीनां भावनात्तानकर्मभिः भावनासंस्काराः स्तानेदेवताध्यानादिकर्मपुण्यपापफललक्षणैर्निमित्तभूतैः इत्यर्थः ॥ ८८ ॥ तेषां पदार्थप्रपञ्चं ननु स्वेच्छया चार्थैरीश्वरस्यालक्षणो इन्द्रोमायायामसः सिद्धवत्कृतमप्यवस्थितमित्यतो वराम्यतः स्यात्पोषकः कृतस्य पदार्थालोचनवशादिति दर्शयितेः कृत्तिम स्वयं तपः पठति ॥ सत्यमिति ॥ भवतः शास्त्रुतिः तथा कथम

तमः प्रधानः क्षेत्राणां चित्प्रधानश्चिदात्मनो ॥ परः कारणतामेति भावनाज्ञानकर्मभिः ॥ ८८ ॥

इति वार्तिककारेणान्नेद्वैतेनतुकुलनः ॥ परमात्मन एवोक्तान्वेषणस्मेति चेच्छृणु ॥ ८९ ॥ अन्यो माया समन्वयादि जीवनकृतस्य योविव ॥ ईश्वरत्वाणां मिदे कृत्वा च्छन्ने स ईश्वरः ॥ ९० ॥ सर्वज्ञत्वा ततेतैव स्वलक्षणा कुलमिति ता ॥ तेन नाय्यांशिनं तोवां प्रपञ्चदेहाद्यतिक्रति ॥ ९१ ॥ आपाततः दर्शितत्त्व त्रलाणां माति हैजना ॥ रेते सूक्ष्ममयमानस्यादन्योन्याध्यासरक्षते ॥ ९२ ॥ अन्योन्याध्यासरूपां साववल्लिनः पटो यथा ॥ यदि तेनैकृतामीनिनद्रुतो मेकतां गतः ॥ ९३ ॥ मेघाकाशम हाकाशौ विविच्येते न पामरैः ॥ तद्वदब्रह्मजीवाद्यैकत्वं परस्परमापातदर्शिनः ॥ ९४ ॥ ॥

न्योन्याध्यासाव गतिरित्यन आह ॥ आपातेति ॥ ९२ ॥ जवलसांक्रतोसन्यादिलक्षणस्य निर्गुणस्य ब्रह्म णो जगत्कारणत्वं जगत्कारणस्य मायाधीनत्वं विदाभासस्य च सत्यतमा यातनः प्रतीयमानमन्यो न्याध्यासमन्तरेणावघटत इति भावः ॥ ९२ ॥ एवमन्योन्याध्यासस्सिद्धमीश्वरब्रह्मणोरेकत्वं पूर्वोदाहृ तदृष्टान्तपटदृष्टान्तस्मरणेन दृढयति ॥ अन्योन्येति ॥ ९३ ॥ अन्यैकत्वापत्तेदृष्टान्तमभिधायापातदर्शिनो मेदाप्रतीतो पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तेनानेदर्शयति ॥ मेघाकाशेति ॥ एकांपरस्येतिनमेदमित्यर्थः ॥ ९४ ॥ ॥

आविर्भावकत्वेरितं सद्दृष्टान्तमुपपादयति ॥ आविर्भावयतीति ॥ यथा संकुचितो अश्वपटः स्वस्यप्रसारणेन स्वगतानि चित्राण्याविर्भावयति ॥ एवमीशोपीत्यर्थः ॥ ९५ ॥ तस्यैव प्रलयकारणत्वं दर्शयति पुनरिति ॥ सपदपटः संकुचितचित्राणि यथा तिरोभाव यति तद्वदित्यर्थः ॥ ९६ ॥ आविर्भावतिरोभावयोर्दृष्टान्तरोपि दर्शयति ॥ रात्रिचर्याविति द्वयोर्हि ॥ ९७ ॥ ननु स्वस्य जगद्योनित्वे किमारंभकत्वेन किंवान्तदाकारपरिणामित्वेन

आविर्भावयति स्वस्मिन्विलीनं सकलं जगत् ॥ प्राणिकर्मवशादेष पटो यद्वत्प्रसा रितः ॥ ९५ ॥ पुनस्तिरोभावयति स्वात्मन्येवाखिलं जगत् ॥ प्राणिकर्मक्षयवशात्संको चितपटो यथा ॥ ९६ ॥ रात्रिघस्रौ सुप्तिबोधावुन्मीलननिमीलने ॥ तूष्णीभावमनोरा ज्येइव सृष्टिलयाविमौ ॥ ९७ ॥ आविर्भावतिरोभावशक्तिमत्त्वेन हेतुना ॥ आरंभपरि णामादिचोद्यानां नात्र संभवः ॥ ९८ ॥ अचेतनानां हेतुः स्याज्जाड्यांशेनेश्वरस्तथा ॥ चि दाभासांशतस्त्वेष जीवानां कारणं भवेत् ॥ ९९ ॥

नाद्यः अद्वितीयस्यारंभकत्वायोगात् ॥ न द्वितीयः निरवयवस्य परिणामासंभवादित्याशं क्य ॥ विवर्तवादाश्रयणान्नायं दोष इति परिहरति आविर्भावेति ॥ ९८ ॥ ननु एकएवेश्वरः कथं चे तनाचेतनजगदुपादानं भवितुमर्हतीत्याशंकास्वप्राधान्येनोपाधिमेवचेतनाचेतनोपा दानं भविष्यतीत्याह ॥ अचेतनानामिति ॥ ननु मायाविनईश्वरस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पुरुषप्रवृत्तस्यापीश्वरतन्त्रत्वात्स्वेच्छयैवमिति परिहरति ॥ नार्थ इति ॥ पर्यप्रयोजनः पुरुषकारः पुरुषप्रय
त्नः ॥ ननु पुरुषप्रयत्नस्यापीश्वरतन्त्रत्वेन यमश्रुति आमयतीति प्रतिपादिते सेन्तर्यामिप्रेरणोपाह्यतास्त्विमां
का ॥ नहीश्वरेण स्वात्मानं गतानां तानं फलस्य स्वतात्मेव मिति परिहरति ॥ हगिति ॥ १ ॥ हेत्वभावेन पाप
पुरुषकारादिरूपेण रात्मप्रवृत्त्याख्यानेन प्रवृत्तिः अन्तर्यामि रूपेण प्रेरणा ॥ आत्मनो संगतस्त्वात्तेनापि किं
प्रयोजनमित्यत आह ॥ नावेति ॥ १ ॥ कतिस्मरति न स्यान्न तिलोच नीयते स्मरति दर्शयति ॥ श्रुतिस्मृतीश्च

नार्थः पुरुषकारो वै वेदेश्वर मायेक नायतः ॥ ईशः पुरुषकारस्य रूपाणि विवर्तते ॥ ११ ॥ दृ
ष्टो येन स्वरूपप्रवृत्तिर्नैव कार्यतां ॥ यथापीपास्यत्वो येन स्वात्मा संगतस्त्वयोजनिः ॥ १२ ॥ तावत्त
मुक्ति विद्यारूपः कृतनयः स्वतनयनयथा ॥ कतिस्मृतीमभेवकेतस्यपीस्वरभाषिते ॥ १३ ॥ आत्म
वामोति हेतव भोवा स्यादिति हि विदुते ॥ सर्वं सर्वत्र पतनस्यादन्तर्यामि ततः पृथक् ॥ १४ ॥ पत
स्वात्मनस्वेव प्रमाणस्य नस्तृतिकृतिः ॥ येनः प्रविष्टः स्वात्मायं जनानामिति वश्रुति ॥ १५ ॥
नगायो निर्देशेदेहप्रभवायप्रकृतनः ॥ आविर्भवति रोभावाद्युगमति मलयो मतो ॥ १६ ॥

ति ॥ कस्मात्पीयस्वस्मीति हेतव नकृकम्मिमाह ॥ यन्त्रयातीति ॥ १७ ॥ ईश्वरस्वभीति हेतवं किमर्थम
कम्मिमाशंक्य ॥ सर्वं सर्वत्र स्यान्तर्यामिनः पार्थक्यात्स्विद्यते मिलास्वेव सर्वत्वमिति ॥ १ ॥ विहितं
कृष्ठ प्रवर्तित्यामकर्तृत्वमुक्तं निरूप्यमाह ॥ एतस्यावातीति ॥ कस्मात्मासौ खयोनिविमस्यार्थमाह ॥
जगद्योनिरिति ॥ १ ॥ प्रतिलानार्थं प्रभवाय यो हि भूतानामिति वाक्यं देहनेन योजयति ॥ प्रभवेति ॥
प्रभवाय यावत्रमति मलयोनकर्हेतानगयोनिर्विमर्षः ॥ अमतिमलयप्रह्वयो विवक्षितमर्थमाह

242

पवेप्रथिव्यादि पृथगात्मनेवेन स्थितेनोत्पत्ती भूतस्यात्मानं तयायपाययादिरुद्रकार्यं तारूपेण विक्रि
यते ॥ तथात्तयातमनेनकार्ये जातस्त्र रूपं भवतीति भावः ॥ १ ॥ एवमन्तर्यामि प्रतिपादिको श्रुतिप
पप्याससप्तेति भूयमस्यानिर्भूत्वरेति ॥ सर्वभूतानामिति पदस्यार्थमाह ॥ सर्वभूतानीति ॥ १ ॥ नेव
तद्वपपुत्रीकेषयमाः नन्नतेषां कृतो दृश्यत्वस्यानामित्याशंक्य ॥ दृष्टान्तर्यामिणो विज्ञानमयाकारे
पवसिलामादित्यादन्तः पादानेति ॥ २ ॥ यं शरीरमित्यादीनामर्थमाह देहादीति ॥ आ

तथान्तर्यामि यथाग्रयपास्वनयायथा ॥ विक्रियते तथा वरूपं भवत्येवेन संशयः ॥ ११ ॥ ई
श्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥ आवृत्य सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ १२ ॥
सर्वभूतानि विज्ञानमयात्मनि हृदयेस्थितानः ॥ तदुपादानमते शक्तत्वविक्रियते केवल ॥ १३ ॥
देहादिपंजरं यंत्रं तदारोहो भिमानिनां ॥ विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिभ्रमणं भवेत ॥ १४ ॥ वि
ज्ञानमयरूपेणात्मप्रवृत्तिस्वरूपतः ॥ स्वशक्तयेशो विक्रियते मायया भ्रामणं हि तत ॥ १५ ॥
अन्तर्यमयतीत्यत्राप्यमेवार्थः श्रुतौ श्रुतः ॥ पृथिव्यादिषु सर्वेषु नापेयोजितोयिया ॥ १६ ॥
जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ॥ केनापि देवेन हृदिस्थितेन यथा
नियुक्तोस्मि तथा करोमि ॥ १७ ॥ ॥
इत्यविरुद्धं तेनेति ॥ १ ॥ इदानीं प्रमाणानि वप्रम
मयन्त्रितिपदे प्रकृतमर्थमा
यस्मात्पादवार्थमाह विज्ञानमयेति ॥ श्रोतस्य यमयतीति पदस्य वार्थमित्याह ॥ अन्तर्यामयतीति
यस्मात्पदस्यार्थमाह विज्ञानमयेति ॥ श्रोतस्य यमयतीति पदस्यैवार्थमित्याह ॥ अन्तर्यामयतीति
उक्तव्याख्यानेन पर्यायान्तरेण तिदिशति पृथिव्यादिष्विति ॥ १ ॥ प्रवृत्तिजातस्य सर्वं स्वराधीनत्वे वक्तो
उक्तव्याख्यानेन पर्यायान्तरेण तिदिशति पृथिव्यादिष्विति ॥ १ ॥ प्रवृत्तिजातस्य सर्वस्वराधीनत्वे वत्तो
तरमुदाहरति जानामि धर्ममिति ॥ न च प्रवृत्तेरीश्वराधीनत्वे पुरुषप्रयत्नोव्यर्थः स्यादित्याश

243

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इदानीं मेतयोर्मिथ्यात्वेन स्वरूपतिरोधानप्रदर्शनेन तद्व्याख्यानेनाह ॥ .... व्याख्यानस्य सर्वपर्यायसेवाभिः
सिद्धये यः सर्वेषु भूतेषु स्थितिपर्याये व्याप्त्यात्मा यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्निमित्तार्थसंदृष्टान्तमाह ॥ तेन पश्यति
८४ तत्पादानन्तयात्सर्वज्ञायमवस्थितम् ॥ किमिति सर्वं बुद्धेनोपलभ्यत इत्याशंक्य ॥ सर्वान्तरत्वादित्याह परा
दृष्टीति ॥ ८५ ॥ भेदमनुमाने श्रोतनवन्तारत्नस्य कविदिथ्यातः तारतम्यतारतम्यवदिति ॥ ८६ ॥ न
त्वान्तरनेषु स्वादिवदेनमोसिदोदर्शनेक्रिंनस्यादित्याशंक्य ॥ तेषामिवबाध्यताभावान्नेत्यपतेत्य।

इत्थं तिष्ठन्नोत्तनस्यादियानोस्यायीवृत्तः ॥ विषमेन्तर्यमयनीत्येवं वेदेन चोदितं ॥ ८७ ॥ ततः
परस्थितो यद्वद्रूपादानन्यानन्त्या ॥ सर्वोपादानरूपतान्तर्वज्ञायमवस्थितः ॥ ८८ ॥ परादृष्टो
न वस्तुनः स्वेनोर्द्धं गतोन्तरः ॥ श्रोतरत्नस्य विनाश्रितिर्यथा सायन्तुसीयता ॥ ८९ ॥ द्विद्यान्तरत्वक।
ताशंका दृश्यते श्वयमानेनः ॥ तुल्येनतेनतोत्तु कि: कृतिस्यामेदविनिर्णयः ॥ ९० ॥ पटरूपेणसंस्था
नासदस्तनोर्दृश्यथा ॥ सर्वरूपेणसंस्थानात्सर्वं मस्तवदुज्झता ॥ ९१ ॥ तन्तोः संकोचविस्तार
वत्तन्तोः पटस्तथा ॥ सर्वमेवभवतिनसाततश्चपटे मनाक् ॥ ९२ ॥ ॥

भिप्रायेणाह ॥ द्विद्यान्तर
त्वेपि ॥ कृतन्तर्हि तन्निर्णयस्यत आह ॥ तत इति ॥ एवं तन्तस्य चेतनाधिष्ठानमंतेव्येणप्रहृत्यनुपपन्निर्थे
क्लिः श्रुतिस्तदाह त्वेव ॥ ८९ ॥ यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरमित्यस्यार्थमाह पटरूपेणेति ॥ पटरूपेणावस्थि
तस्य तन्तोः पटः शरीरं यथा ॥ एवं सर्वरूपेणावस्थितस्य सर्वं शरीरमित्यर्थः ॥ ९० ॥ यः सर्वाणि भूतान्यं
तरोयमयतीति वाक्यस्यार्थं सदृष्टान्तमाह ॥ श्लोकद्वयेन तन्तोरिति ॥ तन्तसंकोचादिनापटसंको

नवकूलयुक्त्याभावेश्रुतिविषयावेल्लनवाक्यवदर्थवादः स्यादित्याशंक्य ॥ श्रुतिप्रामाण्यसि
द्ध्यर्थं स्वरूपादिकम्पपादयति श्रूयमिति ॥ श्रूयमाणं दृश्यते यज्ञादिविषयं सृजति ॥ तत्र
केनाप्यपत्वात्तिवर्तते नोयं सर्वैश्च ॥ ९० ॥ इदानीं सर्वज्ञत्वमुपपादयति ॥ अशेषेति ॥ तत्र
सोपुत्रेतानेकाराणस्येत्कार्यभूतानां सर्वप्राणिबुद्धीनां वासनानिवसंतितानामिश्रवासनाभिः
सर्वज्ञत्वोक्तोऽडेतविषयोक्तन्तेन सर्वबुद्धिवासनावदन्तानोपाधिकत्वेन सर्वज्ञत्वमुत्पतइत्यर्थः
ननु यदि सर्वज्ञत्वमस्तितर्हितन्नेतानातु भयत इत्याशंक्य ॥ तद्वपादीनांवासनानां परोक्षत्वात्

अशेषयज्ञजन्तेविश्वंतदस्याध्यंतत्प्रमाणं ॥ न कोपि शक्यते नायं सर्वस्वरूपतिस्मृतः ॥ ९० ॥
अशेषप्राणिबुद्धीनां वासनास्तत्रसंस्थिताः ॥ ताभिः कोडीकृतं सर्वं तेन सर्वज्ञईरिता: ॥ ९१ ॥
वासनानां परोक्षत्वात्सर्वज्ञत्वं न दृश्यते ॥ सर्वबुद्धिषु तद्दृष्टा वासनास्वनुमीयता ॥ ९२ ॥
विज्ञानमयकोशेषु सक्लिष्टमन्तर्वेवहि ॥ अन्तस्तिष्ठन्नमयति तेनान्तर्यामितां व्रजेत ॥ ९३ ॥

नुभवइत्याह ॥ वासनानामिति ॥ कथं तर्हि तदवगम इत्याशंक्याह ॥ सर्वबुद्धिष्विति ॥ सर्वबुद्धिनि
ष्ठसर्वज्ञत्वस्य कारणभूतवासनाभानसर्वज्ञत्वपुरःसरं भाविलम्बई तिकार्यानिष्ठधर्मविशेषता
त ॥ पटयातनूपादिवादित्यर्थः ॥ ९२ ॥ एवं सर्वज्ञत्वमुपपाद्येषोन्तर्यामीत्यस्यार्थमन्तर्यामित्वमु
पपादयति ॥ अन्तस्तिष्ठन्नियामयतीत्यन्तेनेत्यन्वयः ॥ ९३ ॥ अधिभूतेष्वन्तर्यामित्वात्मृण
कत्वेप्रमाणाभिनिदर्शयितुं तदेकदेशमनयो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यादिवाक्यमर्थतोनुक्रामय

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एवं जीवेश्वरयोर्मायिकत्वं श्रुत्यनुभवाभ्यामुपपादितमुपसंहरति ॥ मायाभासेनेति ॥ जीवेश्वरयोर्मायिकत्वे स-
मानेऽपि कथमनयोर्भेदसिद्धिरित्याशंक्यास्पष्टस्पष्टोपाधिमत्त्वेन मेघाकाशजलाकाशयोरिव तत्सिद्धि-
रित्याह मेघाकाशेति ॥ ५५ ॥ तदेव मेघाकाशसाम्यं स्फुटीकरोति मेघवदिति ॥ मायाप्रतिबिंबस्येश्व-
रत्वे किं प्रमाणमित्याशंक्य श्रुतिरेवेत्याह मायाधीन इति ॥ न केवलमीश्वरत्वमस्य श्रुतं अपि त्वन्त-
र्यामित्वादिकमपीत्यभिप्रायेणाह ॥ अन्तर्यामीति ॥ ५७ ॥ ननु धीवासनाप्रतिबिंबस्येश्वरत्वादि-

मायाभासेन जीवेशौ करोतीति श्रुतौ श्रुतं ॥ मेघाकाशजलाकाशाविव तौ सुव्यवस्थि-
तौ ॥ मेघवद्वर्तते माया मेघस्थिततुषारवत् ॥ धीवासनाश्चिदाभासस्तुषारस्थखवत्स्थितः
मायाधीनश्चिदाभासः श्रुतौ मायी महेश्वरः ॥ अन्तर्यामी च सर्वज्ञो जगद्योनिः स एव हि ॥ ५७ ॥
सौषुप्तमानन्दमयं प्रक्रम्यैवं श्रुतिर्जगौ ॥ एष सर्वेश्वर इति सोऽयं वेदोक्त ईश्वरः ॥ ५८ ॥ सर्वज्ञ-
त्वादिके तस्य नैव विप्रतिपद्यतां ॥ श्रौतार्थस्याऽवितर्क्यत्वान्मायायां सर्वसंभवात् ॥ ५९ ॥

कं कथं श्रुतिसिद्धमित्याशंक्य तदुपपादिकां श्रुतिं दर्शयति सौषुप्तमिति ॥ ५८ ॥ यत्र सुप्तो न कंचन
कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तं सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमु-
खः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ एष सर्वेश्वरः एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां
एषणेन माण्डुक्यश्रुतिर्धीवासनाप्रतिबिंबरूपस्यानन्दमयस्येश्वरत्वादिकं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ननु ना-
नेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिकमनुभवविरुद्धमित्याशंक्याह ॥ सर्वज्ञत्वादिक इति ॥ कुत इत्यत आह श्रौतेति

ननु भवत्वेवं जगतोऽचिन्त्यरचनात्वं मायायाः किमायातमित्यत आह ॥ अचिन्त्यरचनेति ॥ ६० ॥ अचि-
न्त्यरचनाशक्तिमद्बीजं कारणं मायेत्यर्थः ॥ ननु वेदविद्यं कारणं तत्क दृष्टमित्यत आह मायेति
कथं तस्या जगद्बीजत्वमित्यत आह जाग्रदिति ॥ ततः किमित्यत आह तस्मादिति ॥ यतो जगत्का-
रणे मायायामशेषजगद्वासनास्तत्र मायायां तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ततोऽपि किं तत्राह याबुद्धिवास-
नास्तासु ननु तासु प्रतिबिंबितचैतन्यं स्पष्टत्वादिकमित्याशंक्यास्पष्टत्वमित्याह ॥ मेघाकाशवदि-
ति ॥ तर्हि कुत्रास्य स्पष्टत्वमित्यत आह अनुमीयतामिति ॥ ननु मेघांशोदकस्यास्पष्टाकाशप्रतिबि-

अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ॥ अचिन्त्यरचनारूपं मनसापि जगत्खलु ॥ ६० ॥
अचिन्त्यरचनाशक्तिबीजं मायेति निश्चिनु ॥ मायाबीजं तदेवैकं सुषुप्तावनुभूयते ॥ ६१ ॥
जाग्रत्स्वप्नजगत्तत्र लीनं बीज इव द्रुमः ॥ तस्मादशेषजगतो वासनास्तत्र संस्थिताः ॥ ६२ ॥
या बुद्धिवासनास्तासु चैतन्यं प्रतिबिंबति ॥ मेघाकाशवदस्पष्टचिदाभासोऽनुमीयतां ॥ ६३ ॥
साभासमेव तद्बीजं धीरूपेण प्ररोहति ॥ अतो बुद्धौ चिदाभासो विस्पष्टं प्रतिभासते ॥ ६४ ॥

बिंबवतः सद्भावो मेघाकाशानुमाने य-
थोपपत्तः जातीयस्य मेघोदकस्यास्पष्टाकाशप्रतिबिंबवतः सद्भावात् अनुमानं ... इत्याशंक्यात्रापि तथाविधदृष्टान्तसंपादना-
दित्याह ॥ तथाविधदृष्टान्ताभावात्कथमनुमानोदय इत्याशंक्यात्रापि बुद्धिरूपेण विस्पष्टमानेऽविस्पष्टचिदा-
याह साभासमिति ॥ ६४ ॥ चिदाभासविशिष्टत्वदेवाज्ञानं बुद्धिरूपेण विस्पष्टं चिदा-
भासवद्भवतीति भावः ॥ एवं चेदनुमानमत्र सुवितं भवति ॥ विमता बुद्धिवासना चित्प्रतिबिंबव-
त्यो भवितुमर्हति ॥ बुद्ध्यवस्थाविशेषत्वात् बुद्धिवदिति ॥ ६४ ॥ ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

248

जगतो यस्य निरूपणानं कथमिमाशंक्य निरूपणानं कथमिमाशंक्य ।। तद्दर्शयति निरूपयितुमिति
४१ अज्ञानकानिरूपणानमेवोदाहरणेन स्पष्टयति देहेंद्रियेति ।।४२।। स्वभाववादीशंकते वीर्यस्येति
सिद्धान्ती एतत्तर्हि कथमिति प्रश्न यन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानामीमांशंक्य ।। आमभावान्नेवमिमाह अन्व
येति ।।४३।। एवं पुनः पुनः पृष्टे सति किमपि न जानामीत्येव वक्तव्यमिति फलितमाह ।। न जानामी

स्पष्टं भाति जगच्चेदमशक्यं तन्निरूपणं ।। मायामयं जगत्तस्मादीक्षस्वापक्षपाततः ।।४०।।
निरूपयितुमारब्धे निखिलैरपि पंडितैः ।। अज्ञानं पुरतस्तेषां भाति कक्षासु कासुचित
देहेंद्रियादयो भावा वीर्येणोत्पादिताः कथं ।। कथं वा तत्र चैतन्यमित्युक्ते ते किमुत्तरं ।।४२।।
वीर्यस्यैष स्वभावश्चेत्कथं तद्विदितं त्वया ।। अन्वयव्यतिरेकौ यौ भग्नौ तौ वन्ध्यवीर्यतः ।।४३।। न
जानामि किमप्येतदित्यंते शरणं तव ।। अत एव महांतोस्य प्रवदंतींद्रजालतां ।।४४।। एतस्मा
त्किमिवेंद्रजालमपरं यद्गर्भवासस्थितं रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानांकुरं पर्या
येण शिशुत्वयौवनजरावेषैरनेकैर्वृतं पश्यत्यत्ति शृणोति जिघ्रति तथा गच्छत्यथागच्छति
देहवद्वटधानादौ सुविचार्य विलोक्यतां ।। क्व धाना कुत्र वा वृक्षस्तस्मान्मायेति निश्चिनु ।।४६।।
निरुक्तावभिमानं ये दधते तार्किकादयः ।। हर्षमिश्रादिभिस्ते तु खंडनादौ सुशिक्षिताः ।।४७।।

ति ।। उक्तानिर्वचनीयत्वे हेतुं संमतिं दर्शयति एतस्मादिति ।।४५।। न केवलं देहस्यैकस्यैव दुर्निरूपत्वं किं
तु वटधानादेरपीत्याह देहवदिति ।।४६।। नन्वस्माभिर्निर्वक्तुं शक्यत एवेति वदतस्तार्किकादीन् प्रत्याह ।। निरू
क्तावभिमानमिति ।।४७।। उक्तार्थे सांप्रदायिकानां वाक्यं संपादयति अचिंत्या

249

मायाया दुर्घटकारित्वस्वभावे दृष्टान्तमाह ।। द्रवत्वमिति ।। उदकादीनां द्रवत्वादि यथा स्वाभाविकं तद्व
न्मायाया दुर्घटकारित्वमित्यर्थः ।। ननु मायाया दुर्घटकारित्वमात्रेणार्थकारणं न भवतीत्यनुपपन्नं।
लोके मायाया अनुपपन्नत्वे हेतुदर्शनादित्याशंक्य ।। मायायोगेन तु सा साक्षात्कारपर्यंतं प्रवास्याश्चर्य
कारणत्वेनोपरिहारमित्याह ।। न वेत्तीति ।।३६।। किंच जगतस्तत्त्ववादिनो नैयायिकप्रादीन् अन्ये वैविध्या
तिक्रोयानि कर्तव्यानि न मायावादिनं प्रत्याह ।। प्रसरंतीति ।। मायावादिनं प्रतिबोधयतु करोति

द्रवत्वमुदके वह्नावौष्ण्यं काठिन्यमश्मनि ।। मायायां दुर्घटत्वं च स्वतः सिध्यति नान्यथा ।।३५।।
न वेत्ति लोको यावत्तत्साक्षात्तावच्चमत्कृतिं ।। धत्ते मनसि पश्चात्तु मायेत्येवोपशाम्यति ।।३६।।
प्रसरंति हि चोद्यानि जगद्वस्तुत्ववादिषु ।। न चोदनीयं मायायां तस्याश्चोद्यैकरूपतः ।।३७।।
चोद्येपि यदि चोद्यं स्यात्त्वच्चोद्ये चोद्यते मया ।। परिहार्यं ततश्चोद्यं न पुनः प्रतिचोद्यतां ।।३८।।
विस्मयैकशरीराया मायायाश्चोद्यरूपतः ।। अन्वेष्यः परिहारोस्या बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः ।।३९।।
मायात्वमेव निश्चेयमिति चेत्तर्हि निश्चिनु ।। लोकप्रसिद्धमायाया लक्षणं यत्तदीक्ष्यतां ।।४०।।
न निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते च या ।। सा मायेतींद्रजालादौ लोकाः संप्रतिपेदिरे ।।४१।।

प्रसंगमाह ।। चोद्येपीति ।।३७।। तर्हि किं कर्तव्यमित्यत आह ।। परिहार्यमिति ।।३८।। उक्तमेवार्थं प्रपंच
यति विस्मयेति ।। मायात्वान्निश्चयेन तत्परिहारान्वेषणमनुचितं सएव नेदानीं सिद्ध इति शंकते माया
त्वमिति ।।३९।। मायालक्षणसद्भावान्मायात्वं निश्चीयतामित्यभिप्रायेणाह ।। तर्हीति ।। किं लक्षणं
मित्यत आह लोकेति ।।४०।। तस्मादपि किं लक्षणमित्यत आह न निरूपयितुमिति ।। दृष्टान्तसिद्धं लक्ष

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

उपपादितमर्थमुपसंहरति ॥ तुच्छेति ॥ श्रौतबोधेन तुच्छा कालत्रयेऽप्यसती ॥ यौक्तिकबोधेनानिर्वचनी
या लौकिकबोधेन वास्तवी चेत्येवं त्रिविधा माया ज्ञेयेत्यर्थः ॥ ३० ॥ अस्य सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयतीत्युक्तं तदर्थम
स्याः कृतिमाह ॥ अस्येति ॥ एतस्या मायायाः जगत्सत्त्वासत्त्वप्रदर्शकत्वे दृष्टान्तमाह ॥ प्रसारणादिति
स्वतन्त्रास्वतन्त्रेति चोक्तं मायायाः स्वातन्त्र्यं चित्रपटे दर्शितं तत्रोपपत्तिमाह ॥ अस्वतन्त्रेति ॥
स्वभासकचैतन्यं विना अप्रतीतेरस्वतन्त्रा असङ्गस्यात्मनोऽन्यथाकरणात्स्वतन्त्रापीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तुच्छानिर्वचनीया च वास्तवी चेत्यसौ त्रिधा ॥ ज्ञेया माया त्रिभिर्बोधैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैः ॥
३० ॥ अस्य सत्त्वमसत्त्वं च जगतो दर्शयत्यसौ ॥ प्रसारणाच्च संकोचाद्यथा चित्रपटस्तथा ॥ ३१ ॥ अ
स्वतन्त्रा हि माया स्यादप्रतीतेर्विना चितिम् ॥ स्वतन्त्रापि तथैव स्यादसङ्गस्यान्यथाकृतेः ॥ ३२ ॥ कूट
स्थासङ्गमात्मानं जगत्त्वेन करोति सा ॥ चिदाभासस्वरूपेण जीवेशावपि निर्ममे ॥ ३३ ॥ कूट
स्थमनुपद्रुत्य करोति जगदादिकं ॥ दुर्घटैकविधायिन्यां मायायां का चमत्कृतिः ॥ ३४ ॥

मायाकरणमेव स्पष्टयति ॥ कूटस्थासङ्गमिति ॥ जीवेशावाभासेन करोतीत्युक्तं ॥ जीवे।
श्वरविभागं च करोतीत्याह ॥ चिदाभासेति ॥ ३३ ॥ नन्वेवमात्मनो मायाकरणे कूटस्थत्वहानिः।
स्यादित्याशंक्याह ॥ कूटस्थमिति ॥ ननु कूटस्थस्याविकारित्वेन जगदादिस्वरूपतापादनं दुर्घटं।
मित्याशंक्य ॥ मायायाः दुर्घटैकविधायित्वान्नेदमाश्चर्यकारणमित्याह ॥ दुर्घटेति ॥ अमया
मायायां चमत्कारो नेति भावः ॥ ३४ ॥ ॥

कृतत्वमाह ॥ तापनीय इति ॥ मायाचेयं तमोरूपेति तापनीयश्रुतौ तमोरूपत्वस्याभिधानात्
इत्यर्थः ॥ मायायास्तमोरूपत्वे किं प्रमाणमित्याकांक्षायां अनुभवः प्रमाणमिति प्रतिजानीत
इत्याह ॥ अनुभूतिमिति ॥ तत्र मायायास्तमोरूपत्वे को वानुभव इत्याकांक्षायां तज्जडं मोहात्मक।
मिति श्रुतिरेव तमनुभवं स्पष्टयतीत्याह ॥ जडं मोहात्मकमिति ॥ आनन्त्यमिति कथं सर्वानुभवसिद्ध
मिति श्रुतिरेव तमनुभवं स्पष्टयतीत्याह ॥ आबालेति ॥ ३६ ॥ जडमोहशब्दयोरर्थमाह ॥ अचिदात्मेति ॥ मोहशब्दस्यार्थमाहयत्रेति ॥ ३७
नन्वेतत्कथमाह ॥ आबालेति ॥ ३६ ॥ ननु जडत्वं सर्वानुभवसिद्धमित्याह ॥ इत्थमिति ॥ एतच्चाप्यमोहलक्षणं
उक्तप्रकारेण सर्वानुभवसिद्धं न लक्षणमानं तत्सिद्धमित्याह

मायाचेयं तमोरूपा तापनीये तदीरणात् ॥ अनुभूतिं तत्र मानं प्रतिजज्ञे श्रुतिः स्वयम् ॥ ३५ ॥
जडं मोहात्मकं तच्चेत्यनुभावयति श्रुतिः ॥ आबालगोपं स्पष्टत्वादानन्त्यं तस्य साब्रवीत् ॥ ३६ ॥
अचिदात्मघटादीनां यत्स्वरूपं जडं हि तत् ॥ यत्र कुण्ठीभवेद्बुद्धिः स मोह इति लौकिकाः ॥ ३७ ॥
इत्थं लौकिकदृष्ट्यैतत्सर्वैरप्यनुभूयते ॥ युक्तिदृष्ट्या त्वनिर्वाच्यं नासदासीदिति श्रुतेः ॥ ३८ ॥
नासदासीद्विभातत्वान्नो सदासीच्च बाधनात् ॥ विद्यादृष्ट्या श्रुतं तुच्छं तस्य नित्यनिवृत्तितः ॥
३९ ॥

तमोरूपत्वे ॥ नन्वेवं मायायाः सर्वानुभवसिद्धत्वे चेद्वदाद्यवत्सत्त्वेनानिर्वचनीयत्वं न स्यादित्याशंक्याह ॥ युक्ती
ति ॥ नासदासीदिति श्रुतेरनिर्वाच्यमित्यर्थः ॥ अनिर्वाच्यत्वं सत्त्वेनासत्त्वेन सदसत्त्वेन वा निर्वक्तुमशक्यं ॥ तत्र किं प्रमा
णमित्यत आह ॥ नासदिति ॥ ३८ ॥ अस्याः श्रुतेरभिप्रायमाह ॥ नासदिति ॥ बाधनाच्चेह नानास्ति किं।
चनेति श्रुत्या निषेधादित्यर्थः ॥ सदसद्रूपत्वे विरुद्धत्वादयुक्तमिति श्रुत्योपलक्षितं ॥ एवं युक्तिदृ
ष्ट्यानिर्वचनीयत्वं प्रदर्श्य तुच्छमिदं रूपमस्येति श्रुतिर्विद्वदनुभवेन तस्याः तुच्छत्वं दर्शयतीत्याह

८ निषेति ॥ तत्त्वविवेकमाहात्म्य ३४ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एवमेवेश्वमीशानादुपासकाः अमयावर्णीनेकायत्तामारत्सपत्नेति ॥ नत्रतत्रप्रमाणानि संतीति दर्शयति ये विति ॥ ॥ एवं कतिमतानीत्याशंकासंख्यामीमाह ॥ अतर्यामिणमिति स्यावेशावादीन कापि दृष्टचरा शंकाह ॥ अवस्थाकेति ॥ ॥ ननेवं मतभेदे कस्योपादेयत्वं कस्य वाहेयत्वमित्याकांक्षायामाह ॥ नतेति श्रयेति ॥ ननतिस्रयकामेननननिष्ठ्येव यामायागमयो विंचारणापीलानानुरूपाणां प्रतिपत्तिरेके व स्यात ॥ साकांक्षीमत आह स्रात्येति ॥ ॥ नामेव प्रतिपत्तिर्यं चित्तनरूकुलाङ्क निपतति ॥ माया

एवमभेदस्वरूपत्वाभिमानेनामयामया ॥ मेजार्यवादकत्वादोनाश्रितप्रतिपत्तिरि ॥ ॥ अंत र्यामिणमारभ्य स्यावरांतेशवादिनः ॥ सेमस्त्रस्याकेवशादेः फलं देवत्व दर्शनात ॥ ॥ नवति स्रयकामेनमायायामनविज्ञातिनां ॥ एकैव प्रतिपत्तिः स्यात्सायवस्कुटमुच्यते ॥ ॥ मायां तु प्र कृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं ॥ तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत ॥ ॥ इति श्रुत्या शेषकोटिनिर्णयं स्तेरे ॥ नत्या ममविरोधः स्यात्स्यावरांते शवादिनां ॥ २४ ॥

तिनिति ॥ मायामेव प्रकृतिं नगदुपादानकारणं विद्याजानीयात ॥ मायिनं मायोपाधिकमंतर्यामिणमेव महेश्वरं मायाधिष्ठातारं निमित्तकारणं जानीयात ॥ तस्य मायिनो महेश्वरस्यावयवभूतैरंशैस्तु व्यापकैर्जीवैः सर्वमिदं जगद्व्याप्तमिति श्रुतेरर्थः ॥ ॥ एतच्छ्रुत्यनुसारेण सर्वविषयो निर्णयो युक्त इत्याहरेतीति ॥ कुतो युक्त इत्याशंका सर्वत्राविरुद्धत्वादित्याह नयेति ॥ सर्वस्यापीश्वरनाम्नेयुपगमात्रके नापि विरोध इति भावः ॥ ननु नगदुपादानभूतायामायायाः किं रूपमित्यत

तस्य हिरण्यगर्भस्य किंरूपमित्यत आह लिङ्गदेहेनेति ॥ मायोपाधिकः परमात्मा लिङ्गशरीरसम ष्ट्यभिमानेन हिरण्यगर्भ इत्युच्यते [illegible] ॥ हिरण्यगर्भस्य सर्वत्र किं प्रमाणमित्यत आह ॥ ॥ ननु लिङ्गशरीरे यो जीवः स्यादित्याशंकाविद्याकामकर्माभावान्न जीव इत्याह लिङ्गमत्रेपति केवलं लिङ्गमात्रशरीरस्य स्थूलपादौ विनाऽयोगात्स्थूलशरीरसमष्ट्यभिमानविराडेव

लिङ्गलानास्यमनेसमष्टिर्देवसदाभवेन ॥ हिरण्यगर्भ ईशानो लिङ्गदेहेन संयुतः ॥ ॥ ब्रह्मी स्थूलदेहं विना लिङ्गदेहो न क्वापि दृश्यते ॥ लिङ्गमत्रेपि जीवत्वं नास्य कर्माद्यभावतः ॥ २ ॥ स्थूल देहं विना लिङ्गदेहो न क्वापि दृश्यते ॥ वैराजदेहयोगेन सर्वलोकस्य कारिमान ॥ ३ ॥ सहस्र शीर्षं श्रीवेवि समतश्चक्षुरित्यपि ॥ कतमिमाऽऽरूविशं विश्वरूपस्य चितकाः ॥ ४ ॥ सर्वतः पाणिपादत्वं किंमोदयपि च पाता ॥ ततत्प्रवत्सुलोदवपवेशनेनरः पुमान ॥ ५ ॥ ब्रह्मार्थ्य विस्मतभिः तनुघासीनापयमाऽऽरूः प्रजापतिः ॥ प्रजाश्रसृजतेभ्यादिकृतिवोदाहरन्यमी ॥ ६ ॥ विष्णुर्नाभि कमुद्भूतोवेधाकमलजन्मनः ॥ विष्णुवेदेतरूमाऽऽरूः शैवामआगममानिन ॥ ७ ॥ शिवस्यपादा त्पर्वतेषु शाङ्कपाणिः शिवत्मन ॥ ईशानविश्वविमाऽऽरूः शैवाश्रागममानिन ॥ ८ ॥ त्रुरत्रयसार वित्तेविघ्नेशोप्यसृजयन ॥ विनायकं प्राऽऽरू ईशगाणामन्यमतेविना ॥ ९ ॥

स्यस्माहस्थूलदेहंविनेति ॥ ॥ नत्सभावेप्रमाणमाह ॥ फलेवाकामितिशेष विश्वरूपस्य चितका साखेलाव्यपदेशो [illegible] इत्यादेवतानामाले बनइत्या सर्वत इति ॥ ४ ॥ एवैकैकव्यतइत्यतश्र विराड्रूपोपासकाश्रयापिदोषहष्ट्यादेवतानामालंबनत्वा सर्वतइति ॥ ८ ॥ भागवता ह ॥ प्रजापतिः प्रजाश्रसृजतेत्यादिवाक्यानतत्र्यानेमिमाऽऽरूरित्याहप्रजापतिरिति ॥ ८ ॥ भागवता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

254

श्रुतामनतिक्रम्य यथाप्रवृत्ते ॥ इदानीं पतंजलिनोक्तमीश्वरप्रतिपादकं क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृ-
ष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इत्येतत्सूत्रमर्थतः पठति क्लेशेति ॥ क्लेशा अविद्यादयः कर्माणि कर्माशयः क्लेशसं-
योगिनः त्रिविधा सुखदुःखमोहात्मकाः जात्यायुर्भोगाः ... कर्मविपाकाः ।
तद्विशेषाः तदाशयाः ... क्लेशादिभिरसंस्पृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरो भवति सोऽपि जीववद-
संगासिद्धरूपश्चेत्ययं नन्वीश्वरविद्रूपत्वे कथं नियन्तृत्वमित्यत आह तथापीति ॥ ईश्वरस्य नियन्तृत्वानभ्यु-

पगमेऽपि कलनात्मायेति वादिनः स्वस्वयुक्तिभिः ॥ नानानामपि यथाप्रवृत्ते दार्ष्टान्तियो दाहरंतीति ॥ ४ ॥
क्लेशकर्मविपाकैस्तदाशयैरप्यसंयुतः ॥ पुंविशेषो भवेदीशो जीववत्सोऽप्यसंगचित् ॥ ५ ॥ त-
थापि पुंविशेषत्वाद्घटतेऽस्य नियन्तृता ॥ अव्यवस्थौ बंधमोक्षावापतेतामिहान्यथा ॥ ६ ॥ भीषा-
स्मादित्येवमादावसंगस्य परात्मनः ॥ श्रुतं तद्युक्तमप्यस्य क्लेशकर्माद्यसंगमात् ॥ ७ ॥ जीवाना-
मसंगत्वे क्लेशादिर्न तु याप्यने ॥ विवेकाग्रहतः क्लेशकर्मादि प्रागुदीरितं ॥ ८ ॥ नित्यज्ञा-
नप्रयत्नेच्छागुणा नेशस्य सन्ति ते ॥ असंगस्य नियंतृत्वमयुक्तमिति तार्किकाः ॥ ९ ॥ पुंविशेषत्व-
मप्यस्य गुणैरेव न चान्यथा ॥ सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यादिका श्रुतिर्जगौ ॥ १० ॥ ११ ॥

पूर्वमेव दोषमाह ॥ अव्यवस्थाविति ॥ असंगस्य नियंतृत्वे नित्यमुक्तस्य कस्मिंश्चित्प्रति शंकामाह भीषेति त-
न्नियंतृत्वे क्लेशादिभ्यः ... कथं मयोक्तियते इत्यत आह ॥ श्रुतं युक्तमपीति ॥ जीवधर्मस्य क्लेशा-
देरभावादुपपन्नं चेत्यर्थः ॥ ननु जीवानामसंगास्सिद्धरूपाः क्लेशादिरहिताः एवं तथा चेश्वरे को विशेष इत्या-
शंक्य जीवानामसंगत्वे क्लेशादिरहितत्वेऽपि तद्भ्रमसहविवेकाग्रहात् क्लेशादिरस्तीति श्लोकस्यार्थः ।
तिर्जीवानामिति ॥ ९ ॥ तार्किकास्त्वसंगस्य नियामकत्वमसहमाना जीववैलक्षण्याय गुणादिग्र-

255

तायस्मैवेत्वर्द्धिकागतिरित्याशंक्याहुर्नागोपांगतीति ॥ नन्वात्मादिवत्सत्वरजस्तमोगुणात्मकं तत्प्रकृ-
तिरा... इति ... ॥ नन्वित्येतत्... त्वेन प्रकृ-
कल्पनायाः प्रयोजनमाह ॥ चितेर्भोगापवर्गार्थमिति ... पुरुषस्य भोगापवर्गाविति शंकातयोर्विवेकस्या-
त्रिपुरुषयोः ... प्रकृतिपुरुषयोः कथं पुरुषस्य भोगापवर्गौ ... भेदो-
ग्रहणात्मकस्य भोगापवर्गौ ... इत्यत आह ॥ असंगस्यापीति ॥ तार्किकादिभिरिव सांख्यैरात्मभेदो-
यो स्वीकृतस्तदाह ॥ बंधमोक्षाविति ॥ १० ॥ प्रकृतिसंज्ञां च पुरुषस्यासंगत्वं च श्रुतिमुदाहरति महतः इति ॥

नित्यं शास्योऽसंगमात्मानं तेन कथं चित्तहृदि ॥ चित्तत्वे तेन चिद्रूपत्वात्तेन प्राहुः सांख्या विवेकिनः ॥ १८ ॥
नागोपांगः प्रकृतेरपि विकारैश्च विगतोऽस्ति तत् ॥ चितेर्भोगापवर्गार्थं प्रकृतिः सा प्रवर्तते ॥ १९ ॥
असंगायाश्चितेर्बंधमोक्षौ भेदाग्रहान्मतौ ॥ बंधमुक्तिव्यवस्थार्थं पूर्वेषामिव चिद्भिदा ॥ २० ॥ म-
हतः परमव्यक्तमिति प्रकृतिरुच्यते ॥ श्रुतावसंगता तद्वदसंगो हीत्यतः स्फुटा ॥ २१ ॥ चि-
त्सन्निधौ प्रवृत्तायाः प्रकृतेर्हि नियामके ॥ ईश्वरं ब्रुवते योगाः स जीवेभ्यः परः श्रुतः ॥ २२ ॥ प्रधा-
नक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इति हि श्रुतिः ॥ आरण्यके संभ्रमेण ह्यन्तर्याम्युपपादितः ॥ २३ ॥

एवं जीवविषयां वादिविप्रतिपत्तिं प्रदर्श्य ईश्वरविषयां तां प्रदर्शयितुमीश्वरस्वरूपं तावत्सांख्यापयति
विस्त्रिधावेति ॥ १७ ॥ नन्वप्रकृतिपुरुषातिरेकेश्वरकल्पनमप्रमाणमित्याशंक्याह ॥ सजीवेभ्यः
प्रधानं प्रकृतिपुरुषयोरीश्वरसद्भावप्रतिपादिकां श्रुतिं पठति प्रधानेति ॥ १८ ॥ प्रधानं गुणसाम्यावस्थारूपं क्षेत्रज्ञा
इति नाम जीवाः तेषां पतिः गुणानां सत्त्वादीनां स्वामी यो नियामक इत्यर्थः ॥ न केवलमियमेव श्रुतिरीश्वर-
प्रतिपादिका अंतर्यामिब्राह्मणमपीत्याह ॥ आरण्यक इति नाम वादिविप्रतिपत्तिप्रतिज्ञानी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

256

कर्मकाण्ड इति ॥ ननु योविज्ञानमयप्रत्यगानन्दमयस्यान्तरङ्गत्वादानन्दमयस्यात्मत्वमङ्गीक्रियतामिदानीमित्य-
भिमानवत्त्वः प्रतिपादयन्नतः परं तद्विरोधप्रमाणं चाह ॥ आनन्दमय इति ॥ सुषुप्तावस्थायामानन्दमयको-
शः परिशिष्यते सर्वकोशाः श्रोत्रेषु पञ्चकोशेषु प्रथममुद्घाटस्य भोक्त्रादीनामात्मा सुषुप्तावात्मत्वेन सर्वकोश-
[illegible] गुणसमस्य ॥ ४४॥ [illegible] विरूपत्वं [illegible] ॥ मूढमिति ॥ [illegible] आत्मा
[illegible] जडोऽभवदात्मकर्त्तारं [illegible] इति ॥ चैतन्यमात्मेत्यात्मकारणमाह ॥ वि
[illegible] इति ॥ [illegible] नेत्याभवतीति [illegible] चैतन्यमस्यो

कर्मकाण्डः समस्तोऽयं प्रमाणमिति निश्चयः ॥ ४३॥ आनन्दमयकोशोऽयं सुषुप्तौ परिशिष्यते ॥ अस्प-
ष्टलिङ्गमात्मेषां [illegible] ॥ ४४॥ मूढं चैतन्यमुल्लेख्य [illegible] स्वबोधस्वरूपतो ॥ आत्मनो
[illegible] ॥ ४५॥ जडोऽभूत् [illegible] ॥ विना
[illegible] ॥ ४६॥ [illegible] ॥ प्रपञ्चाय ॥
[illegible] ॥ ४७॥

[illegible] भवतीत्यर्थः ॥ ४७॥
[illegible] नेति ॥ [illegible] जायमानः सु-
[illegible] भावः ॥ ४८॥ सुषु-
[illegible] विनाशिनाऽऽदिति श्रुतो
[illegible] इति ॥ [illegible]
[illegible] स्वभाववान् ॥ [illegible]
[illegible] ॥ सुषुप्तौ चैतन्यलोपाभावात् [illegible]
[illegible] भवति [illegible]

257

[illegible] दर्शयति ॥ [illegible] इति ॥ अविरू
[illegible] ॥ आकाशवदूर्ध्वमिति ॥ [illegible]
[illegible] इति ॥ आत्मनः [illegible]
[illegible] इति ॥ [illegible]
[illegible] भवति ॥ [illegible] ॥ ४८॥ [illegible]
[illegible] ॥ ४९॥ [illegible] विनाशकारणमाह ॥ आत्मन इति

[illegible] ॥ अविरूपो यविरूपश्चिद्विरूपस्तथापि ॥ ५०॥ [illegible]
[illegible] ॥ आकाशवदूर्ध्वमात्मा [illegible] ॥ ५१॥
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] कर्ता भोक्ता [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ ५२॥

[illegible] ॥ ५३॥ आत्मनो विरूपत्वे [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] इति ॥ [illegible]
[illegible] इति ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] इति ॥ ५४॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नत्वेपपत्तिमाह ॥ आपादेति ॥ सप्तम्यर्थे प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इति मस्तकमारभ्यानखाग्रेभ्य इत्यर्थः प्रमा
णमित्याह ॥ आनखाग्रेति ॥ ८३ ॥ ननु मध्यमपरिमाणत्वेन कुतो निश्चितो नाडीप्रचारेण घटत इत्याशंक्याह ॥ स्थूल
नाडीति ॥ यथा देहावयवयोर्हस्तयोः कंचुकप्रवेशेन देहस्य कंचुकप्रवेशस्तद्वदात्मावयवानां स्थूलाणु
नाडीषु प्रचारेणात्मनोपि प्रचार उपचर्यतइत्यर्थः ॥ ८४ ॥ ननु तथात्मनोपि नियतमध्यमपरिमाणत्वे कर्मव
शान्न्यूनाधिकशरीरप्रवेशोपि न घटते तत्राप्यवयवानामपायाभ्यामात्मनोनियतमध्यमपरिमाणं

दिगंबरा मध्यमत माश्रिता वदन्ति यदुक्तं ॥ देहस्य व्यापिसंदेहे नानखाग्रैस्तत्तेरपि ॥ ८३ ॥ स्थूल
नाडीप्रचारोपि स्यात्कंचुकवदेव हि ॥ स्थूलदेहप्रवेशस्तु भ्याकंचुकवत्प्रविशेद्यत ॥ ८४ ॥ न्यू
नाधिकशरीरेषु प्रवेशोपि गमागमैः ॥ आत्मांशानां भवेत्तेन मध्यमत्वेन निश्चितः ॥ ८५ ॥ सांश
स्य घटवन्नाशो भवत्येव तथा सति ॥ कृतनाशः कृताभ्यागमः को वा कथं भवेत् ॥ ८६ ॥ त
स्मादात्मा महानेवनैवाणुर्नैव मध्यमः ॥ आकाशवत्सर्वगतो निरंशः श्रुतिसंमतः ॥ ८७ ॥

नादेहव्यवरुभयं नविरुद्धमित्याह ॥ न्यूनाधिकेतिफलितमाह ॥ तेनेति ॥ ८५ ॥ आत्मनः सावयवत्वे दोष
वदन्निमतप्रसंगेन दूषयति ॥ सांशस्येति भवतु को दोष इत्याह ॥ तथा सतीति ॥ कृतयोः पुण्यपाप
योर्भोगमंतरेण नाशः ॥ अकृतयोरकस्मात्फलदातृत्वमकृताभ्यागमः ॥ एतद्दोषद्वयमात्मनोविभु
त्वाभ्युपगमे भवेदिति भावः ॥ ८६ ॥ अतः परिशेषादात्मनो विभुत्वं सिद्धमित्याह ॥ तस्मादिति तत्र प्रमाण
माह ॥ आकाशवदिति ॥ आकाशवदिति ॥ आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः निष्कलं निःक्रियमित्यादि

तदेतन्मतं दूषयति निरवधिष्ठानेति ॥ निःस्वरूपस्य शून्यस्याधिष्ठानत्वायोगात् निरवधिष्ठानस्य भ्र
मस्यानुपपत्तेश्चेत्यर्थः नाधिष्ठानस्यात्मनः सत्त्वाभ्युपगंतव्या ॥ किंच शून्यवादिनापि शून्य
सालिकेनावश्यमात्माभ्युपगंतव्यः ॥ अन्यथा तस्यानभ्युपगमे शून्यसाक्षि किः शून्यमितिमिथ्या
नेनैवो ॥ ८७ ॥ कस्तर्हि तन्मतं तत्राह ॥ अन्यइति ॥ तस्मादुपपन्न
नेत्येवोक्त्या न तस्मान्नमिद्धोदितिभाव ॥ ८८ ॥ अलील(?)प्रलोपलब्धत्वात्तत्प्रभवेनेतिवश्रुतिस
साक्षिस्वरूपानस्वप्रकाशस्वात्मानंदमयः प्रत्यगात्मा वेदिकदर्शने वैदिकसिद्धांतः ॥ ८९ ॥ एवमात्मस्वरूपे
ज्ञानानंदमयत्वमात्माभ्युपगंतव्यः इतिवैदिकदर्शने

निरवधिष्ठानविभ्रांतेरभावादात्मनोस्तिता ॥ शून्यस्यापिससाक्षित्वादन्यथा लोकिरस्य
ते ॥ ८८ ॥ अणोर्विज्ञानमयतआनंदमयआंतरः ॥ अलीलबोपलब्धत्वाद् इति वैदिकदर्शने ॥
॥ ८९ ॥ अणोर्विज्ञानमयत्वं वेदतत्त्वापि वादिनः ॥ वक्रपाविवदन्तेहि श्रुतियुक्तिसमाश्रया
अणोर्महान्तमथ्यमो वेत्येवंतत्वापिवादिनः ॥ वक्रपाविवदंतेहि श्रुतियुक्तिसमाश्रयात् ॥ रोम्णः सहस्रभागेन तुल्यासुप्रवह
त ॥ ९० ॥ अणोर्वदन्तीनाला सूक्ष्मनाडीप्रवाहतः ॥ रोम्णः सहस्रभागेन तुल्यासु प्रवह
नये ॥ ९१ ॥ अणोरणीयानेषोत्सः सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंनिति ॥ अणुत्वमाहुः श्रुतयः शतशोय
सहस्रशः ॥ ९२ ॥ वालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्य च ॥ भागो जीवः सविज्ञेय इति चा
हापराश्रुतिः ॥ ९३ ॥ तान्विशेषेपिवादिविप्रतिपत्तिं दर्शयति

विप्रतिपत्तिं प्रदर्शयतन्पौरिसा
अणुरिति ॥ अणुत्वमभिधानेहेतुमाह सूक्ष्मेति ॥ अणुत्ववादिनतावदर्शयति अणुरिति ॥ स्व
दसेतितदुपपादयति ॥ रोम्णइति ॥ नाडीविशेषः सहस्रभनाडी हुसंचारेणतत्वमतेदेहान्तत्त्व
दन्तस्याभिप्रायः ॥ ९१ ॥ अणुत्वेकिंप्रमाणमित्यतआह ॥ अणोरिति ॥ अणोरणीयान्महतो म
हीयानेषोरण्यमात्मावेतसावेदितव्यः सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यमित्यादिश्रुतयइत्यर्थः ॥ ९२ ॥ सून्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विशेषणवादिनास्तीति मध्यमपरिमाणवादिनो दर्शयति दिगंब
राइति ॥ ८३ ॥

सिद्धान्तः ॥ २६ ॥

मनसोप्यांतरस्य विज्ञानस्यात्मत्ववादिनो बौद्धस्य मतं दर्शयति ॥ विज्ञानमिति ॥ विज्ञानस्यांतरत्वे युक्ति
माह यत इति ॥ ६६ ॥ विज्ञानमनःशब्दवाच्यस्यांतःकरणस्यैकत्वात्कथं मनोविज्ञानयोः कार्यकारणभाव
इत्याशंक्य तदुपपादयितुं तयोर्भेदं तावद्दर्शयति ॥ अहंवृत्तिरिति ॥ तयोः कार्यकारणभावमाह अहंप्र
त्ययेति ॥ ६७ ॥ तदेवोपपादयति ॥ अविदित्वेति ॥ अहंवृत्त्यभावे इदंवृत्त्यनुदयादनयोः कार्यकारणभा
व इत्यर्थः ॥ ६८ ॥ तस्य विज्ञानस्य क्षणिकत्वेनानुभवं प्रमाणयति ॥ क्षणिकत्वमुपपाद्य स्वप्रकाशत्वमुप

विज्ञानमात्मेति परे आहुः क्षणिकवादिनः ॥ यतो विज्ञानमूलत्वं मनसो गम्यते स्फुटं ॥ ६६ ॥
अहंवृत्तिरिदंवृत्तिरित्यंतःकरणं द्विधा ॥ विज्ञानं स्यादहंवृत्तिरिदंवृत्तिर्मनो भवेत् ॥ ६७ ॥ अहंप्र
त्ययबीजत्वमिदंवृत्तेरिति स्फुटं ॥ अविदित्वा स्वमात्मानं बाह्यं वेत्ति न तु क्वचित् ॥ ६८ ॥ क्षणे क्षणे
जन्मनाशावहंवृत्तेर्मितौ यतः ॥ विज्ञानं क्षणिकं तेन स्वप्रकाशं स्वतो मितेः ॥ ६९ ॥ विज्ञानमय
कोशोयं जीव इत्यागमा जगुः ॥ सर्वसंसार एतस्य जन्मनाशसुखादिकः ॥ ७० ॥ विज्ञानं क्षणि
कं नात्मा विद्युदभ्रनिमेषवत् ॥ अन्यस्यानुपलब्धत्वाच्छून्यं माध्यमिका जगुः ॥ ७१ ॥ असदेवेद
मित्यादाविदमेव श्रुतं ततः ॥ ज्ञानज्ञेयात्मकं सर्वं जगद्भ्रान्तिप्रकल्पितं ॥ ७२ ॥ ॥

पादयति ॥ स्वप्रकाशमिति ॥ तेनैव स्वप्रकाशमित्यर्थः ॥ ६९ ॥ विज्ञानस्यात्मत्वे आगमः प्रमाणमित्या
ह ॥ विज्ञानमयेति ॥ तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योंतर आत्मा विज्ञानमयः ॥ विज्ञानं यज्ञं तनुते ॥
इत्यादिवाक्यं विज्ञानस्यात्मत्वप्रतिपादकमित्यभिप्रायः ॥ ७० ॥ बौद्धावांतरभेदस्य शून्यवादिनो मतं दर्श
यति ॥ विज्ञानमिति ॥ ७१ ॥ तत्र श्रुतिमाह ॥ असदेवेदमिति ॥ शून्यस्यैव तद्रूपत्वेन प्रतीयमानस्य
जगतः का गतिरित्यत आह ॥ ज्ञानेति ॥ ७२ ॥ ॥

अभिमन्यते दोषप्रदर्शनपूर्वकं ॥ सर्वमतेनोत्तरमत्यन्यापयति ॥ जीवात्मेति ॥ कोहं यो देहातिरिक्त आत्मा केनचि
त्प्रमाणेनावगम्यत इत्याशंक्याह ॥ प्रत्यक्षत्वेनेति ॥ ५९ ॥ अहंवत्किंच ग्रहणयामीत्यादिप्रयोगदर्शना
देहातिरिक्तो बुद्धिगम्यो जीवः प्रत्यगात्मेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ नन्विंद्रियाणामेव चेतनत्वात्कथमात्मनो निसाधा
देहातिरिक्तत्वं इंद्रियाणां चैतन्यमिति इंद्रियाणामेव चेतनत्वमसिद्धमित्याह ॥ वागादीनामिति ॥ चेतनस्यैवात्मलक्षणं
इंद्रियाणां चैतन्यं वागादिकलहदर्शनात् सिद्धमित्याह ॥ आत्मानमिति ॥ ६० ॥ मतांतरमुपपादयति ॥ हैर
ण्यगर्भाणामिंद्रियाणामात्मत्वं सूचितमित्याह ॥ प्राणानामिति ॥ ६१ ॥ प्राणस्य चेतनत्वे युक्तिमाह जाग
र्तीति ॥ ॐ प्राणस्यात्मत्वे श्रौतं लिंगमाह ॥ ६२ ॥

जीवात्मनिर्गमे देहमरणस्यात्र दर्शनात् ॥ देहातिरिक्त एवात्मेत्याहुर्लौकायताः परे ॥ ५८ ॥ प्रत्यक्ष
त्वेनाभिमताहंधीर्देहातिरेकिणं ॥ गमयेदिंद्रियात्मानं वच्मीत्यादिप्रयोगतः ॥ ५९ ॥ वागादीना
मिंद्रियाणां कलहः श्रूयते श्रुतौ ॥ तेन चैतन्यमेतेषामात्मत्वं तत एव हि ॥ ६० ॥ हैरण्यगर्भाः प्राणा
त्मवादिनस्त्वेवमूचिरे ॥ चक्षुराद्यक्षलोपेपि प्राणसत्त्वे तु जीवति ॥ ६१ ॥ प्राणो जागर्ति सुप्तेपि प्रा
णश्रैष्ठ्यादिकं श्रुतं ॥ कोशः प्राणमयः सम्यग्विस्तरेण प्रपंचितः ॥ ६२ ॥ मन आत्मेति मन्यंत उ
पासनपरा जनाः ॥ प्राणस्याभोक्तृता स्पष्टा भोक्तृत्वं मनसस्ततः ॥ ६३ ॥ मनोमयो मनोमयः कोशस्तेनात्मेतीरितं मनः ॥ ६४ ॥

तीत्यादिना प्राणजाग
रणं श्रूयते ॥ तस्मादेतोप्यपश्यदिति श्रुतं तद्यथाभवन्नेदं तदुक्थमिति प्राणस्य श्रेष्ठ्यादिकं श्रूयते ॥ अयमेव
कोशः प्राणमयकोशः प्रपंचितः ॥ आदिशब्देन प्राणसंवादप्रवेशादिकं ग्राह्यं ॥
अन्योंतर आत्मा प्राणमय इत्यादिना प्राणमयकोशः प्रपंचितः ॥ मनसोप्यांतरमनोवादिनो मतं दर्शयति ॥ मन आत्मेति ॥ प्राणस्यानात्मत्वे युक्ति
॥ ६३ ॥ प्राणाद्व्यांतरस्य मनस आत्मत्ववादिनो मतं दर्शयति ॥ मनोमयेति ॥ तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात्
माह ॥ ६४ ॥ मनस आत्मत्वे युक्तिप्रतिपादिकां श्रुतिमाह ॥ मनोमय इति ॥

मनोंतरात्मा मनोमयविज्ञानमयं दर्शयति ज्ञातरीति फलितमाह तेनेति ॥ ६५ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

262

ननु तार्किकैर्यथा प्रकृत्य समभिहितं ॥ तद्दूषयन्नाशीत्यशंकास्यो क्षीननतो वैशम्यं दर्शयति ॥ विनाशो द्वन्द्वम
मिति ॥ शोद्वन्द्वमविचारसहे मानं विनाप्रमाणमेतद्योतनस्य तः तस्य तावदेवविद्यावद्विमोक्षस्य संप्र
तस्येश्वनिबन्धानिषु कथं मायादिहष्टान्तोऽप्रकृतिरन्वयति किं दृष्टवभवपतेभ्यः प्रमाणेभ्यः किं वक्तुमशक्यमि
त्यभिप्राय ॥ ४२ ॥ प्रकृतमनुसरन्नाप्यन्नार्तुं स्वाकिंकैरिति ॥ त्वयमद्धपाव्रार्थयोः कृतस्य परिणामि
त्वेकत्वे श्रोतासिद्ध ॥ ४३ ॥ ननु कृतस्यानीवपोदकत्वे श्रान्तिसिद्धं चेदिद्दृष्टान्तमितिविकोपिकृतोनस्यानेतिद
नाशेकरस्कत्तिनमर्थपर्यालोचनतरस्नताद्दित्याद् श्राद्धंत इति ॥ ४४ ॥ ननु कृतस्यप्रवक्तारोपिदित्यं कृतो न ।

आस्तां दृष्टान्तः किं कैः साकं विवादः प्रकृतं ब्रुवे ॥ वादमोक्षसिद्ध्यैककर्तेः कृतस्य परिणामितोः ॥ ४७ ॥
श्रान्त्वेत्येन्न ... न्याः सर्वे लौकिकतैर्थिकाः ॥ एतावन्तकृतं मोक्षो केवलानमकि माश्रिताः ॥ ४८ ॥
दृष्टान्तप्रदर्शनार्थ विकलानुपत्तेचन ॥ दावकाभासानत्वपतेवोजनेपत्सफलद्वया ॥ ४९ ॥ कृत ।
स्यादिदं श्रीसाक्षिण्यात्मस्यात्मतोनगः ॥ नो कायतापामरश्चप्रमत्ताभ्यस्य माश्रिताः ॥ ५० ॥ श्रौती
कल्पे स्वप्नेतेकोपमनमनयाधा ॥ विरोधवनस्य सिद्धान्तेनप्रमाणमतिजन्तिव ॥ ५१ ॥ ॥

ज्ञानेनैवायं शंकनेषां साकल्पेनकृतपर्यायपर्यालोचनमा भावादित्याह ॥ दृष्टान्तपद्येति ॥ ५१ ॥ ननु कावन्यस्ते
कृपसामान्यप्रपरामेनातिष्प्रलन्धालोकायतादिप्रत्येत्व्यमतानुभाषते ॥ कृदृष्ट्यादीति ॥ प्रमन्तासि
द्धेननदेहादेरन्यनेपारमार्थिकेस्यादित्याशंक्याशंक्याप्रमत्ताभासत्वमिति ॥ ५० ॥ ते प्रमाणेकप्रमाणवा
दिनामपि परस्यामोहनायस्वमत्ते कृतिसिद्धमिति दर्शयितुं वाक्यमप्युदाहरन्तोऽन्यादि ॥ श्रौतीकल्पेमिति
कोशमत्रमयासितिशाहेनान्नमयकोशप्रतिपादकं सर्वाण्यपुरुषो ऽन्नरसमय इत्यादि वाक्यं लसते ॥
विरोधवनस्य सिद्धान्तमिति तस्य प्रतिपादकमात्मैवेहान्नमय इत्यादिवाक्यं लसत्येप्नेहाकाद्ब्रह्मप्रमाणेनै

263

ननु स्वजीवकृतस्य योरेकत्वमसम्यक्किं कामाशक्तिरप्येनाभ्याहृतादात्म्याध्यासइति ॥ प्रचास्मिन्प्र
येनातिविवेकोपमिस्मतेकतयाविषयेन मर्थः ॥ यतोविद्याकार्यत्वमस्यानो विद्यानिवर्तकत्वात्तेनैवनि
त्रिहृतिविलाह ॥ अविद्यायामिति ॥ ५२ ॥ ननु ध्यानस्याविद्याकार्यत्वान्ननिवृत्ता निवृत्तिविमेतद्द्व
यपद्वैतलाभेऽकत्वविद्यायाकृतरत्वाभ्यामविद्याकार्यस्येद्दाहेरुपलभ्यमानत्वादित्यत आह ।
अविद्येति ॥ अविद्यैककाराणयोरावृत्तिमतादात्म्यपाविद्ययैवविनिवृत्तिः ॥ कर्मसहितना विद्याऽज ।

तादात्म्याध्यासपूर्वाऽस्वैकत्वाविद्याकृतम् ॥ अविद्यायां निवृत्तायां तत्कार्यं विनिवर्त
ते ॥ ५३ ॥ अविद्यावृतितादात्म्यविद्ययैव विनश्यतः ॥ विक्षेपस्य स्वरूपं तु प्रारब्धक्षयमी
क्षते ॥ ५४ ॥ उपादाने विनष्टेऽपि क्षणं कार्यं प्रतीक्षते ॥ इत्याहुस्तार्किकास्तद्वदस्माकं किं
न संभवेत् ॥ ५५ ॥ तन्तूनां दिनसंख्यानां तैस्तादृक्क्षण इष्यते ॥ भ्रमस्याशुविकल्पस्य
योग्यः क्षण इहेष्यताम् ॥ ५६ ॥ विनाशोद्वन्द्वमं सानेनेहयापरिकल्पते ॥ कृतिप्रकृतनुभू ।
तिभ्यो वदतांकिं तु दुःसहः ॥ ५७ ॥

तस्य प्रारब्धक्षयमीक्षते विक्षेपस्य स्वरूपं कर्मावसानपर्यन्तमवस्थानमित्यविरोध इति भावः ॥ ५३ ॥ ननु प्रारब्ध
कस्य जन्मविक्षेपस्त्वरूपस्य कर्मावसानपर्यन्तमवस्थानमित्युपादाने विनष्टेऽपि कथं कार्यानुवृत्तिरित्याशंक्य ॥ शास्त्रो ।
मेतोनिमित्तिमात्रत्वात्तन्तुद्वावमात्रेणोपादाने विनष्टेऽपि कथं कार्यानुवृत्तिरित्याशंक्य ॥ शास्त्रो ।
नसिद्धदृष्टान्तेनतत्त्वदृष्टिसंभावयति ॥ उपादान इति ॥ ५४ ॥ ननु तार्किकैः कार्यस्य क्षणमात्रम ।
वस्थानेऽपेक्षितं ॥ नविरकालमित्याशंक्याह ॥ तन्तूनामिति ॥ संसारस्यानादिकालमारभ्या ।
वस्थानेऽपेक्षितं ॥ नविरकालमित्याशंक्याह ॥ नतु नामिति ॥ तस्यानादिकालविकाश्रमिवचिरकालावस्थितिर्नविरुध्यत इति भावः ॥ ५५ ॥ ॥
नद्भूतनाशेस्काररूपान्तकालालवकाप्रमिवविरकालाव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्वत्वात्मत्वयोरेकत्वेन प्रसंगोऽशंकते ॥ नन्विदमिति ॥ त्वमहमादिषु सर्वशब्दानुगतस्य स्वत्वस्यैव सर्वशब्दानुगत
योस्तत्वेदन्त्वयोरैक्यात्मत्वरूपता किं न स्यात् ॥ इति भावः ॥४७॥ तन्नेदन्त्वयोरात्मत्वाधिकरणत्वेनाद्वात्मत्वेन संभ
वतीत्याह ॥ नेदन्त्वे इति ॥ तेनेदन्त्वे स्वत्वमिव व्ययमपि त्वमहमादिषु अनुगतेन व्यापितेषु अनुवर्तमाने आत्मत्वेऽप्यनुगते
नेदान्तत्वमिदं सामान्यमिन्दमादिव्यवहारसंभवादेन तयोरात्मत्वाधिकरणत्वेनाद्वात्मरूपतानसंभावितेत्यत ॥ न
न्वहंतानः सम्यक्त्वादेरिति ॥ आत्मत्वस्य सामान्यस्य संभावितत्वे व्यवहारे व्यवहारात्मत्वेऽप्यनुवर्तमानयोः सम
क्तयोरिव नमर्थः ॥४८॥ एवं शास्त्रीयं परिसमाप्य कल्पितप्रत्ययलोकव्यवहारसिद्धमर्थमनुवदति ॥ त

नेदन्त्वे अपि स्वत्वमिव नाहमादिषु ॥ सर्वशब्दानुगतेनैव तयोरैक्यात्मतेति चेत् ॥४७॥ तेनात्मत्वेऽप्य
नुगतेनेदन्त्वेनैव नतयोः ॥ आत्मत्वेनैव संभाव्यं सम्यक्त्वादेः प्रयातयोः ॥४८॥ तन्नेदन्त्वे स्वत्वात्मत्वेऽन्या
इदं लोके स्वयं ॥ अविविक्तं हि तन्नाम लोके प्रसिद्धमालिंगनपायः ॥४९॥ अतो नापावृत्ति इदं स्वयं कूटस्थस्य
ना ॥ तन्नात्माः श्रुतितो येषां बुद्धिमिश्रात्मलिंककल्पिताः ॥५०॥ अहंकारत्वयोर्भेदस्य पते इदन्त्वयोर्विव ॥ स
त्वेऽपि लोके स्वमात्मप्रकाशकत्वं प्रतिपादितं ॥५१॥

नेदमिति ॥ तन्नात्मप्रतियोगित्वमिदन्ताया लोके इदमिति तत्प्रतियोगित्वमस्य इति ॥ तन्नात्मप्रतियोगित्वम
हन्ताया स्वत्वमहमिति लोके प्रसिद्धं हि तेन प्रयोगदर्शनात् नात्मसिद्धमिति भावः ॥५२॥ भवतु एवं लोके प्रकृ
तेः किमायातमित्यत आह ॥ अमनुतायादिति ॥ अमनुतप्रतियोगीत्वं स्वयंशब्दार्थः तन्नात्मप्रतियोगित्वं दृश्य
त्वार्थं चिदाभासः कूटस्थे कल्पितत्वमर्थः ॥५३॥ ननु रूपकादेरजीवकूटस्थयोः भेदे सत्यपि स्वयंशब्द
किमिति न जानातीत्याशंक्याह ॥ अहन्तेति ॥ बुद्धिमात्मनः कूटस्थस्यबुद्ध्याप्रसक्तौ कर्तृत्वमप्यकर्त्ता
दृष्टेऽस्वयमिति प्रतिभासमानयोर्जीवकूटस्थयोर्भेदैककर्तृत्वं प्रतिपन्नार्थं स्वयं ॥५४॥ ॥

ननु स्वयमात्मशब्दयोर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोर्वाच्यार्थभेदेऽपि लक्ष्यैकार्थत्वाभावात्कथं स्वयंशब्दा
र्थस्य कूटस्थस्यैवात्मत्वमित्याशंक्याह तत्कारणदिसमवृत्तेरेकार्थत्वोपपत्तेर्नैवमिति परिहरति ॥ स्व
स्वयमात्मेतीति ॥ पर्यायत्वे सहप्रयोगाभावेऽपि तन्माह ॥ तेन लोक इति फलितमाह ॥ अतः स्वत्वमि
ति ॥ ननु घटादिष्वचेतनेष्वपि स्वयंशब्दस्य प्रयोगदर्शनात्कथं स्वात्मत्वयोरेकत्वं घटते इति शंक
ते ॥५२॥ घट इति घटादिष्वपि स्वयंशब्दस्यात्मत्वेन संमतत्वेऽपि स्वयंशब्दप्रयोगो न विरु

स्वयमात्मेति पर्यायौ तेन लोके तयोः सह ॥ प्रयोगो नास्त्यतः स्वत्वमात्मत्वं चा
न्यवारकं ॥५३॥ घटः स्वयं न जानातीत्येवं स्वत्वं घटादिषु ॥ अचेतनेषु दृष्टं चेद् दृश्य
तामात्मतत्त्वतः ॥५४॥ चेतनाचेतनभिदा कूटस्थात्मकृता न हि ॥ किन्तु बुद्धि
कृताभासकृतैवेत्यवगम्यतां ॥५५॥ यथा चेतन आभासः कूटस्थे भ्रान्तिकल्पि
तः ॥ सर्वशब्दानुगतेनैव तयोरैक्यात्मतेति चेत् ॥५६॥

मिति ॥५७॥ ननु घटादिषु
प्यातत्वमाह ॥ दृश्यता
प्यात्मचेतनस्य सत्वे चेतनाचेतनविभागो निमित्तकः स्यादित्याशंक्य ॥ चेतनाचेतनविभागस्य
चिदाभाससत्तासत्त्वलक्षणकारणसद्भावाद्वैवमिति परिहरति ॥ चेतनाचेतनेति ॥५५॥ चेतनाचेतन
विभागस्य चिदाभाससत्तासत्त्वप्रयुक्तत्वाभ्युपगमे चेतनेषु आत्मसत्ताभ्युपगमो निःप्रयोजन
नः स्यादित्याशंक्य ॥ चेतनाचेतनविभागहेतुत्वेन कूटस्थानभ्युपगम्यत्वेऽपि अचेतनवत्स्वनाधि
ष्ठानत्वेन कूटस्थोऽभ्युपगन्तव्य इत्यभिप्रायेण घटादेस्तत्र कल्पितत्वे सदृष्टान्तमाह ॥ यथा चेतन इति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ननु त्वमहंशब्दयोरेकार्थत्वात्कथं दशमेऽहं न दशमोऽहमिति कयोः सामान्यमित्याशंक्य इदंरूप्यशब्दार्थयोः स्वयमहंशब्दार्थयोश्च सामान्यविशेषरूपत्वस्योभयत्र साम्यात्तद्वदित्याह ॥ इदंत्वेति ॥ तेन स्वयमहंशब्दयोर्नैकार्थत्वमित्यर्थः ॥५२॥ स्वयंशब्दार्थस्य सामान्यरूपत्वं स्पष्टीकर्तुं लौकिकप्रयोगेणावदर्शयति ॥ देवदत्त स्वयमिति ॥५३॥ भवत्वेवं प्रयोगः लोके कथमेतावता स्वयंशब्दार्थस्य सामान्यरूपत्वमित्याशंक्य देशे दृष्टान्तमाह ॥ इदं रूप्यमिति ॥ यथा रूप्यवस्त्रादौ सर्वत्रेदंशब्दस्य प्रयुज्यमानत्वात्तदर्थस्य सामान्य-

इदंत्वरूप्यते भिन्ने स्वत्वाहन्ते न तेषतो ॥ सामान्यं च विशेषश्च उभयत्रापि गम्यते ॥५२॥ देवदत्तः स्वयं गच्छेत्त्वं वीक्षस्व स्वयं तथा ॥ अहं स्वयं न शक्नोमीत्येवं लोके प्रयुज्यते ॥५३॥ इदं रूप्यमिदं वस्त्रमिति यद्वदिदं तथा ॥ असौ त्वमहमित्येषु स्वयमित्यभिमन्यते ॥५४॥ अहंत्वाद्भिद्यतां स्वत्वं कूटस्थे तेन किं तव ॥ स्वयंशब्दार्थ एवैष कूटस्थ इति मे भवेत् ॥५५॥ अन्यत्ववारकं स्वत्वमिति चेदन्यवारणम् ॥ कूटस्थस्यात्मतां वक्तुरिष्टमेव हि तद्भवेत् ॥५६॥

एवं तथाऽसौ त्वमहमित्येषु सर्वत्र स्वयंशब्दप्रयोगात्तदर्थस्यापि सामान्यरूपत्वमभिमन्तव्यमित्यर्थः ॥५४॥ भवतु स्वयमहंशब्दार्थयोर्लौकिको भेदः एतावता कूटस्थे आत्मत्वं किमायातमित्याशंक्याह ॥ अहंत्वादिति ॥ सामान्यरूपः स्वयंशब्दार्थ एव कूटस्थ इत्यस्मन्मते किमायातमित्याह ॥ स्वयमिति ॥५५॥ ननु स्वत्वरूपेण धर्मेणान्यं निवारयति न कूटस्थत्वं बोधयतीति शंकते ॥ अन्यत्ववारकमिति ॥ स्वयंशब्दार्थस्य कूटस्थस्यैवात्मत्वात्तेनान्यवारणमिष्टमेवेति परिहरति ॥ अन्यवारणं कूटस्थस्येति ॥५६॥

एवमविद्यावरणं दर्शयित्वा विक्षेपाध्यासमाह ॥ शुक्तिगं रूप्यमिति ॥ इदमंशः कार्यविद्यावरणावृतकूटस्थे । ग्रहणागमनमात्रेऽपि च इदंशस्य शुक्तिस्थितस्य विक्षेपाध्यासमर्थः ॥५७॥ अस्य विक्षेपस्य शुक्तिकायां स्थितेऽपि शकलनिरूपणतायाः सामान्यदर्शयति ॥ इदमंशस्येति ॥ शुक्तिकायां स्थितेऽपि रोपेरस्य त्रिकोणत्वादयः कल्पितमपि न भासन्ते ॥ तथा रूप्यस्य बाधितेऽपि ज्ञातेन भासते ॥ एवं स्वयं तत्त्वेन स्वत्वेन कूटस्थस्य निष्ठमारोपितरूपेण चिदाभासे एवं भासत इत्यर्थः ॥५८॥ एवं सामान्यांशज्ञानेऽपि न भयत्रमप्रदर्श्य विशेषांशानीति साम्येन

इदमंशस्य सत्यत्वे शुक्तिगं रूप्यमीर्यते ॥ स्वयंत्वमहमित्येतैर्विक्षेपो वीक्ष्यते तथा ॥५७॥ नीलपृष्ठत्रिकोणत्वं यथा शुक्तौ तिरोहितम् ॥ असंगानन्दताद्येवं कूटस्थेऽपि तिरोहितम् ॥५८॥ आरोपितस्य दृष्टान्ते रूप्यं नाम यथा तथा ॥ कूटस्थाध्यस्तविक्षेपनामाहमिति निश्चयः ॥५९॥ इदमंशं स्वतः पश्यन् रूप्यमित्यभिमन्यते ॥ तथा स्वं च स्वतः पश्यन्नहमित्यभिमन्यते ॥६०॥

साम्योक्तेर्दर्शयति आरोपितस्येति दृष्टान्ते शुक्तिस्थले आरोपितं दर्शयति ॥ नीलपृष्ठत्रिकोणत्वमिति ॥५९॥ साम्योक्तेर्दर्शयति ॥ आरोपितस्येति ॥ दृष्टान्ते शुक्तिस्थले आरोपितं दर्शयति ॥ नीलपृष्ठत्रिकोणत्वमिति ॥ एवं कूटस्थे कल्पितचिदाभासरूपविक्षेपस्यापि शरीरादिषु अनात्मपदार्थस्वरूपत्वम् आत्मरूपत्वमिति नामयुया ॥ एवं कूटस्थे कल्पितविदाभासरूपविक्षेपस्य शरीरादिस्थलेऽपि नापि दृष्टान्ते शुक्तिशकले इदंत्वसंनिकर्षे जाते सति रूप्यमिदमिति ॥ न इति मिति नामेत्यर्थः ॥५९॥ ननु दृष्टान्ते पुरोवर्तिनि शुक्तिशकले इन्द्रियसंनिकर्षे जाते सति रूप्यमिदमिति ॥ अविद्याविकारत्वात्स्वाभिमानः स्वत्वादिशब्दयोः इत्याशंक्याह ॥ नैवं दार्ष्टान्तिके स्वात्मानि विक्षेपस्याभिमानः स्पष्टः सकलात्मा स्वात्मविकारत्वाभिमानमुपपद्यते ॥ नैवं दार्ष्टान्तिके स्वात्मनि विकल्पस्याभिमानः स्यादेवेति स्वात्मनिरूपणाहमित्यभिमानमुपलभ्यते अतो नैव धर्म्यमित्यभिप्रायेणाह ॥ तथा चिदात्मनमवभासमानेन तदनिरिक्ताहमित्यभिमानम्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ननु भवन्मते आत्मनः स्वप्रकाशत्वात्॥ तस्मिन्नविद्या नोपपद्यते॥ तत्त्वज्ञानतिमिरयोरिव विरुद्धस्वभावत्वेन नत्वे-
कत्रैवोपपत्तेः अविद्याभावेन तत्कृतमावरणं तु निरुत्थं स्यात् तदभावे च तन्मूलकस्य विक्षेपस्याप्यसंभवः अवि-
द्याभावे च तन्निवर्त्तकस्य तत्त्वज्ञानस्याभावात्॥ ज्ञानवैयर्थ्यं ततश्च तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य प्रमाण्यं स्यादित्या-
शंक्य प्रतिबंदी एवंविधानां भवतां तर्काणामनवस्थितेरित्याह॥ स्वप्रकाश इति॥ वादिहृदि स्वतुपपन्नं नाम तिस्मायाः इति भावः
२७॥ ननु भवत्स्वोक्तन्तर्कविरोधेनाभासमानेन ततत्त्वनिश्चयस्याशंक्यत्वानुभवप्रामाण्यानभ्युपगमे केव-
लतर्कस्यातिशयकत्वस्येनैवाभ्युपगतत्वात् तार्किकस्य तत्त्वनिश्चयः कापि स्यादित्याह स्वानुभूताविति।

268

स्वप्रकाशे कुतो विद्या तां विना कथमावृतिः॥ इत्यादितर्कजालानि स्वानुभूतिर्ग्रसत्यसौ॥२८॥ स्वानु-
भूतावविश्वासे तर्कस्याप्यनवस्थितेः॥ कथं वा तार्किकंमन्यस्तत्त्वनिश्चयमाप्नुयात्॥२९॥ बुद्ध्यारोहा-
य तर्कश्चेदपेक्ष्येत तथा सति॥ स्वानुभूत्यनुसारेण तर्क्यतां मा कुतर्क्यताम्॥३०॥ स्वानुभूतिरविद्याया-
मावृतौ च प्रदर्शिता॥ अतः कूटस्थचैतन्यमविरोधीति तर्क्यताम्॥३१॥ न चेद्विरोधि केनेयमावृतिर्ह्य-
न्यथा वद॥ विवेकस्य विरोधित्वात्तत्त्वज्ञानिनि दृश्यताम्॥३२॥ अविद्यावृतकूटस्थे देहद्वययुता चितिः

ति॥ ननु अनुभवस्तत्त्वनिश्चायकः एव॥ तथापि अनुभूयमानस्यार्थस्यासंभावितत्वज्ञापनकोऽपभ्युपेतव्यः तत्
शंकाम नूद्य तर्कस्यानुभवानुसारेणानुकोऽपेक्ष्यतां नोचेत् नत्विरोधेनेत्याह॥ बुद्ध्यारोहायेति॥३०॥ कोऽसावनुभ-
वो यदनुसारेणानुकोऽपेक्ष्यतां नोपयुज्यते का तत्राह अविद्यादिगोचरमनुभवं स्मारयति॥ स्वानुभूति-
रिति फलितमाह अत इति॥३१॥ ननु एवं तर्कसंभवनीयदर्शयति॥ नचेदिति॥ अविद्यावरणसाधकचैतन्या-
स्यैव तद्विरोधित्वे विद्याप्रतीतिरेव न स्यादिति भावः॥ तर्हि अविद्यायाः को विरोधी तत्राह॥ विवेकस्त्विति
विवेकउपनिषद्विचारजन्यं ज्ञानं विवेकस्याविद्याविरोधित्वं कूटस्थमिमं तत्राह॥ ननु तानि नीति॥३२

ननु जीवाभिनिविष्टः कूटस्थोऽस्ति चेत् किमिति न प्रतिभासत इत्याशंक्य॥ जीवेन तिरोहितत्वादिति स-
दृष्टांतमाह॥ जलव्योम्नेति॥ ननु नित्येन स्वप्रकाशस्य विश्वादेः प्रतिपादितत्वमिव्याशंक्य॥ तत्रैवाध्या-
समात्रेणाभिधाय तावत्त्वमित्याह॥ सोऽन्योन्याध्यास इति भाष्यादिप्रसिद्धिनि॥२४॥ ननु यमेवाध्या-
समृद्धस्य कोऽसावनुपाविद्यावकाशेत्याशंक्य॥ जीवकूटस्थयोः संसारदशायां भेदाप्रतीतिरेवाविवे-
कमाह॥ अयमिति॥२५॥ एवं तस्य जीवस्याविद्याकल्पितत्वं स्पष्टीकरणाय अविद्यां विभजते विक्षेपेति

269

जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्वस्तिरोहितः॥ तथा जीवेन कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते
अयं जीवो न कूटस्थं विविनक्ति कदाचन॥ अनादिरविवेकोऽयं मूलाविद्येति गम्यतां॥२५॥
विक्षेपावृतिरूपाभ्यां द्विधाविद्या प्रकल्पिता॥ न भाति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमावृतिः
अज्ञानी विदुषा पृष्टः कूटस्थं न प्रबुध्यते॥ न भाति नास्ति कूटस्थ इति बुद्ध्वा वदत्यपि॥२६॥

विक्षेपेत्यनेनाभ्यर्हितत्वादावृतिं प्रथमं लक्षयति न भातीति॥ कूटस्थो न भाति न प्रकाशते ना-
स्ति चेति व्यवहारहेतुरावरणमिति॥२६॥ ननु अविद्यायास्तत्कृतावरणस्य च सद्भावे किं प्रमाण-
मित्याशंक्य लोकानुभवमेवमाह॥ अज्ञानीति॥ विदुषा कूटस्थं किं जानासीति पृष्टोऽज्ञानी तेन
न जानामीति॥ अज्ञानमनुभूय वदति अयमविद्यानुभवः न केवलमज्ञानानुभवमेव वक्ति॥ अपि
तु नास्ति न भाति कूटस्थ इति कूटस्थाभावाभाने चानुभूय वक्ति॥ अयमावरणानुभवः॥ अत

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

घटावच्छिन्नस्य घटाकाशस्य तदनवच्छिन्नस्य महाकाशस्य च प्रसिद्धत्वात्तौ विहायाप्रसिद्धं जलाकाशं व्यु-
त्पादयति ॥ घटावच्छिन्न इति ॥ घटावच्छिन्ने आकाशे यदुदकमस्ति तज्जले बिंबितं सअभ्रनक्षत्रसहितमाकाशं जलाकाश-
मुच्यते ॥ १९ ॥ मेघाकाशं व्युत्पादयति ॥ महाकाशस्येति ॥ तत्र मेघमंडले यज्जलं तस्मिन्प्रतिबिंबः ॥ २० ॥ ननु
मेघे जलस्याप्रतीयमानत्वान्नभसस्तत्र कथं प्रतिबिंबितत्वमित्याशंक्याह ॥ मेघांशेति ॥ मेघस्य
सांद्रजलस्य प्रत्यक्षेणानुपलंभेऽपि वृष्टिलिंगकार्येण मेघे तदुपादानमुदकं सूक्ष्मावयवरूप-
मस्तीत्यनुमीयते ॥ उदकत्वेनैव लिंगेन ॥ विमतं जलमाकाशप्रतिबिंबवद्भवितुमर्हति जलत्वाद्घट-

घटावच्छिन्नखे सांद्रे जले यत्प्रतिबिंबितं ॥ साभ्रनक्षत्रमाकाशं जलाकाश उदीर्यते ॥ १९ ॥ महा-
काशस्य मध्ये यन्मेघमंडलमीक्ष्यते ॥ प्रतिबिंबतया तत्र मेघाकाशो जले स्थितः ॥ २० ॥ मेघांशरूप-
मुदकं तुषाराकारसंस्थितं ॥ तत्र खप्रतिबिंबोऽयं नीरत्वादनुमीयते ॥ २१ ॥ अधिष्ठानतया देहद्वया-
वच्छिन्नचेतनः ॥ कूटवन्निर्विकारेण स्थितः कूटस्थ उच्यते ॥ २२ ॥ कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्र-
तिबिंबकः ॥ प्राणानां धारणाज्जीवः संसारेण स युज्यते ॥ २३ ॥

नुमानेन मेघांशरू-

जलवदित्य-
पजलेऽप्याकाशप्रतिबिंबसद्भावो ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥ एवं दृष्टांतभूतमाकाशचतुष्टयं व्युत्पाद्य दार्ष्टां-
तिके प्रथमोद्दिष्टं कूटस्थं व्युत्पादयति ॥ अधिष्ठानतयेति ॥ पंचीकृतापंचीकृतभूतकार्येण स्थूलसू-
क्ष्मरूपदेहद्वयस्याविद्याकल्पितस्याधारतया वर्तमानत्वेन तदवच्छिन्न आत्मा कूटस्थ इत्युच्य-
ते ॥ तत्र कूटस्थशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह ॥ कूटवन्निर्विकारेणेति ॥ २२ ॥ एवं कूटस्थं व्युत्पाद्य जीवस्य कूटस्थे
कल्पितबुद्धिप्रतिबिंबत्वेन तन्मध्यपातित्वान्न व्युत्पादयति ॥ कूटस्थ इति ॥ तस्य जीवशब्दाभिधेयत्वे निमि-

270

271

ननु विचारेण जीवजगतोर्बाधेन दृष्टलोकव्यवहारलोपः स्यादित्याशंक्य बाधस्वरूपं विवक्षितमर्थं
विपरीते दोषमाह ॥ नाप्रतीतिरिति ॥ सुषुप्तिमूर्छादौ जगतः प्रतीत्यभावाज्ज्ञानेन विनैव मुक्तिः स्या-
दित्यर्थः ॥ १३ ॥ आत्मैव शिष्यत इत्यनेनापि परमात्मनः सत्यत्वज्ञानमेव विवक्षितं न तु जगद्विस्मृ-
तिर्जीवन्मुक्त्यभावप्रसंगादित्याह ॥ परमात्मेति ॥ १४ ॥ सदा विचारयेदित्युक्तादहं पातपर्यंतं विचा-
रस्य कोऽवधिरित्यत आह ॥ परोक्षेति ॥ १५ ॥ विचारजन्याविद्यायाः परोक्षत्वापरोक्षत्वभेदेन द्वैविध्ये।

नाप्रतीतिस्तयोर्बाधः किंतु मिथ्यात्वनिश्चयः ॥ नो चेत्सुषुप्तिमूर्छादौ मुच्येतायत्नतो जनः ॥
१३ ॥ परमात्मावशेषोऽपि तत्सत्यत्वविनिश्चयः ॥ न जगद्विस्मृतिर्नो चेज्जीवन्मुक्तिर्न संभवेत् ॥ १४ ॥
परोक्षा चापरोक्षेति विद्या द्वेधा विचारजा ॥ तत्रापरोक्षविद्याप्तौ विचारोऽयं समाप्यते ॥ १५ ॥ अस्ति
ब्रह्मेति चेद्वेद परोक्षज्ञानमेव तत् ॥ अहं ब्रह्मेति चेद्वेद साक्षात्कारः स उच्यते ॥ १६ ॥ तत्सा-
क्षात्कारसिद्ध्यर्थमात्मतत्त्वं विविच्यते ॥ येनायं सर्वसंसारात्सद्य एव विमुच्यते ॥ १७ ॥ कूटस्थो
ब्रह्म जीवेशावित्येवं चिच्चतुर्विधा ॥ घटाकाशमहाकाशौ जलाकाशाभ्रखे यथा ॥ १८ ॥

उक्तं तयोरुभयोः स्वरूपं क्रमेण दर्शयति ॥ अस्तीति ॥ १६ ॥ एवंविधात्मसाक्षात्कारसाधारण-
कारणमात्मतत्त्वविवेचनं प्रतिजानीते ॥ तत्साक्षात्कारेति ॥ येन साक्षात्कारेण पुमान्सद्य एव
विमुच्यते ॥ तत्साक्षात्कारसिद्ध्यर्थमिति पूर्वेणान्वयः ॥ १७ ॥ चिदात्मनः पारमार्थिकमेकत्वेऽपि
श्चैते व्यवहारदशायां प्रतीयमानं चैतन्यभेदं दर्शयति ॥ कूटस्थ इति ॥ एकस्यापि चिदात्मनश्चातु-
र्विध्ये दृष्टांतमाह ॥ घटाकाशेति ॥ १८ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

272

रादीति कमाह ॥ स्वच्छेति ॥ एवं परमात्मा मायोपितानां देहिनां देवादीनां परोक्षेति तामेव जीवनामा नः चिदाभासाः पृथक्पृथक् कल्प्यंते न पर्वतादीनां ॥ तेषां तत्कल्पने कारणमित्याह बहुधेति ॥ अमी जीवा देवतिर्यङ्मनुष्यादिशरीरपाश्वा बहुधा संसरंति न परमात्मा तस्य निर्विकारत्वादित्यभिप्रायः ॥८॥ ननु संसारो देवादीनां लौकिकानां आत्मन एव संसार इति वदंति तत्र किं कारणमित्याशंक्य ॥ अज्ञानमेव कारणमिति सदृष्टांतमाह वस्त्रेति ॥९॥ चित्रस्थपर्वतादीनां चिदाभासकल्पनाभावे दृष्टांतपूर्वकमाह ॥

पृथक्पृथक्चिदाभासाश्चैतन्याध्यस्तदेहिनां ॥ कल्प्यंते जीवनामानो बहुधा संसरंत्यमी ॥८॥
वस्त्राभासस्थितान्वर्णान्यद्वदाधारवस्त्रगान् ॥ वदंत्यज्ञास्तथा जीवसंसारं चिद्गतं विदुः ॥९॥
चित्रस्थपर्वतादीनां वस्त्राभासो न लिख्यते ॥ सृष्टिस्थमृत्तिकादीनां चिदाभासास्तथा न हि ॥१०॥
संसारः परमार्थोयं संलग्नः स्वात्मवस्तुनि ॥ इति भ्रांतिरविद्या स्याद्विद्ययैषा निवर्तते ॥११॥
आत्माभासस्य जीवस्य संसारो नात्मवस्तुनः ॥ इति बोधो भवेद्विद्या लभ्यतेसौ विचारणा-
त् ॥१२॥ सदा विचारयेत्तस्माज्जगज्जीवपरात्मनः ॥ जीवभावजगद्भावबाधे स्वात्मैव शिष्यते ॥१३॥

चित्रस्थपर्वतादीनां शरीरप्रयोजनाभावादिति भावः ॥१०॥ एवमात्मन्यारोपितस्य संसारस्य तात्त्विकत्वबुद्धिमविद्यामाह ॥ संसार इति ॥ केयं विद्या तल्लाभोपायं च दर्शयति ॥११॥ विद्यास्वरूपं तल्लाभोपायं च दर्शयति ॥ आत्माभासस्येति ॥१२॥ आत्माभासस्य चिदाभासस्येत्यर्थः ॥ विचारात् लभ्यते विद्या इत्युक्तं कस्य विचारादित्याशंक्याह ॥ सदा विचारयेदिति ॥ ननु परमात्मा विचार्यतां मायात्वस्य याथात्म्यज्ञानाभावस्यानात् ॥ जीवजगतोर्विचारः कोपयुज्यते इत्याशंक्य

273

दृष्टांतस्थितानामवस्थानां स्वरूपं क्रमेणानुवादयति ॥ अज्ञानतत्कार्यरहितः स्वतो दृष्टांते तत्र तंबू पंचीकृतभूतभौतिकरहितः ॥ शुद्धो मायोपाधिकः शुद्धः चैतन्यः ॥ यथा योगं यथावत् इत्यत्र योजनीयं ॥ अत्र तु तत्सोपाधिकः ॥ स्वतश्चिदिति ॥ स्वतः परमात्मा मायातत्कार्यैः रहितो यः स्वतश्चिदंतर्यामी ॥ स्यात् ॥५॥ रातैरिति केचिदन्याख्यंति ॥ स्वतश्चिदिति ॥ यतः परमात्मा मायावी ॥ अपंचीकृतभूतकार्यसमष्टिसूक्ष्मशरीरयोगात् सूत्रात्मेत्युच्यते ॥ मायायोगादंतर्यामी ॥ अपंचीकृतभूतकार्यसमष्टिस्थूलशरीरोपाधियोगात् विराडिति ॥५॥ ननु परमात्मा ॥ पंचीकृतभूतकार्यसमष्टिस्थूलशरीरोपाधियोगात् विराडिति ॥६॥ ननु परमात्मा

स्वतः शुभ्रोत्र धौतः स्याद्घट्टितोन्नविलेपनात् ॥ मष्याकारैर्लां-
छितः स्याद्रंजितो वर्णपूरणात् ॥४॥ स्वतश्चिदंतर्यामी तु मायावी
सूक्ष्मसृष्टितः ॥ सूत्रात्मा स्थूलसृष्ट्यैष विराडित्युच्यते परः ॥५॥ ब्रह्मा-
द्याः स्तंबपर्यंताः प्राणिनोत्र जडा अपि ॥ उत्तमाधमभावेन वर्तंते पटचित्र-
वत् ॥६॥ चित्रार्पितमनुष्याणां वस्त्राभासाः पृथक्पृथक् ॥ चित्राधारेण
वस्त्रेण सदृशा इव कल्पिताः ॥७॥

तत्र चित्रपटस्थानीयत्वेन दार्ष्टांतिकानि चित्रा-
णि वक्तव्यानि इत्यत आह ॥ ब्रह्माद्या इति ॥ एवं परमात्मनि उत्तमाधमभावेन वर्तमानं ब्रह्मादिस्तं-
बपर्यंतं चेतनात्मकं गिरिनद्यादिजडजातं च चित्रस्थानीयमित्यर्थः ॥६॥ ब्रह्मादिजगतश्चेतनत्व-
कारणं वक्तुं दृष्टांतमाह ॥ चित्रार्पितमनुष्याणामिति ॥ यथा चित्रलिखितानां मनुष्यादिशरी-
राणामेव नानावर्णोपेता वस्त्रविशेषा लिख्यंते ते च शीतादिनिवारकत्वाद्वस्त्राभासा एव ॥७

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शातल्लणनादिष्वपि ज्ञानस्याहंशब्दप्रयोगदर्शनात्तद्व्यावर्तनायात्र विवक्षितमर्थमाह॥ दृश्यमानस्येति।
दृश्यते न मिथ्याभूतस्य सर्वस्याकाशादेर्जगतस्तत्त्वमधिष्ठानं तयाहं ब्रह्मशब्दवाच्येन वपारमार्थिके सवि
दानंदलक्षणे यद्रूपमस्ति तद्ब्रह्मशब्देनोच्यते कथ्यत इत्यर्थः॥ ज्ञानवार्थमाह तद्ब्रह्मेति॥ तद्ब्रह्मलक्ष
णा च लक्षणस्य प्रकाशात्मा स्वरूपं त्वं रूपं प्रसन्नस्य काशात्मरूपं केसर्वं वेत्यर्थः॥ ॥ इति महावाक्यविवेक
व्याख्यानं समाप्तम्॥ ॥ तेन तत्त्वज्ञो भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरैः॥ क्रियते चित्रदीपस्य व्याख्यानं स्वर्थबो
धिनी॥ चिकीर्षितस्य ग्रंथस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तये परमात्मनो नतिपदेन इष्टदेवतानमस्कारं संपादन

दृश्यमानस्य सर्वस्य जगतस्तत्त्वमीर्यते॥ ब्रह्मशब्देन तद्ब्रह्म स्वप्रकाशात्मरूपकं॥८॥ इति
महावाक्यविवेकः समाप्तः॥ यथा चित्रपटे दृष्टमवस्थानां चतुष्टयं॥ परमात्मनि विज्ञेयं तथाव
स्थाचतुष्टयं॥१॥ यथा धौतो घट्टितश्च लांछितो रंजितः पटः॥ चिदंतर्यामी सूत्रात्मा विराडात्मा।
तथेर्यते॥२॥

लक्ष्यांशे मलमात्रवस्त्वस्य ग्रंथस्य वेदांतप्रकरणत्वात्तदीयैरेव विषयादिभिस्तद्वत्तासिद्धिं मनसि
निधायाध्यारोपापवादाभ्यां निःप्रपंचं प्रपंच्यत इति न्यायमनुसृत्य परमात्मन्यारोपितस्य जगतः स्थि
तिप्रकारं सदृष्टांतं दर्शयति नालीनं यथेति॥ ॥ चित्रपटे यथावस्थानामवस्थानां चतुष्टयं तथैव
परमात्मन्यपि वक्ष्यमाणमवस्थानां चतुष्टयं ज्ञेयमिति॥ किं तद्दृष्टांतदार्ष्टांतिकयो
रुभयोरप्यवस्थाचतुष्टयं क्रमेणोदाहरति॥ यथेति॥ धौतो घट्टितो लांछितो रंजितः इत्येवं प्रकारास्तत्रावा
स्था यथा चित्रपटे उपलभ्यंते॥ तथा परमात्मन्यपि चिदंतर्यामी सूत्रात्मा विराडित्येवमवस्थाचतुष्टयं

त्वंपदलक्ष्यार्थमाह श्रोत्रिति॥ श्रोतुः श्रवणादीनां कर्तुः स्थानेन वाक्यार्थं प्रतिपत्तुः देहेंद्रियातीते देहेंद्रि
यादिलक्षणस्य साक्षिणो यद्वस्तु विद्यते तदिह त्वंपदेरितमिति॥ वाक्यगतेन त्वंपदेन
लक्षितमित्यर्थः॥ एतद्वाक्यस्थेनासीति पदेन तत्त्वंपदस्य मानान्वयिकपदलक्ष्यपदार्थयोरैक्यं
ग्राह्यते प्रत्याय्यत इत्याह॥ एकतेति मिश्रमर्थमाह॥ तदैक्यमिति॥ तयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैक्यं प्रमाण
सिद्धमेकत्वमनुभूयतां मुमुक्षुभिरित्यर्थः॥६॥ अयमात्मा ब्रह्मेति वाक्यगतस्यायमात्मा ब्रह्मेति
वाक्यस्यार्थं व्याचिकीर्षुरादावयमात्मेति पदद्वयेन विवक्षितमर्थं क्रमेणाह॥ स्वप्रकाशेति

श्रोतृदेहेंद्रियातीतं वस्त्वत्र त्वंपदेरितं॥ एकता ग्राह्यतेऽसीति तदैक्य
मनुभूयतां॥६॥ स्वप्रकाशापरोक्षत्वमयमित्युक्तितो मतं॥
अहंकारादिदेहांतात्प्रत्यगात्मेति गीयते॥७॥

अयमित्युक्तितोऽयमिति शब्देन स्वप्रकाशापरोक्षत्वं मतमभिमतं अहंकारादिचित्तपरोक्षत्वं च।
दादिवत्स्वपरत्वं व्यावर्तयितुं विशेषणमहंकारेति बोद्धव्यं॥ देहादिष्वप्यात्मशब्दप्रयोगदर्शनादहं
कारादिव्यतिरिक्तं विवक्षितमित्याकांक्षायामाह॥ अहंकारादीति॥ अहंकार आदिर्यस्याहंका
रात्मघादेस्तं किं विवक्षितमित्याकांक्षायामाह॥ तस्मादहंकारादिदेहांतात्स्वप्रकाशस्य सदेहांतोऽहंका
रप्राणमन इंद्रियदेहसंघातस्य सोऽहंकारादिस्तस्माद्देहांतोयस्मात्संघातस्य देहांतोऽहंका
रादिस्त्रासौ देहांतश्चेति॥ तथा तस्मात्प्रत्यगधिष्ठानतया सात्तितया वर्त्तमानत्वात्प्रत्यगात्मेति गी
यते तस्मिन्नात्मशब्दार्थः॥७॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एवं स्वरूपभूतत्वात्मगतमहावाक्यार्थं निरूप्य यजुःशाखावाक्यमध्ये बृहदारण्यकोपनिषद्गतस्याहं ब्रह्मा-
स्मीति महावाक्यस्यार्थविवक्षरणाय तद्ब्रह्मत्वार्थमाह॥ परिपूर्ण इति॥ परिपूर्णः स्वभावतो देशका-
लवस्तुभिरपरिच्छिन्नः परमात्मास्मिन्मायाकल्पिते जगति विद्याधिकारिणि शमादिसाधनसंपन्ने देह-
विद्यासंपादनयोग्ये ब्राह्मणादिवर्णवति देहे मनुष्यादिशरीरे बुद्धेः उपलक्षितस्य सूक्ष्मशरी-
रस्य साक्षितया विकारित्वेनावभासकतया स्थित्वा वस्थाय स्फुरन् प्रकाशमानोऽहमितीर्यते लक्ष-
णयाहंपदेनोच्यत इत्यर्थः॥३॥ ब्रह्मशब्दार्थमाह॥ स्वतः पूर्ण इति॥ स्वतः परिपूर्णः स्वभावतो देशका-

परिपूर्णः परात्मास्मिन्देहे विद्याधिकारिणि॥ बुद्धेः साक्षितया स्थित्वा स्फुरन्नहमितीर्य-
ते॥३॥ स्वतः पूर्णः परात्मात्र ब्रह्मशब्देन वर्णितः॥ अस्मीत्यैक्यपरामर्शस्तेन ब्रह्म भवाम्य-
हं॥४॥ एकमेवाद्वितीयं सन्नामरूपविवर्जितं॥ सृष्टेः पुराधुनाप्यस्य तादृक्त्वं तदितीर्यते॥५॥

लाद्यनवच्छिन्नः पूर्णः परमात्मात्रास्मिन्महावाक्ये ब्रह्मशब्देन ब्रह्मेत्येतेन पदेन वर्णितः॥
लक्षणयोच्यत इत्यर्थः॥ पदद्वयगतेनास्मीति पदेन पदद्वयसामानाधिकरण्यलभ्यं जीवब्र-
ह्मणोरैक्यं परामृश्यत इत्याह॥ तेन ब्रह्म भवामीति॥४॥ इदानीं छान्दोग्यशाखागतस्य तत्त्वमसीति
वाक्यस्यार्थप्रकाशनाय तत्पदलक्ष्यार्थमाह॥ एकमेवाद्वितीयमिति॥ सदेव सोम्येदमग्र आसी-
देकमेवाद्वितीयमिति वाक्येन सृष्टेः प्रागवस्थायां यन्नामरूपरहितं यत्सद्वस्तु प्रतिपादि-
तमस्त्यस्य सद्वस्तुनोऽधुनापि सृष्ट्युत्तरकालेऽपि तादृक्त्वं विचारदृष्ट्या तथात्वं तदिति पदेनेर्य-

महावाक्यविवेकः ५॥

276

ॐ नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ॥ महावाक्यविवेकस्य कुर्वे व्याख्यां समासतः॥ सम्प्रति सो-
ऽयमात्मा ब्रह्मात्मैकत्वावगतिसिद्ध्ये प्रसिद्धानां चतुर्णां महावाक्यानामर्थं क्रमेण निरूपयन् प्रथ-
मं ऋक्शाखागतस्य ऐतरेयोपनिषद्गतवाक्येषु प्रज्ञानं ब्रह्मेति महावाक्ये प्रज्ञानशब्दस्यार्थमा-
ह॥ येनेति॥ येन चक्षुर्द्वाराद्विनिर्गतान्तःकरणवृत्त्युपहितचैतन्येन दर्शनयोग्यं रूपादिकमीक्षते पश्य-
ति॥ शृणु च येन श्रोत्रद्वाराद्विनिर्गतान्तःकरणवृत्त्युपाधिकेन येन शब्दजातं शृणोति॥ तथैव घ्राणद्वा-
राद्विनिर्गतान्तःकरणवृत्त्युपाधिकेन येन गन्धजातं जिघ्रति॥ येन वागिन्द्रियावच्छिन्नेन व्याकरोति पठ-
ति जानीते व्याहरति॥ येन रसनेन्द्रियद्वाराद्विनिर्गतान्तःकरणवृत्त्युपाधिकेन स्वाद्वस्वादु रसो विजानाति॥

येनेक्षते शृणोतीदं जिघ्रति व्याकरोति च॥ स्वाद्वस्वादु विजानाति तत्प्रज्ञानमुदीरितम्॥ १
चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु मनुष्याश्वगवादिषु॥ चैतन्यमेकं ब्रह्मातः प्रज्ञानं ब्रह्म मय्यपि॥२॥

अनुक्रमसमन्वयार्थमाह॥ तथा चोक्तानेकैः सकलेन्द्रियान्तःकरणवृत्तिभेदैश्चोपलक्षितं यच्चैत-
न्यमस्ति तदेवात्र प्रज्ञानमित्युच्यत इत्यर्थः॥ अनेन येन वा पश्यतीत्यादेः सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य
नामधेयानीत्यन्तस्यावान्तरवाक्यसंदर्भस्यार्थः संक्षिप्य दर्शितः॥१॥ ॥एवं प्रज्ञानशब्दस्यार्थमभि-
धाय ब्रह्मशब्दार्थमाह॥ चतुर्मुखेति॥ ब्रह्मेन्द्रादिषु देवेषु मनुष्येषु॥ अश्वगवादि-
षु इह यादिष्वाकाशादिभिन्नेषु जङ्गमजन्मादिहेतुभूतं यदेकं चैतन्यमस्ति तद्ब्रह्मेत्यर्थः॥ अनेन च एष
ब्रह्मैष इन्द्र इत्यादेः॥ प्रज्ञाप्रतिष्ठेत्यन्तस्यावान्तरवाक्यस्यार्थः संक्षिप्य दर्शितः॥ समन्वयपदार्थमभिधाय
वाक्यार्थमाह॥ अत इति॥ यतः सर्वत्रावस्थितं प्रज्ञानं ब्रह्मातो मय्यपि स्थितं प्रज्ञानं ब्रह्मैव प्रज्ञानमता

[illegible] ५

277

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मदावितविक्षेपरहितस्य ब्रह्मवित्त्वमयौपचारिकमित्याह॥ विक्षेपइति॥ पारदर्शिनो वेदांतपारंगा-
ताः स्वयं॥६३॥ अत्रापि वासिष्ठवाक्यमुदाहरति॥ दर्शनादर्शने इति॥ यो ब्रह्म जानामि न जानामीति व्य-
वहारद्वयं परित्यज्य स्वमहिम्ना एव केवलस्वरूपेणावतिष्ठते स स्वयं ब्रह्म न ब्रह्मविदित्यर्थः॥६४॥ सकलद्वैत-
विवेचनमुपसंहरति॥ जीवन्मुक्तेरिति॥ अस्यास्त्वयं प्रकारो जीवन्मुक्तेः परा काष्ठा निरतिशया प्र-

विक्षेपो यस्य नास्त्यस्य ब्रह्मवित्त्वं न मन्यते॥ ब्रह्मैवायमिति प्राहुर्मुन-
यः पारदर्शिनः॥६३॥ दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः॥ यस्तिष्ठति
स तु ब्रह्मन्ब्रह्म न ब्रह्मवित्स्वयं॥६४॥ जीवन्मुक्तेः परा काष्ठा जीवद्वैतवि
वर्जनात्॥ लभ्यतेऽसावतोऽत्रेदमीशद्वैताद्विवेचितं॥६५॥ इति श्रीमत्प
रमहंसपरिव्राजकाचार्यविरचिते द्व
तप्रकरणं॥४॥

एवसानभूमिः जीवद्वैतस्य मनोमयप्रपंचस्य विवर्जनात्परित्यागाल्लभ्यते प्राप्यते अतः करणा-
दिद्वैतं जीवद्वैतं ईशाद्वैतादीश्वरसृष्टद्वैताद्विविच्य विवेचितं पृथग्दर्शितमित्यर्थः॥६५॥ इति श्रीमत्पर-
महंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिवर्यकिंकरेण रामकृष्णाख्यविदुषा विर-
चिता अद्वैतविवेकपदयोजना चतुर्थप्रकरणं समाप्तम्॥४॥ ॥

मनोनाशविलये किं भवतीत्यत आह॥ चित्ते तस्मिन्निति॥ तस्मिन्नुक्तः सकलव्यापाररहिते चित्ते
च मनोऽपि सर्वव्यापाररहितं भवति एतदित्यर्थः॥ अहमिति कमनोऽवस्थानस्य पुरुषार्थत्वे प्रमाणमाह॥
एतदिति एतत्पदमित्येतदित्यर्थः॥५३॥ वासिष्ठश्लोकद्वयमुदाहरति दृश्यमिति॥ नेदं नास्तीति किं-
चनेत्यादिश्रुत्या द्वितीयब्रह्मातिरिक्तं जगदभावज्ञानेन मनसः सकाशाद्दृश्यनिवारणं संपन्नं य-
दि तर्हि निरतिशयं मोक्षसुखं निष्पन्नमिति जानीयादित्यर्थः॥५४॥ अद्वैतशास्त्रमनर्थं विचारितं न

चित्ते तस्मिन्वृत्तिशून्ये मनस्तिष्ठति मूकवत्॥ एतत्पदं वसिष्ठेन रामाय बहुधेरितं॥५५॥
दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनं॥ संपन्नं चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः॥५६॥
विचारितमलं शास्त्रं चिरमुद्ग्राहितं मिथः॥ संत्यक्तवासनान्मौनादृते नास्त्युत्तमं पदं॥
विक्षिप्यते कदाचिद्धीः कर्मणा भोगदायिना॥ पुनः समाहिता सा स्यात्तदैवाभ्यास-
पाटवात्॥५७॥

यापरस्परं गुरुशिष्यादिसंवादद्वारा चिरकालं प्रमापितं च॥ एवं कृत्वा किं निश्चितमित्यत आह
संत्यक्तेति॥ सम्यक्त्यक्तकामादिवासनात्मनस्तूष्णींभावादृते अधिकः पुरुषार्थो ना-
स्तीति निश्चितमित्यर्थः॥५६॥ एवं निरुद्धे कस्यचिच्चित्तस्य प्रारब्धकर्मणा विक्षेपे सति तस्य ती
काराय यत्नः कर्तव्य इत्याह॥ विक्षिप्यत इति॥ भोगप्रदेन प्रारब्धकर्मणा बुद्धिः कदाचि-
द्विक्षिप्यते चेत्तर्हि सा बुद्धिरभ्यासदार्ढ्यात्तदैव पुनरपि समाहिता स्यादित्यर्थः॥५७॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२८०

तस्मात्तेषामुपायमाह ॥ काम्यादीति ॥ काम्याः कामनाविषयाः स्रगादयः प्राह्येषु वाञ्छादीनां
तेकाम्यादयस्तेषां येदोषास्तेषु जनितं यत्र संसारनिषयत्वादयस्तेषामुद्रिक्तवस्तोकस्तेनाविषयेकाप्स्
स्वपविचारादीनां तेनयोगाः ॥ तेषां कामादीनामागेहस्तेन प्रमादमाहत्य प्रसिद्धेति ॥ भवतु ततः किं
मायातस्मिन्तत्राह तामनिषेधेति ॥ ४४ ॥ नन्वकामादीनां मनस्थंहतत्त्वमात्मनमनस्तमनोराग्यस्य
तेनप्रत्यात्मनो योगापेक्षितत्वंतिशङ्केते ॥ नन्वतमिति ॥ मनोरागस्यमनसस्तत्वस्थेहतत्वाम
वपिपरंपरयानहेतुत्वात्मनस्तत्वं पंचेन्द्रियेभ्यो विहरति ॥ प्रयोषधरति ॥ ४५ ॥ परंपरयाप्रतनस्थेहे

काम्यादिदोषदृष्ट्याद्याः कामादित्यागहेतवः ॥ प्रसिद्धामोक्षहेतुस्तेषु जातेषु सत्त्वशुद्धिः
भवेत् ॥ ४६ ॥ नन्वत्र केषां कामादिर्मनोरागमतं कोहेतिति ॥ प्रयोषदोषबीजत्वात्तदित्यभगवा
नीरिता ॥ ४७ ॥ ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ॥ सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधो
भिजायते ॥ ४८ ॥ एवं जनेनमनोरागस्य निर्विकल्पसमाधिना ॥ मनसः कामक्रोधादिप्रसक्ति
कल्पसमाधिना ॥ ४९ ॥ बुद्धत्वेन वीरदोषत्रये नकालवासिना ॥ दीर्घश्रमणबुद्धाधमनोः

एतं विनिर्योगेते ॥ ५० ॥ हीकर्ममुदाहरति ॥ ध्यायतो विषयानितिसि

तत्त्वपदर्शनं यथा भगवा
नहीरागमनोरागस्यकः परिहारो योगस्वयमत्राह ॥ एकस्येति ॥ सोपिकृतः सिद्धतोमत
माह ॥ समस्यादृश्यति ॥ ५१ ॥ नन्वहङ्गागयोगासत्कल्पनतथात्वत्तत्वविनस्य ॥ कामादिरिस्मन्नाह
बुद्धत्वेनेति ॥ बुद्धमवगतेनेन तत्त्वमात्मैकालत्वं योगेन सत्तु तत्त्वेन कामक्रोधादिबुद्धिः
दोषदृष्टितेन प्रकान्तवासिना विजनदेशनिवासश्रीलेन प्रकुर्वतादीर्घ यहत्वद्धानारिमाजो

२८१

नन्वेवरागस्यसंयादृह्येनात्तत्तानर्थहेतोः कामादेः प्रत्यक्षत्वादेहिकामोगमात्रे स्वयोगिकामायप्रभुपग
मेकारोषसन्यसंचकार ॥ नेतमिति ॥ ननविनाशयमानेनविधिनिषेधप्रमाणसमनिकमप्रकामयादीः
नत्यावतं मानस्यतत्वप्रत्येष्टाचरणोस्मारित्यर्थः ॥ ५२ ॥ प्रमत्तकारोषधतिश्रयकलनरनिहनप्रति
पादनपरं सद्वेषतावार्थवचनमुदाहरति ॥ बुद्धाद्वैतेति ॥ बुद्धस्यद्वैतसत्तत्त्वमद्वैतस्वरूपस्यापनेनस
सबुद्धाद्वैतसत्तत्त्वविनस्ययथेष्टाचरणोयदिस्यात्तत्तहिंश्रुचिभक्षणादिकमपिस्यात्तथापा

तत्वंबुद्धापिकामादीन्निःशेषंनजहासिचेत् ॥ यथेष्टाचरणस्तेस्यात्कर्मशास्त्रातिलंघि
नः ॥ ५३ ॥ बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्ययथेष्टाचरणंयदि ॥ शुनांतत्त्वदृशांचैवकोभेदोशुचिभक्ष
णे ॥ ५४ ॥ बोधात्पुरामनोमात्रदोषैः क्लिष्टोस्यधुना ॥ अशेषलोकनिंदाचेत्यहोतेबोध
वैभवं ॥ ५५ ॥ विड्वराहादितुल्यत्वेमाकांक्षीस्तत्त्वविद्भवान् ॥ सर्वधीदोषसंत्यागाल्लोकैः
पूज्यस्वदेववत् ॥ ५६ ॥

तत्वमवगत्यवैत्यकोपिविशेषः स्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥ एतावता किमनिष्टमापादितमित्याशंक्य
निरुत्तोतत्त्वदृशांचैवनकोपिविशेषः स्यादित्यर्थः ॥ ५५ ॥ एतावताकिमनिष्टमायातमित्यतोयमोत
कसोपहासमुत्तरमाह ॥ बोधादिति ॥ तत्त्वज्ञानोदयात्पूर्वंकामक्रोधादिचित्तदोषैस्तवक्लेशोभू
दिदानीं सर्वलोकनिंदामपिसहस्वेतिक्लेशाद्वैगुण्यमितिभावः ॥ ५५ ॥ तर्हि किंकर्तव्यमित्यतआह
विड्वराहादीति ॥ सर्वोत्कर्षहेतुत्वात्तत्त्ववोधस्यकामादित्यागात्तत्त्वेननसर्वाधमविड्वराहादिसा
म्यमाकांक्षी ॥ किंतुकामादित्यागात्सकलमनोदोषहानेनसर्वजनैर्देववत्पूज्यस्वभवे

मर्कं ५२

२९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

किमनयोः शास्त्रीयद्वेतस्यैव तत्वबोधेनरकालमेवदेयत्वेनेत्याह॥ उभयमिति॥ शाकनिवारणं।
किमर्थं ह्यत आह॥ बोधसिद्धयइति॥ नचलिंगमाह शमयतीति॥ एतच्च तत्त्वबोधात्प्राक्कर्तव्यं द्वैतं
ततएव निवृत्तिसिद्धवस्तुविवेकादिवत्ज्ञानसाधनेषु मध्येशान्तः समाहितइतिपदाभ्यां शांति
समाधीश्रवणेन समर्थं॥ ५० ॥ ननुतत्त्वबोधात्प्राक्तनिवारणमित्यभिधानात् उत्तरकालमसत्त्वीका
यतात्पर्यमिति सिद्धान्तोऽयमाह॥ बोधादूर्ध्वमिति॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन दृढयति॥ कामादीति॥ का
मादिदोषैः क्लेशः सम्बन्धे यस्य तेन पुनः तत्त्वज्ञस्य कृतार्था जीवन्मुक्तत्वं न हि नास्त्येवेत्यर्थः।

दृश्यं तेन तत्त्वबोधशुद्धाक्षिवार्यं बोधसिद्धये॥ शमः समाहितत्वेन साधनेषूक्तं तेनतः ५१
बोधादूर्ध्वं चतद्वैतं जीवन्मुक्तिप्रसिद्धये॥ कामादिक्लेशबन्धेन युक्तस्य न हि मुक्तता
जीवन्मुक्तिरियं मामभूज्जन्मान्तराकृतौ॥ नहि जन्मापि ते तत्तत्स्वर्गमानात्मनो भवान
त्यागि विधाय दोषांस्त्वं मोदयेत मनोरथे। तदा दोषान्कामादीन्कामादिः किं न दीयते ५५

५२॥ ननुकामादिनिवारणे द्वैतस्यायामिति कद्रूपमर्थं दृश्यादित्युक्तौ बालेकिमनया प्राप
तिकया जीवन्मुक्तेति शंकते॥ जीवन्मुक्तिरिति॥ ऐहिकानिष्टनिवृत्तिमेवाभय्या जीवन्मुक्तिमारो
यात्मिकभोगानिवृत्तिमयाहिंदेहमुक्तिरपिमास्त्रयादित्यनिष्टव्यापारं परिहरति॥ नहीति
५३॥ प्रतिबन्धीमोचनेन शंकते तथाति सर्वेति॥ दोषशुक्तेन स्वर्गादेस्त्याज्यतेस कलङ्कघा
यैविधानकर्त्वेनानेविदोषद्वयस्य कामादेः॥ तन्तेन्नाम्नात्वमित्याह॥ नदादोषतनमेति॥ ५५॥

ब्रह्मत्वेति॥ तत्र तत्त्वज्ञानमृपाद्भावशौ विचारात्त्वं यत्तु च णादि
किं न ब्रह्मीयं द्वैतमिथ्याकोत्तायामाह॥ शास्त्रमिति॥ तत्र मनसा सहदेवश्यत्वं॥ आत्मसमाश्रुतेः कालेन
कं तत्त्वास्त्रीयं मानसे जगदिमर्थः॥ ननु ज्ञान स्यातबोधनादिभ्यस्तपर्यनं॥ नत्त्वास्त्रीयं द्वैतं तत्त्वालान्तेकालत्व
यद्वैतनचित्ते मनकार्यादिमाशंक्याह॥ वृद्धेनत्वेनत्वद्वैतमिति॥ दयालाकमसंकचिन्त्कामादीना।
गौतद्वैतातान्त्येनसंयं॥ नर्ध्यामममितितिवाक्यमस्याकार्यनितिबेलित॥ दयालाभवतर्कः कामसानुपपत्तिः
मनागपीतिप्रवोर्ध्वनकामाधवत्स्यात्समस्यानस्मिलितइत्नाममस्यैवेतिवदामः एतेनकाप्यनपपत्तिः

आत्मत्वविचारात्येशास्त्रीयमानसं जगत्॥ वृद्धेनत्वेनचद्वेदयमितिश्रुत्वत्रयासते॥ ५७॥ शा
स्त्राण्यधीत्य मेधावी अभ्यस्य च पुनः पुनः॥ परमंब्रह्मविज्ञाय उल्कावत्तान्यथोत्सृजेत्॥ ५८॥ ग्रं
थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः॥ पलालमिवधान्यार्थी त्यजेत्ग्रन्थमशेषतः॥ ५९॥ त
मेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः॥ नानुध्यायेद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हितत्॥ ६०॥
तमेवैकं विजानीत ह्यन्या वाचो विमुञ्चथ॥ यत्नेन हाभ्यन्तरस्यायाः स्कतयः स्कुटाः॥ ६१॥
तमेवैकं विजानीतत्यन्या वाचो विमुञ्चथ॥ कामक्रोधादिकेनोद्धं मनोरास्यंतस्थन॥ ६२॥
शास्त्रीयमपिद्वैतं तत्त्वं भेदमिति निहिता॥ कामक्रोधादिकं त्वाश्रमसनारागस्तस्थन॥
अशास्त्रीयमपि द्वैतं तीव्रं मंदमिति द्विधा॥ कामक्रोधादिकं तीव्रं मनोराज्यं तदेतरत्॥ ६३॥

५६॥ नत्त्वबोधोत्तरकालेन द्वैतप्रतिपादनपराः श्रुतीरुदाहरति॥ शास्त्राण्यधीत्येति॥ ५७॥ ग्रंथमभ्या
५८॥ तत्त्वबोधोत्तरकालं तद्वैतप्रतिपादनपराश्रुतीरुदाहरति॥ शास्त्राण्यधीत्येति॥ ५७॥ ग्रंथमभ्या
स्येति॥ ५९॥ नमेवधीरइति॥ ६०॥ तमेवैकमिति॥ तमेवैकं विजानीतेत्यनेन॥ तमेवैकं ज्ञानयात्मानेअन्या
वाचोमुञ्चथामृतस्यैष सेतुरिति श्रुतिरर्थतः पठिता॥ ६१॥ अशास्त्रीयस्यापिद्वैतस्यावांतरभेदमाह॥
अशास्त्रीयमिति॥ द्विविधस्यापिक्रमेणोदाहरति॥ कामक्रोधादिकमिति इतरन्मंदमित्यर्थः॥ ६२॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ननु बाधहेतुनिवारणार्थं तत्र द्वितीयज्ञानमेव नो दीपादिनाशो वा तन्निवारणाभावेपि तस्य मिथ्यात्वं तत्रापि स्वपारमार्थिकमहं तत्त्वबोद्धुं शक्नुयामित्यत आह ॥ अनन्तहेतोपीति ॥ १९ ॥ न हेतुतस्तद्बाधज्ञानस्य हेतुत्वात्तत्प्रयोजकस्यापि न तन्निवारणे वेदान्तश्रुतिनियमाभावे प्रमाद इत्याह ॥ फलस्य इति ॥ फलपर्यन्तं फलं यावत्स्वयं प्रतिबन्धकं तत्स्वहेतु तस्य नित्यवृत्ताः तस्मात्त्वं विशेषहेत्वभावे एव हेतुत्वात्तत्र बोद्धव्यं न प्रमाणतः स्वहेतु निवारणे सत्यपि युक्तिर्न सा स्वयमभावतः गुरुशास्त्रादिभिः सत्ताना साधनसामग्रीवशात्त्वं न दृश्यं व स्तु बो- बोद्धुं शक्यं न भवति ॥ अतस्तन्निवारणप्रयोजकमिति भावः ॥ १८ ॥ ननु तथापि स्वहेतुहेतुकत्वमहं तत्र

अनन्तहेतो पीठ स्व हेतु हेतुर्न सम्भवात्मनो ॥ बुद्ध्या वलाद्धयं बोद्धुं शक्यं वस्तु केवलवादिना ॥ १९ ॥ व लयेन सिद्धतो वस्तु कर्मणा स्वाभाविकतः ॥ विरोधि हेत्वभावेपि न शक्यं बोद्धुमद्वयं ॥ २० ॥ प्रबोध के साधके च हेतुर्मोक्षस्य निर्मितेः ॥ अन्वयेन तु मशकाः चेतना स्वान्तरित्यवेक्षतः ॥ २१ ॥ जीवहेतुनश्वा शीघ्रं न शक्यो वेदितुं हिया ॥ उपादीनं तत्त्वं नाशीय मातस्य बोधनात् ॥ २२ ॥ ॥

ज्ञानतिरिक्तं साधकमाह ॥ प्रबोधकमिति ॥ ईश्वरनिर्मितेर्हेतुं प्रबोधकं ॥ न स्वप्रबोधज्ञानेनैव हेतुत्वात् नात्मन्यत्वमन्यस्य साधकं चराचरकर्माण्युपादेयं परस्य ज्ञानसाधनमोहादीनां विरहो हेतुमस्य विषये नमशकाश्चेतिहेतुतो न हेतुमाहात्म्यः कारणात्तद्बाधनत इति भावः ॥ २० ॥ इदानीं जीवस्य हेतुविभजते ॥ जीवहेतुमिति ॥ किं हि विधमपि सदा हेयमेव वेद्यमाह ॥ उपादीनं इति ॥ आनन्दस्या वबोधनात् ॥ तत्स्वावबोधनपर्यन्तमित्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥

ननु नहि यथाकारस्वरूपं गत्वा बाधस्य हेतोः पक्षपातो यः ॥ हर्षमानसप्रपञ्चं च संस्कारस्य बोधो नेत्र मान नह यथाकारस्वरूपं गतत्वाद्बाधप्रयोजकत्वाद्बोधहेतुत्वे ततः ॥ वैयर्थ्यमिति ॥ नहि विज्ञानवादात्को सप्रपञ्चहेतुत्वोपपन्नं तिष्ठामो न कथं प्रतिबाधेन तद्दंशीकरोति ॥ वैयर्थ्यमिति ॥ नहि विज्ञानवादात्को- सप्रपञ्च हेतुलोपपन्नं तिष्ठा मोक्षमोहं तद्वादेन तदंगीकरोति विज्ञानवादिनो बाह्यार्थमेवापलपति वयं तु न तथा यथा सवमेद इत्यर्थः । भेदस्य फलमाह ॥ बाध्यमिति ॥ विज्ञानवादिनो बाह्यार्थमेवापलपति ॥ प्रयोजनमिति ॥ मानाधीनावस्तुसिद्धिर्न प्रयोजनवशात्स्वाभ्युपगमोऽपि युक्तः एवमाशंक्याह ॥ प्रयोजनमिति ॥ मानाधीना वस्तुसिद्धिर्न प्रयोजनवशान्नस्वाभ्युपगमो प्रयुक्तः एवमाशंक्याह प्रयोजनस्य सत्त्वमात्रेणास्य लौकिकैर्वादिभिश्चाभ्युपगमा- प्रयोजनाधीनानामानसिद्धस्य प्रयोजनस्य सत्त्वमात्रेणास्य लौकिकैर्वादिभिश्चाभ्युपगमा-

वैयर्थ्यमस्तु वा बाह्येन वा वयमिति मीयमहे ॥ प्रयोजनमपेक्ष्य तेन मानानीति हि
स्थितिः ॥ २३ ॥ बंधस्य मानसं हेतुं तद्दीर्घेन शाम्यति ॥ अभ्यसेद्योगमेवातो ब्रह्म
ज्ञानेन किं वद ॥ २४ ॥ तात्कालिकहेतुशान्तावप्यागामिजन्मनिस्त्वयः ॥ ब्रह्मज्ञानेन वि
नानस्यादिति वेदान्तडिंडिमः ॥ २५ ॥

इति भावः ॥ २२ ॥ मानसं हेतुं स्वबंधहेतुं वेत्तस्य मनोनिरोधात्मकयोगेनैव निवृत्तिसंभवाद्ब्रह्मज्ञानं-
नेत्याशंक्याह ॥ बंधस्येति ॥ २३ ॥ योगेन किं हेतोपशमस्तात्कालि कं उत आत्यन्तिको वेति विकल्प्याद्यमंगीकृत्य द्वितीयं दूषयति ॥ तात्कालिकेति ॥ तात्कालिकस्य मन्य- स्य बंधनिवर्तकत्वाभ्युपगमो विरुद्ध इत्याशंक्याह ॥ बंधस्य इति ॥ २४ ॥ ॥ तदा चेत्सर्वदा कारणावेष्टयिष्यति मानवाः ॥ तदाऽऽत्मस- तेसर्वपापेभ्यः तावत्प्राप्तिर्न ब्रह्मज्ञानादेवबंधनिवृत्तिरिति मन्तव्यमिति ॥ यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ॥ तदा देवम विज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यतीत्यादिश्रुतिषु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मज्ञानादेव बंधनिवृत्तिरभि-

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नन्वेतावन्वयव्यतिरेकौ बाह्यार्थविषयौ किं न स्यातामित्यत आह ॥ असतीति ॥ नरो मनुष्यः पतद्
पलक्षणमेषामपि स्वप्नादौ स्वप्नसमाध्यादिकाले बाह्यार्थे नष्टेऽपि योषिदादौ प्रतिकूले व्याघ्रादौ
वा पारमार्थिके विषये असत्यपि बध्यते मानेऽपि बध्यते ॥ तावद्दुःखाभ्यां युज्यते ॥ समाध्यादिषु
सत्सु न बाह्यार्थे सत्यपि न बध्यते न सुखदुःखादिमान् भवति ॥ अत एतद्विषयावन्वयव्यतिरेकौ न
स्त इत्यर्थः ॥ २९ ॥ मनोमयप्रपंचस्य बंधकत्वे नान्वयव्यतिरेकावुदाहृत्योपसंहरति ॥ परमिति ॥

असत्यपि च बाह्यार्थे स्वप्नादौ बध्यते नरः ॥ समाधिसुप्तिमूर्छासु सत्यपि
न बध्यते ॥ ३० ॥ देशांतरं गते पुत्रे जीवत्येवात्र तत्पिता ॥ विप्रलंभकवाक्येन मृतं म
त्वा प्ररोदिति ॥ ३१ ॥ मृतेऽपि तस्मिन्वार्तायामश्रुतायां न रोदिति ॥ अतः सर्वस्य
जीवस्य बंधकृन्मानसं जगत् ॥ ३२ ॥ विज्ञानवादो बाह्यार्थवैयर्थ्यात्स्यादिहे
ति चेत् ॥ न हृद्याकारमाधातुं बाह्यस्यापेक्षितत्वतः ॥ ३३ ॥

देशांतरे ग्रामे मठे वा गते पुत्रे जीवत्येव सत्यत्र स्वगृहे स्थितस्तत्पिता विप्रलंभकस्य मिथ्यावचनैः परवं
चकस्य तु मृतोऽयं तव पुत्र इति वाक्येन स्वपुत्रे मृतेऽपि तत्पिता प्रकर्षेण रोदनं करोतीति ॥ ३१ ॥ तस्मि
न्नेव पुत्रे तत्र मृतेऽपि तन्मृतिवार्तायामश्रुतायां सत्यां रोदनं न करोति ॥ फलितमाह ॥ अत इति ॥ ३२ ॥
धीमयस्यैव जगतो बंधहेतुत्वाद्योगाचारो बाह्यार्थापलापादयमस्मदीयसिद्धांतः प्राप्तः स्यादिति शंकते विज्ञा
नेति परिहरति ॥ न हृदीति ॥ यद्यपि मानसप्रपंचस्यैव बंधहेतुत्वं तथापि तद्धेतुत्वेन बाह्यार्थस्याप्यपि॰

श्रीकाशीविज्ञान... ॥ १२ ॥

286

287

इदानीं वार्तिककारवचनमाह ॥ मातेति ॥ मातुः स्वाभिष्टानुष्ठेयविदाभासरूपात्मा न
मानाभिनिष्पत्तिर्मानस्य स्वाभासोऽतः करणवृत्तिरूपस्याभिनिष्पत्तिरुत्पत्तिर्भवतीति शेषः ॥ निष्प
न्नमनुवर्तते तन्मानेन मेयं प्रमेयं घटादिरूपमेति प्राप्नोति ॥ किंच तन्मानेन मेयाभिसंगतेन प्रमेयेन संब
द्धं मनो मेयाभं मेयस्येवाभा यस्य तन्मेयाभं तस्य भावस्तत्त्वं मेयसमानाकारत्वं प्रपद्यते प्राप्नो
तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ भवत्वेवं प्रकृते किमायातमित्यत आह ॥ सतीति ॥ नन्वस्मन्मयद्वयस्यैव मनोमय

मातुर्मानाभिनिष्पत्तिर्निष्पन्नं मेयमेति तत् ॥ मेयाभिसंगतं तच्च
मेयाभत्वं प्रपद्यते ॥ २७ ॥ सत्येव विषये द्वौ धीस्तौ मन्मयधीम
यौ ॥ मन्मयो मानमेयः स्यात्साक्षिभास्यस्तु धीमयः ॥ २८ ॥ अन्वय
व्यतिरेकाभ्यां धीमयो जीवबंधकृत् ॥ सत्यस्मिन्सुखदुःखे स्तस्तस्मि
न्नसति न द्वयं ॥ २९ ॥

घटस्तेनैव मनसावरहीनमपाकत्वात्ग्रहकांतराभावोऽसिद्ध इत्याह ॥ मन्मय इति ॥ यथास्मन्मयो
मानमेयः तथा धीमयः साक्षिभास्यरूपमयः ॥ २८ ॥ भवत्वेवं द्विविधे हेतमत्र कस्य हेयत्वं कस्य वा नेति
नत्वायतद्भ्याशंक्य ॥ जीवसृष्टस्य हेयत्वमित्यभिप्रेत्य तस्यैव बंधहेतुत्वं दर्शयति ॥ अन्वय इति ॥ अन्वय
व्यतिरेकावेव दर्शयति सतीति ॥ अस्मिन्जीवसृष्टे मानसप्रपंचे सति विद्यमाने सुखदुःखे स्तः
अतः अस्मिन्नसति न द्वयं सुखदुःखं च नास्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ननु श्रोत्रादिस्थले बाह्यविषयाभावात् कथं मनोमयत्वम् इति स्थले तु नन्दनं पपङ्केवा बा
वत्वनः सत्वादिति शंकते ॥ श्रोत्रीति ॥ मानेन प्रमत्वादिप्रमाणेन मेयस्य प्रमेयस्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ श्र
मिति स्थले बाह्यविषयस्य नन्वसंभावीकरोति ॥ बाढं इति कथ्यते दिनं हि विषयस्य मनोमयत्वमुच्यते ।
मनसाह ॥ माने निति ॥ मानेन चत्वारादि प्रमाणेन विषयाकृति तत्तत्समेयेन योगात् संभवात् स्या
न्नन्विदं च कथं कल्पितमित्याशंक्याह ॥ आद्येति ॥ ४ ॥ न च तावद्बाह्यकारं वचन मदाहरन्
मेयेति ॥ यथाऽऽद्येनार्शमूषायां सिक्तं तत्तत्रिभं जायते ॥ तत्समानाकारं भवति ॥ यथा तद्धारी

आंति स्वमनोगतं स्फुरति विषयस्य मनोमयं ॥ नाद्यमानेन मेयस्य तन्मनोमयतीति चेत् ॥
बाढं मानेन मेयेन योगात्सा विषयाकृतिः ॥ आद्यवातिं क काटम्यामेयमर्थं यदीरितः ॥
मूषासिक्तं यथाताम्रं तत्रिभं जायते तथा ॥ रूपादीन्व्याप्नुवच्चित्तं तत्रिभं दृश्यते ध्रुवं ॥ ५ ॥
व्यंजको वा यथाऽऽलोको व्यंग्यस्याकारतामियात् ॥ सर्वार्थव्यंजकत्वाद्धीरर्थाकारा प्रदृश्यते

तिविषयाकारतां गत्वा विषयीकरोति चित्तं धवमवलपेन त्रिभं दृश्यते तदुपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु ताम्रादे
रग्निसंपर्कात् द्रवत्वं मूषासिक्तस्य कठिनस्य मूषाभिज्ञानेन पृक्वापत्तेर् मूषाकारप्राप्तिर्ना
पि दृश्यते तया लोकादिविलक्षणा या विषयव्याप्तिर् अपि कथं कथं तदाकारप्रतिबिंबाशंक्य दृष्टां
तरमाह ॥ व्यंजक इति ॥ यथा वा व्यंजकः प्रकाशकः प्रालोकः प्रानपादिर्व्यंग्यस्य प्रकाश्यस्य
घटादीनामाकारतां स्वाकारवत्तामियान्याप्नुयात् ॥ एवं धीरपि सर्वार्थव्यंजकत्वात् सकलपदा
र्थप्रकाशकत्वादर्थाकारा प्रदर्शयाकाराच्युतवाकारा यस्याः सा तथा प्रदृश्यते प्रकर्षेणोपलभ्यते ॥

ननु सति भोग्यभेदे भोगभेदः कल्प्येत स एव नास्तीत्याशंक्य एकस्मिन्नपि त्वाद्रेवमित्याह ॥ दृष्यतीति ॥ एको
मृगाद्यर्थो तेन लब्धा दृष्यति ॥ अन्यस्तु पदाविषयस्त्वलाभात् क्रुध्यति ॥ अन्यस्तद्विषये विरक्तस्तं न म
तिपरस्य लाभालाभनिमित्तकौ हर्षकोपौ न भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ के ते भोग्यभेदा यत्कृतो जीवसृष्टा
श्राकारभेदाः प्रसक्तं प्राह ॥ प्रियइति ॥ मणिरुत्पाप्रियमप्रियत्वोपेक्ष्यत्वलक्षणाकारभेदा जीवैः स
ष्टा विषये प्यसाधारणमनुसृत्य तत्र निरूपणं तदीश्वरनिर्मितमित्यर्थः ॥ १० ॥ अङ्को जीवसृष्टाकारभेद
मुदाहरणेन स्पष्टयति ॥ भार्येति ॥ ननेदा भर्तृभगिनी यातानां देवरपत्नी प्रतियोगिधिया भर्तृ

हृष्यत्येको मणिं लब्ध्वा क्रुध्यत्यन्यो ह्यलाभतः ॥ पश्यत्येव विरक्तोऽत्र न हृष्यति न कुप्यति ॥ १९ ॥
प्रियोऽप्रियउपेक्ष्यश्चेत्याकारा मणिगास्त्रयः ॥ सृष्टा जीवैरीशसृष्टं रूपं साधारणं त्रिषु ॥ २० ॥
भार्या स्नुषा ननांदा च याता मातेत्यनेकधा ॥ प्रतियोगिधियायोषिद्भिद्यते न स्वरूपतः ॥ २१ ॥
ननु ज्ञानानि भिद्यंतामाकारस्तु न भिद्यते ॥ योषिद्वपुषि निश्शयोनष्टो जीवनिर्मितः ॥ २२ ॥

तयेत्यादिलक्षणप्रतियोगिगोचरया बुद्ध्यानतरूपत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ननु योषिद्विषयाणिभा
र्यात्वादिलक्षणप्रतियोगिगोचरयाबुद्ध्यानतरूपत इत्यर्थः ॥ ननु योषिद्विषयाणि भा
र्यास्नुषेत्यादिज्ञानानीत्येव भिन्नानि उपलभ्यं ॥ नतु तद्विषयभूताया योषितास्तु रूपभेदो दृश्यते ॥ अतः श्र
तियोगिधिया योषिद्भिद्यत इत्युक्तमयुक्तमिति शंकते ॥ ननु इति ॥ ज्ञानैव लक्षणस्येव लक्षणप्रा
विनाभूतत्वात्तेषामाकारभेदो गीकर्तव्य एवेत्याशयेन परिहरति ॥ मैवमिति ॥ मैवं मांसमयी योषि
काचिदन्या मनोमयी ॥ मांसमय्या अभेदेपि भिद्यते हि मनोमयी ॥ २२ ॥

288

289

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मानिव समाज्ञात्मेकमस्य स्वायामणिनीडे मेवास्य तन्त्रा याश्या मते । यदिदमयुतस्मादिनायत्वा
त्मावाप्ययोमनोमयः प्राणमयश्चेतेमनाकाशसंभृताधिकृत्य कौषितकावृषद्वयेणाद्दर्शिता लोमाह ‖ जी
वादिकमिति ‖ ननूक्तसमाज्ञानां जगद्देवतः पातिते ने स्वयं निर्मितत्वात्जीवनिर्मितास्यात्मनः समूलात्म
नाशं कतत्त्वस्य स्वयं निर्मितत्वे पि भोग्यताकार्यस्य जीवनिर्मितत्वानेवमित्याह ‖ ईशो नेति ‖ ४ ‖ ता
न कर्मभ्यो तानि विहितेश्वति चिदं च देवतापरलोकविद्यादिविषयेताने ‖ कर्मैव विहितेन यथादिरूपेण ति

जीवादिके दृश्यवर्गमायोसोडीनतुचात्मनः ‖ वाक्यार्थेति समन्तमन्नाता मन्तव्यास्यवां ‖ ४ ‖
ईशो न तु यथैतानि निर्मितानि निरूपणः ‖ तथापि चाविकर्मण्योजीवो कार्यधीनदूत्तां ‖ ५ ‖
ईशकार्यं जीवभोग्यं जगद्द्वाभ्यां समन्विते ‖ पितृजन्या भर्तृभोग्या यथा योषित्येष्यते ‖ ६ ‖
मायाहृष्टात्मकोतीशो केवलः साधनेतनौ ‖ मनोवृष्टात्मको जीवः सङ्कल्पा भोगसाधने ‖ ७ ‖
ईशनिर्मितमायादौ वस्त्वेकविषयस्थिते ‖ भोक्तृधीवृत्तिनानात्वात्तद्भोगो बहुधेष्यते ‖ ८ ‖

चिदं ‖ हिंसादिरूपेणात्माभ्यामित्यर्थः ‖ तदुक्तं तैत्तिरीये भोक्त्रीत्याद्यिशानेनात्मभोगोपकारकतेस्यर्थः
‖ ४ ‖ किमुक्तं भवतीत्यत आह ‖ ईशइति ‖ जगत्समाजोत्तरौ नोक्त्रीत्यादिरूपमीशकार्यं तेन जीवभो
ग्यत्वेन वहाभ्यामेवह्यमित्यर्थः ‖ एकस्योभयसंबंधे दृष्टान्तमाह ‖ पितृइति ‖ ईशजीवयोर्जगत्सृष्टौ किं
साधनमित्यत आह ‖ मायेति ‖ नन्वेकस्मिन्वस्तुस्वरूपातिरिक्तो भोगः सनाकारणं नास्तिको
जीवेन सृज्यत इत्याशंक्याह ‖ ईशेति ‖ एकस्मिन्नेव विषये बहुविधो भोगः स्वलभ्यमानत्वाद्योजनके

र्विलादिविकल्पधर्मदर्शनेनैतदुक्तमाशंक्याह ‖ मोहेश्वरीति
नैवेश्वरस्यैव जीवस्वरूपेणाविशिष्टत्वेन स्यात्तत्
माहेश्वरी मायेति महेश्वरमिति श्रुत्युक्तमहेश्वरसंबंधिनी या माया सा तस्य निर्माणशक्तिवद्वेदा
नत्वेन सामर्थ्यं वन्मोहनशक्तिश्च मोहनसामर्थ्यमप्यस्ति ‖ तदेतदुक्तं मोहात्मकमितिश्रुतेः ‖ त
स्मादीशस्य मोहनशक्तिस्तेन सर्वान्जीवान्मोहयति ‖ चिदाभेदाद्विरूपः
नः किमित्यत आह ‖ तमिति ‖ अहो मोहनशक्तिः कि मित्यत आह ‖ मोहादिति ‖ मोहात्मवीक्षात ‖ अनीशता चिह्न
ज्ञानं रहितेनकरोति ‖ ९ ‖ ननु तर्हि किमित्यत आह ‖ मोहाच्छरीरात्मभ्रमानगतः शोचति दुःखि
त इत्यर्थः निवर्तयितृ समर्थं तदपि वर्णितमग्नः शरीरे नाहमात्मा भ्रमानेन गतः शोचति दुःखि

माहेश्वरी तु माया या तस्या निर्माणशक्तिवत् ‖ विद्यते मोहशक्तिश्च तं जीवं मोहयत्यसौ
मोहादनीशतां प्राप्य मग्नो वपुषि शोचति ‖ ईशसृष्टमिदं द्वैतं सर्वमुक्तं समासतः ‖ १० ‖
समाप्त्यवाक्तायां द्वैतं जीवसृष्टं प्रपञ्चितं ‖ सप्तान्निसमस्तानेन कर्मणा जनयत्पिता ‖ ११ ‖
मत्रान्नसमेकं देवान्नेद्वे पश्वन्नं चतुर्थकं ‖ मन्त्रवितयमात्मार्थं मन्त्रान्नाति नियोजनं ‖ १२ ‖

नायभिमानेनकरोति ‖ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमान इति श्रुतेरित्यर्थः ‖ वस्
वस्तुतो ज्ञानेन विमुच्यत इति ‖ ईशसृष्टमितिसमासतः संक्षेपणोक्तमित्यर्थः ‖ १० ‖ ननु जी
मायां सांकर्य ‖ परिहाराय यदुक्तं निगमयति ‖ ईशसृष्टमिति समासतः संक्षेपणोक्तमित्यर्थः ‖ १० ‖ ननु जी
वसृष्टं द्वैतं किं मानमित्याशंक्याह ‖ सप्तेति ‖ कथं तत्प्रपञ्चितमित्याशंक्य सप्तान्नशब्दवाच्य
द्वैतस्य सृष्टिप्रतिपादिकं यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पितेति वाक्यमर्थतः संगृह्णाति ‖ अन्ना
नीति ‖ पिता स्वाहृष्टद्वारा जगदुत्पादनेन सर्वलोकदेहपालको जीव इत्यर्थः ‖ १२ ‖ नन्वन्नसमकस्य
मनेकिमर्थमित्याशंक्य ‖ तद्विनियोगमेकमस्य साधारणं देवान्भाजयत ‖ ब्रीह्यादिना कृत

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एवं बृहदारण्यकेप्यव्याकृतशब्दवाच्याद्ब्रह्मणो नामरूपात्मकं जगदुत्पन्नमिति स्फुटमित्याह
जगदिति ॥ ८ ॥ विराण्मनुर्नरो गावः इति ॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ
नामायमिदंरूप इति वाक्येन स्पष्टः ॥ अत्र च एतन्नामरूपे अव्याकृतशब्दवाच्यान्मायोपाधिकाद्ब्र
ह्मणो नामरूपसृष्टिकथनाल्लक्षणया स्पष्टेति कृत्वा ॥ तयोर्नामरूपयोर्विराडादिरूपस्य तत्कार्यस्य सृष्टि
नावनंतरमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामायमिदंरूपमिति वाक्येनाभिहितात्ते
च विराडादिरूपान्विदमप्यत्रास्मिन्कल्पविशेषास्यादिना ॥ एवमेव यदिदं किंचित्मिथुनमापिपी

जगद्व्याकृतं सर्वं यासीद्व्याक्रियते पुनः ॥ इत्याभ्यां नामरूपाभ्यां विराडादिषु ते स्फुटे ॥ ८ ॥
विराण्मनुर्नरो गावः खराश्वाजावयस्तथा ॥ पिपीलिकावधि द्वंद्वमिति वाजसनेयिनः ॥
कृत्वा रूपान्तरं जैवं देहे प्रविशतीश्वरः ॥ इति ताः श्रुतयः प्राहुर्जीवत्वं प्राणधारणात् ॥ १० ॥ चैत
न्यं यदधिष्ठानं लिंगदेहश्च यः पुनः ॥ चिच्छाया लिंगदेहस्था तत्संघो जीव उच्यते ॥ ११ ॥

लिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजतेत्यनेनरूपिणा स्पष्टः ॥ उदाहृताभिः श्रुतिभिः ईश्वरस्याभिध्यानानंतरं ब्र
ह्मणो जीवरूपेण प्रवेशोऽभिहित इत्याह ॥ कृत्वेति ॥ १० ॥ कृत्वा जैवं जीवसंबंधि यद्रूपांतरं प्रविविक्ताद्ब्र
ह्मणो विलक्षणं विकाररूपमिश्वरः ॥ देहे देहेऽनेन जीवेनेत्यादिश्रुतय आहुः ॥ जीवत्वमिति ॥ प्राणादी
नां स्वामित्वेन प्रेरकत्वं प्राणधारणं ॥ १० ॥ तस्माज्जैवरूपं कृत्वा प्रविशतीत्युक्तं किं तदित्यपेक्षायामा
ह ॥ चैतन्यमिति ॥ अधिष्ठाने लिंगदेहकल्पनाधारभूतं यच्चैतन्यमस्ति यश्च कल्पितो लिंगदेहो
यश्च तस्मिन् लिंगदेहे विद्यमाना चिदाभासस्तत्संघस्तेषां त्रयाणां समूहो जीवशब्देनोच्यत इत्य

ईश्वरस्य जगत्कारणत्वेनैव निर्देशश्रुतिरपि प्रमाणं [illegible] कार्यार्थतः पठति ॥ स्वमिति हार्थो
ईश्वरस्य जगत्कारणत्वेनैव [illegible] सत्त्वाभिप्रेतमाकाशमन्यत्सर्वमेव तु कार्यं [illegible] इत्यादिना नामरूपसमं तत
संसृज्य नामरूपे व्याकरवाणीति [illegible] आकाशादिदेहपर्यंतं जगत्सर्वमभिध्यायो
न वाक्येन ब्रह्मणा निर्दिष्टमेव प्रत्यगभिन्नाद्ब्रह्मण आकाशादिदेहपर्यंतं जगन्निर्मितमिति यथा
पि च श्रुतिर्दर्शयति सोऽकामयत ॥ बहु स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदि
दं किंचेति वाक्येन तत्सेव ब्रह्मणो जगत्स्रष्टृत्वं पर्यालोचनेन जगत्स्रष्टृत्वेनैव निर्दिष्टं तद्
ब्रह्मणो [illegible] जगत्स्रष्टृत्वं स्फुटमित्याह ॥ इदमिति ॥ सदेव सोम्येदमग्र आ
सीत् ॥ १ ॥ [illegible] एव जगत्स्रष्टृत्वेन स्फुटमित्याह

ईक्षणपूर्वकं तेजोऽसृजत् ॥ स देहाकृतमादर्शी ॥ सम्भूतं ब्रह्मणस्तस्मादेतस्मादात्मनोऽपि च
ईक्षां बहु स्यां प्रजायेयेति कामतः ॥ तपस्तप्त्वासृजत्सर्वं जगदित्याह तैत्ति
राः ॥ ४ ॥ बहु स्यामहमेवातः प्रजायेयेति कामतः ॥ तपस्तप्त्वासृजत्सर्वं जगदित्याह तैत्ति
रिः ॥ ५ ॥ इदमग्रे सदेवासीद्बहुत्वाय तदैक्षत ॥ तेजोऽबन्नाण्डजादीनि ससर्जेति च सामगाः ॥ ६ ॥
विस्फुलिंगा यथा वह्नेर्जायन्तेऽक्षरतस्तथा ॥ विविधाश्चिज्जडा भावा इत्याथर्वणिकश्रुतिः

सीदेकमेवाद्वितीयमिति ॥ सदुपहितेनैव सोपक्रमतदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृ
जतेत्यादिना तस्यैव [illegible] पूर्वकं तेजोऽबन्नसृष्टिमभिधाय तेषां त्रिवृत्करणाभिधानाद्दीपवीजादि
[illegible] प्रविश्य जगत्सर्वं [illegible] सामगा आहुरित्यर्थः ॥ ६ ॥
भवन्तीत्युक्ते जगतो [illegible] आदित्यादिश्रुतेर्ज्वलतो [illegible] विस्फुलिंगाः सहस्रशः प्रभवन्ति सह
[illegible] ॥ यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः [illegible] ब्रह्मणो जग
पः तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्तीति सरूपाः

उत्पत्तिः स्वप्नप्रसाद विस्फुलिंगादि १ ॥

292
293

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गे नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ॥ मयाद्वैतविवेकस्य क्रियते पदयोजना॥ चिकीर्षितं
स्य ग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिसमाप्त्याभिलषितदेवतानमस्काररूपं मंगलमाचरन्नस्य वेदान्त
शास्त्रप्रकरणत्वाच्छास्त्रीयमेवानुबन्धचतुष्टयं सिद्धवत्कृत्य ग्रन्थारम्भं प्रतिजानीते॥ ईश्वरेणेति॥ ईश्वरेण
कारणोपाधिकेनान्तर्यामिणा जीवेनापि कार्योपाधिकेनाहंप्रत्ययिना च सृष्टमस्ति तेन यद्द्वैतं विवि
च्य विभज्य प्रदर्श्यते॥ अस्य द्वैतविवेचनस्य फलं करतलगतामलकवत्स्पष्टयोजनं च दर्शयति॥ विवेक इति
विवेके जीवेश्वरसृष्टयोर्द्वैतयोर्विवेचने कृते सति॥ जीवेन स्वीकृतो हेयः परित्याज्यो बन्धो यो बन्धः स्फुट

ईश्वरेणापि जीवेन सृष्टं द्वैतं विविच्यते॥ विवेके सति जीवेन हेयो बन्धः स्फुटी भवेत्॥१॥
मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्॥ स मायी सृजतीत्याहुः श्वेताश्वतरशाखिनः॥२॥
आत्मा वा इदमग्रेऽभूत्स ईक्षत सृजा इति॥ संकल्पेनासृजल्लोकान्स एतानिति बह्वृचाः॥३॥

द्वैतं स्फुटी भवेत्॥ स्पष्टं ज्ञायेत॥ एतावता जीवेन हेयमिति विशिष्टोऽनयोरर्थः॥१॥ ननु सृष्टद्वैतहानौ जीवा
नामेव न स्याद्द्वैतं ते वा द्विनो वर्णयन्तीत्यतः कथमीश्वरसृष्टत्वमवगतं न यतः श्रुतयो बह्वृचश्रुति वि
यात्रेदं चोद्यमन्यापेक्षितमर्हतीत्यभिप्रेत्य श्वेताश्वतरवाक्यानामेवार्थं पठति॥ मायामिति॥ मायो-
पाधिकमीश्वरं प्रकृत्यास्यान्मायोपसृजतेति सममनादेति॥ तच्छेत्र स्वरूपयतः श्वेताश्वतरशा
खिनो वर्णयन्तीत्यर्थः॥२॥ ऐतरेयोपनिषद्वाक्यमर्थतोऽनुक्रामयति॥ आत्मेति॥ आत्मा वा इदमेक
एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमांल्लोकानसृजतेत्येतेनैव वाक्येनाहि

जीवत्वोपाधिभूतानां कोशानां प्रोक्तानामिहितज्ञानं तत्त्वविभिन्नं जीवत्वमित्याशंक्याह॥ कोशेति॥ कोशाप
धोपाधिः कोशोपाधिविवक्षायां पर्यालोचनायां क्रियमाणायां ब्रह्मैव स्वस्माद्विलक्षणमेव जीवतामी
श्वरव्यवहारविषयतां गच्छति॥ नन्वेकस्यैव विरुद्धधर्मद्वययोगित्वं युगपत्कथं दृष्टं चेत्यत आह॥ पि
तेति॥ यथैक एव देवदत्त एकदैव पुत्रं प्रति पिता भवति पौत्रं प्रति पितामहः॥ एवं ब्रह्मापि कोशोपाधि
विवक्षितायां जीवो भवति॥ शक्त्युपाधिविवक्षायामीश्वरश्च भवतीत्यर्थः॥४१॥ ब्रह्मत्वं तत्त्वजीवत्वमीश्वर
नैवाब्रह्मणो नास्तीत्यनन्तरश्लोकेनाह॥ पुत्रादेरिति॥४२॥ इदानीमुक्तज्ञानस्य फलमाह॥ य एवमिति

कोशोपाधिविवक्षायां याति ब्रह्मैव जीवताम्॥ पिता पितामहश्चैकः पुत्रपौत्रौ यथा प्रति॥४१॥
पुत्रादेरविवक्षायां न पिता न पितामहः॥ तद्वन्नेशो नापि जीवः शक्तिकोशानवेक्षणे॥४२॥ य एवं ब्र-
ह्म वेदैष ब्रह्मैव भवति स्वयं॥ ब्रह्मणो नास्ति जन्मातः पुनरेष न जायते॥४३॥ इति पंचकोशविवेकप्रकरणं
तृतीयं प्रकरणं॥३॥

यः साधनचतुष्टयसंपन्न एवमुक्तेन प्रकारेण पंचकोशविवेकपुरःसरं ब्रह्मस्व-
स्वाभिन्नं सत्यादिलक्षणं वेद॥ साक्षात्करोति स एष स्वयं ब्रह्मैव भवति॥ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मै-
व भवति ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिश्रुतिभ्यः॥ ततोऽपि किमित्यत आह॥ ब्रह्मण इति॥ न जायते म्रिय-
ते वा विपश्चिदित्यादिस्मृतेश्च ब्रह्मणो जन्म नास्ति॥ अतएव विद्वानपि स्वात्मनस्तद्रूपत्वावगमाद्ब्रह्मै-
व जायते॥ न स पुनरावर्तत इति श्रुतेरिति॥४३॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यविद्यारण्यमुनी-
सा श्रीरामकृष्णविरचितायां पंचकोशव्याख्याने तृतीयं प्रकरणम्॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कितद्रूपाविद्यमित्याकांक्षायांतद्भेदक्रमेणादर्शयितुंबादावीश्वरोपाधिभूतांशक्तिंनिरूपयति
शक्तिरिति॥ ऐश्वरीईश्वरोपाधिभूतायाईश्वरसंबंधिनीकाचिदनिर्वचनीयाशक्तिरस्ति॥ सर्ववस्तु
नियामिकासर्वेषामंतर्यामिब्राह्मणोक्तानांपृथिव्यादीनांनियम्यवस्तूनांनियमनकर्त्रीशक्तिरस्ति
साकुत्रवर्ततइत्यतोवानोपलभ्यतइत्याशंक्याह॥ आनंदमयमिति॥ आनंदमयादिषुसर्वलोकेषुसर्वे
षुवस्तुषुगूढावर्तते॥ अतोनोपलभ्यतइत्यर्थः॥ नियमेनानुपलभ्यमानायास्तस्याःसत्वमेवकिंना
स्तीत्याशंक्यजगन्नियमनान्यथानुपपत्त्यासावश्यमभ्युपेयेत्याह॥ वस्तुनःपृथिव्यादीनांकाठिन्यादि

शक्तिरस्त्यैश्वरीकाचित्सर्ववस्तुनियामिका॥ आनंदमयमारभ्यगूढासर्वेषुवस्तुषु॥३७॥
वस्तुधर्मानियम्येरन्शक्त्यानैवयदातदा॥ अन्योन्यधर्मसांकर्याद्विप्लवेतजगत्खलु॥३८॥
चिच्छायावेशतःशक्तिश्चेतनेवविभातिसा॥ तच्छक्त्युपाधिसंयोगाद्ब्रह्मैवेश्वरतांव्रजेत्॥३९॥

वन्नाद्योयदाशक्त्यानैवनियम्येरन्तदान्योन्यधर्मसांकर्यात्सांकर्यादिमिश्रणात्कस्मान्नाज्जगदिदंविप्लवे
त॥ अनियतव्यवहारंविनश्यतोनाशमियादित्यर्थः॥ तत्सिद्धिरितिप्रसिद्धिद्योतनपति॥३८॥ ननुजडायाःशक्तेः
जगन्नियामकत्वंनयुज्यतइत्याशंक्याह॥ चिच्छायेति॥ साशक्तिश्चिच्छायावेशतश्चिदाभासप्रवेशा
च्चेतनेवचेतनवन्मायापत्त्वविभातिप्रतीयते॥ अतोस्यानियामकत्वेनदोषइतिभावः॥ अस्तुशक्तेःकिमा
यातमित्यत्राह॥ तदिति॥ साचासौशक्तिश्चेतिकर्मधारयः सैवोपाधिस्तेनसंयोगःसंबंधस्तस्माद्ब्र
ह्मैवसमष्टिलक्षणामीश्वरतांसर्वज्ञत्वादिधर्मयोगितांव्रजेत्प्राप्नुयात्॥३९॥ ॥

...नेनेनवदते॥ ब्रह्मणापिनस्याविशेषोविभावोपेकब्रह्माणितावद्र
ननुसत्यमवतानानयोरात्मनिश्रितिरस्तेनानेनेनवदते॥ ब्रह्मणापिनस्याद्विशेषो... विमोनिमानो
त्यायपति॥ नव्यापित्वादिति॥ निमित्तविभुसर्वगतेसत्त्वसमाकाशवत्सर्वगतश्चनित्यः॥ निमोनिमानो
चेतनशेतनानां॥ इदंसर्वंयदयमात्मा॥ सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुतेःसर्वात्मत्वाद्वस्तुतोपिनानंत्यंमन
वीनत्वव्यापारत्वानब्रह्मणाहिविषमस्मिन्नानंत्यंदेशकालवस्तुकृतपरिच्छेदराहित्यमभ्युपेतव्यं
मित्यर्थः॥३४॥ नकेवलंकालतःकिंतुकितोपोयाहदेशादिति॥ परिच्छेदहेतूनांदेशकालादिवस्तूनांमा
यायाकल्पितत्वात्तद्गतंयत्वेनगगनादिभिर्गगनेसवनदेशादिभिःकृतः॥ पारमार्थिकःपरिच्छेदोब्रह्मणि
सभवतियतोतोब्रह्मणापानंत्यंतावद्यक्रमेवनदेतत्समात्माब्रह्मेत्यब्रह्मत्वमेवाव्रेह्यावेनविवि

न व्यापित्वाद्देशतोन्तो नित्यत्वान्नापि कालतः॥ न वस्तुतोपि सार्वात्म्यादानंत्यं ब्रह्मणि त्रिधा॥३४॥
देशकालान्यवस्तूनां कल्पितत्वाच्च मायया॥ न देशादिकृतोन्तोस्ति ब्रह्मानंत्यं स्फुटं ततः॥३५॥
सत्यं ज्ञानमनंतं यद्ब्रह्म तद्वस्तु तस्य तत्॥ ईश्वरत्वं च जीवत्वमुपाधिद्वयकल्पितम्॥३६॥

किंस्यमित्येतस्यमात्मैवन्नसिद्धोदेवाब्रह्मभवति॥ प्रथमात्माब्रह्मेत्यादिभिरात्मनोब्रह्माभेदप्रति
पादनात्तस्यापात्मनोपिसिद्धमितितात्पर्यं॥३५॥ ननुब्रह्मणोपितनेनब्रह्मणःपरिच्छेदक
यास्त्वात्तस्यापत्तेनैतत्सिद्धमितितात्पर्यं॥ सत्यादिलक्षणंब्रह्मणोनसंगच्छतइत्याशंक्या
त्वाभावेपिचेतनयोर्जीवेश्वरयोस्तदसंभवात्तत्कृतपरिच्छेदस्वभावादानंत्यंब्रह्मणोनसंगच्छतइत्याशंक्या
नयोर्वैपाधिकत्वेनपारमार्थिकत्वमस्यब्रह्मणोयत्रलोकप्रसिद्धजीवेश्वरत्वेनजीवत्वेचतद्वस्तुमायाया
धिद्वयेनकल्पिते॥ अतःकल्पितत्वादेवजडत्वजीवेश्वरयोरपितन्मायिकपरिच्छेदकत्वाभाववतिभावः॥३६॥ ॥ यत्सत्यादिरूपंब्रह्मलक्षणंतदेवपारमार्थि
कत्वाभावाद्ब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतुत्वमित्यभिप्रायेणाहसत्यमिति॥ ॥

३१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ज्ञमर्थं श्रुत्वा ऽत्र करोति ॥ अत एव श्रुतिर्बोधयतीति ॥ यतः सा श्रुतिर्नेत्यवाधीशमत एव प्रपञ्चे नेति नेति मा
नेति श्रुतिरन्यादृशी रूपतो नात्मपदार्थनिराकरणद्वारेण बाधं निराकरणाय रूपं स्वरूपेण नात्मवस्तु
नात्मबाधितानिराकरणं ॥ अथो निराकर्तृत्वमस्याः प्रपञ्चस्य रूपं बोधयन्त्यवशेषयति ॥ नेति नेति श्रुति
र्बोधयोग्यं बाधितव्या हि बाधितप्रपञ्चस्य बोधयन्ती स्वकीयं रूपं बोधयेत् शक्यमिति विवक्षितायां तद्भयं
विभज्य दर्शयति ॥ इदंरूपं तु यावदिति ॥ ॥ इदमित्येवं रूपं दृश्यं तेनानुभूयमानं रूपं स्वरूपं यस्य देहादेः
तदिदंरूपं तत्प्रागवधारणा ॥ यदावदिति परदृश्यं सर्वं दृश्यं प्रपञ्चस्य द्वार्थं प्रपञ्चस्य तद्रूपं तद्दर्शितं तस्य

अत एव श्रुतिर्बाध्यं बाधित्वा शेषयत्यदः ॥ स एष नेति नेत्यात्मेत्यतद्व्यावृत्तिरूपतः ॥ ११ ॥ इदं रू
पं तु यावद्यत्तावत्त्यक्तुं शक्यते किले ॥ अशक्यो ह्यनिदंरूपः स आत्मा बाधवर्जितः ॥ १२ ॥ सिद्धं ब्र
ह्मणि सत्यत्वं ज्ञानत्वं तु पुरेरितं ॥ स्वयमेवानुभूतित्वादित्यादिवचनैः स्फुटं ॥ १३ ॥ ॥

केवलानन्दे तत्पर्यं ॥ श्रुतिरेवरूपं प्रत्यक्षेणैव तथा वर्णितमयोग्यः साक्षी प्रत्यक्षस्वरूपमित्यर्थः ॥ होति
निपातेन प्रसिद्धिद्योतकेन स्वतः स्वरूपेणैव नाम बाधयोग्यता न भवतीति ॥ फलितमाह ॥ सर्वेतिरोबाध
रहितः साक्षी स एवात्मा नान्यः कथमादिद्रष्टव्यस्वरूपमित्यर्थः ॥ १२ ॥ भवत्वात्मनो बाधस्य तत्प्रसक्तेः किमायातमि
त्यत आह ॥ सिद्धमिति ॥ ब्रह्मणि ब्रह्मलक्षणत्वेनोक्तं सत्यत्वमभिहितं तदात्मनि सिद्धं ॥ भवतु सत्यत्वं ज्ञान
त्वे कथमित्याकांक्षायां तत्पूर्वमेवोपपादितमित्याह ॥ ज्ञानत्वमिति ॥ स्वयमेवानुभूतित्वादित्यने
नानुभवात्मादिवचनैर्ज्ञानरूपत्वं सर्वमेवाभिहितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति ॥ कर्तृषु गृहादिगतेषु द्रव्यादिषु पतितेषु गृहादिभ्यो निस्सारितेषु सत्सु
गृहमाकाशेन सहैवावशिष्यते ॥ एवं सत्यतिरिक्तेषु मूर्तामूर्तेषु देहेन्द्रियादिषु निराकृतेषु
बाध्यमानेषु प्रत्यगात्मा यो बाधाविषयः ॥ अन्ते च सा तेन सर्वनिराकरणसाक्षित्वेन यो बाधावधि
केवलेनात्मनेति निष्कृष्यमाणः निराकृतेषु सत्सु ॥ अन्ते एवमवशिष्यते किंचिच्छिष्यते न वा
शिष्यते स एव बाधरहित आत्मेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु श्रुतौ यमानस्य सर्वस्यापि निषेधे किंचिदवशिष्यते य
त्तदेव तत्त्वमसि इत्यात्मतत्त्वमिति शङ्कते ॥ सर्वबाधे इति ॥ न किंचिदवशिष्यत इति वदतामपि
न देवतत्त्वमवशिष्यमात्मतत्त्वं नष्टमिति शङ्कते

अपनीतेषु मूर्तेषु ह्यमूर्तं शिष्यते वियत् ॥ शक्येषु बाधितेष्वन्ते
शिष्यते यत्तदेव तत् ॥ १४ ॥ सर्वबाधे न किंचिच्चेद्यन्न किंचि
त्तदेव तत् ॥ भाषा एवात्र भिद्यन्ते निर्बाधं तावदस्ति हि ॥ १५ ॥

नञ्प्रयोगसिद्धये सर्वाभावविषयं तावन्नञ्वस्य स्वरूपेणाभ्युपेत्य यमनन्तदेवास्मदभिमतात्मस्वरूपमि
त्यर्थः ॥ ननु न किंचि
दित्यभिप्रायेणापरिहरति ॥ यन्नेति ॥ न किंचिदिति शब्देन यच्चेतनं मन्यते तदेव तत्त्वमित्यर्थः ॥ न तु न किंचि
दित्यभावाचकेन ॥ न किंचिच्छब्देन कथं चेतनस्य मन्यत इत्याशंक्य ॥ बाधसाक्षिणो वस्तुनः सम्भुपेय
त्वादभिधायकशब्देषु विभ्रमनिपतितानाभिधेयमिति परिहरति ॥ भाषेति ॥ अत्र बाधसाक्षिणि प्रत्य
गात्मनि भाषा एव न किंचित्सातीमादिशब्दा एव भिद्यन्ते ॥ निर्बाधं वाधरहितं साक्षिचैतन्यं तु विद्यत

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नो ऽहं शून्यमिति द्वितीयपक्षे फलप्रदर्शनव्याजेन परिहरति ॥ अवेद्य इति ॥ इंद्रियजन्यज्ञानविषय-
त्वात् स्वप्रकाश इत्यर्थः ॥ तत्र प्रयोगः ॥ आत्मा स्वप्रकाशः सविकल्पज्ञानावेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वात् संवेदनव-
दिति ॥ न च विशेषणासिद्धो हेतुः ॥ आत्मनः सविकल्पकेन कर्मकर्तृत्वविरोधेन कर्मत्वमित्यतिप्र-
संगात् ॥ न च साधनविकलो दृष्टान्तः ॥ संवेदनस्यापि संवेदनान्तरवेद्यत्वे ऽनवस्थानादिति ॥ न चात्म-
नः स्वप्रकाशत्वे सिद्धे ऽपि ब्रह्मलक्षणाभावात् ब्रह्मत्वासिद्धिरित्याशंक्य ॥ ब्रह्मलक्षणं तत्र योजयति
सत्यमिति ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं चेति श्रुत्या यद्ब्रह्मलक्षणमुक्तं तदिहात्मनि विद्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अवेद्योऽप्यपरोक्षोऽतः स्वप्रकाशो भवत्ययम् ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं चेत्यस्ती
ह ब्रह्मलक्षणम् ॥ २८ ॥ सत्यत्वं बाधराहित्यं जगद्बाधैकसाक्षिणः ॥ बा
धः किंसाक्षिको ब्रूहि न त्वसाक्षिक इष्यते ॥ २९ ॥

आत्मनः सत्यत्वोपपादनाय तावत् सत्यत्वस्य लक्षणमाह ॥ सत्यत्वमिति ॥ बाधराहित्यं सत्यत्व-
मसत्यं बाध्यं मिथ्येति तद्विवेकः ॥ जगद्बाधैकसाक्षित्वात् ॥ एतत्प्रकटनेन किं साध्यत इत्यत आह ॥
जगदिति जगतः स्थूलसूक्ष्मशरीरादिलक्षणस्य यो बाधः सुषुप्तिमूर्छादिषु प्रविलयस्तत्साक्षि-
त्वेनैव वर्तमानस्यात्मनो बाधः किंसाक्षिकः कः साक्षी ॥ आत्मबाधस्यासौ किंसाक्षिकः ॥
न कोऽपि साक्षीत्यर्थः ॥ असाक्षिको ऽप्यात्मबाधः किं न स्यादित्याशंक्याह ॥ न त्विति साक्षिरहितो

300

केयं श्रुतिरित्याकांक्षायामसद्ब्रह्मेत्यादिकानेकश्रुतिमर्थतः पठति ॥ असदिति ॥ यदि ब्रह्मा-
सदिति जानीयात्तर्हि स्वयमेव ब्रह्मज्ञः सन्नसन्नेव भवेत् स्वसत्त्वस्य ब्रह्मसत्त्वापेक्षत्वादित्यर्थः ॥ फलि-
तमाह ॥ अत इति ॥ ३४ ॥ इदानीमात्मनः स्वप्रकाशत्वं वक्तुकामस्तस्य वेद्यत्वाभावे कीदृक्स्वरूप-
त्वमिति प्रश्नमुत्थापयति ॥ कीदृगिति ॥ प्रश्नाभिप्रायः आत्मन ईदृक्त्वादिना केनचिद्रूपेण
वेद्यत्वाङ्गीकारे तेनैव रूपेण वेद्यत्वं स्यादनङ्गीकारे ऽस्वरूपत्वमिति ॥ सत्यमीदृक्त्वाद्यङ्गीका-

असद्ब्रह्मेति चेद्वेद स्वयमेव भवेदसत् ॥ अतो ऽस्य माभू
द्वेद्यत्वं स्वसत्त्वं त्वभ्युपेयताम् ॥ ३४ ॥ कीदृक्तर्हीति चेत्पृच्छे
दीदृक्ता नास्ति तत्र हि ॥ यदनीदृगनादृक्च तत्स्वरूपं
विनिश्चिनु ॥ ३५ ॥ अक्षाणां विषयस्त्वीदृक्परोक्षस्तादृ
गुच्यते ॥ विषयी नाक्षविषयः स्वत्वान्नास्य परोक्षता

२९

रे तथैव वेद्यत्वं तन्नाङ्गीक्रियते ॥ इत्याहेदृगिति ॥ उपलक्षणमेतत् ॥ नादृक्कस्यापि उभयाभा-
वमेवाह ॥ यदनीदृगिति ॥ ३५ ॥ न हि प्रतिज्ञामात्रेणार्थः सिद्ध्येदित्याशंक्य ईदृक्तादृक्शब्दयो-
र्थमभिदधानस्तद्वाच्यत्वमुपपादयति ॥ अक्षाणामिति ॥ प्रत्यक्षस्यैव वक्तुरीदृक्शब्द-
वाच्यत्वे दृष्टे ॥ परोक्षस्यैव धर्मो यथा देशतादृक्शब्दवाच्यत्वं दृष्टमात्मनस्त्विन्द्रियजन्यज्ञान-
विषयत्वाभावान्नेदृक्शब्दत्वेनैव परोक्षत्वाभावान्नादृक्त्वमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥

301

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नन्वघटादिविषयोपेक्षया तदर्थान भवत्स्वरूपं शून्यत्वमाप्यते चेत्तर्हि कोशपंचक विवेकोनिश्चयो ननुः स्यादित्याशंक्य ॥ स्वरूपणः श्रुतः स्वरूपं तन्मात्रात्तेन विना संसारानिवृत्तेस्तथा तन्नाम बोधो पयोगितास्त्र नस्यापि वैयर्थ्यमित्याह ॥ पंचकोशेति ॥ पंचानांकोशानामनमयादीनां परित्यागे तदयानात्मनतिश्चयेकृते नस्साक्षिरूपस्य बोधस्यावशेषमाणात्मसाक्षिरूपो बोधएव स्वस्वरूपंसंनिजं स्वरूपंस एव स्यात् ॥ नन्वन्न मयादीनां अनत्मवसिद्धलोत्यागेपूर्वंपरिशेषः स्यादित्याशंक्याह ॥ शून्यत्वमिति ॥ तस्य साक्षिरूपबो धस्य शून्यत्वं दुर्घटं दुःसंपादमित्यर्थः ॥२१॥ दुर्घटत्वमेवोपपादयति ॥ अस्तीति ॥ स्वयं स्वरूपं स्वस्व

पंचकोशपरित्यागे साक्षिबोधावशेषतः ॥ स्वस्वरूपं स एव स्याच्छून्यत्वं तस्य दुर्घटं ॥२१॥ अस्ति तावत्स्वयंनाम विवादाविषयत्वतः ॥ स्वस्मिन्नपि विवादश्चेत्प्रतिवाद्यत्र को भवेत् ॥२२॥ स्वासत्त्वं न कस्मैचिद्रोचते विभ्रमं विना ॥ अत एव श्रुतिर्बाधं ब्रूते चासत्त्ववादिनः ॥२३॥

रूपं लौकिकानां वैदिकानां च मतेनास्तीत्येवजनः स्मरतीत्याह ॥ विवादेति ॥ स्वस्वरूपस्य विप्रतिपत्ति विषय ताभावादित्यर्थः ॥ विपक्षे बाधकमाह ॥ स्वस्मिन्निति ॥ स्वात्मन्यपि विप्रतिपत्तिश्चेत्तस्यामसत्त्वस्य विप्रतिप त्तौ कः प्रमवादो स्यात्र कोपीत्यर्थः ॥ ननु स्वासत्त्ववादिनो यद्यपि प्रतिवादी मिथ्यात्वात्प्रतिवाद्यभावः कोपि नास्तीत्याह ॥ स्वासत्त्वमिति ॥२२॥ भ्रान्तिमेकं विहायात्मनः स्वरूपस्यासत्त्वं भावः केनापि नाङ्गीक्रिय तइत्यर्थः ॥ अत एवं निश्चीयत इत्याशंक्याहातएवेति ॥ यतः कस्मैचिन्न रोचते अतएव श्रुतिरपि असत्त्ववादिनो बाधं ब्रूते ॥२३॥

बोधेन ज्ञायते इत्यत्र किं वक्तव्यमाहसेति तदृष्टांतमाह ॥ निद्रेति ॥ मे निद्रास्ति न वेद्मि किं भोग बंधपादलज्जायै केवलेन ज्ञानेन नायेव भवतिनतु दि मनस्तापना यस्मिन्नया विना भा यंयथा लज्जायै केवलेन ज्ञानेन नायं पूर्वं भवतिनतु हि भवत्स्तापना यस्मिन्कया विना भा वं पश्यते ॥ एवं मया बोधोन ज्ञायते ॥ अतः परं बोद्धव्यः स्वं किंचिदपि नाहरूपी लज्जाहेतोरेव शून्यन्नुपपन्ने ॥ एवं मया बोधो न ज्ञायते ॥ अतः परं बोद्धव्यःस्म किंचिदपि नाहं रूपी ल ज्ञाहेतो रेव बोधेन विनात्मावबोधादिसिद्धेरित्यर्थः ॥२४॥ भवत्वेवं विधः स बोधस्तथापि प्रकृते तस्य बोधेन विनात्मावबोधादिसिद्धेरित्यर्थः

निद्रा मेऽस्ति न वेद्मि किंचिल्लज्जायै केवलं यथा ॥ न तु ज्ञातेमया बोधो बोधयाति नाहृशी ॥२५॥ यस्मिन्य ट्टहेयमात्रेण स्मिन्नास्ति लोके बोधस्तदुपलम्भः ॥ इहलेमेवं धीर्बलान्निश्चयः ॥२०॥

बोधे किमायातमित्याशंक्याह ॥ यस्मिन्निति ॥ लोके न याति यस्मिन् ॥ घटादिलक्षणो विषयो बोधे किमायातमित्याशंक्याह ॥ यस्मिन्निति ॥ लोके न याति यस्मिन् ॥ घटादिलक्षणो विष यबोधो ज्ञानमस्तीति तद्रूपेलक्षणेतस्य तस्य घटादिविषयस्योपेक्षणेन दर्शनोक्ते सति यद्बो धमात्रं च घटादिषु सर्वत्रानुस्यूतं यत्स्फुरणमस्तीति तदेव ब्रह्म एवं रूपाधीर्दृढा बलान्निश्चयो ब्रह्मावगतिरित्यर्थः ॥२०॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

आत्मनः स्वप्रकाशत्वमेव ॥ स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्तेत्यन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधी-
ति वाक्यद्वयमपि प्रमाणमिति मत्वा तत्सद्भावसमर्थनतः पठति ॥ स वेत्तीति ॥ स आत्मा यद्यद्वेद्यं
तत्सर्वं वेत्ति ॥ तस्यात्मनो वेदिता ज्ञाता अन्यो नास्ति ॥ तद्बोधस्वरूपकं ब्रह्म विदिताविदिताभ्यां
विदितेन ज्ञाते ॥ ज्ञानेन विषयीकृते ॥ अविदितमज्ञानमनेनावृते ॥ ताभ्यां रहितं विलक्षणं
बोधस्वरूपत्वादेवेत्यर्थः ॥१७॥ ननु विदिताविदिताभ्यां विलक्षणो बोधो नानुभूयत इत्याशंक्य ।

स वेत्ति वेद्यं तत्सर्वं नान्यस्तस्यास्ति वेदिता ॥ विदिता-
विदिताभ्यां तु रहितं बोधरूपकं ॥१७॥ बोधेनानुभ-
वो यस्य न कथंचन जायते ॥ तं कथं बोधयेच्छास्त्रं लो-
ष्टं नरसमाकृतिं ॥१८॥ ॥

विदितविशेषणाभ्यां वेदनं सैव बोधस्वरूपत्वात्तदनुभवाभावे विदितस्याप्यनुभवाभावप्रसंगा-
द्बोधानुभवोऽवश्यमंगीकर्तव्य इति सोपहासमाह ॥ बोधेति ॥ यस्य यस्य बोधेऽपि चिदादिस्फुर-
णरूपेणानुभवः साक्षात्कारः कथंचन ॥ कथमपि न जायते नोत्पद्यते ॥ तं नरसमाकृतिं नर-
समानाकारं लोष्टं लोष्टवज्जडं नरं मनुष्यं शास्त्रं कथं बोधयेत् न कथमपि बोधयेदित्यर्थः ॥१८॥

उक्तार्थे प्रमाणमाह ॥ स्वयमिति ॥ प्रकाशैकरूपः ॥ स्वयंज्योतिर्भवति ॥ अस्मात्सर्वस्यात्मनः स्व-
प्रकाशत्वे बोधयेन्नीत्यर्थः ॥१९॥ येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयादिज्ञानस्य ते केन विजा-
नीयादिति वाक्यसमर्थनतः पठति ॥ येन साक्षिचैतन्यरूपेणात्मनेदं सर्वं दृश्यजातं ज्ञाते ज्ञानेन प्राणि-
न ज्ञेयसाक्षिणमात्मानं अन्येन केन साक्षिभूतेन जडेन ज्ञानेन तामवगाहेत ॥ उभौ मौसः ॥ अस्यैव

स्वयंज्योतिर्भवत्येष पुरोऽस्माद्भासतेऽखिलात् ॥ तमेव भान्त-
मेवानुभात्येतद्भासा भासते जगत् ॥ ॥ येनेदं जानते सर्वं तत्के-
नान्येन जानतां ॥ विज्ञातारं केन विद्याच्छक्तं वेद्ये तु साधनं ॥१९॥

दृश्यज्ञानस्य विज्ञातारं केन द्रष्टृरूपभूतेन न विद्याद्विज्ञा-
वाक्यस्य तात्पर्यमाह ॥ विज्ञातारमिति ॥ नीयात् केनापि जानातीत्यर्थः ॥ ननु मनसा ज्ञातुं शक्यत इत्याशंक्याह ॥ शक्तमिति ॥ साधनेन ज्ञान-
साधनं तु मनो वेद्ये ज्ञानविषये शक्तं समर्थं न तु ज्ञातर्यात्मनि ॥ नैव वाचा न मनसेत्यादिश्रुतेः
तस्यापि ज्ञेयत्वे कर्तृकर्मविरोधाच्चेति भावः ॥१९॥ ॥

३०४

३०५

२०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नेनकेभ्यो मयात्मा यदि विद्यते तर्ह्युपलभ्येत ॥ न चोपलभ्यते तेनानास्तीत्याशंक्याह ॥ स्वयमिति ॥ आनंद-
रूपाद्येनोऽस्मात्त्विणो नु भवरूपता देवानुभाव्यतेनास्तीति ॥ अनुभवरूपतेऽप्यनुभाव्यत्वेऽकृतेनत्सादिना
शंक्याह ॥ ज्ञातेति ॥ ज्ञाता वस्तानेव ज्ञातृज्ञाने ॥ अस्य ज्ञातृज्ञाने ज्ञातृज्ञानांतरेण ये अभावस्तस्माद्ज्ञेयज्ञा-
ज्ञानविषयो न भवतीति ज्ञानाद्यभावाद्ज्ञानज्ञायते स्वयमेवासनाद्धा किमत्र विनिगमनेकारणमित्यत-
आह ॥ न च सत्ये यतीति ॥ निद्रानंदादिसाक्षित्वेनासतः स्यात्सैव निराकृतेनादिति भावः ॥ ३ ॥ अनुभवरूपस्या-
त्मनोऽनुभाव्यताभावे दृष्टांतमाह ॥ अनुभवरूपस्यात्मनोऽनुभाव्यताभावे दृष्टांतमाह ॥ माधुर्यादीति ॥ आ

स्वयमेवानुभूतित्वाद्विद्यते नानुभाव्यता ॥ ज्ञातृज्ञानांतराभावादज्ञेयो न त्वसत्तया ॥ ३ ॥ माधु-
र्यादिस्वभावानां अन्यत्र स्वगुणार्पिणां ॥ स्वस्मिंस्तदर्पणापेक्षा नो न चास्त्यन्यदर्पकं ॥ ४ ॥ अ-
र्पकांतरराहित्येऽप्यस्त्येषां तत्स्वभावता ॥ मा भूत्तथानुभाव्यत्वं बोधात्मा तु न हीयते ॥ ५ ॥

दृष्टांतं नाम व्याचष्टे ॥ माधुर्यादीत्यः स्वभावाः सहजा धर्मा विशेषाश्च येषां ते माधुर्यादिस्वभावाः गुडाद-
यस्तेषां अन्यत्र स्वस्मात्सदृष्टपदार्थेषु स्वगुणा काद्दिगुणमर्पयंति ॥ स्वगुणान्माधुर्यादीन् अर्पयंतीति स्वगुणा-
र्पिणस्तेषां स्वस्मिन्स्वस्वरूपे गुडादिलक्षणे तदर्पणापेक्षा तेषां माधुर्यादीनामर्पणापेक्षा नास्ति स्वयमेव ते हि वा अकांत-
माधुर्यादिके केन चिन्मदार्थेन समर्पणीया इति भेदेऽप्यन्योन्नैव विद्यते ॥ किंचान्यदर्पकं नास्ति गुडादीनां
माधुर्यादिसमर्पकं वस्त्वंतरं नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ सदृष्टांतं फलितमाह ॥ अर्पकेति ॥ माधुर्यादिसमर्पकवस्त्वंत-
राभावेऽपि येषां गुडादीनां माधुर्यादिस्वभावता यथा विद्यते ॥ एवमात्मनोऽप्यनुभवविषयत्वेऽमाभ्रस्तु भ-

स्वात्मनो भोक्तृत्वस्य बाधस्यानंदमयस्यानात्मानंदस्यैव चिदेतेन स्वरूपमाह ॥ कादाचिदिति ॥ पुण्यभोगे ।
पुण्यकर्मफलानुभवकाले कादाचित्कीं इंद्रियेषु तुष्टमनोऽप्यानंदः प्रतिबिंबभाक् ॥ आत्मस्वरूपस्यानंदस्य
प्रतिबिंबं भजते ॥ स च भोगशांतौ पुण्यकर्मफलभोगोपरमे सति निद्रारूपेण लीयते विलीनो भव-
ति सा वृत्तिरानंदमयशब्दाभिप्रायः ॥ ९ ॥ तस्यानात्मत्वमाह ॥ कादाचित्कत्वेति ॥ अयमानंदमयोऽपि कादा-
चित्कत्वादात्मा न स्यात् आदिपदार्थवदित्यर्थः ॥ ननु विद्यमानानामानंदमयादीनां सर्वेषां आत्मत्व-
निरासे नैरात्म्यप्रसंगमाशंक्याह ॥ बिंबेति ॥ बुद्ध्यादौ प्रतिबिंबतयावस्थितस्य प्रियादिशब्दवाच्यस्या-
नंदमयस्य बिंबभूतः कारणभूतो य आनंदः स एवात्मा भवति ॥ कुत इत्यत आह ॥ सर्वदेति नित्यत्वा-

काचिदेनमयो वृत्तिरानंदः प्रतिबिंबभाक् ॥ पुण्यभोगे भोगशांतौ निद्रारूपेण लीयते ॥ ९ ॥
कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानंदमयोऽप्ययं ॥ बिंबभूतो य आनंद आत्मासौ सर्वदा स्थितः ॥ १० ॥
ननु देहमुपक्रम्य निद्रानंदांतवस्तुषु ॥ मा भूदात्मत्वमन्यस्तु न कश्चिदनुभूयते ॥ ११ ॥ वाढं
निद्रादयः सर्वेऽनुभूयंते न चेतरः ॥ तथाप्येतेऽनुभूयंते येन तं को निवारयेत् ॥ १२ ॥

दित्यर्थः ॥ विवादाध्यासित आनंद आत्मा भवति सर्वदैति नित्यत्वात् यस्त्वात्मा न भवति नासौ नित्यो य-
था देहादिः ॥ रागानादेकत्वमिति मतेन नित्यत्वादित्यर्थः ॥ नानैकांतिकतादिति भावः ॥ ११ ॥ चोदयति ॥ न
न्वात्मेति ॥ अन्नमयादानंदमयांतानां कोशानामुक्तैर्हेतुभिरात्मत्वे न घटते ॥ तेभ्यो अतिरिक्त आत्मा
न उपलभ्यमानत्वात्रैव संभवतीति ॥ ११ ॥ परिहरति वाढमिति ॥ अत्र निद्रादिशब्देन निद्रानंदोपलक्षिते
नुपलभ्यमानत्वात्रैव संभवतीति ॥ तेभ्योऽनात्मानुभूयते इति यत्तूक्तं न सत्यं ॥ कथं तर्हि तद्रतिरिक्तस्यात्मनोऽभी-
निद्रादयो देहांता उपलभ्यंते तेभ्योऽन्यो नानुभूयते इति यत्तूक्तं न सत्यं ॥ कथं तर्हि तेन देहादीनामानंदमयादीनामुपल-
कारमित्यत आह ॥ तथापीति ॥ अत्र मयानुपलभ्यमानत्वेऽपि यद्बलादेतेषामानंदमयादीनामुपल-

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

३०६

३०७

२९

इदानीं मनोमयस्य तद्रूपप्रदर्शनपूर्वकं तस्याप्यनात्मत्वमाह ॥ यदेतास्मिति ॥ देहस्थं हंतामहंभावं
गृहादौ ममतां मदीयत्वाभिमानं च यः करोति ॥ एषो मनोमय आत्मा न भवति कुत इत्यत आह
कामाद्यवस्थायामंतर्निरहंतयामेतेविशेषणात्कामक्रोधादिवृत्तिमत्वेनानियतस्वभा-
वादित्यर्थः ॥ तथा च मनोमय आत्मा न भवति ॥ विकारत्वात् देहवदिति भावः ॥८॥ एतेनैवं क-
र्तृत्वाद्याश्रयस्य विज्ञानमयस्य स्वरूपं प्रदर्शयन् तस्यानात्मत्वं दर्शयति ॥ लीनाः स्युरिति ॥ या
विद्यायां योगिताद्यैश्चिदाभाससहिता वृत्तिः ॥ सुषुप्तिकाले लीना विलीना सती बोधेन

सुप्ते लीनाः स्युर्मनोदेहे गृहादौ च करोतिया ॥ कामाद्यवस्थायां तो वासादात्मा मनोमयः
लीनाः स्युर्बोधे चैवाविद्यायाः सहाहंकारेण ॥ विद्यायोगिता धीर्नेत्रादिग्राहकमयमात्मा
॥९॥ कर्तृत्वकरणताभ्यां विक्रियेतान्तिदिं दिशे ॥ विज्ञानमयं सोपानं दिशैतेषामात्मा ॥१०॥

जागरणकाले चानुलाय्यमानत्वात् सर्वं दिवदनं भानसत्ती ॥ स्वः शरीरं व्याप्य यान्ति ॥ तथा पव
र्तते स विज्ञानमयपदेनाह ॥ विज्ञानमयपदेनोक्तो यस्त्वात्मा नात्मा स्व्यापि आत्मा न भवति ॥ विलय
अवस्थावत्वाद्धटादिवदित्यर्थः ॥ ९ ॥ ननु मनोबुद्ध्योरंतःकरणता विशेषात्मनो मयवदादिभेदस्यमाह
विज्ञानमयरूपणकोशहृदयकल्पनानुपपन्नेत्याशंक्य कर्तृत्वकरणताभ्यां भेदस्सद्भावाद्धटतत्पवम
नोमयानादिभेदस्समाह ॥ कर्तृत्वेति ॥ अंतरिंद्रियं मनः करणं कर्तृत्वेन करणताभ्यां कर्तृरूपेण कर-
णरूपेण च विक्रियत परिणमत इत्यर्थः ॥ एतेन कर्तृकरणे विज्ञानमनसी विज्ञानमनः शब्दवाच्यम

इदानीमन्नमयस्य स्वरूपं तदनात्मत्वं च दर्शयति ॥ पितृभुक्तान्नजादिति ॥ पितृभुक्तान्नजात्पितृभ्यां
भुक्तं यदन्नं तस्माज्जातं वीर्यं तस्मादुत्पन्नादेहो जातः ॥ अन्नमयस्तस्मात्तदीयघ
कारस्यलोपादिलक्षणादन्नान्नमयस्यात्मत्वं निषेधति ॥ तस्माद्वायवोदेहो जातः ॥ अन्नमनन्नानतं दीर्घ
त्वेनैव वर्धते सदेहोऽन्नमयोऽन्नस्य विकारः ॥ स आत्मा न भवति ॥ कुत इत्यत आह ॥ चापिगिति ॥ जन्मनः प्राक् स्वयमाह
धेवत्तत्वभावतत्वाद्देहस्याभावान्नित्यर्थः ॥ विवादास्पदमितो देह आत्मा न भवति कार्यत्वाद्धटादिवदितिभा
वः ॥ ३ ॥ हेतुस्त्वसाध्यमात्रमपि पक्षे बाधकाभावात् प्रयोजकोपहतत्वमाशंक्याकृताभ्यागमकृतविप्रना
शप्रसङ्गाबाधकसद्भावात्रैवमिति परिहरति ॥ एवं जन्मनीति ॥ एतद्देहरूपस्यात्मनः पूर्वस्मिन्जन्मन्य
भावात्तन्मनेतत्त्वहदासंभवेत्परजन्मनोपभोगक्रियमाणमादकृताभ्यागमः प्रसज्यते ॥ तथा

पितृभुक्तान्नजाद्वीर्याज्जातोन्नेनैव वर्धते ॥ देहः सोन्नमयो नात्मा प्राक्चोर्ध्वं तदभावतः ॥४॥ एवं
जन्मसमसत्वेतज्जन्मसंपादयेत्कथं ॥ भाविजन्मसमसत्कर्मनभुञ्जीत तत्कृतं ॥५॥ शरीरे
हेवलेयच्छत्राणायः प्रवर्तकः ॥ वायुः प्राणमयो नासौ आत्मा चैतन्यवर्जनात् ॥६॥

भाविजन्मन्यपि प्रसदेहरूपस्यात्मनो सत्वादभावादिहानुष्ठितयोः पुण्यपापयोः फलभोक्तृत्वभावेन भो
गमतेरणाषिकमेवयः प्रसज्येताथोकृतविप्रनाशः ॥ एवं कृतविप्रनाशाकृताभ्यागमरूपबाधकसद्भावा
दात्मनः कार्यत्वेनांगीकर्तव्यमिति भावः ॥४॥ एवमन्नमयकोशस्यानात्मत्वं प्रदर्श्य प्राणमयकोशस्य स्वरू
पं तदनात्मत्वं च दर्शयति शरीर इति ॥ यो वायुर्देहे शरीरे पादादिमस्तकपर्यंतं व्याप्य सबलेयच्छन्नव्याप
नरूपेण सामर्थ्यप्रयच्छन्नत्राणानां चक्षुरादीनामिंद्रियाणां प्रवर्तकः प्रेरको वर्तते स वायुः प्राणमयः स
आत्मा न भवति ॥ तत्र हेतुमाह ॥ चैतन्यवर्जनादिति ॥ विवादास्पदः प्राणः आत्मा न भव
त्यचेतनत्वात् ॥ प्रसादवद्यात्मा न भवति ॥

308
309

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

310

ति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरशिष्येण रामकृष्णाख्येन विदुषा वि
रचितायां महाभूतविवेकस्य तात्पर्यदीपिका द्वितीयप्रकरणं ॥२॥ नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्य
मुनीश्वरौ ॥ पंचकोशविवेकस्य कुर्वे व्याख्यां समासतः ॥ चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यादिप्रयोजनं पंचकोश
विवेकात्स्वरूपकरणमारभमाणः आचार्यः तत्प्रयोजनं प्रतिजानीते गुहाहितमित्यादिना पंचवत्सु गुहा स्व
रूपकोशान्तर्निहितं ब्रह्म यत् ॥ गुहाहितं विशिष्टं ॥ तस्य ब्रह्मणः स्वरूपं यो वेद निहितं गुहायां परमे
व्योमन्निति श्रुत्या गुहायां निहितत्वेनाभिहितं यद्ब्रह्म तत्तु बोधयितुं शक्यं अतः पंचकोशविवेक

इति महाभूतविवेकं नाम द्वितीयप्रकरणं ॥२॥ गुहाहितं ब्रह्म यत्त
त्पंचकोशविवेकतः ॥ बोद्धुं शक्यं ततः कोशपंचकं प्रविविच्यते ॥१॥
देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः ॥ ततः कर्ता ततो भोक्ता गु
हा सेयं परम्परा ॥२॥

विवेकेन तत्त्वं ज्ञातुं शक्यं येन तत्तत्तेषां कोशानां पंचकं प्रकर्षेण पृथक्कृत्य विभ
ज्य प्रदर्श्यत इत्यर्थः ॥१॥ ननु केयं गुहा यस्यां निहितं ब्रह्म कोशपंचकविवेकेनावगन्तव्यमित्याशंक्य गुहा
गुहाशब्देन विवक्षितमर्थमाह ॥ देहादिति ॥ देहादन्नमयादभ्यन्तरः प्राणमयः अभ्यन्तरस्थोऽन्तरः
प्राणात्प्राणमयादभ्यन्तरं मनः ॥ मनोमयः अभ्यन्तरं स्थितः ॥ ततो मनोमयात्कर्ता विज्ञानमयः अन्तरस्थः
ततस्तस्मात् ॥ ततो विज्ञानमयाद्भोक्ता आनन्दमयः सोऽपि पूर्ववदन्तरस्थ इत्यर्थः ॥ सेयमन्नमयाद्यानन्दम

311

ननु निष्प्रयोजनेयं द्वैतावगमो मास्तु ॥ जीवन्मुक्ति लक्षणप्रयोजनं कस्यचिदनुभवमित्याह ॥ द्वैतेति ॥४॥ न
केवलं जीवन्मुक्तिरेव प्रयोजनं किं तु विदेहमुक्तिरपि इत्यभिप्रायेण पूर्वोक्तमेवाह ॥ एषेति ॥५॥
अन्तकाले प्राणोत्क्रमणकाले देहपातानन्तरमेवापि वा मरणोत्तरं विवक्षितमर्थमाह ॥ सदद्वैतं इति ॥ सद
द्वैते ॥ नूनं रूपे द्वैतेन च यद्भ्रमोऽध्यासलक्षणमेकत्वानवगमनं ज्ञानं यस्य भ्रमस्यान्तकालो नाम तदा द्वैतन्द
लयः सत्यानृते रूपाभेदद्रष्टृविचारणान्तो वर्तमानदेहपातान्तरमित्यर्थः ॥५॥ इदानीं लोकप्रसिद्धार्थं स्वोक्त

द्वैतावगमास्थिता चेद्देहेन धीः स्थिरा भवेत् ॥ स्यैर्यं तस्याः प्रमाणेन जीवन्मुक्तिरितीर्यते ॥२॥
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥ स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥३॥
सदद्वैतेऽनृतद्वैते यदन्योन्यैकवीक्षणं ॥ तस्यान्तकालस्तद्भेदबुद्धिरेव न चेतरः ॥४॥ यदन्तकालः
लः प्राणस्य वियोगोऽस्तु प्रसिद्धितः ॥ तस्मिन्कालेऽपि न भ्रान्तेर्गतायाः पुनरागमः ॥५॥ नीरो
गउपविष्टो वा रुग्णो वा विलुठन्भुवि ॥ मूर्छितो वा त्यजत्वेष प्राणान्भ्रान्तिर्न सर्वथा ॥६॥
दिने दिने स्वप्नसुप्त्योरधीते विस्मृतेऽप्ययं ॥ परेद्युर्नानधीतः स्यात्तद्वद्विद्या न नश्यति ॥७॥ प्रमा
णोत्पादिता विद्या प्रमाणं प्रबलं विना ॥ न नश्यति न वेदान्तात्प्रबलं मानमीक्षते ॥८॥ तस्मा
द्वेदान्तसंसिद्धं सदद्वैतं न बाध्यते ॥ अन्तकालेऽप्यतो भूतविवेकान्निर्वृतिः स्थिता ॥९॥

तस्य भ्रान्तिर्न सर्वथेत्युक्तमेवार्थं प्रपंचयति नीरोग इति ॥ ननु प्राणवियोगकाले
पि न दोषस्तस्याभिप्रायेणाह ॥ यद्वेति ॥६॥ उक्तमेवार्थं प्रपंचयति नीरोग इति ॥ ननु प्राणवियोगकाले
स्य ब्रह्मविदां ज्ञाननाशो भ्रान्तिः स्यादेवेत्याशंक्य ॥ ज्ञाननाशाभावे दृष्टान्तमाह ॥ दिने दिनेति ॥ यथा
प्रतिदिनं ज्ञाननाशाभावोऽस्तीति ॥ स्यादेवेत्याशंक्य ज्ञाननाशाभावे दृष्टान्तमाह ॥ न यथा स्मृतिकाले
प्रत्यहमधीते वेदे स्वप्नसुषुप्त्योर्विस्मृतेऽपि परेद्युरनधीतो वेदो नास्ति ॥ तद्वत्स्मृतिकाले
पि तत्त्वानुसंधानाभावेऽपि ज्ञाननाशाभाव इत्यर्थः ॥७॥ ज्ञाननाशाभावे हेत्वन्तरमुपपादयति ॥ प्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सत्ताऽऽरोपकारणे फलमाह ॥ इत्यकृत्वा याक्तिति ॥ ४४ ॥ इदानीं भौतिकेष्वप्यध्यासोऽदिश्यः सतो विवेच-
नायपदवस्यानप्रकारं दर्शयति ॥ भूमेरित्यादि सार्धश्लोकेन ॥ ४६ ॥ तेष्वप्युदितेव नेफलमाह ॥ ब्रह्माण्डलोके
ति ॥ ४७ ॥ नद्दानेकानान्निति विस्मक्रमेवार्थं स्पष्टीकरोति ॥ भूतभौतिकमिति ॥ भूतानां मायाकार्याणां भौति-
कानां च ब्रह्माण्डादीनां मायायां स्वकल्पितत्वाद् भूतानामपि मिथ्यात्वे विवेकस्यानाम्यामिति दृढवासिते तति
सद्वस्तुनोऽद्वैतत्वेऽहं कदाचित् विहन्येतेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ननु भूम्यादीनां मायासत्वे सिद्धे तेषु व्यवहारलोपः प्रसज्ये-

इत्यकृत्वायां सन्नायां भूमिर्मिथ्यात्वविषयके ॥ भूमेर्दशांशतो न्यूनं ब्रह्माण्डं भूमिमध्यगम् ॥ ४९ ॥ ब्रह्माण्ड-
मध्ये तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ॥ भुवनेषु वसन्त्येषु प्राणिदेहा यथायथम् ॥ ५० ॥ ब्रह्माण्डलोकदेहेषु
सद्वस्तुनि स्पष्टकृते ॥ भूतलोकस्वरूपाणां नष्टानां वीरकालति ॥ ५१ ॥ भूतभौतिकमायानामस-
त्त्वेऽत्यन्तवासिते ॥ सद्वस्त्वद्वैतमित्येषा धीर्विपर्येति कर्हिचित् ॥ ५२ ॥ सद्वैतात्पृथगेतेषां द्वैतं भूम्या-
दिरूपिणः ॥ तत्तदर्थक्रियाहेतुर्यथापूर्वं स्थितेऽपि वा ॥ ५३ ॥ सांख्यकाणादबौद्धाद्यैर्जगद्वैतं य-
थायथा ॥ उत्प्रेक्षितं नैकविधं तत्र तत्र निरूपितम् ॥ ५४ ॥ अवज्ञाते सदद्वैते निःशंकैरन्यवादिभिः
एवं कालेऽतिरस्याकं नेहैतमवजानता ॥ ५५ ॥

नेष्यांशंका विवेकेन मिथ्यात्वनिश्चयेऽपि भूम्यादेः स्वरूपोपमर्दनाभावान्न व्यवहारलोपप्रसंग इत्याह ॥ सदे
द्वैतादिति ॥ ५६ ॥ ननु सततसत्त्वाद्वैतरूपेणसंज्ञाते द्वैतमिथ्यात्वे सति भेदप्रसक्तो निरासः किं प्रयोजनमस्मा
कं यावता दिकभेदस्यास्माभिः प्रत्यक्षेणानवगतत्वात् तत्राह ॥ सांख्येति ॥ ५७ ॥ ननु प्रमा-
णसिद्धस्य सन्ततमद्वैतस्य तत्त्वज्ञानपरैर्मायाविभ्यां कुतस्त्राह ॥ अवज्ञातमिति ॥ यथा वादिभिः सांख्यादिभिर्निः-
शंकैः कणादिभिः सिद्धस्यापि सद्वैतस्य अवज्ञा क्रियते ॥ नत्वाह्नं निश्चलज्ञानमवाप्य वैद्यनामस्माकं नेतीयहै

वायोः किंरूपमेनम्न्यो वह्निर्विद्यत इत्यत आह ॥ वायोरिति ॥ नभसो वायोर्वा न्यूनत्वं कोशाद्यपनिवायोपकल्पित-
इति ॥ ननु पंचभूतात्मिकमायायाः स्वकल्पोलकल्पितं त्वमाह ॥ उष्णप्रकाशमिति ॥ ७८ ॥ वह्नेः स्वरूपमाह
इति ॥ ननु पंचभूतात्मिकमायायाः स्वकल्पितं त्वमायाह ॥ सर्वानुगतिरिति ॥ केनेयमास्माकं ज्ञाता
वह्निरिति ॥ अस्य पित्रायाविवेककारणधर्मानुगमनमाह ॥ सर्वानुगतिरिति केनेयमास्माकं काला
यामाह ॥ अस्तीति ॥ ८० ॥ सन्मयोऽकारणधर्मानुगमनं वादृष्ट्वैकस्वकीयधर्मं दर्शयति ॥ सन्मायाव्या-
यामाह ॥ अस्तीति ॥ इदानीं सद्वस्तुनो वह्निं विविनक्ति ॥ नेति ॥ नञ
मवाप्य शौविति ॥ ध्यानविषयां वह्निस्वरूपं तु मायायां दानीं सद्वस्तुनो वह्निर्विविनक्ति ॥ नेति ॥

वायोर्दशांशतो न्यूनो वह्निर्वायौ प्रकल्पितः ॥ पुराणोक्तं तारतम्यं दशांशैर्भूतपंचके ॥ ८८ ॥ व-
ह्निरुष्णः प्रकाशात्मा पूर्वानुगतिरत्र च ॥ अस्ति वह्निः सन्निस्तत्त्वः शब्दवान्स्पर्शवानपि ॥ ८९ ॥ स-
न्मायावह्निभ्यो मवाप्य शौ प्रकाशाग्निर्निजो गुणः ॥ रूपमत्र सतः सर्वमन्यदुत्पाद्य विविच्यताम् ॥ ९० ॥ स-
तो विविच्य वह्निं च मिथ्यात्वे मति वासिते ॥ आपो दशांशतो न्यूनाः कल्पिता वह्निवायवः ॥ ९१ ॥ सन्त्य-
स्याप्यन्मः स्वरूपत्वात् सशब्दस्पर्शरूपतः ॥ रसवत्योऽन्यस्माद्धर्मादव्ययं स्याद्यत्सारसाः ॥ ९२ ॥ सत-
स्यापोमः स्वल्पतमात्सरसा स्पर्शाद्युता ॥ रूपवतोऽप्यव्ययाद्भूतकल्पिता भवति विवेचयन् ॥ ९३ ॥ अ-
विवेचिता स्वयं नाम मिथ्यात्वेऽच वासिते ॥ भूमिर्दशांशतो न्यूना कल्पिता विविनोति च ॥ ९४ ॥
स्तिभूतत्वं तन्मात्राः सगन्धस्पर्शरूपकौ ॥ रसप्रवलता गन्धो नेजः सत्ताविविच्यताम् ॥

रूपमत्र विविच्य ताः स्यात् क्रियता मिथ्यार्थः ॥ ९५ ॥ एवं व-
तेषु मध्येषु सतः सद्वस्तुनो न्यूनत्वं धर्मजाते मिथ्येति बुद्ध्या विविच्यताम् इत्यक्त्रियता मिथ्यार्थः ॥ ९५ ॥ एवं व-
तेषु मध्येषु सतः सद्वस्तुनोऽन्यत्स्वधर्मजातं मिथ्येति बुद्ध्या विविच्य तदृश्यक्रियतामिथ्यार्थः ॥ एवं व-
केर्मिथ्यात्वं निश्चयानन्तरं यामिथ्यात्वे चिन्तयेदित्याह ॥ सन्नद्येति ॥ अस्वपि कारणधर्मान् स्वधर्मान् सुवि-
क्रे मिथ्यात्वनिश्चयानन्तरं सर्वा मिथ्यात्वेन चिन्तयेदित्याह ॥ ... यो मिथ्यात्वे निश्चिता नेनरं भूम्यर्थमिथ्यात्वं विन्ता-
भ्यन्तर्दर्शयति ॥ सन्मात्रेति ॥ ९७ ॥ विवेकज्ञानाभ्यामयो मिथ्यात्वे निश्चितानन्तरं भूमिर्मिथ्यात्वं चिन्ता-
नीयमित्याह ॥ सन्नद्येति ॥ ९३ ॥ नस्योमिथ्यात्वं चिन्तनायद्दर्शनीयपि विभज्यते व्यस्तीति ॥ तेभ्यः सत्तामात्रे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

र्वमवकाशलक्षणानुवृत्तिर्निर्बाधिता॥ इदानीं धर्मानुवृत्तिरेवाभिधीयते॥ न स्वरूपानुवृत्तिरतो न व्या-
हतिरिति निष्परिहरति॥ छिद्रानुवृत्तिरिति॥८०॥ ननु वायोः सद्रूपविलक्षणत्वादसत्त्वलक्षणमायामय-
त्वं परिगृह्यते॥ नहि प्रत्यक्षस्वरूपमायावैलक्षण्यादस्य मायामयत्वमपि किं न स्यादिति वा दर्शयति॥ ननु सद्वस्त्वि-
ति॥८१॥ नान्यमतं मायामयत्वप्रयोजकं किं तु निस्तत्त्वरूपत्वं॥ तच्च मायायामिव वायावप्यस्तीति न
मायामयत्वहानिरिति निष्परिहरति॥ निस्तत्त्वरूपतैवेति॥८२॥ ननु शक्तिकार्ययोरुभयोरपि निस्तत्त्वरूप-

छिद्रानुवृत्तिर्नैनेतीत्येवोक्तिरबाधनात्मे॥ शब्दानुवृत्तिरेवोक्ता वचसो व्याहतिः कुतः॥८०॥ ननु
सद्वस्तु पार्थक्यवादात्सत्त्वं चेत्तदा कथं॥ अव्यक्तमायावैषम्यादमायामयतापि न॥८१॥ निस्तत्त्वरू-
पतैवात्र मायात्वस्य प्रयोजिका॥ सा शक्तिः कार्ययोस्तुल्या व्यक्ताव्यक्तत्वभेदिनोः॥८२॥ सदसत्त्व-
विवेकस्य प्रकृतत्वात्तदीक्ष्यतां॥ असतो वायुतो भेदे सत्त्वं मन्येत वायुवत्॥८३॥ सद्रूपवस्तुष-
ऐतो वायुर्मिथ्यात्वप्रत्यापितं॥ सत्त्वं विना विरुद्धो वायोर्मिथ्यात्वमाकलनेन तु॥८४॥ विनेयद्दा-
क्तिमध्येवं सत्कर्मो सत्यवर्तितेन॥ अत्रोक्तावसरेऽसेषा सत्त्वाधिकविचारणा॥८५॥

वायामविशिष्टांशयोर्व्यक्ताव्यक्तत्वलक्षणो भेदः ऊनमूलांशौ व्यक्तिक्रियावारः सकृतान्न्यपरस्त इति परिहरति
सदसत्त्वविवेकस्येति॥ असतो मायातत्कार्यरूपस्य वायोर्भेदो व्यक्ताव्यक्तत्वलक्षणो न संभवतीत्यर्थः॥८३॥ फलि-
तमाह सद्वस्त्विति॥ वायोर्यः सद्रूपः सद्रूपत्वं विशिष्टः स्यात्स निस्तत्त्वरूपादितरस्य वायोः स्वरूपं तच्च वायुर्नि-
स्तत्त्वरूपत्वाद्वायुकार्यवन्मिथ्यात्वं विद्यात्सत्यत्वमाकलनेन तु॥ सर्वकलनस्येति तु हि विवेकस्यार्थः॥८४॥
वायौ तूक्तविचारेण मध्य निदिशति॥ विनयेदिति॥ ननु सद्रूपस्यैकदेशस्य मायावत्त्वे तेनावृतेन वियदा-

वियन्मिथ्यात्वं सतो वस्तुनश्च सत्ताविनयतः किं भवतीत्यत आह॥ वासनायामिति॥ बुद्धौ वियन्मतो सत्त्वे
नागमनस्य सत्त्वस्य स्तुवातो निरवकाशस्य सद्रूपस्य वोध एव दृढीभवति भवतीत्यर्थः॥८६॥ उक्तमायम-
यत्वापत्तिरिहाति॥ एवमाकाशमिथ्यात्वे रति॥८७॥ नुनाकाशकार्यस्य वायोः कारणभेदेन सद्रूपतादा-
त्म्यप्रतीतियोगात्तस्मात् विवेचनप्रयोजकमित्याशङ्क्य॥ सा चात्मसंबंधाभावेऽपि परस्यासंबोधोत्तमाह
सद्रूपेणेति॥८८॥ एवं सद्रूपयोः संबंधप्रदर्शनं तर्हि मन्तो भेदज्ञानाय वायोः प्रतीयमानान् धर्मानाह॥ शोषयति

वासनायां प्रवृद्धायां वियत्सत्यत्ववादिने॥ सन्मात्रबोधयुक्तं च दृष्ट्वा विस्मयते बुधः॥८६॥ एवमाका-
शमिथ्यात्वे सत्सत्यत्वे च वासिते॥ न्यायेनानेन वाय्वादेः सद्वस्तु प्रविविच्यतां॥८७॥ सद्वस्त्वेकदे-
शस्था मायातत्त्वैकदेशगा॥ वियत्तद्व्यापकदेशगतो वायुः प्रकल्पितः॥८८॥ शोषः स्पर्शो गतिर्वेगो।
वायुधर्मा इमे मताः॥ त्रयः स्वभावाः सन्मायाव्योम्नां ये तेऽपि वायुगाः॥८९॥ वायुरस्तीति सद्भावः स-
तो वायौ पृथक्कृते॥ निस्तत्त्वरूपता मायास्वभावो व्योमगो ध्वनिः॥९०॥ सतोनुवृत्तिः सर्वत्र व्योम्नो-
नेति पुरेरिते॥ व्योमानुवृत्तिरधुनाकथ्यते न व्याहतं वचः॥९१॥

एवं प्रातिस्विकान्धर्मानभिधाय कार-
णतः प्राप्तांस्तानाह॥ त्रय इति॥ सन्मायाव्योम्नां ये त्रयः स्वभावाः वातं विशेषास्तेऽपि वायुगा वायौ विद्य-
न्त इत्यर्थः॥८९॥ के ते धर्मा इत्यत आह वायुरिति॥ वायुरस्तीति व्यवहारहेतुः सद्रूपत्वं सद्वस्तुनो धर्मः पृथक्कृ-
वायोः सद्वस्तुनो विवेचिते सति यन्निस्तत्त्वरूपत्वं स मायाया धर्मो द्वितीयः॥ शब्दो व्योम्नः सकाशादागतोऽय-
मस्त्वतीयस्त्वर्थः॥९०॥ ननु व्योमविवेचनप्रस्तावे वाय्वादिष्वनुवृत्तं सत्तत्त्वं व्योमनि भेदयोरित्यत्र वायु-
दावाकाशानुवृत्तिर्निवारितेदानीं व्योमानुवृत्तिरभिधीयते तेन शब्दो नाम विरोधस्तत्राशंक्य॥ सतोनुवृत्ति।

२२

0055986

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्रसतेभानेनस्यादित्याशंका॥ तस्मात्विलक्षणताज्ञानेनविकल्पतस्वमाह॥ भातीतिचेदिति॥ अविरोधे।
दर्शयितुंमिथ्यावस्तुनोलक्षणंसदृष्टांतमाह॥ यदसद्भासमानमिति॥ यद्वस्तुस्वरूपेणाविद्यमानम
पिभासतेनतत्वमगजादिवन्मिथ्येत्यर्थः॥६॥ ननुनियमेनसहोपलभ्यमानयोर्भेदोनदृष्टचरस्तथाशंक्या
द॥१॥ जातियुक्तौति॥६॥ भेदाभावेपियद्यपिज्ञातेनतथापिनिश्चितोभवतीतिशंकते॥ दृश्येपिभेदइति॥ तस्य
स्यपरिहारेवक्तुंनिश्चयाभावेकारणंरहति॥ अनेकाग्र्यादिति॥६॥ आद्यपरिहारमाह॥ अग्रमतइति

भातीतिचेज्ञानतामगजांमायिकस्यनत॥ सदसद्भासमानेतन्मिथ्यास्वमगजादिवत॥६॥
जातिव्यक्तौदेहिदेहौगुणद्रव्येयथापृथक॥ वियत्सतोलथैवास्तुपार्थक्यंकोत्रविस्मयः॥६॥
दृश्येपिभेदेनोचिन्निश्चयोचेत्तदा॥ अनेकाग्र्यात्सदाग्राह्यज्ञानाभावेप्यसौवद॥६२॥ अत्र
मनोभवध्यानात्यनसिनिर्वचने॥ तत्तत्प्रमाणसुक्तिध्यानतोउटन्नसोभवेत॥६३॥ ध्यानाः
ध्यानाद्युक्तिनापिद्वैतंभेदेतियत्सतोः॥ नकदाचिद्विहितसत्येयद्वत्क्विन्दवत्॥६४॥ तस्यभा
तिमदाग्रोमतिस्तत्वोहेत्वपृथकं॥ सद्वस्तुपिविभामस्यातिःक्विन्दनपाशः॥६५॥
आधेयस्येमतिकुत्सेध्यानात्मन्नप्रप्रत्येकतानतापानसिमकलव्हतावायमनोभवमावदानमनाम
वेतियावत॥ द्वितीयपरिहारमाह॥ अमसिन्निति॥ ततःकिमितत्वआहतनत्युति॥६६॥ मनोपिकिमि
त्यतआह॥ ध्यानादिति॥ ध्यानेकदेशोकलत्वोण॥ मानेनेवियत्सतोरनुभेदादृद्धेयमेदनइसयाकं॥ युक्ति
लसद्दस्तुपृथकत्वंनिमादावुक्ता॥ एतेर्ध्यानादिभिर्वियत्सतोर्भेदेचित्तनिरूढियातसति॥ वियत्कदा
चित्सत्वेकिंतसर्वदामिथ्येवावभासतेसद्वस्तुपिव्ह्विद्वदवकाशवत्त्वनैवभवतीतिशेषः॥६७॥ वि

एवंभ्रांत्याविपरीतमपतिभ्रातेदर्शयितामितिवभ्रमयमाह॥ एवमिति॥ एवंयत्कमकारेणश्रुतिविचारा
त्माकृतार्थविचारादर्थपरहृत्यास्वरूपभ्रान्तिरर्थाद्यपरिहारेणावगतेसति॥ तत्कृतपर्यपर्या
लोचनेनविपर्येति॥ गगनादिभावेदीपितंमुक्तंरूपंयत्स्वभवति॥ ततःश्रुतिविचारेणवत्सयाया
मदर्शनसंभवादित्यन्वितातोविचार्यतामित्यर्थः॥६८॥ विचारस्वरूपमेवदर्शयतिमित्रमेलिपति
तानार्थरूपमाह॥ पाकृभेदादिनिवियत्सत्तद्रूपयोर्वपर्यायनादिन्तर्थः॥ इतरेतरमाहवुद्धेरिति॥ नमे
वहेतोविपर्ययति॥ वाय्वादिष्विति॥ सद्वाय्वादिषुभेदवस्तनायुःसन्तजर्इमेवंप्रकारेणानवृत्तभासतेवा

एवंश्रुतिविचारात्प्राग्यथायद्वस्तुभासते॥ विचारेणविपर्येतितथैतच्चिंतताद्वियत॥६९॥
भिन्नेवियत्सतीपाकृभेदाहुद्धेरस्यभेदतः॥ वाय्वादिषुनहृतंसत्त्वतोमेतिभेदधीः॥७०॥ सद्वस्तु
पिकहृतिलाषभिन्नोसत्त्वपमेता॥ पियासतःसत्यत्वात्कोहिव्योमकिमात्मक॥७१॥ अवका
शात्मकंतच्चदसत्तदितिचिंता॥ भिन्नंसतोसन्नतिचवदितिवेद्याहतिस्त्वव॥७२॥ मुक्तेनैवभासत्वस्तिय
स्तानेसाभेदधीर्भेदबुद्धिरित्यर्थः॥७२॥ एवंसदाकाशायोर्भेदप्रसाध्यवोक्तःसतोनिश्चयामाप्रतीतस्यधर्मि
धर्मभावस्यविचारेणापसंदर्शयति॥ सदीत्वमिति॥ तपःसाधादिषुनहृतंसद्वरूपमवाकाशवायादिषु
धर्मत्वस्यसधर्मिस्यसादिष्वोयाद्वृतमस्वरूपस्येववाय्वादिष्वाव्यावहृतस्यतभयोर्धर्मतमित्यर्थः॥ ननत
हिंदशादिष्वस्वरूपस्ययथावाखवदेतत्यासतोभिन्नस्यनभसोप्यसादित्याशंक्य॥ सद्वस्तुतिकिस
नभसोड्वैनिरूपतायुक्तमितिमाह॥ पियासतइति॥७४॥ द्वितिरूपनमसिद्धमितिशंकते॥ आकाशात्मक
मिति॥ नहिंसतोविलक्षणात्वादसदेवस्यादितिपरिहरति॥ असत्तदिनीति॥ सतोविलक्षणस्यासत्त्वेना

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सदाकाशयोरेकत्वहितभावेनप्रकाशनेनोपसृमाहयति ॥ यद्वेति ॥ प्रतिध्वनिर्व्योम्नि गुणस्तत्रपपरि
तमपलात ॥ यस्मात्प्रतिध्वनिः सति सद्वस्तुनि न संभवेन्नोपलभ्यते व्योम्नि तु सद्वनी सत्त्वशब्दौभावप्रपल
भ्यते ॥ तेन कारणेन सदेकमेकस्वभावं वियद्विस्वभावकमित्यर्थः ॥४७॥ ननु आकाशस्य सद्रूपकार्यत्वे
आकाशस्य सत्तेति सत आकाशधर्मत्वेन कुतः प्रतिभातीत्याशंक्याह ॥ या शक्तिरिति ॥ या मायासद्व
स्तु आकाशं कल्पयति सा व्यभ्यमनः सद्व्योम्नोरभेदं कल्पयति ॥ धर्माधर्मिभावविपर्यासेन कल्पय
ति ॥ अत आकाशस्य सत्तेति भानमुपपद्यत इत्यर्थः ॥४८॥ मायया विपर्यासे कथं ज्ञातमित्याशंक्याह सत

यद्वा प्रतिध्वनिर्व्योम्नो गुणो नासौ सती सते ॥ व्योम्नि द्वौ सह नीतेन सदेकं द्विगुणं वियत् ॥४९॥ या
शक्तिः कल्पयेद्व्योम सद्व्योम्नोरभिन्नतां ॥ आपाद्य धर्मधर्मित्वं व्यत्ययेनावकल्पयेत् ॥५०॥ स
तो व्योमत्वमापन्नं व्योम्नः सत्तां तु लौकिकाः ॥ तार्किकाश्चावगच्छन्ति मायाया उचितं हि तत् ॥
यद्यथा वर्तते तस्य तथात्वं भाति मानतः ॥ अन्यथात्वं भ्रमेणैति भ्रान्त्याख्योयं सार्वलौकिकः ॥५१॥

सतीति ॥ व्यस्ततः तत्रविचारे क्रियमाणे सदेव व्योमत्वमिव सतो व्योमत्वमापन्नं सद्वस्तु आकाशरूपं
आपन्नं लौकिकाः तार्किकाः व्योम्नः सत्तां सद्रूपत्वमवगच्छन्ति व्योम्न आकाशस्य धर्मिणः सतो सद्रूपत्वं
धर्मं चावगच्छन्तीत्यर्थः ॥ ननु शुक्तिरूप्यस्थले प्रमाणभ्रमयोरितरेतरव्यत्यासः कथमित्याशंक्याह ॥ मायाया उचितमिति ॥ नहि वि
परीतदर्शनहेतुत्वं मायाया उचितमित्यर्थः ॥५०॥ मायया विपरीतप्रतीतिहेतुत्वं लौकिकन्यायप्रदर्शनेन
स्पष्टीकरोति ॥ यद्वस्त्वादि यथा येन प्रकारेण वर्तते ॥ तथा यादृग्रूपत्वं प्रमाण
तः स्फुरति ॥ अन्यथात्वं रजतादिरूपत्वं तद्भ्रमेण भ्रान्त्या भाति भ्रान्तिमात्रोयं सर्वलोकप्रसिद्ध इत्यर्थः

सतो रेकदेशवृत्तित्वे प्रमाणमाह ॥ पादोस्येति ॥५२॥ ननु केवलश्रुतिरेव प्रमाणमित्याशंक्य स्मृतिमप्याह ॥ विष्टभ्याह
मिति ॥५३॥ इदानीं निर्मायस्य सद्वस्तुनः स्वरूपप्रमाणमाह ॥ स भूमिमिति ॥ विकारावर्तित्वं तथा द्विस्थितमा
हेति सद्वस्तु कार्यवस्तुन इत्यर्थः ॥५४॥ ननु निरंशे ब्रह्मणि विशेषः कुतः परिहारः सांशत्वमनुपपन्नमिति रे
ताभ्युपगमात् निरंशस्य श्रुतिविरोधाभावमाह ॥ निरंश इति ॥५५॥ यद्यपि ब्रह्मणि मा
यासमर्पितानां द्विसीमामाह ॥ सत्तत्त्वमिति ॥ विक्रिया विविधत्वेन क्रियन्त इति विक्रियाः ॥ कार्यविशे

पादोस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ इत्येकदेशवृत्तित्वं मायाया वदति श्रुतिः ॥५२॥
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ इति कृष्णोऽर्जुनायाह जगतस्त्वेकदेशतां ॥
सभूमिं विश्वतो वृत्वा ह्यत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ विकारावर्ति चास्याह श्रुतिः सत्कृतेर्वच ॥५४॥
निरंशेऽप्यंशमारोप्य कृत्स्नेंऽशे वेति पृच्छतः ॥ तद्भाषयोत्तरं ब्रूते श्रुतिः श्रोतृहितैषिणी ॥५५॥ स
त्तत्त्वमाश्रिता शक्तिः कल्पयेत्सति विक्रियाः ॥ वर्णा भित्तिगता भित्तौ चित्रं नानाविधं यथा ॥५६॥
आद्यो विकार आकाशः सोऽवकाशस्वरूपवान् ॥ आकाशोऽस्तीति सत्तत्त्वमाकाशेऽप्यनुगच्छति
एकस्वभावं सत्तत्त्वमाकाशो द्विस्वभावकः ॥ नावकाशः सति व्योम्नि स चैषोऽपि द्वये स्थितेः ॥५८॥

षा इत्यर्थः ॥ अत्र दृष्टान्तमाह ॥ वर्णा भित्तिगता इति ॥ वर्णा रक्तपीतादयो यथा तद्विशेषाः ॥५६॥ तत्र प्रथमे
कार्यविशेषं दर्शयति ॥ आद्यो विकार इति ॥ तत्स्वरूपमाह ॥ सोवकाशस्वरूपवानिति ॥ आकाशस्य ब्र
ह्मकार्यत्वे हेतुमाह ॥ आकाश इति ॥५७॥ ततः किमित्यत आह ॥ एकस्वभावमिति ॥ उक्तमर्थं विशदय
ति ॥ नावकाश इति ॥ सति सद्वस्तुन्यवकाशो नास्ति किं तु सत्स्वभाव एक एव ॥ आकाशे तु सत्त्वं सत्त्व
वत्त्वं ॥ एषोऽप्यवकाशस्वभावोऽपीति द्वयं स्थितेऽवियत इत्यर्थः ॥५८॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नायणत्समनपरदर्षयति ॥ शून्यमिति ॥ शून्यस्य नामरूपे वर्तते यत्वेनो यतो विस्मिततेत्यर्थः ॥ तस्मादिती
ः पूर्वः पूर्वसिद्धान्तरस्याह ॥ न शून्यमिति मायावादरूपं सत्ता सतश्चाभ्यो निर्वचनान्न्दिस्त्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥ श्रुति
वर्योक्तिं प्रमाणयति ॥ नासदासीदिति ॥ नमसस्वासीत समसामसत्प्रत्यस्त्वादिरुक्तिः प्रमाणमित्यर्थः ॥ न
हि तमसत्रासीदिति ॥ कथमनस्त्यतःस्यतमाह ॥ सदेवासीदिति ॥ कतदुक्तमाह ॥ तद्विषयानादिति ॥ ॥ फ
लितमाह ॥ यत एवेति ॥ यतः स्वतः सत्ते मायायास्ततास्ति ॥ यत एव शून्यमेव मायायाश्च पिहितो नेनुत एव न
नेवा दिपतस्यर्थः ॥ एतन्न स्याद्वितीयतानेको कोऽन्दृष्टान्तमाह ॥ नलोकेति ॥ ॥ न त्रयात्यापि केन्नो विनापि

शून्यमिति चेन्नसमायाकार्यमितीरितम् ॥ न शून्यं नापि सद्यादृक्तनादृक्तत्त्वमिष्यते ॥ ४५ ॥ नासदा
सीद्विभातत्वान्नो सदासीच्च तत्समम् ॥ विद्यायोगात्समस्तः सवेनेन सत्तत्त्वं निषेधनात् ॥ ॥ यत एव द्वितीयत्वेन
शून्यत्वं निरूपणे ॥ न लोके वस्तु तत्तस्य जीवितं निष्यते स्वपक्षे ॥ ॥ त्रयायापि केन्नो विनापि चेत्तत्तेन
दृष्टिकृत न शक्तिः किन्तु कार्यं प्रदृष्टम्यादि केन तया ॥ नवेयायाः शक्तिमात्रस्यात्पृथक् मायानाकावि ॥ मा
कि कार्यं तत्र तवाक्तिद्वितीयं शक्ते केन ॥ ॥ न कुत्तत्रयस्तु तिः सा शक्तिः किं तेन करे श भाक्ष्यत ॥
निर्विषयं गम्यो हि न्यवेवर्तते ॥ ४६ ॥

कौन्तेयपदे ॥ यतः शक्तेरपि ॥ एवं कुञ्जीवितनवमतीति शङ्कते ॥ याक्यापि
कुत इति ॥ न शक्तिर्जीवितत्वं नेकायात्पित्तत्वकार्यं प्रत्यक्षादीनि निवृत्तिति ॥ नेति ॥ ॥ दृष्टान्तसिद्धम
र्थं दार्ष्टान्तिके योजयति ॥ नथासर्वेति ॥ मायाभूक्तयामहितीयत्वेन सतोऽपि न कार्यगानदृश्येते मायायां का
लमस्तदाबीमसत्त्वात्तेनापि न सद्वितीयत्वमित्यादि ॥ शक्तिकार्यमिति ॥ ॥ न तु शक्तिः स्वनिसर्वत्र वर्ते
ते उत्तेके देशे ॥ नाद्यः स्वशक्तेः प्राप्नुवत्तः भावग्रहणात् ॥ न द्वितीयः ॥ निरंशत्वेनविशेषितादित्याशङ्क्याय
नेणीकारणत ॥ द्वितीयपरिहाराय स्वतश्च सामीप्येनाह ॥ न कृत्स्नव्याप्तिरितीति ॥ एकदेशदृष्टान्त

ननु वह्निः सद्दुष्टः भावात्सत्त्वं सोऽपि कृत्स्नशक्तिं शङ्कते ॥ सद्वुद्धिरिति ॥ न स्वस्वरूपकार्यत्वात्त्रयवस्तु प्रभावा
निरूपणेति ॥ परिहरति ॥ मात्रलेशेति ॥ समोऽत्र वस्तु प्रभावेकार्यं सद्वस्तु पुरस्तान्ते शक्त्यन्तस्यन्तमाह ॥ नि
शेन सत्त्वं समासितत्वादिति ॥ ४७ ॥ एवं निष्प्रपञ्चस्य सा स्थिता सत्स्यो स्थितेऽभावेन सर्वरूपं पल्लदृष्टान्तेन वर्णने
सदेहः पूर्वापि सद्वस्तु तथा वर्गते शक्त्यन्तस्याह ॥ मनोऽनुभूत्या वाहिंस्यशक्ति ॥ ४८ ॥ मायायाः किं तत्त्वमि
त्यत आह निस्तत्त्वा कार्यगम्यास्येति ॥ निस्तत्त्वा नगत्कारणभूतात्सद्वस्तुनः पृथक्सत्त्वरहिताका
र्यगम्याविपर्यादिकार्यलिङ्गगम्यास्य सद्वस्तुनः शक्तिविपर्यादिकार्यजननसामर्थ्यमायेत्यर्थः ।

सद्वस्तु द्विरपि वेद्याति मा सत्स्य सत्त्वप्रभवतः ॥ निर्मलं सकलं साक्षित्वात्तस्मात्तेत्सद्वा
मन्दतां ॥ ४६ ॥ मनोऽनुभूत्या वाहिंस्य यथा सा लीनिराकुलः ॥ मायानुमानतः सर्वे
सत एव निराकुलं ॥ ४७ ॥ निस्तत्त्वा कार्यगम्यास्य शक्तिर्मायाग्निशक्तिवत् ॥ न हि
शक्तिः क्वचित्कैश्चिद्बुध्यते कार्यतः पुरा ॥ ४८ ॥ न सद्वस्तु सतः शक्तिर्न हि वह्नेः स्वशक्तिता ॥ स
द्विलक्षणतायां तु शक्तेः किं तत्त्वमुच्यताम् ॥ ४८ ॥

अनेवमुक्तस्वरूपा ॥ निर्विकल्पशक्तिसद्भा
वे दृष्टान्तमाह ॥ अग्निशक्तिवदिति ॥ यथाग्न्यादिस्वरूपानिर्विक्षेपस्फोटादिकार्यलिङ्गगम्यं वस्त्वा
दिनिषेधसामर्थ्यमस्तित्वदित्यर्थः ॥ शक्तेः कार्यलिङ्गगम्यत्वेन व्यतिरेकमुखेन दृढयति ॥ नहीति
॥ ४७ ॥ एवं शक्तेः कार्यलिङ्गगम्यत्वमुपपाद्य निस्तत्त्वरूपतामुपपादयति नेति ॥ अयमभिप्रायः
सद्वस्तुनः शक्तिः किं सती उताऽसती न तावत्सती तथात्वे सतोऽभिन्नत्वेनैव शक्तिनायोगात् ॥ उक्ता
र्थे दृष्टान्तमाह ॥ नहीति ॥ द्वितीयपक्षे किं निरविषाणतुल्याऽसद्विलक्षणा निर्विकल्पाभिप्रायेणाह ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

माया पञ्चदशी ... ४७ (margin)
३२० (pencil foliation)
॥ मि शङ्कितमायानिस्तत्त्वमिति ४८ (margin)
३२१ (pencil foliation)

...नो सिद्धं न रहस्यमाह ॥ बोधमिति ॥ व्यवहारदशायां बोधादिकर्तृत्वेऽप्यमार्थतस्त्वैहतमेव न न्वमि
पर्यः ॥१९॥ परमार्थतो द्वैताभावे स्मनि प्रमाणापयति न द्वैतं किंत्विति निश्चले गंभीरे दुरवगाहे मनसा
विषयीकर्तुमशक्ये ॥ नतेजः तेजस्त्वानधिकरणे ॥ ननमः नमो विलक्षणत्वमनावरणस्वभावत्वम्
मेयत्वात्स्वभावत्वमपि न तत्र शक्यं चक्षुरादिभिरप्रविषयीकृते ॥ सद्रूपविलक्षणमनपूर्वकं
विविद्देनयाति तेषु नशक्यामवतिष्ठते ॥ द्वैतविषयाव्यपि न तावतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥२०॥ नन्वतिमवेतान्ति
नपक्षभूम्यादिसत्त्वमन्तिमाकाशमाप्नुयात्ते कथमेतो क्रियन्त इति शंकते ॥ ननु भूम्यादिकमिति

बोध्यं वापरिहार्यं वा किं यतो द्वैतमायया ॥ अद्वैतमायया बोधो नास्ति नापि तदुत्थितः ॥२१॥ न दृ
ष्टिमितिगंभीरेमतेनोननमस्यते ॥ अनात्मन्यमिति व्यक्तं सा किं विद्वन्निरिष्यते ॥२२॥ ननु भू
म्यादिकं मा भूत्परमाण्वन्तनाशतः ॥ कथं ते वियतो मत्वं दृश्यते ह्यतो हितं विदन ॥२३॥ अतो नतेनिने
गडेशमयथातेषु हिमानिते ॥ तथैव सविराकाशे हतो नाक्ष्युपयते मतिः ॥ निर्जगद्व्योमदृष्टं चेत्प्र
काशतमसी विना ॥ क्व दृष्टं किं च ते पक्षे न प्रत्यक्षं वियत्खलु ॥२४॥ सद्वस्तु शुद्धं त्वस्माभिर्नि
श्चितैरनुभूयते ॥ तूष्णींस्थितौ न शून्यत्वं शून्यबुद्धेस्तु वर्जनात् ॥२४॥

इदं नाम बहुमेव न परिहरति ॥ अथेतन इति ॥ अत्यन्तं निर्जगद्व्याप्य नभसा यद्दिदृक्षितमित्यर्थः ॥२४॥ न हि दृष्टेत्युप
पत्तेर्नामेति न्यायमपास्य चोदयति ॥ निर्जगद्व्योमदृष्टं चेदिति ॥ दर्शने प्रकाशं विद्वमिति परिहरति ॥ प्र
काशतमसी विनेति ॥ अपसिद्धान्तो पीत्याह ॥ किं चेत ॥ पक्षे न प्रत्यक्षमिति ॥२४॥ ननु दृश्यनाभावः शुद्ध
सत्त्वे न पिसमानः इत्याशंक्यान्वतः सर्वानुभवसिद्धत्वान्नैवमित्याह ॥ सद्वस्त्विति ॥ ननु सत्त्वाभावे शून्यमेव
सत्स्वकमपि प्रतीतिर्भावाद्दित्याशंक्याचेतनं प्रतीति भावाद्धूत्वमपि न संभवतीत्याह ॥ नशून्यमिति

ननु तर्हि ह्यसत्त्वमेव समद्वत्तेनापि नामरूपे द्वे कल्पिते एवं भोगिकतेयेमव स्यात्ते वा स्वयोर्नामरूपयोर
भावादिति शंकते ॥ सतोऽपीति ॥ विकल्प्यासहत्वाद्दर्शनपद्वानपपन्नत्वमित्यभिप्रायेण परिहरति ॥
कुत्रेति ॥ अयमभिप्रायः सतो नामरूपे किं सति कल्पिते अन्यासति ॥ अथवा जगति नाद्यः अन्यमपि
ताद्दृग्नामरूपयोः ॥ अन्यत्वमात्रिकादावारोपदर्शनात् ॥ सतो नामरूपयोः सत्स्वेव कल्पनायोगान्न द्वि
तीयः ॥ असतो निरात्मकस्याधिष्ठानत्वायोगात्तत्तृतीयः सन्नत्पन्नस्यतनगतः सत्त्वामरूपकल्पना
धिष्ठानत्वानुपपत्तेरिति मामूदधिष्ठानेऽचनयोः कल्पना किं नस्यादित्याशंक्याह ॥ निरधिष्ठान इति ॥२५॥
ननु सदेवेदमग्र आसीदित्यत्र यथाव्याहातार्थ स्यात्तथा सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यत्रापि दोषास्त्री

सतोऽपि नामरूपे द्वे कल्पिते चेत्तदा वद ॥ कुत्रेति निरधिष्ठानो न भ्रमः क्वचिदीक्ष्यते ॥२५॥ सदासी
दिति शब्दार्थभेदे वैगुण्यमापतेत् ॥ अभेदे पुनरुक्तिः स्यान्मैवं लोके तथेक्षणात् ॥ कर्तव्यं कु
रुते वाक्यं ब्रूते धार्यस्य धारणम् ॥ इत्यादिवासनाविष्टं प्रत्यासीदिति धीरगात् ॥२७॥ कालाभावे
पुरेत्युक्तिः कालवासनया युते ॥ शिष्यप्रश्नेऽवतत्त्वान्न द्वितीयेन निषिध्यते ॥२८॥

ति शंकते ॥ सदिति ॥ तथा हि सदासीदिति शब्दार्थयोरर्थभेदोऽस्ति चेद्द्वैतहानिः नास्ति चेत्पुनरुक्तिः
स्यात् ॥ अतः सदासीदित्यनुपपन्नमिति ॥ द्वितीयपक्षमादायपरिहरति ॥ मैवमिति ॥ पुनरुक्तिदोष
स्य कः परिहार इत्याशंक्याह ॥ लोक इति ॥२६॥ ननु लोके एवं विधप्रयोगेषु पुनरुक्त्यभावः कुत इत्य
त्राशंक्याह ॥ कर्तव्यमिति ॥ भवत्वेवं लोके तत्र तु किमायातमित्यत्राह ॥ इत्यादीति ॥२७॥ ननु द्वितीयपक्षस्त
त्त्वाशंक्याह ॥ कालाभावे इति ॥ ननु जगदुत्पत्तेः प्राग
सद्भूतकालाभावादग्र आसीदित्यनुपपन्नमित्याशंक्याह ॥ कालाभाव इति ॥ ननु जगदुत्पत्तेः प्राग

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

324

नेनवाकेनोक्तंवेतस्माकोत्तायोनदीयवानिकमेवपठति ॥ अस्पर्शयोगइति ॥ योयमस्पर्शयो
गाख्योनिर्विकल्पःसमाधिः ॥ एषमवेयोगिभिः साकारध्याननिष्ठैर्दुर्दर्शः दुःखेनदृश्योपदुःप्राप
स्त्यर्थः ॥ अत्रोपपत्तिमाह ॥ योगिनइति ॥ हियस्मात्साकारध्यानतयोगिनः सर्वोकदैतवादिनः ॥ अभयमभ
यत्नमस्मायोनिर्द्वन्द्वेदेवानालाच्चभयदर्शिनोभयदेत्वेनकल्पयेत ॥ यस्माद्योगाद्भीतिप्राप्नु
वेति ॥ २ ॥ श्रीमदाचार्यैरपिप्पतदर्थमिहितमित्याह ॥ भगवत्पूज्यपादाइति ॥ ९ ॥ नद्वात्निकेपठति ॥ अत्रा

अस्पर्शयोगोवैनामदुर्दर्शःसर्वयोगिभिः ॥ योगिनोबिभ्यतिह्यस्मादभयेभयदर्शिनः ॥ ९ ॥
भगवत्पूज्यपादाश्चशुद्धकृत्वैकपदंनमन ॥ यादृशंयत्फलिकान्यूनतानविभेमिसमदात्मनि
अनात्मसङ्कल्पनिमात्सर्वादिमेवोदसत्त्वमत्विनः ॥ आपेदिवेतिरात्मनवमनुमानेकवत्वणः ॥ ११ ॥
एकत्वमात्मसीद्दिनिव्रवत्सयोगेनादृशात्मता ॥ एकमयत्ननुत्सन्नयुक्तसम्भवप्रवादृष्टत्वतः ॥ १२ ॥ न
शुक्तत्वमसान्तर्वेचापिचासीनसोमयः ॥ सत्त्वमयोविवेधिपिनाद्यन्तमस्मात्मोक्षेवच ॥ १३ ॥ वि
परादेर्नामरूपेमायपामस्तिकल्पिते ॥ एवमस्यनामरूपेचतथाचेमोक्षतांविदे ॥ १४ ॥

इत्येति ॥ १ ॥ इदानीममहादेर्विकल्परूपयति ॥ रूपमिति ॥ इत्यनमात्मसीदिनमेननवाकेनशब्दमस्म
नात्मानियोगिनेवासद्रूपत्वंवाद्रूपइतिविकल्पार्थः ॥ नड्भयेसत्ताधेयेपत्सद्रूपतत्वलत्सत्तांपदस्यमस्य
आहतत्वाद्गुणत्वदस्यार्थः ॥ २२ ॥ आहतत्वमेवदृष्टान्तेनश्वेतकंदृष्टयति ॥ नपुक्तइति ॥ २ ॥ ननुश्वेतस्मान्ते
पिविपदादीनांनिर्विकल्पेब्रह्मणिसत्वंव्याहतमित्याशङ्क्याह ॥ विपदादेरिति ॥ नहिइत्यमस्यापि
नामरूपेसद्धत्वनिकल्पितेदृत्तिवदस्तोदैवाद्रूपापमिद्धान्तरूपमित्याधेयत्वाह ॥ एतस्येति ॥ २४ ॥

325

माभूत्स्वगतभेदः सजातीयभेदः किमस्यादित्याशंका ॥ तत्स्वजातीयसद्वैतमित्यनुक्रम्यनतत्त्रिरूपयितं
शंकाते ॥ सतोवैलक्षण्यमात्राद्वित्याह ॥ सदेतत्वमिति ॥ ननुघटसचापरमनेतिसतोभेदः प्रतिभासतइ
त्याशंका ॥ तदाकाशमग्नात्काशवदेवास्यापिकोभेदोनसत्तोभातोत्याह ॥ नामरूपापाधिभेदस्येति ॥ अत्रायंभा
वार्थः ॥ सदुत्वमस्वजातीयभेदराहित्येनभवितुमर्हति ॥ उपाधिपयामर्थमेवस्यतिविभाव्यमानभेदत्वात ॥ गगन
वदिति ॥ २४ ॥ भवतुतर्हिविजातीयादद्वैतमित्याशंक्य ॥ सतोविजातीयमसत्तस्यासत्वेनैवप्रतियोगित्वाःसेभ

नदंतत्वंसजातीयेनवैलक्षण्यवर्जनात ॥ नामरूपोपाधिभेदैर्विनानैवसतोभिदा ॥ २४ ॥ वि
जातीयमसत्तत्वनत्वल्वत्स्लीत्पितामते ॥ नास्यानःप्रतियोगित्वंविजातीयाद्भिदाकृतः ॥ २५ ॥ ए
कमेवाद्वितीयंसत्सिद्धमत्रतुकेचन ॥ विद्वलाअसदेवेदंपूर्वमासीदिसब्रुवन ॥ २६ ॥ मग्नस्या
म्भोयथान्तःश्रिताविद्धलानितथासधीः ॥ अद्वैतेकरसंसत्वानिःप्रचाराविभेत्यत ॥ २७ ॥ गौडा
चार्यनिर्विकल्पेसमाधावन्ययोगिनो ॥ साकारब्रह्मनिष्ठानामसमंतेभयमविरे ॥ २८ ॥

वेनतस्यतियोगिकोपिभेदोनास्तीत्याह ॥ विजातीयमिति ॥ २५ ॥ फलितमाह ॥ एकमेवेति ॥ इदानीमस्य
नानिश्चलनमायेनमदद्वैतमेवइष्टायतेश्र्वस्यरूपमाह ॥ अत्रतिति ॥ २६ ॥ विद्वलत्वेदृष्टान्तमाह ॥ मग्न
वति ॥ दार्ष्टान्तिकेयोजयति ॥ तथासधीरिति ॥ अस्याःसद्भुादेः नानात्वेकवचनधीरेवःकरणे ॥ अवे
करसंवस्तुपुरुषनिष्प्रचारासाकारवस्तुनीतावेद्वैकरसेवस्तुनिप्रचाररहितासतीअतोस्माद्वस्तु
विभेति ॥ २७ ॥ उक्तार्थेआचार्यसंमतिंदर्शयति ॥ गौडाचार्याइति निर्विकल्पकइति ॥ २८ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मिदं सर्वं पुरा सृष्टेरित्यादिवाक्यमभिप्रायपूर्वकमुदाहरति तदानीं तोऽश्रुतिं स्वयमेवार्थतः पठति ॥ इदमिति ॥ अरुणस्यापत्यमारुणिरुद्दा
लकस्तस्य मे नेर्वचनमित्यर्थः ॥ १९ ॥ एकमेवाद्वितीयमित्यादिपदत्रयेण सदस्तु निस्वगतादिभेदत्रयं प्रसक्तनि
वार्यते लोके स्वगतादिभेदत्रयेण नावदर्शयति वृक्षस्येति स्पष्टं ॥ २० ॥ एवमनात्मनि भेदत्रयं प्रदर्श्य सद्वस्तु
न्यपि प्रसक्तं तदेतदत्रयं स्कन्धतः ॥ पदत्रयेण निवार्यते इत्याह ॥ तथेति ॥ वस्तुनस्सामान्यात्स्वांशमीवसद
न्यात्मन्यपि प्रसक्तं स्वगतादिभेदत्रयमेकावधारणाद्वैतप्रतिषेधाभिधायकैरेकमेवाद्वितीयमिति त्रि

इदं सर्वं पुरा सृष्टेरेकमेवाद्वितीयकं ॥ सदेवासीन्नामरूपे नास्तामित्यारुणेर्वचः ॥ १९ ॥ वृक्षस्य
स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः ॥ वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः ॥ २० ॥ तथा स
द्वस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तं निवार्यते ॥ ऐक्यावधारणद्वैतप्रतिषेधैस्त्रिभिः क्रमात् ॥ २१ ॥ सतो नावय
वाः शङ्क्यास्तदंशस्यानिरूपणात् ॥ नामरूपे न तस्यांशौ तयोरद्याप्यनुद्भवात् ॥ २२ ॥ नामरूपो
द्भवस्यैव सृष्टित्वात्सृष्टितः पुरा ॥ न तयोरुद्भवस्तस्मान्निरंशं सद्यथा वियत् ॥ २३ ॥

भिः पदैः क्रमेण निवार्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ सद्वस्तुनस्तावत्स्वगतभेदः शंकितेषु का तेः स्यात्स्वेवयव
ताद्विस्माह ॥ सत इति ॥ नामरूपयोः सदवयवत्वे किं न स्यादित्याशंक्याह ॥ तयोरभावान्न सदंशत्वमि
त्यभिप्रायेणाह ॥ नामरूपइति ॥ २२ ॥ तयोर्नामरूपयोरभावस्त्वाशंक्याह ॥ नामरूपोद्भवस्येति ॥ फलितमा
ह ॥ तस्मादिति ॥ अत्राप्ययं प्रयोगः सद्वस्तु स्वगतभेदशून्यं भवितुमर्हति ॥ निरवयवत्वात् ॥ गगनवदिति

२२

३२६

आत्मस्येति ॥ सदुत्पत्त्या न यावदुपपत्त्यै तैरुपपादनेनो कार्यस्यात्मिकम्यदर्शयति ॥ सात्विके इति ॥ १५ ॥ एकां
शे ह्यनन्तादेतः कृत्वा पादेनोक्ते वा स्वाभिनमाह ॥ अत्राहेति ॥ अत्राहमिति शमयवानकृतोम
भुत्वमर्थः लोकेऽपि कार्यकर्त्राश्रमस्थितिर्वेत्युपदिश्यते ॥ १६ ॥ एवं जगतः स्थितिमभिधाय इदानीं तस्या
भौतिकत्वानोपायमाह ॥ स्पष्टमात्राद्विष्वक्षेष्विति ॥ स्पष्टमात्राद्विष्वक्षेषु स्पष्टमात्राद्विषयेषु सहितेषु
घटादिषु वस्तुषु भूतकार्यत्वं स्पष्टमेवावगम्यते ॥ ननु इन्द्रियादिषु कथं भूतकार्यत्वनिश्चयः इत्याशं
क्यागमानुमानाभ्यामित्याह ॥ अन्नादाविति ॥ अन्नमयं हि सोम्य मनः ॥ आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वा

आत्मस्यभ्रान्तिनिदानाविकारास्तमसी स्थिताः ॥ सात्विकैः पुण्यनिष्पत्तिः पापोत्पत्तिश्च राजसैः ॥
तामसैर्नोभयं किन्तु वृथायुःक्षपणं भवेत् ॥ अत्राहंप्रमयीकर्तेत्येवं लोकव्यवस्थितिः ॥ १५ ॥ स्पष्ट
शब्दादियुक्तेषु भौतिकत्वमतिस्फुटं ॥ अन्नादावपि तच्छास्त्रयुक्तिभ्यामवधार्यतां ॥ १६ ॥ एकादशे
न्द्रियैर्युक्त्या शास्त्रेणाप्यवगम्यते ॥ यावत्किंचिद्भवेदेतदिदंशब्दोदितं जगत् ॥ १८ ॥

गमादिस्यात् तदनुमानेन च ॥ विमतानि श्रोत्रादीनि भूतकार्याणि भवितुमर्हन्ति ॥ भूतान्वयव्यतिरेकानु
विधायित्वात् ॥ यद्यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्तत्कार्यं दृष्टं ॥ यथा मृदन्वयव्यतिरेकानुविधायी घटो
मृत्कार्यो दृष्टस्तथा चेमानि तस्मात्तथेति ॥ न तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं चक्षोडशकलः सोम्य पुरुषः
पञ्चदशाहानि माशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यत इति ॥ १७ ॥ एवं भूतानि भौतिकानि च विविच्य दर्शयि
तुमादौ सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिवाक्यप्रतिपादितं कार्यकारणानां तत्त्वज्ञानं तदा कार्यस्थि
तेः प्रदर्श्यार्थमाह ॥ एकादशेन्द्रियैरिति ॥ प्रमाताऽदिभिः सर्वैः प्रमाणैः रूपशब्दादिप्रमाणज्ञानैश्च या

वर्त्तितिना दवगम्येतत्सर्वं सम्यक् दृष्टिवाक्यभ्यां भवेत् ८

२५

३२७

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तोनेंद्रियव्यापारानभिधायकर्मेंद्रियाभावं वाद्विंशतितत्स्वाभावमर्थनायननहियमेतो मनस्त्याप
नाह ॥ पंचेति ॥ अक्तिश्च्यरा नेत्रमनेव विसर्गश्च्यानंदश्चुनिद्वंद्वसमासः ॥ उक्तादानगमनविसर्गानंदा
ख्याः पंचक्रियाः शसिद्धा इतिशेषः ॥ ननु कृष्यादीनां क्रियाणां गणनामपि सत्वात्कथं पंचसंख्याभिमाणकाराह ॥
कुर्वीति ॥ ११ ॥ कानिनानिक्रियानन्तकानींद्रियाणिमन आह ॥ वाणिति ॥ वागादिभिरसंलक्षिक्रियानन्तिस्ता
सां क्रियाणामनुत्पत्तिर्भवतीति शेषः ॥ अत्राप्युक्तिः कृष्यादिका क्रियानादिमादिकार्यतिगकानुमानेन
दृश्यं तत्सकर्मेंद्रियपंचकसंख्यानात्याह ॥ मनआदिगोलकेषु ति आदिपदेनकरचरणोपस्थगुदादिष्वुद्दिष्व
रुद्यते ॥ १२ ॥ इदानींमनःकर्मेंद्रियपंचकेनेनयत्तनस्थमनसः कृतंसंख्यानेचदर्शयति ॥ मनइति ॥ तस्मान्निरि ।
पंचेन्माद्दानगमनविसर्गानंदकाक्रियाः ॥ कृषिवाणिज्यसेवाद्याः पंचस्वंतर्भवंतिहि ॥ १ ॥ वाक्पा
णिपादपायूपस्थैरक्षैस्तत्क्रियाजनिः ॥ मुखादिगोलकेष्वास्तेतत्कर्मेंद्रियपंचकं ॥ मनोदशेंद्रि
याध्यक्षं हृत्पद्मगोलके स्थितं ॥ तच्चांतःकरणं बाह्येष्वस्वातंत्र्याद्विनेंद्रियैः ॥ १३ ॥ अक्षेष्वर्थार्पितेष्व
तद्गुणदोषविचारकं ॥ सत्वं रजस्तमश्चास्य गुणाविक्रियते हितैः ॥ १४ ॥ वैराग्यं क्षांतिरौदार्यमित्या
द्याः सत्वसंभवाः ॥ कामक्रोधौ लोभयत्नावित्याद्या रजसोत्थिताः ॥ १५ ॥
द्वियतेन तत्त्रिविधकमाह ॥ तदिति ॥ १ ॥ दशेंद्रियाध्यक्षनमेवदर्शयति ॥ अक्षेष्विति ॥ अक्षेषु इंद्रियेषु अर्था
र्पितेषु विषयेषु व्याप्तितेषु सत्स्वपनस्तांतःगुणदोषविचारकं भवति तस्मिन्नीनतस्मिन्समत्वोचनमित्यादि
विचारकारी मर्थः ॥ अयंभावः ॥ आत्मनः प्रमादेनेनाक्षेंद्रियाणामाद्यापाद्यावाद्दीनांचरूपादिज्ञानजन
नमात्रगुणवत्तिलार्थेनातद्गुणदोषविचारस्योपलभ्यमानस्यासंभवान्नेपपमानतत्कारणेनमनोभ्युपगं
तव्यमिति ॥ मनसोवैराग्यकामाद्यनेकविधत्वेनमनस्यदर्शनाय सत्वादिगुणवत्वं दर्शयति ॥ सत्वमिति
ति ॥ तेषांतद्गुणत्वेकारणमाह ॥ विक्रियंतइति हिपनः ॥ तेषां तो विक्रियते विकाराप्नोतीमर्थः ॥ १२ ॥ म
भ्रमो यत्राद्दिगंधीनाः ॥ पंचगुणाज्ञानवाद्यपि ॥ अत्रेशुकष्ठकश्रेयस्त्रात्वात्वादिनाभ्रमोतरंगो द्वा
विमं तेनंदकमर्थे अयमेदर्शयति ॥ गुणाइति ॥ १ ॥ पूर्वगणनाभेदस्वभिधायकार्यतोमेदत्नानायतनकार्या
णिनानेंद्रियाणिभावदाह ॥ श्रोत्रमिति ॥ १ ॥ तेषांस्थानानिव्यापारांश्चदर्शयति ॥ कर्णादिगोलकस्थ ।
मिति ॥ इंद्रियसद्भावेकिंप्रमाणमित्याकांक्षायांकार्यलिंगकानुमानमित्याह ॥ सोस्यादिति ॥ तद्वदुपा
पलब्धेः करणजन्याक्रियात्वाच्छिदिक्रियावदित्याद्यनुमानेनसोस्यादयोर्थोपलब्धिः करणजन्यकार्यत्वेनतदुलेस्तन्ना
भ्रमोकटुकषायाद्यः कायेदिस्पर्श इष्यते ॥ नीलादिकेचित्ररूपेमधुराम्लादिकोरसः ॥ १ ॥ स
रभीतरगंधो द्वौगुणाः सम्यग्विवेचिताः ॥ श्रोत्रंत्वक्चक्षुषीजिह्वाघ्राणंचेंद्रियपंचकं ॥ २ ॥ क
र्णादिगोलकस्थंतच्छब्दादिग्राहकंक्रमात् ॥ सौक्ष्म्यात्कार्यानुमेयंतत्प्रायोधावेद्बहिर्मु
खं ॥ कदाचित्पिहितेकर्णेश्रूयतेशब्दआंतरः ॥ प्राणवायौजाठराग्नौजलपानेन्नभक्षणे ॥
व्यज्यतेह्यांतरः स्पर्शोमीलनेचांतरंतमः ॥ उद्गारेरसगंधौचेत्यक्षाणामांतरग्रहः ॥ २ ॥
एतेषांस्वभावमाह
हिर्मुखं ॥ प्रायइति ॥ परोक्षिवाविनियतत्वात्स्वयंप्रवृत्तिस्तेतेर्थः ॥ १ ॥ प्रायः पाठेनस्वचितेक्विक
रणानां आंतरविषयग्राहकत्वंदर्शयति ॥ कदाचिदिति ॥ कदाचित्करणस्यपिधानेक्कतेसति ॥ प्राणवा
यौजाठराग्नौचविद्यमानआंतरः शब्दः श्रूयते ॥ १ ॥ जलपानेन्नभक्षणेचांतरः स्पर्शोभिव्यज्यतेभि
व्यक्ताभवति ॥ नेत्रमीलनेकृतेआंतरंतमउपलभ्यते ॥ उद्गारेजातेरसगंधौहौगृह्येते ॥ इत्येवंप्रकारेण
णानामांतरग्रहोक्षाणामितिकर्तृविषष्ठी ॥ आंतरस्यविषयस्यग्रहोग्रहणमिंद्रियकर्तृकमांतरवि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

328

329

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ॥ पंचभूतविवेकस्य व्याख्यानं क्रियते मया॥ सदेव सोम्येदम
ग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुत्या जगदुत्पत्तेः पुरा यज्जगत्कारणं सद्रूपमद्वितीयं ब्रह्मोक्तं॥ तस्य
वाङ्मनसागोचरत्वेन सहसा वगन्तुमशक्यत्वेन तत्कार्येषु भूतेषु पंचसु भूतपंचकस्य विवेकद्वारेणावग
मबोधनाय योग्यत्वेन भूतपंचकविवेकं प्रतिजानीते॥ सदद्वैतमिति॥ तत्र तावदाकाशादीनां पं
चानां भूतानां गुणानां भेदज्ञापनाय तद्गुणानाह॥ शब्दस्पर्शाविति॥ ननु ते गुणाः किं सर्वे सर्वेषु
उत एकैकस्यैकैको गुण इति विमर्शे यथाक्रममेकद्वित्र्यादिगुणत्वेन तत्प्रकारमभिप्रायेणाह॥ एकद्वित्रिच

सदद्वैतं श्रुतेरुक्तं पंचभूतविवेकतः॥ बोद्धुं शक्यं ततो भूतपंचकं प्रविविच्यते॥१॥ शब्दस्पर्शौ
रूपरसौ गंधो भूतगुणा इमे॥ एकद्वित्रिचतुःपंचगुणा व्योमादिषु क्रमात्॥२॥ प्रतिध्वनिर्विय
च्छब्दो वायौ बीसीति शब्दनं॥ अनुष्णाशीतसंस्पर्शो वह्नौ भुगुभुगुध्वनिः॥३॥ उष्णः स्पर्शः प्रभा रू
पं जले बुलबुलध्वनिः॥ शीतः स्पर्शः शुक्लरूपं रसो माधुर्यमीरितं॥४॥

तुरिति॥२॥ तत्र तत्र प्रकारेणैतद्विशदयति प्रतिध्वनिरित्यादिभिः आकाशे तावदेकरूप एव गुणः स च
प्रतिध्वनिरूपः॥ वायोः शब्दस्पर्शौ॥ तत्र वायौ शब्दमनुकरणेन दर्शयति॥ बीसीति॥ एवमन्यत्राप्यनुक
रणशब्दे द्रष्टव्यं॥ तस्य स्पर्शमाह॥ अनुष्णाशीतसंस्पर्श इति॥ वह्नौ शब्दस्पर्शरूपाणीति त्रयो गुणाः॥
तेष्वसाधारणमभिधीयते॥ वह्नौ भुगुभुगुध्वनिः॥३॥ उष्णः स्पर्शः प्रभारूपमिति॥ जले शब्दादयो रसान्ताश्च
त्वारो गुणास्तानाह॥ जले बुलबुलध्वनिः॥ शीतस्पर्शः शुक्लरूपं रसो माधुर्यमीरितमिति॥४॥

इदानीमपरोक्षज्ञानस्य फलमाह॥ अपरोक्षेति॥ याहृदेशिकपूर्वकं व्याख्यानमपरोक्षात्मविज्ञान
मपरोक्षज्ञानमात्मनो विज्ञाने संशयविपर्ययरहितेनैतज्ञानेन संसारकारणाज्ञानतमसश्चकारणं
यदज्ञानमविद्यैव तमस्तस्य चण्डभास्करो मध्याह्नकालीनः सूर्य इव तत्तमसश्चण्डभास्करस्तस्या
ज्ञानतमसो निवर्तकमित्यर्थः॥६४॥ ग्रंथाभ्यासफलमाह॥ इत्थमिति॥ नरस्त्वमनेन प्रकारेण तत्त्व

अपरोक्षात्मविज्ञानं याहृदेशिकपूर्वकं॥ संसारकारणाज्ञानतम
सश्चण्डभास्करः॥६४॥ इत्थं तत्त्वविवेकं विधाय विधिवन्मनः समाधाय
विगलितसंसृतिबंधः प्राप्नोति परं पदं नरो न चिरादिति॥६५॥ इति
पंचदश्यां प्रथमस्तत्त्वविवेकः समाप्तः॥

स्य ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणस्य विवेकं कोशपंचकाद्विवेचनं विधाय कृत्वा तस्मिन्नुक्ते विधिवच्छास्त्रोक्त
प्रकारेण मनः समाधाय स्थिरीकृत्य विगलितसंसृतिबंधः अपरोक्षज्ञानेन विनिवृत्तसंसारबंधः
सन् परं पदं निरतिशयानंदरूपं मोक्षं न चिरादविलंबेन प्राप्नोति साक्षात्कारानंतरं तत्क्षणं ब्रह्मैव भवती
त्यर्थः॥६५॥ इति श्रीरामकृष्णाख्यविदुषा विरचिता प्रथमतत्त्वविवेकव्याख्या समाप्ता॥ ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दानीं समाधेः परं प्रयोजनमाह ॥ अनेनेति ॥ अनेन समाधिना वासनाजाले अहंकारममकारकर्तृत्वाद्यभिमानहेतुभूते ज्ञानविरुद्धे संस्काररूपसमूहे निःशेषं यथा भवति तथा प्रविलापिते विनाशिते पुण्यपापाख्ये कर्मसंचये समूलोन्मूलिते समूलं यथा भवति तथोन्मूलिते उद्धृते विनाशिते इति यावत् फलितमाह ॥ वाक्यमिति ॥ वाक्यं तत्त्वमस्यादिवाक्यमप्रतिबद्धं सत्कर्मवासनाभ्यां प्रतिबंधरहिते

अनेन वासनाजाले निःशेषं प्रविलाप्यते ॥ समूलोन्मूलिते पुण्यपापाख्ये कर्मसंचये ॥ ३१ ॥ वाक्यमप्रतिबद्धं सत्प्राक्परोक्षावभासिते ॥ करामलकवद्बोधमपरोक्षं प्रसूयते ॥ ३२ ॥ परोक्षं ब्रह्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकं ॥ बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं दहति वह्निवत् ॥ ३३ ॥

सत्प्राक्परोक्षावभासितेऽपि सर्वं परोक्षतया प्रकाशिते तत्त्वे करामलकवत् करस्थितामलकवद्बोधमपरोक्षं तत्त्वावभासनसमर्थं बोधं ज्ञानं प्रसूयते जनयति ॥ ३२ ॥ इदानीं परोक्षज्ञानस्य फलमाह ॥ परोक्षमिति ॥ देशिकपूर्वकं गुरुमुखादधिगतं शाब्दं शब्दप्रमाणजन्यं परोक्षं ब्रह्मविज्ञानं बुद्धिपूर्वकं ज्ञानपूर्वकं यथा भवति तथा कृतं ॥ कृत्स्नं समस्तं पापं वह्निवद्दहतीति ॥ ३३ ॥

अस्य समाधेरवांतरफलमाह ॥ अनादाविति ॥ अनादौ संसारे ॥ इहास्मिन् संसारे संचिताः संपादिताः कर्मकोटयः कर्मणां पुण्यापुण्यलक्षणानां कोटयः समूहलक्षणाः ॥ अपरिमितानि कर्माणीत्यर्थः ॥ अनेन समाधिना विलयं यांति विनश्यंति ॥ लीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् शुद्धे प्रवर्धते अंतःकरणे ज्ञानाग्निना सर्वकर्माणि दग्धानि तेषु शुद्धो धर्मः सविलासाविद्यानिवर्तकतत्त्वसाक्षात्कारसाधनभूतो ध-

अनादाविह संसारे संचिताः कर्मकोटयः ॥ अनेन विलयं यांति ॥ शुद्धो धर्मो विवर्धते ॥ ३४ ॥ धर्ममेघमिमं प्राहुः समाधिं योगवित्तमाः ॥ वर्षत्येष यतो धर्मामृतधाराः सहस्रशः ॥ ३५ ॥

र्मो विवर्धते स्पष्टं ॥ ३४ ॥ नन्वयं किंप्रमाणमित्यत आह ॥ धर्ममेघमिति ॥ योगवित्तमा अतिशयेन योगज्ञाः ब्रह्मसाक्षात्कारवंत इति यावत् इमं निर्विकल्पसमाधिं धर्ममेघं प्राहुः स्पष्टं प्रतिपादयंति कथयंतीति ॥ यतः कारणादेष निर्विकल्पसमाधिर्धर्मामृतधारा धर्मलक्षणामृतधाराः सहस्र वर्षति ॥ तेषामेकैकशतसहस्रापि निष्फलेः ॥ अतो धर्ममेघं प्राहुरिति शेषं गतार्थं ॥ ३५ ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

334

न्तरानीं हृस्मात्कप्रयत्नाभावात्कथं स्यन्तवृत्तिनिर्माणं कालाकालिकप्रयत्नाभावेपिप्रा
थमिकात्स्वप्रयत्नात्सहस्रादिसहकारिसहितात्तदुत्तीमाह॥ वृत्तीनामिति॥ ध्येयैकगोचराणां वृ
त्तीनामनवृत्तिलक्षप्रवाहरूपेणानुगतिलक्षयत्नसमाधिप्रयत्नात्समाधिरेवकालीनादपि॥ सहस्रेष्व
षाकृताभ्यासपाटवः श्रावणविशेषः कर्मीयत्नकृत्संयोगिनः त्रिविधमितनेषामितिपदेनिलिनात्सि
तत्वात॥ यस्मात्सकृत्स्याससंस्कारः पुनः पुनः समाधाभ्यासेनजनितोभावनाख्यः संस्कारविशेष

वृत्तीनामनवृत्तिलक्षप्रयत्नान्समाधिरपि॥ सहस्रासदभ्याससं
स्कारसविवाहवेन॥५७॥ यथादीपोनिवातस्थइत्यादिभि
र्वनेकथा॥ भगवान्निममेवार्थमर्जुनायसमुपयत्॥५८॥

नाभ्यां सहकारिकारणाभ्यां समन्वर्तमानाऽऽववति॥५९॥ ननवयं समाधिः पूर्वाचार्यैः नलि
नाभ्यां सहकारिकारणाभ्यां स्वरवर्तमानाऽऽववति॥ यथादीपइति॥ य
प्रापितोऽस्वस्मापांकात्सर्वगुरुणा श्रीकृष्णेन समेवार्थं प्रतिपादितवानेवमिति॥ यथादीपश्चेति॥ य
थादीपोनिवातस्थोनेंगतेसोपमास्मृतेत्यादिभिः श्लोकैर्वनेकथानानाप्रकारेणभगवान्
तानेसर्वांदिसंपत्तत्रसमेवनिर्विकल्पकसमाधिरूपमर्थमर्जुनायशिष्याय समुपयतनिरू

335

रदानीं निदिध्यासनमाह॥ नाभ्यामिति॥ नाभ्यां श्रवणमननाभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे निर्गतविचिकि
त्सा संशयो यस्मात्सोऽनिर्विचिकित्सस्तस्मिन्नर्थे विषये स्थापितस्य धारणाविषयेवर्तमानस्य चेतसोऽर
न्तःसंस्थाया यस्मात्सौनिर्विचिकित्सस्तस्मिन्नर्थे ... ॥ एकतानत्वमेकाकारवृत्तिप्रवाहत्वमेतन्निदिध्यास
नं ... स्थितस्याधारणो नेपतेनतिनोऽकृतात॥ ... एकताननतात्वानमितिति॥ ५७॥ तस्यैव निदिध्यासनस्य परिपाक
नमनुच्यते हि प्रसिद्धे योगशास्त्रे॥ तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानमिति॥ निदिध्यासनेनतावत्ध्यानाध्यायेयेचेतनिरयेभासते॥ तन्त्र
रूपशून्यं समाधिमाह॥ ध्यातृध्यानेति॥ निदिध्यासनेनतावत्ध्यानाध्यायेय चेतनिरपेक्षभासते॥ तत्र
दाविन्नमभ्याससेन॥ ध्यातृध्यानेध्यानाध्यानेचक्रमात्मविसर्जनं ध्येयैकगोचरे ध्येयमेकमेवगो

नाभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य यत्॥ एकताननत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते
ध्यातृध्यानेपरित्यज्य क्रमाद्ध्येयैकगोचरं॥ निर्वातदीपवच्चित्तं समाधिरभिधीयते॥ ५९॥
वृत्तयस्तु तदानीमज्ञाता अप्यात्मगोचराः॥ स्मरणादनुमीयन्ते व्युत्थितस्य समुत्थितात्॥ ६०॥

... भवति॥ तदा समाधिरुच्यते॥ तत्र दृष्टान्तः॥ निर्वातदीपवदिति॥ वायु
वेगविवर्जितस्य यथा विधेयं भवति॥ नद्दिमिष्यर्थः॥ ६१॥ ननु समाधौ वृत्तीनामनुल्लेखो
रहितेषु देशेषु वर्तमानो दीपो यथा निश्चलो भवति॥ तद्वदित्यर्थः॥ ६१॥ ननु समाधौ वृत्तीनामनुल्लेखा
ध्येयैकगोचरत्वमपि निश्चेतुं नशक्यतइत्याशङ्क्याह॥ वृत्तय इति॥ ...
वृत्तयस्तिति॥ आत्मगोचराः॥ आत्मा गोचरो विषयो यासां ता आत्मगोचराः वृत्तयस्तु तदानीं समाधिकाले अज्ञा
ता अपि व्युत्थितस्य॥ समाधितः व्युत्थितस्य समुत्थितात् स्मरणादनुमीयन्ते॥ तथा च व्युत्थानकाले समाहितोऽः
एवमित्थं वै रूपादनुमीयन्ते॥ ययस्मर्यतेतत्तदनुभूतमिति व्याप्तेर्लोकसिद्धत्वादित्यर्थः॥ ६०॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वेसेवमन्यत्र प्रक्ते किमात्मेत्यत आह ॥ विकल्पतदभावाभ्यामिति ॥ विकल्पतदभावाभ्यां वि
कल्पेन विकल्पाभावेन वा असंस्पृष्टात्मवस्तु निःसंस्पर्श इति परमात्मवस्तु निर्विकल्पितं केवलं संवे
द्याद्यात्मत्र विकल्पितं तेनांशं सविकल्पस्य वा निर्विकल्पस्य वेति शंकायां केन विषयीकृतं केवलं तं केवल
लज्ञानात्मा ज्ञानात्मसंवेद्यसंयोगादिः ॥ आदिरात्र दृष्टान्ते यथा गृहीतं तत्र शब्दोऽवधारणे ॥ तत्र द्रव्यनामस
गुणनामसंयोगद्रव्यसमवायिकारणं द्रव्यमिति वा नार्कि केवलमिति ॥ कर्मव्यक्ति विकल्पसमेति ज्ञा
तिकाराश्रयो गुणः ॥ नियमेकमनेकवृत्ति सामान्यमिति लक्षिता जातिः ५ संयोगवियोगासमवायि ।

विकल्पतदभावाभ्यामसंस्पृष्टात्मवस्तु यत् ॥ विकल्पितं केवलं तत्
संवेद्याद्यात्मकल्पिताः ॥ ५१ ॥ द्रव्याद्या वैकल्पदर्शनानुसंधानेन स्वतो
भवेत् ॥ एकत्वासंभावितेनानुसंधानेन मनने तत ॥ ५२ ॥

कारणं ज्ञातीयेकर्मेति लक्षिता क्रिया ॥ एते सर्वे स्वरूपेण कल्पिता एवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ एतावता ग्रंथ
केन द्रव्येण किमुक्तं भवतीत्याकांक्षायां फलितमाह ॥ द्रव्यमिति ॥ द्रव्यं जगत्तोपञ्चपदार्थात्मकं
दिग्द्रव्यजातं कर्मकारणं वा वैकल्पं स्यादिति वा वैकल्पदर्शनानुसंधानेन वैकल्पाभावा नामर्थं स्तनी
वत्रैलक्षण्ये केवलं लक्षणस्यानुसंधाने द्रव्यत्वं भवेत् ॥ एकत्वाशब्दस्यार्थो द्रव्योपयोगार्थ दिनापद
पदाभावो विवेकत्वासंभावितेन केनचिदनन्यत्वेन दृष्टेन कारणेन संभावितेनानुसंधानेन क्रम
स्यार्थस्योपपद्यमानत्ताने यद्दक्षितं मननमित्युच्यते ॥ ५२ ॥

सिद्धांतीत्याशंक्य तस्याज्ञेयत्वमिति विकल्पस्यैकदेशमाह ॥ विकल्पस्येति ॥ सविकल्पस्य निर्विकल्प
स्य वा लक्षणमिति ॥ यो विकल्पस्य लक्षणभूतः सो किं निर्विकल्पस्य उत सविकल्पस्य वा भवेत ॥ आद्यपक्ष
मपेक्ष्याह इति स्वरूपेणो व्याख्यातं एव ॥ अन्यत्र हि द्वितीये पक्षे नवस्थान्दृष्टः तथा हि ॥ सविकल्पस्य वि
कल्पः तत्र विकल्पेन सह वर्तते इत्यत्र तृतीयांतविकल्पपदेन प्रथमांतविकल्पपदेनैक एव विकल्प
अभिधीयते द्वौ वा एक एव चेत्तस्य प्रथमे क एव विकल्पाश्रयविशेषणतया अयमन्ताश्रितो विकल्पस्येन
द्वाभ्यामाश्रयता ॥ द्वौ चेत् तृतीयांतशब्देन निर्दिष्टस्यापि विकल्पस्य विकल्परूपत्वात् तदाश्रयस्यापि सविक
ल्पत्वात् न तद्विशेषणभूतो विकल्पः किं प्रथमांतशब्दनिर्दिष्ट एव विकल्पः उक्तताभ्यामन्यः आद्येऽप्यो मा

विकल्पो निर्विकल्पस्य सविकल्पस्य वा भवेत् ॥ आद्ये व्याहतिरन्यत्रानवस्थात्माश्रयापरः ॥
इदं गुणक्रियाजातिद्रव्यसंबंधवस्तु च ॥ समं तेन स्वरूपस्य सर्वमेतदितीष्यतां ॥ ५८ ॥

श्रयता ॥ द्वितीयेऽपि पूर्वोक्तविशेषणीभूतो विकल्पः किं प्रथमांतशब्दनिर्दिष्ट उत तृतीयांतः आद्ये चक्रि
कापत्तिः द्वितीयेऽपि तस्याप्यन्यः तस्याप्यन्य इत्यनवस्थापातादिति ॥ ५७ ॥ न केवलमस्यैव दूषणमपि त
सर्वे चैवं विधविकल्पस्य सर्वकेद्रूषणानुसरति इत्याह ॥ इदमिति ॥ इदं विकल्पद्रूषणं जातं गुणक्रि
याजातिद्रव्यसंबंधवस्तुष्वपि संबंधोनेष्टुपेत्तद्वस्तुसमं ॥ तथा हि गुणः किं निर्गुणो वर्तते उ
त सगुणो वर्तते ॥ क्रियापि किं पारं वर्तते क्रियावति वा ॥ आद्ये व्याघातः ॥ अन्यत्रात्माश्रयादयः इति
सर्वे चैवमूह्यं तेन निरसमस्तद्वा चैव किं स्वतंत्रासिद्धार्थो काह ॥ तेनेति तेनैव विकल्पस्य संगतत्वेन
गुणादिके सर्वे स्वरूपे स्थितो ह्यतां गुणादयः सर्वे वस्तुस्वरूपेण वर्तन्त इत्यभिप्रायः ॥ ५८ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वेवेद्येपदार्थोवृभियाय्यवाक्यार्थमाह ॥ चितयोरिति ॥ चितयोरपिचिद्रूपकारणमपितमः प्रधानविशु
द्धसत्वप्रधानमलिनसत्वप्रधानतत्वमेदेनोक्तावप्यपरस्परंविरोधिनीतौमायोपाधिकाविद्योपाधिकम्प्रदे
हुमेदसहितेसच्चिदानंदलक्षणमहावाक्येनलक्ष्यते ॥ ननुकेवललक्षणाश्रयणेनवाक्यार्थबोधेनकहृ
ष्टमित्यादिशंक्याह ॥ सोयमिति ॥ सोयंदेवदत्तइत्यादिवाक्येषुतदिदंतयोः तदेतदेशकालविशिष्टल
क्षणयोर्थयोर्विरोधेसतिभागत्यागलक्षणाङ्गीकारेण विरुद्धांशत्यागेनाश्रयोदेवदत्तस्वरूपमेकमेव
लक्ष्यते ॥ ४० ॥ एवंदृष्टांतमभिधायदार्ष्टांतिकमाह ॥ मायाविद्ये इति ॥ एवंसोयंदेवदत्तइत्यादिवाक्यव

चितयोरपितौमत्कारणस्यविरोधिनी ॥ प्राज्ञेशसच्चिदानंदमहावाक्येनलक्ष्यते ॥ ४१ ॥ सो
यमित्यादिवाक्येषुविरोधात्तदिदंतयोः ॥ त्यागेनभागयोरेकआश्रयोलक्ष्यतेयथा ॥ ४२ ॥ माया
विद्येविहायैवमुपाधीपरजीवयोः ॥ अखंडंसच्चिदानंदंपरंब्रह्मैवलक्ष्यते ॥ ४३ ॥ सविकल्प
स्यलक्ष्यत्वेलक्ष्यस्यास्त्ववस्तुता ॥ निर्विकल्पकतावस्तुनेदृष्टंचसंभवि ॥ ४४ ॥ ॥

मायाविद्ये इत्यत्रमायाविद्येमेकमेवलक्ष्यतेतदृत ॥ परजीवयोः परमात्मजीवयोर्मायाः विद्ये इत्येवंवेकेविहायपरि
त्यज्यतदवशेषसहितसच्चिदानंदरूपमेकमेवमहावाक्येनलक्ष्यते ॥ ४३ ॥ ननुकिंमहावाक्येनलक्ष्यसवि
कल्पकमुतनिर्विकल्पकमितिविकल्प्याद्यंप्रत्याह ॥ सविकल्पेति ॥ सविकल्पकस्येतिसविक
ल्पकस्यविकल्पेनविपरीतेनवेकल्पितेनेन्यमेनागम्यादिरूपेणसहवर्ततइतिसविकल्पंतस्यलक्ष्यत्वे
वाक्येनबोध्यत्वेलक्ष्यस्यवाक्यार्थंतयालक्ष्यमाणस्यवस्तुनापारमार्थ्यंनस्यात ॥ द्वितीयेदोषमाह ॥ निर्वि
कल्पस्येति ॥ निर्विकल्पस्यनामजात्यादिविहितस्यलक्ष्यत्वंनदृष्टंलोकेनकापिदृष्टंनचसंभवि ॥ ४४ ॥

पंचदशीविवरणम् ॥ [illegible] ॥ ७७ ॥

एतावताग्रंथसंदर्भेणलक्षणप्रसंगेनलक्ष्यस्यलक्षणाविषयोप्रतिपादितंभागत्यागलक्षणायांप्रसंगेनसमागमंकारणतद
देसविरुद्धयोर्लक्षणाकौर्वतेनसर्वकमप्रत्यंशमुपलक्ष्यतात्पर्यमाह ॥ परमात्मेति ॥ एवमुक्तेनप्रकारेणपर
मात्मबोधलक्षणपदार्थयोः परमात्मजीवात्मनोरेकत्वाःभिन्नतापुनःसामान्यप्रदर्शनायपुनरायेनसंभावि
तोयोकाचितानापरकतातत्वमस्यादिवाक्यैः स्पष्टंभागत्यागेनविरुद्धांशपरित्यागेनलक्षणतेलक्ष्यं
तुम्नावोध्यते ॥ ४५ ॥ तत्त्वमसीतिवाक्यार्थंतत्त्वमस्यादिपदार्थंतानन्दतत्वकस्मात ॥ तत्त्वमस्यवाच्यमर्थं
तावदाह ॥ जगत इति ॥ यत्सच्चिदानंदलक्षणंब्रह्मतत्तत्त्वमसीतमोगुणप्रधानोमायामादायउपाधि

परमात्मनोरेकत्वंपुनर्याःसंभावितैकता ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यैःसाभागत्यागेनलक्ष्यते ॥ ४५ ॥ जगतोयदुपादानंमायामादायतामसीं ॥ निमित्तंशुद्धसत्त्वांतामुच्यते ॥
ब्रह्मतद्गिरा ॥ ४६ ॥ यदामलिनसत्त्वांतांकामकर्मादिदूषितां ॥ आदत्तेतत्परंब्रह्म
त्वंपदेनतदोच्यते ॥ ४७ ॥ ॥

तेनस्वीकृत्यजगतस्थावरजंगमात्मकस्यकार्यवर्गस्योपादानंप्रख्यातमाधिष्ठानंशुद्धसत्त्वांविशुद्ध
सत्त्वप्रधानांतामुपाधित्वेनस्वीकृत्यनिमित्तंउपादानादिषुः भिन्नेकर्तृभवति ॥ तच्छिमित्तोपा
दानोभयरूपंब्रह्मतद्गिरातत्त्वमसिवाक्यस्थेनतत्पदेनोच्यते ॥ ४६ ॥ त्वंपदवाच्यार्थमाह ॥ य
देति ॥ तदेवब्रह्मपदाभिधेयस्यमवस्थायांमलिनसत्त्वांमोघरजस्तमोमिश्रेणमलिनसत्त्वां
प्रधानामतएवकामकर्मादिदूषितांतामविद्यामपत्यक्त्वाकाञ्चमायांयाआदत्ते ॥ उपाधित्वेनस्वीक
रोति ॥ तदात्वंपदेनोच्यते ॥ ४७ ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नेहितं चेति॥ हिरण्यगर्भादिकारणानां गुणमयत्वस्य समत्वे तस्मिंल्लिंगशरीरे गुणानामवस्थाभेदमात्राद्गुणयोः सत्व
रजसोर्वस्थाभेदमात्राद्गुणप्रधानभावेनावस्थानविशेषाद्देवपृथक्कृता भेदेन निर्दिष्टा इत्यर्थः॥३४॥ इदा
नीमानंदमयकोशत्वेन विवक्षितस्य कारणशरीरस्य विवेचनोपायमाह॥ सुषुप्त्यभानेति समाधौ व
स्थायां लक्षणयोः समाधिश्च स्थायां सुषुप्त्यभाने सुषुप्तिशब्दोपलक्षितस्य कारणदेहस्य भानात्
प्रतीतौ आत्मनस्तत्साक्षिणः स्वप्रकाशे आनंदरूपेण भाने स्फुरणं यदस्ति स आत्मनोऽन्वयः॥ आत्मभाने
आत्मस्फुरणे सत्यपि सुषुप्त्यनवभासनं सुषुप्त्युपलक्षितस्याज्ञानस्याप्रतीतिरेव व्यतिरेकस्तस्य तिरस्कार्येषु
योगः॥ एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विविच्य शरीरत्रयात्पृथक्कृतस्यात्मनो ब्रह्मत्वमाह॥ यथेत्यादिना॥

नेहितं च गुणावस्थाभेदमात्रात्पृथक्कृताः॥३४॥ सुषुप्त्यभाने भानं तु समाधावात्मनोऽन्वयः। व्यति
रेकस्त्वात्मभाने सुषुप्त्यनवभासनम्॥३५॥ यथा मुंजादिषीकैवमात्मा युक्त्या समुद्धृतः। शरीरत्रि
तयाद्धीरैः परं ब्रह्मैव जायते॥३६॥

मुंजेषीकान्यायवर्तिनेतनेभ्योपि घटेते॥ यथा मुंजमध्यगः सूत्रे यथा वा बाह्ये उदरादिषीका गोपयितीति॥३७॥
एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां कोशपंचकादिभ्यः स्वात्मनो ब्रह्मत्वमिति निर्णीतं भवेदिति॥ तत्र तिपादिकामेत्
समाहः उक्तोपाधिनामात्मनादिकोशविवेकः कथं स्यादिति विमर्शे विवेकः प्रशस्ततरः सर्वेति॥ यथा मुंजादिति
यथा येन प्रकारेण मुंजात् तन्नामकात् तृणविशेषात् इषीका गर्भस्था काष्ठसमुद्धरणे॥ उद्धृता बहिर्दृश्यते न
न स्थितानां स्थूलप्रयत्नाद्विभज्यते न लक्षणेनोद्धृतेन समुद्धियते॥ एवमात्मापि स्वाभाविकान्वयव्यतिरेक
लक्षणोपायेन शरीरत्रितयात्स्थूलसूक्ष्मकारणाख्याद्धीरैः सद्गुरुभिः साधनसंपन्नैरधिकारिभिः समुद्धृतः
पृथक्कृतः सन्परं ब्रह्मैव जायते विदानंदरूपत्वलक्षणस्याभयाद्विशिष्टस्वादित्यभिप्रायः॥३८॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां युक्तिभ्यां पंचकोशविवेकतः पंचानां
कोशानां अन्नमयादीनां विवेकतः स्वात्मनो विवेचनेन पृथक्करणेन॥ यद्वा पंचकोशेभ्योऽन्नमया
दिभ्य आत्मनः पृथक्करणेन आत्मानं स्वात्मानं तत आलंब्य कोशेभ्य उद्धृत्य बुद्ध्या निष्कृष्य विवेचनेन
इत्येतदिति प्रिय ... पूर्णं सर्वात्मकं लक्षणं च प्रयत्नेनाभिमानि ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः॥३७॥ इदानीं विविनक्त्यन्वय
व्यतिरेकौ दर्शयति॥ अभानेति॥ स्वप्नेऽवस्थायां स्थूलदेहस्याभाने अप्रतीतौ यदात्मनः प्रतीतौ आत्मनः
आत्मनः प्रतीतौ यज्ज्ञानमात्मनः स्फुरणमस्ति॥ स आत्मनोऽन्वयः तस्यामेवावस्थायां स्वप्ना
नज्ञानेन स्वात्मनः स्फुरणेऽसति स्वप्नमानवभासने अस्य स्थूलदेहस्यानवभासने अप्रतीतिर्व्यतिरेकः

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पंचकोशविवेकतः। स्वात्मानं तत उद्धृत्य परं ब्रह्म प्रपद्यते॥३७॥ अभाने स्थू
लदेहस्य स्वप्ने यज्ज्ञानमात्मनः। सोऽन्वयो व्यतिरेकस्तज्ज्ञानेऽस्यानवभासनम्॥३८॥ लिंगाभाने सुषुप्तौ
स्यादात्मनो भानमन्वयः। व्यतिरेकस्तु तद्भाने लिंगस्याभानमुच्यते॥३९॥ तद्विवेकाद्विविक्ताः स्युः
कोशाः प्राणमनोधियः।

स्थूलदेहस्य निरोधः॥ इति॥ एकत्वेनान्वयव्यतिरेकयोरवस्थाभ्यामनूदितयोर्दे
ही ३८॥ एवं स्थूलदेहस्यानात्मत्वावबोधकावन्वयव्यतिरेकौ दर्शयित्वा लिंगदेहस्यानात्मतावगम
कौ तौ दर्शयति॥ लिंगाभानेति॥ सुषुप्ताववस्थायां लिंगाभाने लिंगस्य सूक्ष्मदेहस्याभाने अप्रतीतौ आत्म
नो भानेन स्वप्रकाशत्वेनात्मनः स्फुरणं आत्मनोऽन्वयः स्यात्॥ तद्भाने आत्मभाने लिंगस्याभाने लिंग
देहस्यास्फुरणं व्यतिरेक उच्यते॥३९॥ ननु पंचकोशविवेचनमुपक्रम्य लिंगदेहविवेचने प्रकृतानुसं
धानमित्याशंक्य प्राणमयादिकोशत्रितयस्य लिंगदेहांतर्भावात्तत्प्रकृतानुसंधानमिति परिहारमाह॥ तद्विवेकादिति
लिंगस्य लिंगशरीरस्य विवेकाद्विवेचनात् प्राणमनोधियः प्राणमयमनोमयविज्ञानमयाः कोशा विविक्ताः आत्मनः पृथक्कृताः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

342

त्त्विकैरिति ॥ विमर्शात्मा संशयात्मके ॥ पंचभूतसत्वकार्यत्वमन्तःकरणे तस्मात्सात्त्विकैः प्रत्येकभूतसत्वका-
र्यभूतैः धीन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः पंचभिर्मिलितैरिन्द्रियैः साकं सहितं मनोमयः कोशः स्यादिति पूर्वेण संबंधः ।
निश्चयात्मिका धीः तेषामेव सत्वकार्यरूपा बुद्धिस्तैरेव पूर्वोक्तैर्ज्ञानेन्द्रियैरेव साकं सहिता सती विज्ञान-
मयो विज्ञानमयाख्यः कोशः स्यात् ॥ ३५ ॥ कारणे कारणशरीरभूतायामविद्यायां यन्मलिनं सत्वमस्ति
तन्मोदादिवृत्तिभिः प्रियमोदप्रमोदाख्याभिर्वृत्तिभिर्नानाभोगजनितैः स्वावविशेषैः सहितमानन्दमयः
आनन्दमयाख्यकोशः स्यादिति ॥ ननु स्थूलशरीरादीनामन्नमयादिरूपत्वाच्येन सर्वाणि पञ्चरूपोऽन्न-

सात्त्विकैर्धीन्द्रियैः साकं विमर्शात्मा मनोमयः ॥ तैरेव साकं विज्ञान
मयो धीर्निश्चयात्मिका ॥ ३५ ॥ कारणे सत्त्वमानन्दमयो मोदादिवृत्तिभिः
तत्तत्कोशैस्तु तादात्म्यादात्मा तत्तन्मयो भवेत् ॥ ३६ ॥

तत्तत्कोशैस्त्वन्नमयादिभिस्तादात्म्यादेकत्वाध्यासादात्मा प्राणमयो भवेत् ॥ अन्नमयो नर आत्मा म-
नोमयः स्यादित्येतेनात्मनोऽन्नमयादिरूपत्वं कथमुच्यते ॥ तत्तत्कोशैरित्याहुरनात्मत्वात् तदि-
कात्वेनात्मनोऽन्नमयादिरूपत्वं वाच्यते ॥ आत्मनस्तत्तत्कोशेन सह तादात्म्याध्यासादित्यर्थः ॥ तदित्थं
आत्मा तत्तत्कोशैः तेन तेन कोशेन सह तादात्म्यादात्माभिमानात्तत्तन्मयस्तत्तत्कोश-
मयः स्यात् व्यवहारकाले तन्मयादिकोशतादात्म्यादन्नमयादिरूपवाच्यत्वमित्यर्थः तेनाहमात्मनः ।
कोशमयो वेदलक्षणयोगेनार्थः ॥ ३६ ॥ कथं तर्हि विविच्यात्मानं प्रतिपद्यते इत्याकांक्षायां कोशेभ्यो वि-

343

इदानीं दृष्टान्तेन सिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति ॥ उपदेशमवाप्यैवेति ॥ एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां
सिद्धमात्मतत्त्वं मयि विज्ञानं तत्त्वदर्शिनः ब्रह्मनिष्ठगुरोः सकाशात् प्रवचनेन आचार्यात् गुरोः सका-
शात् उपदेशं तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थं तात्पर्यतः श्रवणेन समाप्य अवाप्य पञ्चकोशविवेकेन
अन्नमयादीनां पञ्चानां कोशानां विवेकेन स्वस्मात् विवेचनेन परां निर्वृतिं मोक्षसुखं लभन्ते
मोक्षमिति ॥ ३२ ॥ के ते कोशा इत्यत्र पंचकोशान् स्मारयन्नाह ॥ अन्नमिति ॥ अन्नं प्राणो मनो बुद्धि-
रानन्दश्चेति पञ्च ते कोशास्तु बुद्धिर्विज्ञानं तेषामन्नादीनां कोशता खड्गादिकोशवदात्मनः कोशाः प-

उपदेशमवाप्यैवमाचार्यात्तत्त्वदर्शिनः ॥ पंचकोशविवेकेन लभन्ते निर्वृतिं पराम् ॥ ३२ ॥ अ-
न्नं प्राणो मनो बुद्धिरानन्दश्चेति पंच ते ॥ कोशास्तैरावृतः स्वात्मा विस्मृत्या संसृतिं व्रजेत् ॥ ३३ ॥
स्यात्पंचीकृतभूतोत्थो देहः स्थूलोऽन्नसंज्ञकः ॥ लिंगे तु राजसैः प्राणैः प्राणः कर्मेन्द्रियैः सह ॥
३४

हनन्ना आच्छादितः स्वात्मा स्वरूपभूत आत्मा विस्मृत्या स्वस्वरूपविस्मरणेन संसृतिं जन्ममरणादिरूपां संसृतिं
संसारं व्रजेत् प्राप्नुयात् कोशशब्दार्थः यथा कोशकारः कृमिः स्वाश्रयं कीटं तेन कोशेन वेष्टयति तथा अयमात्मा एतैः कोशैरा-
वृतः कृतैः आत्मनः स्वं स्वरूपं नैव जानाति इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तेषां कोशानां स्वरूपं क्रमेणाह स्यादिति
स्यात्पंचीकृतेत्यादि ॥ नामोदादिवृत्तिभिरिति तेन साईश्लोकद्वयेन पंचीकृतेभ्यो भूतेभ्य उत्पन्नः स्थू-
लो देहोऽन्नसंज्ञकोऽन्नमयाख्यः कोशः स्यात् ॥ प्राणस्तु प्राणमयस्तु कोशः लिंगे लिंगशरीरे च
स्थितैः राजसैः ॥ रजोगुणकार्यभूतैः प्राणैः प्राणापानादिभिः पंचभिर्वाचादिभिः कर्मेन्द्रियैः स-

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

...देववर्तमानास्तेन सा विश्वा भवेति ॥ तेषामवांतरभेदमाह ॥ देवतिर्यङ्नरादयश्चेति ॥ इदानीं तेषां वि-
श्वसंज्ञाप्राप्तानां जीवानां तत्तन्नामरहितेन समष्टिप्रकारमदृष्टांतेन श्लोकद्वयेनाह ॥ तेपराग्दर्शिनः प्रत्य-
क् स्वात्मरूपपरागदर्शिनः ॥ नात्मानं न शरीरादीन् पश्यंति ॥ तत्प्रमाणमात्मानं परोक्षविनिश्चयेन स्वयं भ्रमस-
मयाद्दृष्ट्वा पश्यंति ॥ नात्मतत्त्वं विनिश्चितः ॥ ननु तार्किकादयो दृष्ट्वा विकमात्मानं जानंतीत्याशंक्य ॥ घ-
टपटाद्यात्मानं जानंतीति ॥ तथापि कुर्वंति सर्वं ते न जानंतीत्याशयेनाह ॥ कर्मणीति ॥ २५ ॥ अत एव भोग-
प्रदानाय तत्र भवाय मनुष्यादिशरीरारंभकं कर्मैव तत्त्वतो विवेकाभिमानिनः कर्माणि कुर्वंते ॥ नानावेक-

तेन साविश्वलोपातादेवतिर्यङ्नरादयः ॥ तेपराग्दर्शिनः प्रत्यक्तत्त्वबोधविवर्जिताः ॥ २५ ॥ कुर्व-
ते कर्म भोगाय कर्म कर्तुं च भुंजते ॥ नद्यां कीटा इवावर्ता दावर्तांतरमाशुते ॥ व्रजंतो जन्मनो जन्म
लभंते नैव निर्वृतिं ॥ २६ ॥ सत्कर्मपरिपाकात्ते करुणानिधिनोद्धृताः ॥ प्राप्य तीव्रतरश्रद्धां विचा-
रयंति यथाक्रमं ॥ २७ ॥

तद्वनेपुनश्च कुर्वंति देहवारिदं... गीतं... तेनफलं भुंजते तेन च फलानुभवाय...
ते तत्कर्मनानाजीवात्मान इत्यादि ... जन्मनां तु ... ॥ एवं वर्तमाना जीवाः नदीप्रवाहपति-
ताः कीटाः ॥ आवर्तादावर्तांतरं माशुवंते यथा निर्वृतिं सुखलेशमपि न लभंते ॥ एवमात्मज्ञानतोऽपि जन्मजन्मा-
नंतरमाप्नुवंति न च सुखमेवं लभंत इति ॥ २६ ॥ एवं संसारपतितानभिधायाथ तत्त्विनिस्तारं दर्शयितुं ॥ सुकृतेनाह ॥ सत्कर्म-
परिपाकात्सर्वोपासनरूपकर्मपरिपाकात्पालनाकेनचिन्नरूपविशेषेण उद्धृतान् दीनवाहाद्व-
हिर्निः सारिताः सत्तत्त्वीरतरश्रद्धां प्राप्य यथा सत्संगेन यथा भवंति तथा विचारयंति ॥ २७ ॥

कथमेकैकस्य पंच पंचात्मकत्वमित्यत आह ॥ द्विधेति ॥ विपदादिकमेकैकं द्विधा द्विधा ॥ तेषु प्रा-
थमिकोऽदिविभागाद्धेः द्वितीयकृत्वा भागाद्वयोपेतेकृतेन सर्वः ॥ पुनश्च पुनरपि प्रथमं प्रथमभागं चतु-
र्धा भागचतुष्टयोपेते विधायसमकृत्य ते ॥ एवं तत्र द्वितीयार्धेषु स्वस्वान्यस्मादितरेषां चतुर्णां
भागचतुष्टयोपेतेनेस्वविधायसमकृत्य ... मन्यमभागेषु योजनात्पूर्वचतुर्णां च ।
चतुर्णां भूतानां योयो द्वितीयः स्थूलोभागस्तत्र तत्रेण समप्रथमभागेषु योजनानां चतुर्णां च ।
चतुर्णां मध्ये एकैकस्य योजनात्ते विपदादयः प्रत्येकं पंचपंचात्मका भवेति ॥ २२ ॥ एवं पंचीकरणे-
न भूतानां समष्टिभूतेरूपादानकारणभूते-
मभिधायतेभ्यः तेभ्यः कार्यवर्गं दर्शयति ॥ तेभ्य इति ॥ तेः पंचीकृतैर्भूतैरुपादानकारणभूतै-

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ॥ स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पंच पंच ते ॥ २२ ॥ तेभ्योऽण्डस्तत्र भुवनभोग्य-
भोगाश्रयोद्भवः ॥ हिरण्यगर्भः स्थूलेऽस्मिन्देहे वैश्वानरो भवेत् ॥ २३ ॥

तेभ्यो ब्रह्मांडमुत्पन्नं ॥ तत्र ब्रह्मांडेन भुवनानि चतुर्दशविभागेन वर्तमानानि भूम्यादयः सप्तलो-
काः भूम्यधस्थिता अतलादीनि सप्त पातालानि तेषु च भुवनेषु तेषां प्राणिनां भोगयोग्य-
शरीरादीनि ॥ तत्र .... कोवित शरीराणि च तेरेव पंचीकृतैर्भूतैः संस्थानादुत्पन्नानि ॥ एवं स्थूलशरीरो-
त्पत्तिमभिधाय तेषु स्थूलशरीरेष्वभिमानवतो हिरण्यगर्भस्य समष्टिरूपस्य वैश्वानरसंज्ञकत्वं ॥ प-
र्येकैकस्थूलशरीराभिमानवतो व्यष्टिरूपात्तेजसानां विश्वसंज्ञकत्वं च भवतीत्याह ॥ हिरण्य-
गर्भ इति ॥ अस्मिन्स्थूले देहे वर्तमानो हिरण्यगर्भो वैश्वानरो भवेत् ॥ २३ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एवं सत्त्वशरीरमभियायतदभिमानित्वप्रयुक्तं प्राज्ञेश्वरयोरवस्थानं दर्शयति ॥ प्राज्ञस्तत्रेति ॥ प्राज्ञो मलिनसत्त्वप्रधानोऽविद्योपाधिको जीवस्तत्र तेन सूक्ष्मवाच्यान्तःकरणोपलक्षितलिङ्गशरीरेऽभिमानेन तादात्म्याभिमानेन तेन तैजसनामकत्वेनोपयते ईशः विशुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिकः परमेश्वरस्तत्र शरीरे तदभिमानेन हिरण्यगर्भसंज्ञकत्वेनोपयत इत्यनुषङ्गः ॥ तैजसहिरण्यगर्भयोर्लिङ्गशरीराभिमानित्वे समाने सति तयोः को भेदः किंनिबन्धनश्चेत्यत आह ॥ तयोरिति ॥ तयोस्तैजसहिरण्यगर्भयोर्व्यष्टिसमष्टिता यतः भवति तत एव भेदः स्पष्टः ॥ २४ ॥ ईशस्य समष्टित्वे इतरेषां व्यष्टित्वे च कारणमाह ॥ समष्टिरिति ॥ ईशोऽयं यो हिरण्यगर्भः सर्वेषां लिङ्गशरीरोपाधिकानां

प्राज्ञस्तत्राभिमानेन तैजसत्वं प्रपद्यते ॥ हिरण्यगर्भतामीशस्तयोर्व्यष्टिसमष्टिता ॥ २४ ॥ समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् ॥ तदभावात्ततोऽन्ये तु कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया ॥ तद्भोगाय पुनर्भोग्यभोगायतनजन्मने ॥ पञ्चीकरोति भगवान्प्रत्येकं वियदादिकम् ॥ २६ ॥

तेन जीवानां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् ॥ स्वात्मना तादात्म्यस्यैकत्वस्य वेदनात् ज्ञानात् समष्टिर्भवति ॥ अन्ये तु ईश्वरादन्ये जीवास्तु तदभावात् स्वात्मतादात्म्यवेदनाभावात् व्यष्टिसंज्ञया कथ्यन्ते ॥ २५ ॥ एवं लिङ्गशरीरं तदुपाधिकौ तैजसहिरण्यगर्भौ च प्रदर्श्य इदानीं स्थूलशरीरोत्पत्तिसिद्धये पञ्चीकरणं निरूपयितुमाह ॥ तद्भोगायेति ॥ भगवान् ज्ञानैश्वर्यादिषड्गुणसम्पन्नः परमेश्वरः तद्भोगाय पुनः तेषां जीवानां भोगाय भोग्यस्यान्नपानादेर्भोगायतनस्य शरीरस्य जन्मने उत्पत्तये प्रत्येकं वियदादिकमाकाशादिभूतपञ्चकं प

क्रमप्राप्तानां रजोंशानां प्रत्येकं समस्तानां च कार्यमाह ॥ रजोंशैरिति ॥ तेषां वियदादीनामेव पञ्चभि रजोंशैः रजोभागैः क्रमात् वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि पञ्चनामकानि कर्मेन्द्रियाणि क्रियात्मकानीन्द्रियाणि जज्ञिरे ॥ २१ ॥ रजोंशानामेव समस्तानां कार्यमाह ॥ तैरिति ॥ तैः सर्वैः सहितैः समस्तरूपैर्मिलितैः रजोंशैः प्राणो नाम वायुरुत्पद्यते इति शेषः तस्य वायोर्भेदमाह ॥ वृत्तिभेदादिति ॥ स प्राणो वृत्तिभेदात् प्राणापानादिव्यापारभेदात् पञ्चधा पञ्चप्रकारो भवति ॥ वृत्तिभेदानेव दर्शयति ॥ प्राणोऽपानः समा

रजोंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात्कर्मेन्द्रियाणि तु ॥ वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे ॥ २१ ॥ तैः सर्वैः सहितैः प्राणो वृत्तिभेदात्स पञ्चधा ॥ प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च ते पुनः ॥ २२ ॥ बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया ॥ शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते ॥ २३ ॥

नश्चेति ॥ ते पुनस्तद्भेदाः प्राणापानादिशब्दवाच्या इत्यर्थः ॥ २२ ॥ यदर्थमाकाशादिप्राणान्तानां सृष्टिरुक्ता तदिदानीं दर्शयति ॥ बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैरिति ॥ बुद्धयो ज्ञानानि कर्माणि व्यापारास्तज्जनकानीन्द्रियाणि बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि चेत्यर्थः ॥ बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि च प्राणाश्चेति बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणास्तेषां पञ्चकानि तैर्मनसा विमर्शात्मकेनान्तःकरणेन धिया निश्चयरूपया बुद्ध्या च सप्तदशसंख्याभिः सप्तदशसंख्याकैः सूक्ष्मं शरीरं भवति ॥ तस्यैव संज्ञान्तरमाह ॥ तल्लिङ्गमिति ॥ तदुच्यते वेदान्ते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

348

न समष्टिमेव स्वस्य शरीरेण तदुपाधिकं जीवं च सृष्टमादर्शितेनेत्कारणाकाशादिसृष्टिमाह ॥ तमःप्रधानप्रकृ
तेरिति तद्भोगायेत्येषां प्राज्ञादीनां भोगाय सुखदुःखसाक्षात्कारसिद्ध्यर्थं तमःप्रधानप्रकृतेस्तमोगुणप्र
धानायाः प्रकृतेस्त्रिगुणात्मिकायाः उपादानकारणभूतायाः सकाशात् ॥ ईश्वराज्ञयेश्वरानाद्यानि ... प्रकृति ...
...पूर्वकसर्गेनेत्यादिरूपया निमित्तयोपादानेन ... निश्चयित्वेन ... पंचभूतानि जज्ञिरे ...
...भूतानि जज्ञिरे ॥१८॥ भूतसृष्टिमभिधाय भौतिकसृष्टिमभिधास्यन् ॥ आदौ ज्ञानेन्द्रियसृष्टिमाह ॥ स
त्त्वांशैरिति ॥ तेषां वियदादीनां पंचभिः सत्त्वांशैः सत्त्वगुणभागैः क्रमादुपादानभूतैः श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणा

तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराज्ञया ॥ वियत्पवनतेजोम्बुभुवो भूतानि जज्ञिरे ॥१८॥ सत्त्वां
शैः पंचभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपंचकम् ॥ श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यमुपजायते ॥१९॥ तैरन्तः
करणं सर्वैर्वृत्तिभेदेन तद्द्विधा ॥ मनो विमर्शरूपं स्याद्बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका ॥२०॥

स्येयो (?) दिक्पंचकं श्रोत्रादीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि तेषां पंचकं क्रमादुपजायते ॥ एकैकभूतसत्त्वांशादे
कैकमिन्द्रियं जायत इत्यर्थः ॥१९॥ सत्त्वांशानां पंचानां मेलने कार्यमपि ... सर्वेषां सत्त्वांशा
कार्यमाह ॥ तैरिति ॥ तैः सहितैः सत्त्वांशैः सर्वैः संभूय ... अन्तःकरणमुपादानभूतेभ्यः उप
जायते ... तस्य वृत्तिभेदेन द्वैविध्यमाह ॥ वृत्तिभेदेनेति ॥ तदन्तःकरणं वृत्तिभेदेन परिणाम
भेदेन द्विधा द्विप्रकारं भवति ॥ वृत्तिभेदमेव दर्शयति ॥ मन इति ॥ विमर्शरूपं विमर्शः संशयात्मिका वृत्ति
स्तत्स्वरूपं यस्य तत्तथाविधं मनः स्यात् ॥ निश्चयात्मिका निश्चयः ... वसायः स आत्मा स्वरूपं यस्याः सा नि

349

सत्त्वेन कं द्वैविध्यमेव दर्शयति ॥ सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यामिति ॥ सत्त्वस्य प्रकाशात्मकस्य गुणस्य शुद्धि
... लिनीकृतत्वात् ॥ अविशुद्धिः ... ते मायाविद्ये माया विद्य
... शुद्धिरित्यत्र सत्त्वप्रधाना माया मलिनसत्त्वप्रधाना ... विद्येत्यर्थः ॥ अथ ... मायावि
द्ययोर्भेदं ... दर्शयति ॥ मायेति ॥ मायाबिम्बो मायायां प्रतिफलितश्चिदात्मा तां मायां
वशीकृत्य वर्तमानः सर्वज्ञः सर्वं ... ईश्वरः स्यात् ॥१६॥ अविद्यावशगो विद्यायां प्रतिबिम्बि
तेन स्थितः तस्य तत्त्वविदात्मा ... जीवः स्यात् ... अविद्याया उपाधिभूताया वैचि
त्र्यात् ... अनेकधाऽनेकप्रकारो देवतिर्यगादिभेदेन विविधो भवतीत्यर्थः ॥ यथा ...
...

सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाविद्ये च ते मते ॥ मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञ ईश्वरः ॥१६॥
अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा ॥ सा कारणशरीरं स्यात्प्राज्ञस्तत्राभिमानवान् ॥१७॥

द्विधीकैवमात्माप्युक्तः समष्टितः ॥ शरीरत्वेनत्या ... एवं जायत इत्यत्र तत्र शरीरत्वेन या ...
... जीवस्य ... वदति ॥ तत्रानिकानि ... शरीराणि ... उपाधिको वा जीवः
किंरूपो भवतीत्याकांक्षायां ... दर्शयति ॥ सा कारणशरीरमित्यादिना ॥ सेति
साऽविद्या कारणशरीरं ॥ स्थूलसूक्ष्मशरीरादिकारणभूतप्रकृतत्वस्य विशेषत्वात् ॥ कार
णमुपचारात् ॥ शरीरमिति ... शरीरं स्यात् ॥ तत्र कारणशरीरेऽभिमानवान् ता
दात्म्याध्यासेनाहमित्यभिमानवान् जीवः प्राज्ञः प्रज्ञः अविनाशस्वरूपानन्दभवरूपाय ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कोसौ प्रतिबंधस्तत्राह ॥ प्रतिबंधस्ति ॥ यत्किंभातीति व्यवहाराहं वक्ति निश्चक्ति विषये भातिश्च
काशते सर्वे वं प्रकारे व्यवहारे प्रहेतो न्यक्ति भातीति व्यवहाराहं पतच्चेतदस्व चेतिनन यान्यस्मिन् प्र
वीक्ष्य व्यवहारे निरस्यनिराकृत्य निरुद्धस्य नास्ति न भातीसर्वे प्रपंचस्य व्यवहारस्योत्पादस्तं नन्वप्र
तिबंधमुच्यते ॥ ४ ॥ कलवणस्य प्रतिबंधस्य कारणं दृष्टांतं दार्ष्टांतिकयोः क्रमेणादर्शयति ॥ नस्य
ति ॥ प्रबंधनिकृतो प्रबंधनि श्चवणालत्ताणोरदृष्टांतेन स्यप्रतिबंधस्य हेतुः कारणं समानाभिहारो व

प्रतिबंधो स्ति भातीति व्यवहाराहं वक्ति ॥ नच्चिरस्य विरुद्धस्य नस्योत्पादं न मु
च्यते ॥ ४ ॥ तस्य हेतुः समानाभिहारः प्रबंध निश्चितो ॥ रहानादि विषये व्यामोह
कनिबंधने ॥ ५ ॥ विद्यानेरमर्येव प्रतिबिंबसमन्विता ॥ नमोरजः समवगुणा प्र
कृतिद्विविधवसा ॥ ५ ॥

कभिः समहनं रहस्यांतिके व्यामोहे कनिबंधनं व्यामोहानां विपरीतज्ञानानां पकनिबंधनं मु
ख्यकारणमनादिकमति रहिताविद्याव हूसमाणं प्रतिबंधकस्य हेतुविमर्शः ॥ ५ ॥ इदानीं प्रतिबं
धहेतुभूतानामविद्यामुपादयितेन स्वलक्षणापकतिमुपादयति ॥ विद्यानेरमर्येति ॥ अविद्यानेरकर्ष
प्रलनस्य प्रतिबिंबेन प्रतिबिंबायामसमन्विता युक्ताल मोरजः सत्वगुणानां स्वलक्षणलमोगुणानां सा
म्यावस्थाया साप्रकृतिविमुच्यते ॥ सा च द्विविधा द्विप्रकारका भवति ॥ चकारात् समाणं प्रकारान

यात्मनः परमानंदस्वरूपत्वा लिप्यति ॥ प्रमानमिति ॥ परमानंदस्वरूपेनन्मा भासते नभासते वा प्रमानेः प्रतीतो
नपरं श्रेमात्मनि निवर्तितस्य कः स्वेदानस्यात् ॥ विद्यसौ दृष्टी ज्ञानमनुमानात् ॥ स्वरूपस्य ॥ भानं प्रतीतौ न वि
षयस्वार्थसापेक्षणादेव ततन्मेत्तानमेवाकेवलज्ञानस्यात् ॥ फलज्ञानो मतां प्रसाधनेन ज्ञानेन पद्यते निस्पनि
रतिशयानंदस्वरूपस्यात्मनस्तत्तत्रिके साधनपारं तत्यादिदीपादृष्टिनेवे प्रत्यक्षे व्यवस्थिता यायचत्तस्मा
ज्ञानेदस्वरूपना ॥ आत्मन उपपद्यते ॥ एकाकारेण दृष्टात्मभवाभिव्यमिति पतिहरति ॥ अतह ति ॥ यतो
भानाभानयोलयोरुभयोर्वापि विरोधः ॥ स्फुटः कारणाद्रात्मनः सोपरमानंदताभानेपि प्रतीतो
मत्यः सपि ॥ प्रमाननतः प्रत्तोतिर्भवति ॥ १ ॥ नेनकस्यद्रागपद्मनाभानेन सुश्यते ॥ इत्याशंक्य किमिद

प्रभानेनपरं श्रेममानेन विद्वेषस्य हा ॥ प्रतीभाते प्यभातोसौ परमा
नंदतात्मनः ॥ १ ॥ अध्येतृवर्गमध्यस्थपुत्राध्ययनशब्दवत् ॥ भानेप्यभा
नः भानस्य प्रतिबंधेन युज्यते ॥ १३ ॥

मपुत्रत्वेषु भ्रमपूर्ववत् नुपपत्तिरहितत्वे वाना अशंक्याह ॥ अध्येतृवर्गेति ॥ अध्येतृणां वेदपाठकानां
वर्गः समूहस्तस्य मध्ये तिष्ठतीति ॥ अध्येतृवर्गमध्यस्थः सचासौ पुत्रश्चेति ॥ तथा ॥ तस्याध्ययने
नच्चेदकपठनेन स्यशब्दो ध्वनिर्यथा वहिस्य स्यपितुर्भासमानोपि समानस्यलोभासते न विशेषतः
प्रयस्तत्वबद्ध निरीति ॥ तथानंदस्यापि भानेप्यभानेभवतीत्यर्थः ॥ द्वितीयप्रत्याह ॥ भानस्येति ॥ भाने
प्यमानमितिसन्नदृशाप्यनुपपत्तीयं भानस्यस्फुरणस्य प्रतिबंधेन वस्तुमाणलक्षणेन भानेप्य
नेसामान्यतः प्रतीतावपि विशेषाकारेणाप्रतीतिर्युज्यत उपपद्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भूत्वस्वरूपासिद्धिः प्रेम्णः परत्वेन प्रमाणाभावात् द्विषयत्वासिद्धिरित्याशंक्याह ॥ तत्प्रेमेति प्रत्यग-
त्मनि विषये यदात्मार्थत्वेन भासमानं शेषत्वनिमित्तकमेव न स्वाभाविकमेव मात्मनि वि-
षये प्रेम्णः अन्यार्थत्वेनात्मनः शेषत्वनिमित्तकं न भवति किन्त्वात्मनिमित्तकमेव ॥ अतो निरुपाधिक-
त्वात् परमं निरतिशयं ॥ फलितमाह ॥ तेन निरतिशयप्रेमास्पदत्वेनात्मनः परमानन्दता निरतिश-
यसुखस्वरूपत्वं सिद्धं ॥ ९ ॥ एतैः सप्तभिः श्लोकैः प्रतिपादितमर्थं संक्षिप्य दर्शयति इत्थमिति ॥ याबु-
भ्यां दर्शिता तया ॥ तात्पर्यनिश्चयेन प्रमाणेन सिद्धं यमात्मानं त्वंपदार्थेन तात्मनः सच्चिदानन्द-

तत्प्रेमात्मार्थमन्यत्र नैवमन्यार्थमात्मनि ॥ अतस्तत्परमं तेन
परमानन्दतात्मनः ॥ ९ ॥ इत्थं सच्चित्परानन्द आत्मा युक्त्या तथा-
विधं ॥ परं ब्रह्म तयोश्चैक्यं श्रुत्यन्तेषूपदिश्यते ॥ १० ॥

साधिते ॥ यथोक्तैर्युक्तिभिः आत्मनः सच्चिदानन्दरूपत्वे समर्थिते ॥ अत आत्मा महावाक्ये त्वंपदार्थः स-
च्चिदानन्दरूपः सिद्धः ॥ ननु ब्रह्म तावत् प्रमाणान्तरागोचरत्वेन वाक्यात्तत्पदनिर्दिष्टं निर्विशेषं नाप्रमा-
णं प्रसंगात् स्याद्वेत्याह ॥ तथाविधमिति ॥ तथात्मा तद्रूपो विधा प्रकारो यस्य तत्तथाविधं सच्चिदानं-
दरूपं परं ब्रह्म तत्पदार्थस्तयोः त्वंपदार्थतत्पदार्थयोरैक्यमभेदः कस्मात्तेन श्रुत्यन्तेषु वेदान्तेषूपदिश्यते ॥ प्र-
तिपाद्यत इति ॥ अतो न वेदान्तानां निर्विषयत्वमित्यर्थः ॥ १० ॥

भवत्वेवमविरोधित्वात्मप्रकाशत्वेन ततः किमित्यत आह ॥ इयमिति ॥ अज्ञायते योगः ॥ इयमेव विद्या-
त्मा भवितुमर्हतीति ॥ नित्यत्वे सति स्वप्रकाशत्वात् ॥ यथैवं तत्रैव ॥ यथा तद्वदिति ॥ आत्मनो नित्यत्वे स वि-
रूपत्वे प्रमाणे ते न सत्यत्वमपि साधितं भवति ॥ नित्यत्वाविशेषे सत्यत्वाभावात् ॥ नित्यत्वे सत्यत्वं न य-
स्यास्ति तत्रित्वं सत्यमिति ॥ वाचस्पतिमिश्रैरुक्तत्वादिति भावः ॥ आत्मन आनन्दरूपत्वे साधयति परा-
नन्द इति ॥ आत्मेत्यनुषज्यते ॥ परस्यात्मा वानन्दस्य परानन्दः ॥ निरतिशयसुखस्वरूपस्तदर्थः ॥ तत्र हेतु-
माह ॥ परप्रेमास्पदमिति ॥ यतो यस्मात्कारणात् सर्वस्य निरुपाधिकत्वेन निरतिशयस्य प्रेम्णः स्वर-

अयमात्मा परानन्दः परप्रेमास्पदं
यतः ॥ मा न भूवं हि भूयासमिति
प्रेमात्मनीक्ष्यते ॥ ८ ॥

मा

स्यास्पदं विषयत्वस्मात् ॥ अत्रेदमनुमानं ॥ आत्मा परानन्दरूपः परप्रेमास्पदत्वात् यः परानन्दरूपो
न भवति नासौ परप्रेमास्पदं यथा घटः ॥ तथा न चायं परप्रेमास्पदं न भवति ॥ न तस्मात्परमानं-
दरूपो न भवतीति ॥ ननु आत्मनि यथोक्तमिति हेतुः स्योपलभ्यमानत्वात्प्रेमास्पदत्वमेवासिद्धमतः
परप्रेमास्पदत्वमित्याशंक्याह तत्र हेतुः स्वेनैव निमित्तकत्वेनान्यथासिद्धत्वात् ॥ प्रेमास्यात्मनि प्र-
त्यभवतात्मैवमितिनिपीहवति ॥ मा न भूवमिति ॥ हि यस्मात्कारणादात्मनि विषये मा न भूवमहं
मा भूवमिति न मम नाशः कदापि भूत ॥ किं तु भूयासमेव भूयादित्येवंविधं प्रेम सर्वेषां स्वभाव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

352

353

॥ श्री ॥ पञ्चदशी टिप्पणी ॥ १८ ॥

तस्यानुभवस्य स्वविषयात्तमसो भेदे बोधत्वेन तदभेदे चाह द्वाभ्यां ॥ स बोध इति ॥ स बोधः सौषु
प्ततमोनुभवः विषयात्तमसो भिन्नः पृथग्भवितुमर्हति बोधत्वात् ॥ घटबोधवत् ॥ बोधत्वेन तदा
भिन्नत्वे बोधत्वात्स्वप्नबोधवत् ॥ फलितं कथयन्नुक्तस्यार्थस्यान्यत्रातिदिशति ॥ एवमित्यादिना ॥ स्थि
त्यानत्रयेपि ॥ एकद्वित्ववर्तिजाग्रदादिस्थानत्रयेपि संविदेकैव सर्वेषां कौमारयौवनमिति यथा
तत्तद्वद्दिनांतर इति ॥ यथैकस्मिन्दिवसे स्थानत्रयेपि ज्ञानस्याभेद एवमन्यस्मिन्नपि दिवसेऽनेक
धाऽनेकप्रकारेण गतागम्येषु अतीतानागतेषु ॥ मासेषु चैत्रादिषु अब्देषु प्रभवादिषु युगेषु कृता
दिषु कल्पेषु ब्राह्मादिषु ज्ञानस्याभेद एवेत्यर्थः ॥ संविद एकत्वे समर्थिते फलमाह ॥ नोदेतीति ॥ ए

स बोधो विषयाद्भिन्नो न बोधात्स्वप्नबोधवत् ॥ एवं स्थानत्रयेप्येका संवित्तद्वद्दिनांतरे ॥६॥
मासाब्दयुगकल्पेषु गतागम्येष्वनेकधा ॥ नोदेति नास्तमेत्येका संविदेषा स्वयंप्रभा ॥७॥

तः संविदेकाः नोदेति ॥ नोत्पद्यते ॥ नास्तमेति ॥ न विनश्यतीत्यर्थः ॥ त्रैकालिकयोरुत्पत्तिविनाश
योरभावे प्रागुत्पत्तिविनाशयोः संवित्प्रतीतेरभावात्संविदेतयाभासा इति भावः ॥ ननु सं
विदेतयाभावे ग्राहकाभावात्स्याद्यभावे जगदांध्यप्रसंगेन स्वप्रकाशत्वमाह ॥ स्वेति ॥ अत्रायं प्रयोगः संवि
त्स्वप्रकाशा भवितुमर्हति ॥ अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वात् ॥ न चायं विशेषणासिद्धो हेतुः
संविदः स्वयं वेद्यत्वे कर्मकर्तृत्वविरोधात् ॥ परवेद्यत्वे चानवस्थानात् ॥ अतः स्वप्रकाशत्वेनाभासमाना
याः संविदः सर्वावभासकत्वसंभवाज्जगदांध्यप्रसंगो नेति भावः ॥७॥

द्युक्तस्यार्थस्य स्वप्नेप्यतिदिशति ॥ तथेत्यादिना ॥ यथा जागरे वेद्याद्विषयात्तद्भेदेप्येकरूपत्वात्संवि
दो भेदस्तथा तेनैव प्रकारेणात्र स्वप्ने दृष्टप्रसंगेन जागरितस्वप्नावस्थायां ज्ञानतः प्रत्ययः सविषयः स
मस्तरूपलक्षणायां स्वप्नावस्थायामपि विषयाणामेव भेदो न संविद इति ॥ ननु यदि स्वप्नजागरयोरेका
कारता विषयतत्संविदोर्भेदाभ्यां तर्हि स्वप्नजागरयोरभेदस्स्यादहा ॥ किं निमित्तकस्तयोर्भेद इत्याह ॥ अ
त्र वेद्यमिति ॥ अत्र स्वप्ने वेद्यं दृश्यमानं वस्तु जागरे स्थिरं न स्यादिति प्रतीतिमात्रशरीरत्वात् ॥ जागरे
तु परिदृश्यमानं वस्तु जागरे स्थिरं स्यादिकालांतरेपि दृश्यमानत्वात् ॥ स्थिरास्थिरविषयत्वलक्षणा
द्वैलक्षण्याद्भेदः स्वप्नजागरयोर्भेदः ॥ ननु स्वप्नजागरयोर्भेदश्चेत्तत्संविदोऽपि भेदः स्यादि
त्या ॥ तत्राह ॥ तयोरिति ॥ एकरूपत्वेनाविशेषात्स्थितत्वेनाभिन्नविधियाणां ॥४॥ एवमवस्थाद्वये ज्ञानस्यैकत्वं प्रसाध्य

तथा स्वप्नेऽत्र वेद्यं तु न स्थिरं जागरे स्थिरं ॥ तद्भेदोऽतस्तयोः संविदेकरूपा न भिद्यते ॥४॥ सुप्तो
त्थितस्य सौषुप्ततमोबोधो भवेत्स्मृतिः ॥ सा चावबुद्धविषयावबुद्धं तत्तदा तमः ॥५॥

सुषुप्तिकालीनस्यापि तमसस्तेनैकताप्रसाधनाय तत्र तावत्ज्ञानं साधयति ॥ सुप्तोत्थितस्येति ॥ सुप्तोत्थित
स्य सुषुप्तिकालात्पूर्वस्थितस्येति वा तस्य सौषुप्ततमोबोधः सुषुप्तिकालेन स्मृतमोऽज्ञानस्य बोधो ज्ञान
मस्तिन किंचिदवेदिषमिति ॥ सा स्मृतिरनुभवं ज्ञानानुभवं लिंगाधारणं स्मृतिक्षेपिकमस्मिन्लिंगादि
भावादिति भावः ॥ ननुः किं तथाह सा चेति ॥ सा च स्मृतिरवबुद्धविषया ॥ अवबुद्धोऽनुभूतो विषयो यस्याः
सा तथोक्ता यत्स्मृतिः सानुभवपूर्विकेति ॥ व्याप्तिर्लोके दृष्टेति भावः ॥ तदापि किं तत्राह ॥ अवबुद्धमि
ति ॥ तत् तस्मात्कारणात्सौषुप्तेन तमस्तदा सुषुप्ताववबुद्धमनुभूतमित्यवगंतव्यं ॥ अत्रायं प्रयोगः ॥ विमि
तं किंचिदवेदिषमिति ज्ञानमनुभवपूर्वकं भवितुमर्हति ॥ स्मृतित्वात्सा मे मातेति मातृस्मृतिवदिति ॥५॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दानीमवान्तरप्रयोजनं कथयन्शास्त्रस्येष्यारंभमुपनिजानीते ॥ तमादोनुरुहहेति ॥ तस्य पादांबुजोरु-
त्कमलेन तयोर्हृत्तस्य श्रेयस्या पदार्थयायामस्तनितमस्कारादिलक्षणनिर्मलेन रागादिरहितेन तोतः क-
रणं येषां तैर्योजना सुधासु त्वं बोधया नायासेन नतत्त्वाऽनोसादनायायं च तन्मानपक्रमः स्पतत्स्या-
रोपितस्वरूपस्य ॥ एवं च सति यदनेन महावाक्येन लक्षितस्तस्मिन्नात्मनि विवेकशोधितान्तःकरणो
जाग्रदादिलक्षणावस्थात्रयेऽपि विवेकेन विधीयते विप्रतनस्यैः ॥ जीवब्रह्मणोरेकत्वलक्षणविषयसंभाव-
नादोषविचारस्तु नानादिशब्दाभ्यां स्थितिपादप्रतिपादितं मायास्वरूपनिमित्तं मायाप्रतीति ॥ तादृश-
योः स्वयं स्यादित्यादिना ॥ तयोर्वाहि महावाक्यवदर्थादेवनिजात्मनोभेदस्वप्रत्यनि ॥ तादृशस्यांशस्यरूपता ॥ नागोऽ

तेनमादोनुरुहहृदि सेवानिर्मलचेतसां ॥ सुखबोधायतत्त्वस्य विवेकोऽयं विधीयते ॥२॥
तादृश्यस्यात्मस्वरूपस्य विवाज्ञायोत्पत्त्येकं ॥ तत्त्वविवेकाणत्त्वं विवेकरूपात्प्रभिदते ॥३॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनिवर्यकिंकरेण श्रीरामकृष्णाख्यविदुषा
कृतायां पदीपिकायां ... तत्त्वविवेकप्रकरणं समाप्तम् ॥ वेदितव्यात्मस्वरूपं गतवान् ऋषि विहितलक्ष-
णे पञ्चधा ... विवेचिताः संविदेकरूपाः ॥ ततः स्वरूपविवेकप्रकाशेन विवेचनेनैव विमृश्य संविदात्मन
एकरूपात्मविचारे विशिष्य ... वाक्यस्य मानानात्मत्वं विवेकेनाभिधीयते ॥ पञ्चानां प्रयोगः ॥ विवाद-
स्पदस्यात्मसंवित्स्वभाविकत्वेऽपि ... निमित्तविषयविभागेन भेदत्वाङ्कनवत् ॥ सा
स्वसंवित्स्वरूपस्य संविदेनाभिधीयते संवित्स्वरूपस्य संविद्दृष्टिरिति ॥ कस्मात्सर्वसंविदोऽनेनैव पारमार्थिकभेदेन
विभिन्नव्यवहारोपपत्तेश्चावान्तरभेदकल्पनायोगाद्भेदबाधकश्रुतेश्च ॥१॥ ॥

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ॥ प्रत्यक्तत्त्वविवेकस्य क्रि-
यते पददीपिका ॥१॥ प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्तिप्रचयगमनाभ्यां शिष्टाचारपरिप्राप्त-
मिष्टदेवतागुरुनमस्कारलक्षणं मङ्गलाचरणं स्वेनानुष्ठितं शिष्यशिक्षार्थं श्लोकेनोपनिबध्नाति ॥ प्र-
योजनविषयसंबन्धानप्यनेनैव सूचयति ॥ नम इति ॥ शं सुखं करोतीति शंकरः ॥ सकलजगदानन्दकरः ॥ प-
रमात्मा ॥ एवं चानन्दयतीति व्युत्पत्तेः ॥ आनन्दो निरतिशयसुखरूपः परमानन्दरूपः प्रत्यगात्मा ॥ शं-
करश्चासावानन्दश्चेति शंकरानन्दः ॥ प्रत्यगभिन्नः परमात्मासर्वगुरुः ॥ परिपक्वमलापेतानुग्रह-
हेतुशक्तिपातेन यो नयति परेण नेमदीनव्याचार्यमूर्तिस्थस्त्वागमान ॥ श्रीमांश्चासौ शंकरानन्दगुरु-

ॐ नमः श्रीशंकरानंदगुरुपादांबुजन्मने ॥
सविलासमहामोहग्राहग्रासैककर्मणे ॥१॥

श्चेति ॥ गन्धद्वीपवत्समासः ॥ अनेन गुरोरात्मनो ऐक्यं संपन्नत्वं सूचितं ॥ यद्वा श्रिया महत्या शंकरो भवति
शोकः ॥ एतेनानन्दः परिपूर्णता इति कृतं ॥ अनेन श्रीमद्गुरोरभेदे नैकरस्यं पादेन सामर्थ्यं सूचितं भवति ॥ तस्य गुरोः
पादांबोजं तत्त्वचरणकमलं तस्मै नमः ॥ प्रह्वीभावोऽस्त्विति विधा ॥ सविलासमहामोहग्राहग्रासैक-
कर्मणे ॥ विलासः कार्यवर्गः तेन सह वर्तत इति सविलासः ॥ महामोहो मूलाज्ञानं स एव ग्राहो म-
करादिवत्स्वग्रासगमस्यातीव दुःखहेतुत्वात्स ग्राहो निवर्तने ॥ स एवैकं मुख्यं कर्म व्यापारो यस्य त-
त्तथा तस्मै तस्मै ॥ अत्र च शंकरानन्दपदेन प्रत्यगानन्दस्वरूपेण जीवब्रह्मणोरेकत्वलक्षणं वि-
षयः सूचितः ॥ जीवस्य ब्रह्मस्वरूपतया परिच्छिन्नत्वाभावलक्षणं प्रयोजनं च सूचितं ॥ सविलासे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

005586

358

359

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

361

...GENT

...SS MATTER

ON INDIA GOVERNMENT SERVICE

HMP

The Editor,
"Gurukul Patrika", (Monthly),
Gurukul Vishwa Vidyalaya,
~~[illegible]~~ (U.P).

G. Kangri

360

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

005586

362

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA


CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA